تاتار تاریخی

[illegible]

يازوچىدان.

تاتارستاندا مینم تارافىمدان يازلب، ئيكى مەرتەبە باسلب تارالعان «تاتار تاريحى» 1919 نچى يللاردا تەمام بولعان بر ئەسەر ئيدى. بو ئەسەرنى ئيكنچى مەرتەبە باسدرعان چاعمدا شاقتى كوب ياڭا نەرسەلەر كرتكەن بولسامدا، ئاحرندان ئالب تۆزەتە ئالمادم. مەتبەعەگە تيز گنە بيرورگە سۆراعانلقلارندان ئالداعى فاسللارى بۆتنلەى ئيسكچە قالدىلار. ئارتداعى كيسەكلەرندە بەعزى ياڭا نەرسەلەر ئارتدرلسادا، ئاز وە تەرتيبسز ئيدىلەر؛ شونڭ ئۆستندەدە تاعى ئيكنچى برنو ئابسزلق توددى: ئەسەرنڭ باشداعى قسملەرى بلەن ئاحرداعىلارى ئاراسنداعى ئايرما زور بولب چقدى. ئەلحاسيل، ئەسەر بز بۆتنلەك ياسى ئالمادى. ئيندى بو ئۆچنچى باسما «تاتار تاريحى» س. س. س. ر. حالقلارنڭ ئۆزەك نەشرياتى تارافندان باسدرلوعا ئالنعاچ، بۆل ئەسەرنى تۆبندەن-تامرندان ئالب ئۆزەتورگە، ياڭا ماتيريالار كرتورگە، ياڭا قسملارعا سالورعا تيرشە ئالدم ديب ئەيتە ئالام. شونڭ ئۆچوندە حەزرگى «تاتار تاريحى» بلەن ئەوەلگيلەرى ئاراسندا بۆتنلەى ئايرملق كيلب چقدى. بو ئايرملق هەم ماتيريال ساياعندا، هەم نيگز سالودا. ئەوەلگى باسمالارندا تاريحى ئاعوملى ئيدياليستلارچا ئاڭلاو ئيسى ئاڭقب تورساه، بو تۆزەتلگەنندە ئيندى مين تاتار تاريحن ماتيريالىزم نەگزندە سالدم وە ماركسيزم نيگزلەرندە بيك ياقلاشدم ديب ئەيتە ئالام. بيلگەنلى، بو قسمدە تاريح يازو ئۆچن رەسمى ئستاتيستيكا مەعلوماتلارى كوب كيرەك. مۆندى مەعلوماتلارنى تابارعا ترشسامدا، مەقسەدمە تەمام ئيرشە ئالدم ديب ئەيتە ئالميم؛ شوندى دا ئەلەگە بر دەرەجە ئيرشە ئالدم ديب ئەيترگە حاقم بار. بو ئەسەرمدە ياڭا نەرسەلەردەن برسى تاتار تاريحن ياڭا نەگزدە دەورلەرگە بۆلو بولسا، ئيكنچيسى تاتار تاريحن 19 نچى عەسرنڭ ئيچنە ئالب كرودر. ئۆچنچى بر ياڭا نەرسەدە تاتار ئۆچن تاريحى، مۆئاررحن ئيستيعمالدە بولماعان قول يازما حالندە ئارحيف وە ئايرم كشلەردەگى بولعان ياڭا ماتيريالار بلەن فايدالانو بولدى. شونڭ ئۆچوندە مين بو باسما تاتار تاريحن ئيسكلەرندەن بۆتنلەى باشقا ئەسەرم ديب ئەيتە ئالام.

ع. عەزيز.

مەسكەو 3 نچى فيورال 1924 نچى يل.

Книга набрана и отпечатана в 1-й типографии Центрального Издательства Народов СССР. Москва, Никольская, 10 в количестве 6 000 экземпл.
Главлит № 38942

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

١- تاتارلارنىڭ تۇدرغان عۆنسرلار.

تاتارلار.— ھەزرگى زاماندا «تاتار خالقى» دېب يۈرتىلە تورغان دورت مىلىون چاماسندا بر خالق بار. بو خالق تۈرك جنسندەن. بۇلارنىڭ تىللەرىنىڭ ئاسلىدا شول تۈرك تلى. شونىڭ ئۈچۈن دە تاتار خالقى ئوزىنىڭ يازغان كىتابلارن ئوقى بلسە «تۈركى تانىم» دېب ئەيتە. بو تاتارلارنىڭ تورا تورغان ئاسل تورنلارى ئىدىلنىڭ ئورتا ئاغۇمندا؛ لاكىن شولاى بولسادا جېر ئاز بولغانغا وە تورای كەسب ئىتو ئۈچۈن تاتارلارنىڭ بىك كوبسى شەرقى ياۋروپا وە سىبىريانىڭ باشقا بىك كوب جېرلەرىنە تارالغانلار. شونىڭ ئۈچۈن دە ھەزرگى شاۋىتلار سايۇزىنىڭ بىك كوب گوبېرنا، بىك كوب شەھەرلەرىندە شاقتىغنا تاتارلارنى ئوچراتابز.

ھەر بر خالقدا بولغانى شىكىللى تاتارلار ئاراسندادا تورلى، بربرسندەن بەعزى سوزلەر، ئالارنى ئەيتو، ئازمى كوبمى سارف وەنەحو ياعندان ئوزگەلك بلەن ئايرلا تورغان شىوەلەر بار. شونىڭ ئۈچۈن دە بو تاتار دېب ئاتالا تورغان تورككەلەرنىڭ بر كىسەگن باشلىچە ئىككىگە بولەرگە مۆمكىن: مىشەرلەر ھەم قازان وە ئانىڭ ئەترافنداعى تاتارلار؛ مەدەنىيەت ئاز، بربرسى بلەن قاتنشو كىم چاقلاردا تاتارلارنىڭ سۈيلەشە تورغان تللەرى ئاعندا ئايرملى بولغان؛ لاكىن ھەزر تاتار دېب ئاتالسان خالقنىڭ ئەعزالارىنىڭ تللەرى ھاماندا برلەشرگە بارا: بولار بربرسندەن سوزلەر ئالالار؛ ئالارنىڭ سارف وە نەحوفورمالارندا جەيەت برلەشتەرە؛ شونىڭ ئارقاسندا تاتارلارنىڭ ھەممەسىنىڭ ئورتاق

بولغان ئورتاق ئەدەبى تل تووب، شول تل بلەن يازلغان زور ئەدەبىيات مەيدانغا چققان؛ بو ئەدەبى تل تاتارلارنىڭ بورژوازى زامانىدان بېرلى كېلگەن مەدەنىيەت وە سەياسەت مەركەزى بولغان قازان ھەم ئانىڭ ئەترافى تاتارلارنىڭ سۆيلەشە تورغان تلىنە نىگزگە سالب، شوكارغا ئىيشرگەن سوزلەرنى مىشەر دېب ئاتالغان تاتارلاردان ئالب ياسالغان.

تاتارلارغا كورشى بولغان، ئالارغا بىك ياقن قەردەش بولغان تاعى ئىككى تۈرك قەبىلەسى بار: ئالارنىڭ برسى ھەزرگى ئەچترحان ويلايەتى وە شىمالى كافكازدا تورا تورغان نوعايلار، ھەم ھەزرگى باشقرتستان جۆمھوريەتى، پېرم، وەتكە وە تاتارستان جۆمھوريەتىنىڭ بەعزى شەرقى كانتونلارندا تورۇچى باشقرتلاردر. بىلگەنلى، بو ئىككى تۈرك قەبىلەسىنىڭ ئوزلەرىنە ئايرم تارىحلارى بار؛ شولاى بولسادا، بو خالقلارنىڭ تارىحلارى تاتارلارنىڭقى بلەن نق باعلانغانغا كورە ھەم بو جېرلەرگە كوچب شاقتىغنا تاتار كېلب ئوترغانغا، نوعاى وە باشقرتلارنىڭ تارىحىنا ئازعنا قاعلمى كېتمى بولمىدر.

بۆتن تۈرك خالقلارى ئاراسندا تاتار خالقى ئىجتىماعى جەھەتدەن ئىلك ئالغا كېتكەن بر خالقدر. بولارنىڭ ھەممەسىندە ھەزر ئوتراقلى. كوبرەك ئىكىنچىلك بلەن كۈن كوروچىدر. بو خالقدا رېۋولوتسىيە ئالدندا، روسىيەدە باشقا خالقلاردا بولغان سىنفلار بولب، سىنفى دىففېرېنسياتسىيە تەمام بولا بازغان ئىدى. تابىعى، تاتارلارنىڭ ھەزرگى حالى، ئالارنىڭ ئىقتىسادى، ئىجتىماعى، مەدەنى دەرەجەلارن تىكشرو - ئېتنوگرافىيە ئىسملى عىلمنىڭ ئىشىدر؛ شونىڭ ئۈچۈن بز، بو مەسئەلەلەرنى ئۆزۆن ئىتب سۆيلەونى ئوز ئۆمەلىنە تابشرب، تاتار خالقىنىڭ ئوتكەنن تىكشرە باشلىبز.

تاتارلارنىڭ تارىخى.

بۈتىن كشىلەرنىڭ تارىخلارى، ئالارنىڭ ئەقىدەلەرىنىڭ بۇرتوچى عامىل ئىقتىسادىدر. بو عامىل بۈتىن باشقا سەبەبلەرنىڭ ئاناسى. ئالارنى تودوروچىدر.

شونىڭ ئۈچۈن دە تاتارلارنىڭ تارىخىن ئۆيرەنو، ئالارنىڭ ئىقتىسادى تۇرمۇشلارىن ئىكشرودەن عىبارەت بولرعا كيرەك؛ ،شول سەبەبلى بز ،بو كيتابمزدا شونىڭ بلەن كوبرەك شۇعۇللەنەچەكبز. تاتارنىڭ ئۆتكەنىن ئىكشرب قاراساق، بر تۆرلى ئىقتىسادى حالەتنىڭ ئىكنچىسىنە كوچووندەب وە ،شول حەياتدە عامىل بولعان تۆرلى سىنفلارنىڭ بربرسى بلەن كۆنشلەرندەن عىبارەت ئيكەنىن كورەبز. لاكين ،بو مەسئەلەگە كوچمەس بۇرۇن، بز ،بو تارىخمزدە ئىيك ئلك ئىكى مەسئەلەنى حەل قيلب توتەچەكبز؛ ،ئولدا بولسا «تاتار حالقىنىڭ ياسالىشى» مەسئەلەسىدر. شونىڭ ئۈچۈن دە بز تاتارنىڭ تارىخىن شوشى كيسەكلەرگە بولىب ئۆيرەنەچەكبز:

1) تاتارلارنى تودورعان عۇنسرلار (ئروع - پاتريارحات دەورى).

مەعلوم كى، تۆرلى كيسەكلەردەن ياسالماعان، دۇنيادا بر گىنە حالق دايوق. هەر بر نەرسە ئوزىنىڭ ياسالعان ماددەلەرىنە تەحليل قيلنعانى شيكللى، هەر بر حالقنىدا ئايرب. ئانىڭ نيندى عۇنسرلاردان حاسيل بولعانىن بلرگە تيىشەر. بر نەرسەنى ئىكشرگەندە ئانى تەشكيل ئيتكەن ماددەلەرنى بلمەسەك، ئول نەرسەنى بلدك ديب ئەيتب بولمى؛ شولايوق، ئەگەر تاتار حالقىنىڭ نيندى حالقلاردان جيىلب ياسالعان ئيكەنىن بلودە بز گە ئانىڭ تۇرمۇشى، مەدەنييەتى، وە باشقا بيك كوب ياقلارىن بلرگە هەم ئانىڭ سۆكمى تارىخىن ئاڭلارعا ،زور ياردەم ئيتەچەكدر.

2) تاتار حالقىنىڭ ياسالو پراسيسى (تاتارلاردا فيئادالىزمنىڭ تۇدوى).

،بو باب ئىسە تاتارلارنىڭ ياسالعان ماددەسن ئۆيرەنگەن سۆزىندا، ،شول ماددە (حالقلار) لەرنىڭ نيچك ئيتب بربرسىنە قوشلعانىن كورسەتەچەكدر. نيندى تاتار حالقىنىڭ نيچك ئيتب ياسالعانىن بلگەچ، بزگە تاتار حالقىنىڭ چن تارىخىنادا ،تۆتۆنرعا مۆمكين ،ولا؛ شونىڭ ئۈچۈن بز قالعان بابلارنى توبەندەگى كيسەكلەرگە بولەبز:

3) تاتارلارنىڭ فيئادالىزم دەورى.

تاتارلارنىڭ ياسالو پراسيسى مەسئەلەسن سۆيلەگەن چاقدا، بز ،ئول حالقنىڭ ئروع - پاتريارح تۇرمۇشن كورب ئوزابز؛ ئروع - پاتريارحات دەورىنىڭ بتە باشلاوى بلەن تاتار حالقىنىڭ ياسالىشىدا باشلانا؛ ،شونىڭ ئۈچۈن بزگە فيئادالىزم مەسئەلەسىنە كوچەرگە ،زور ئيمكان قالا.

4) فيئادالىزمنىڭ بتووى وە سەودە كاپيتالىنىڭ چەووى.

5) تاتارلاردا سەودە كاپيتالى حۆكۆم سۆرگەن دەوردە سەنائەت كاپيتالىنا ئابا ئادۆملار. مۆنە شونىڭ بلەن بز تاتار تارىخىن 19 نچى عەسرنىڭ باشلارىنا ئيتب ترىبزدە، ،بوجيلدنى شونىڭ بلەن تەمام ئيتەبز.

تۈركلەر وە ئالارنىڭ شەرقى ياۋروپاعا كيلولەرى.

ئەبسە تومالدان بيك كوب عەسرلار ئلك ئالتاى وە ستايان تاولارى ئاراسىندا يەشەگەن ئورال — ئالتاى نەسلىنە مەنسوب تۆرك حالقلارى كوبەيب، توزلەرىنىڭ ئاسل واتانلارىندان تارالب ئازييەنىڭ تۆرلى جيرلەرىنە ئازق ئزلەب كوچكەنلەر ئيدى.

بۇلار بۇلاى كوچكەن چاقلارندا ئيندى ئازييەنىڭ ياحشى جيرلەرى، جلى هاولى، ئيگن ئوسترگىچ ياحشى توفراقلى ئورنلارى، هەممەسىدە باشقا نەسل حالقلارى تارافندان ئيشغال قيلنعان ئيدى. شونىڭ ئۈچۈن دە ياحشى وە هاوالى جيرلەر ئزلەوچى تۆركلەر ئۈچۈن ،بو كوچولەر تۆختاقسىز ئوزمادى؛ ئالارعا ئيرانيلار،

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

قبىلالار بلەن قاتى وە قانلى سوعشلار قلرعا توعرى كيلدى. بولار ئىبدى، بو ئاسل واتانلارندان كوچكەن چاقدا ئوق، تيمر قۇراللار ئىشلى بلەلەر، مال ئاسربلار. ئىگن چەچونكدە نەرسە ئىكەنىن بلەلەر، ئىجتىماعى ياقدان پاتريارحات دەورىنە جىتكەنلەر؛ بارى تىك ماتريارحات قروع وە قەبىلەلەرگە بولنگەنلەر ئىدى. ماتريارحاتنىڭ (ئانالار باشلق بولعان) دەورندەن قالعان عائىلەدە ئلوع حاتننىڭ باشلقمى شىكللىگنە، بەعزى عەدەتلەر قالعان ئىدى. بو مەدەنى، ئوتراقلى كورشلەرى بلەن سوعشدا تورك قەبىلەلەرنىڭ قايسىلارى، ياعشى جىرلەرنىڭ بەعزلەرندەن ئىسكى حوجالارن جىگب قووب كيلب ئوترب، ئوزلەرى ئىگن بلەن شوعوللەنە باشلادىلار؛ قايسىلارى ئىسە بو كورشلەرى تارافندان جىگلب ئالارعا قول بولدىلار؛ لاكىن بو، ئازق ئىزلەب كوچوچى توركلەرنىڭ كوبرەگى ساحرالاردا، ئىسنىپلەردە ئورا باشلاب، شول جىرلەردە مومكىن بولعان مال ئاسراو بلەن مەشعول بولب كوچمە حالدە بولب قالدىلار. كوچمە تورموش ئوچن كوب جىر كيرەك بولا. ئەگەر ئىگن بلەن شوعوللەنگەندە بر كىشىگە، مەسەلەن، بر دىسەتىنە جىتسە، كوچمە-مال ئاسراب تورو ئوچن شوندان نىچە مەرتەبە كوبرەك جىر كيرەك. توركلەرنىڭ سانى ئارتقان ساين، يەئىسە قورولقلار بولب ئەووەللە كوچب يورگەن ساحرالاردا مالعا ئازق وە سوبتەكەج، توركلەر هامان كوچو ئوچن ياڭا جىرلەر ئىزلەرگە، ئاماق ئوچن نىچە شەرمەك چاقرم جىرلەرگە كوچب كيتەرگە مەجبور بولدىلار.

ئەگەر بز ئازىيە هەم شەرقى ياوروپا (روسىيە) حەريتەسىنە قاراساق، بر فرق نەرسە كورەبز: مانعولىيەدەگى عوبى يەئىسە شامو چولندەن ئالب ماجارستان (وينگرىيە) ساحراسىنا قەدەر توتاش بر زور ساحرا؛ حەزر جەنوبى ئوكراينا، دون بويى، ئىدلنىڭ

توبدن ئاعومى شىكللى جىرلەر حەزر ئىندى سەناعەت وە-مەدەنىيەتنىڭ ئارتودى بلەن بەم يەشل ئىگنلكگە ئەيلەنگەنلەر؛ لاكىن بولاردا، نەق حەزرگى توركستان وە قرعزستان ساحرالارى شىكللى ئەووەلى زامانلاردا ساحرا ئىستىپ ئىدىلەر. دىمەك شامودان ئالب ماجارستانعا قەدەر بر توتاش ساحرا دەوام ئىتەدر. لاكىن بو ئازىيەداعى ساحرا بلەن شرقى ياوروپاداعى ساحرانى ئورال تاولارى ئايرب تورسالاردا، جەزرگى جايق شەهەرى يانندا ئورال تاولارى سوزە كلەنب كيلب كاسپى دېڭگزنە جىتەرەك بوتنلەى بتەلەر. مونە شول جىرنى تارىحلاردا «كاسپى قاپقاسى» دىب يورتلەدر.

ئەگەر ياوروپاداعى ساحرالار بلەن ئازىيەنىڭ شىمالىدەگى قرعز ساحرالارى جەعرافى ياقدان توتاش ساحرا بولسالار، بىلگىلى، كوتو كوتەر ئوچن جايلى ئورنلار ئىزلەوچى تورك قەبىلەلەرى ئورال تاولارنە كيلب جىتب ئەڭگى «كاسپى قاپقالارندان» ئوتب هەم ياوروپاعا چەب تورعانلار.

بو تورك قەبىلەلەرنىڭ قايسى واقتدا شەرقى ياوروپاعا كيلولەرى مەعلوم بولماسادا، عەيسەدەن ئوچ-دورت يوز بل ئىلگەرگى زامانلاردا ئىندى شەرقى ياوروپادا يونانىلار عوموما «ئىسكىف» ئىسمندە ئاتالب يورگەن كوچمە حالقلارنىڭ ئاراسندا توركلەرنىڭ بولوندا ئىحتىمال يوقتولا. لاكىن هەر حالدە مىلاددەن يوز بل سوڭ زامانلاردا توركلەرنىڭ شەرقى ياوروپاعا كيلب يورولەرى مەعلوم. شول زامانلاردا ئوق روسچە ژولعا وە ئورال يلعالارنىڭ حەزرگى توركلەر ئاتى تورعانچا «ئىدل» «وە جايق» ئىسمندە بولولارى شونى كورسەتەلەر. لاكىن توركلەر تارافندان ئويوشدرلعان بولوندا وە كوچنىڭ مەركەزندە شول ئوق حالق قولندا بولوى موحەققەق بولعان هون ئوردالارنىڭ شەرقى

مەسئەلەلەرنىڭ بىرسىدىر.
ياۋروپاغا كېلىپ چەۋلارىنى تارىخدە ئاچىق
ئۇمۇمەن، كېرەك ھۇنلار، كېرەك ئالاردان شەرقى ياۋروپاغا
كېلىپ چىققان باشقا تۈرك ئۇردالارى بولسىن. ئالارنىڭ ھەممە-
سىنىڭ ئىجتىمائى تۈزۈلىشى بىر ئۇسلۇبدىر. ئۇلاردا بولسا — ئۇرۇغ
— پاتريارخات تۇرمۇشىدىر. لاكىن مۇنى كۆرسەتىر ئۈچۈن
ئۇشۇل خالقلار خاقىدائى ساقلانىب قالغان خەبەرلەرنى جىبىب
كۆرسەتىب ئۇتۇرغا كېرەك؛ شۇنىڭ ئۈچۈن تارىخقا ئاچىق مەئلۇم
بولغان ھۇنلار خاقىدا بىر ئاز توقتالىب ئۇتايىز.
ھۇنلار. ھۇن خالقىنىڭ قەبىلەلەرى «ھيونغ — نۇ» دېب يۈرۈگەن
— قىتاي مەدەنىيەتلەرىنى نقلاب تىكشىرگەن سۇڭىدا
ئۇرغان خالقلار بىلەن بىر بولغانى ئىسبات ئېتىلدى. ئەيسادەن
ئۈچ يۈز يىل ئىلىك قەبىلەلەرى سارى يىلغانىڭ شىمالىدە ھيونغ — نۇ
ئوردا سى ئۇيۇشتى؛ بىر ۋاقىتلاردا بۇ ئوردا قىتاي بىلەن سوغۇشقا
كىرىشىب، ئوشۇل كۆرەش ئارقاسىدا ھيونغ — نۇلار ئاراسىدا بارسىن
بىرلەشتىرىب كۆرەشنى ئالىب بارارلىق بىر ئورگانىزاتسىيە ياسالىب،
بۇ ئوردا بىر كۈچلى دەۋلەت رەۋشىدە كىرە؛ لاكىن مىلاددەن
ئىلىك 50 يىللاردا بۇ ئوردا ياڭادان تەحلىلى ئىتىلىرگە باشلاب،
ئىككى ئارا كۆرەش باشلانىب ئىككىگە ئايرىلا. تابىئى، بۇ ئىشكە
ئوشۇل زاماننىڭ مەدەنى قىتاي ئىمپېرىيەسىنىڭ دىپلوماتىيەسىدا زور
خىزمەتلەر كۆرسەتدى. بۇ بولغاندەن ۋە زەئىفلەنگەن خالقىقە ھەم
قىتايلىلار، ھەم كۆرشىلەرى تونغوزلار شىكىللى شىمال خالقلارى ھۇجۇم
قىلابىلاشدىلار. مۇنە شۇنىڭ ئارقاسىدا ھيونغ — نۇلارنىڭ بىر كىسەگى
مىلاددەن 90 غەربكە ئاۋا كىتىب ئارال دېڭگىزى بويلارىغا بارىب
يىللار سوڭ تاغىن قونۇشىب، بىر زور ساخرا دەۋلەتى ياساشدىلار.
نىخايەت بۇلار دورتىنچى ئەسىردە تاغىندا ئۇرنىلارىندان قوزغالىب
غەربكە ئاۋا كىتدىلەر. يولدا ئۇچراغان كوچمە تۈرك خالقلارىنى

ئېيىرتىب بۇيسۇنلىرىب، تاغىن كۈچەيدىلەر. ئېندى بىز بۇ ھيونغ
— نۇلارنى 372 يىلدا روما ۋە يونان مەدەنىيەتلەرىندە «ھۇن» ئىسمى
بىلەن ئېنىق يىلماسى بويىندا ئۇچراتايىز. ئەمما ھۇنلار 375 يىلدا
غەربى ياۋروپاغا ھۇجۇم قىلالار. بارا بارا ھۇنلار ياۋروپادا باش
ئوزۇنسىر بولىب كىتەلەر. مەشھۇر غەربى روما ئىمپېرىيەسىنىڭ
يىقىلىشىدە زور ياردەم ئېتەلەر. بۇ ئوردانىڭ ياۋروپادائى بۈيۈك
زور حاكىمىيەتى 433 يىلدان ئالىب 454 يىلغە قەدەر ھۆكۈمەت
سۈرگەن ھۇنلارنىڭ ئاتىللا ئىسملى خانلارى زامانىدا بولا.
بىلگىلى، بىزگە ھۇنلارنىڭ تەفسىللى تارىخلارى كېرەك تۈگىل؛
بىز بۇ مەسئەلەدە يالىنىز ئىككەن بارى ئىچىك ئىتىب تۈركلەرنىڭ
شەرقى ياۋروپاغا كېلىب چەۋلارىن ۋە ئالارنىڭ ئاندا قالدرغان
ئىزلەرىن بىلەرىر ئۈچۈن گەنەر. تابىئى، ھۇنلارنىڭ شەرقى ياۋروپاغا
كېلىب چىقى، ئانىڭ جەنۇبى ساحرالارىن تۇتىرۇلارى ئازىيەدان
تۈرك خالقلارىنىڭ كېلۈۋىنە زور يول ئاچدى ۋە ھۇن ئورداسى
ئىزى بىلەن بىرگە باشقا تۈرك قەبىلەلەرىندە ئالىب كېلدى. مۇندان
چىقا تۇرغان نەتىجەلەرنى سوڭىندان كۆرەيىز.
ھۇنلارنىڭ تۇرمۇشى. ئۇرۇغ — پاتريارخات تۇرمۇشى دېگەن
نېمە؟ ئالارنىڭ دەۋلەتلەرىدە، باشقا كوچمە دەۋلەتلەر شىكىللى ئوك؛
ياڭا جىبرلىر ئىزلەب كوچىب يۈرگەندە، باشقا كۈچلى خالقلار بىلەن
ئۇچراشقانىدا كۆرەشى ئۈچۈن ياسالغان بىر ئۇيۇشماغىنا ئېدى. شۇنىڭ
ئۈچۈندە، ھۇنلار ياۋروپانى ئالىب، ئوردادا كۈن كورىرگە ئوڭغاي
ماجارستان ۋە جەنۇبى روسىيە ساحرالارىن ئىشغال قىلغاچدا تارالدى؛
ھۇن دەۋلەتى ئۆزىنىڭ ياسالغان ئۇرۇغ ۋە قەبىلەلەردەن ئىبارەت
بولغان ئۇزۇنسىرلارىندە تەحلىل ئېتىلىب بىتدى؛ لاكىن دەۋلەت بىتسەدە،
ئوشۇل خالق قالدى. ئەمما باشقا ئىسمدە سوڭىندان تاغى تارىخ سەحنەسىنە
كىلىب چىقدى؛ ئوشۇل خالقدان، باشقا سەبابسى ئۇيۇشما ياسالدى.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمقى ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

هونلارنىڭ تۇرمۇشى

هونلار كۆچمە تۈزكلەر ئۈچۈن مە-
خسوس بولغان (تىپىك) تۇرمۇش وە
عەدەتكە مالىك ئىدىلەر. بۇ تۇرمۇشنى بىلىۋ بىزگە تارىخ ھالقىن
باسقاندا غۇنىسلىق رولىنى ئوتىگەن باشقا تۈرك خالقىنىڭ تۇرمۇشىن
ئاڭلاۋغا زور ياردەم ئېتەچەكدۇر. بىز بۇ ئورۇندا ھونلارنىڭ
تۇرمۇشىن ئۆزىمىز تەسۋىر قىلىرغا ئازابلانمىيىمىز. شول زامانلاردا
ياشىغان روما مۇئەررىخى ئاممىيان مارسەلىن دىگەننىڭ كىشىنىڭ
تەسەررۇنىڭ بىر ئورۇنىن تەرجىمە قىلىپ ئوتەمىز. بۇ كىتابنىڭ بىزگە
ئاچىق بىر تەسۋىر بېرەچەكدۇر. لاكىن بۇ كىتابنىڭ ئوقۇغان
چاقىدا مارسەلىن نىڭ پسىخالوگىيەسىنىدا كىرىپ چىقارغا كېرەك:
ئول روملىق بولغانغا كۆرە ھونلارغا ئېغرات ئاچىلانىپ ئالارنى
واتانىنى جېمرۈچى سىپاتى بىلەن تەسۋىر قىلا:

«ھون قەبىلەسى خاقىندا بۇرۇنقى يازۇچىلار بىك ئاز بىلەلەر:
ھونلار مېئوتىيە سازلىقنىڭ: (يەعنى ئازاق دېڭىزىنىڭ) شىمالى بۇز
دېڭىزى ياغىندا تورۇپ، بۇزلەرنىڭ قىرغىلىقلارىندا چىكەدەن چىققانلار.
ئالار، بالا تۇغاچدا ياڭاقلارىن ئوتكىن پچاق بىلەن يارغالىلار. (1)
مونى ئالار ياڭاقلارىنا ساقال چىقماسىن ئۈچۈن باسىلار. شونىڭ
ئۈچۈن ھونلار عۆمۈر بويى ساقالسىز يەشىدىر ھەم ئالار ئېغرات
قىيافەتسىز بولىپ، پچترلگەن كىشىلەرگە ئوخشاپ قالالار. (2)
ئالارنىڭ ئەعزالارى موسكوللى ھەم ئازا، موينلارى قالىن؛ ئوز-
لەرنىڭ تۇسلەرى عەجايىپ يەمسىز ھەم قورقىنچ، شونىڭ ئۈچۈن دە

---

1) مۇندان پالېنىزىيە وەحشىلارىندا گى شىكللى تاتو ئىروفكا مۇراد
بولسا كېرەك.
2) رومادا ئەووەل زامانلاردا، شەرق داغى تۇسلى حەرام ئاغالارنى
- قۇللار بولغان. مارسەلىن ھونلارغا ساقال چىقماۋنى شوندان كو-
رسەدە، حەقىقەتدە ئالارنىڭ بۇ ئىشلەرى بارى مانغول-تۈرك جىنسىدەن
كېلگەنلىكلەرىندەنگەندۇر.

ئالارنى ئىككى ئاياقلى جىرتقىچ حەيوان دىب بىلەرگە، ياكى قابا
رەۋىشدە يونىب ياسالغان، كوپر باشلارىنا قويىلا تۇرغان سىن
(چوربان) دىب بىلەرگە مۈمكىن. شولاي قىيافەتسىز بولسالاردا،
ئالار شول قەدار چىنىققانلاركى، ئادەمگە مەخسوس حەزرلەنگەن
پىشكەن ئاشقادا ئالار مۇحتاج توگىللەر. ئالار قىردا ئۆسە تۇرغان
ئولەنلەرنىڭ تامىرلارى ھەم تۈرلى حەيوانلارنىڭ ئىتلەرى بىلەن
توقلانالار. ئالار چى ئىتنى ئاتلارىنا سالىب ئاتقا ئاتلانالاردا،
شوندا جىلنىب ئاشىلار. ئالار بىر واقتەدا بىر تۈرلى بىنا تىچىنە
كىرىب تۇرمىلار. بەلكى ئالار قەبرگە كىرودەن قاچقان شىكللى،
بۇرنلار يارانمىلار. ئالاردا حەتتا قامىش بىلەن قاپلانغان چادىردا
يوق. ئالار تاولاردا، ئورمانلاردا كوچىب يۆرىلەر، يەشدەن ئوك
سوۋۇققا، ئاچلىق وە سوسزلىققا چىدارغا ئوبرەنگەنلەر: ئالار تەنلەرن
كىيندىر يە ئىيسە ئورمان تىچقانلارىنىڭ تىرىسىدەن تىككەن كىيىم
بىلەن قاپلىلار: ئالاردا ئويدە كىيە تۇرغان وە كىشىلىك كىيىم
ئاراسىندا ئايرىما يوق: بىر كىيگەن كىيىمنى ئالار ئالانىب ئوزىب
بىتكەنچى ئوستلەرىندەن سالمىلار: باشلارىن ئالار كەكىرى بۆركلەر
بىلەن قاپلىلار، ئەمما تۈكلى ئاياقلارن كەجە تىرىسى بىلەن. ئالارنىڭ
ئاياق كىيىملەرى بىر تۈرلى دە قالىپقا سالىنىب تىگىلمەگەنگە كورە؛
يۈرگەندە ئادىملارن ئوڭايسىزلانىرا؛ شونىڭ ئۈچۈن ئالار (ھونلار)
جەيەولى سوغىشقا بارامىلار. ئالار ئاتلارىنىڭ ئوستىندە ئوسىب
چىققان تۇسلى: ئالارنىڭ ئاتلارى ئازا بولسالاردا، ئەمما ئوسكە
يەمسزلەردۇر: ئالار ئات ئوستىندە حاتىنلارچا ئوتىرىب ئوزلەرىنىڭ
عادەتدەگى مەعىشەتلەرىن ئوتىلەر، كۈن - تۈن ئالارئات ئوستىندە؛
شوندا ئالار ساتۇ، ئالۇ، ئاشار، ئىچو بىلەن شوغۇللەنەدەر ھەم
ئاتلارىنىڭ موينلارىنا ياتىب شول قەدەرلى قاتى يوقلى ئالالاركى،
شوندا توشىدە كورەلەر؛ ئالار جىيىلىب كېڭەشكەن چاقدادا، ئات

ئۆستىندە مەجلىسنى ئۆتكەرەلەر، ئالار پادشانىڭ قانى حاكمىيەتىن بلمىلەر، ئەمما ئۆزلەرىنىڭ ئاق ساقاللارىنىڭ برسىنە بويسۇنالار، بەعزى واقتدا! ئالار بولدا ئۆچراغان بۆتن نەرسەنى جيەرەلەر. ئالار سوعشقا بر بر نەرسەگە ئاچولانىب ئيتىب سوعشقا كرىشەلەر: ئالار سوعشقا عەسكەلەرن چۆى (كلىبن) رەوشندە تۆزۈب كرىشەلەر هەم ،شول ئوق واقتدا بيك يامان تاوش چعارىب قچقرالار؛ ئالار بيك جيكل وە (سوعشدا) تيز حەرەكە تچەن: سوعشقانىدا ئالار ئۆب ئۆمال تارالىب كينەلەردە، بر تەرتيب بلەن تزلميچە، ئەلى برجيرگە ئەلى (دۆشماننىڭ) ئيكنچى جيرىنە هۇجوم قىلالار، وە دۆشماننى يامان كوب ئۆترەلەر . . . . ئالار بيك ياخشى سوعشچىلار دىب ئاتلرعا حاقلىلار، چۆنكى ئالار سۆيەكدەن ياسالغان بيك ياخشلاب ئۆچلانغان ئوقلار، بلەن جراقدان ئۆرىب سوعشالار. سۆڭرا دۆشمانغا ياقن كيلب ،زور بر عەيرەت كورسەتب قلج بلەن سوعشا باشلىلار هەم تۆزلەرى دۆشماننىڭ حەملەسندەن تايىلب ،شول واقتدا ئوق ئات ئۆستندە ئۆترا ئالماسن هەم جەبەو كيتە ئالماسن دىب دۆشمانغا ئارقان ئرعىتالار. ئالارنىڭ بزنىڭدە سوقالامى هەم بر كمدە ئالاردان سوقاغا قول تيبرگەن كشى يوق. مەعلوم بر ئورا ئورعان ئورنسز، يۆرتسز، زاكونسز، ئوتراقلى ئورمۇشسز، ئالار نەق مەڭگىلك قاچاقلار شيكللى تيرمە (كيبيتكە)لەرى بلەن كوچب يۆربلەر: هەم ،شول تيرمەلەردەكۆن كيچرەلەر. شوندا ئالارنىڭ خاتنلارى، ئالارنىڭ قزعانچ كيبمەلەرن تكەلەر، تيرلەرى بلەن ياقتلق قىلالار، ،زور ايمانچى بالالارن توبەرالار. ئالارنىڭ برسى . . . سين قايدا ئۆراسىڭ ديگەن سۆئالگە جەواب بيرە ئالمى: ،ئول بر جيردە ئانا قارندا بارتلغان، ئاندان براقتا توعان وە ئاندا اندا

ئۆزىنى ئۆستۈرگەن . . . » - مۇنە روما تارىخچىسىنىڭ ئاچو يراق جيرلەردە ئۆسكەن . . . » - مۇنە روما تارىخچىسىنىڭ ئاچو بلەن هونلارنى تەسويرى شوندا تەمام بولا.

لاكين نەزلىك تۆرمۇشقا ئۆيرەنگەن رومازيباليستغا ،بو خالق ئيەرات قزق وە قرعى تۆيۇلغان، ،شونىڭ ئۆچن ،ئول ئالارنى يەمسز بوياولار بلەن تەسوير قلا. ئەمما مۇندا ئالارنىڭ كوچمە حەياتن وە سەياسى تۆرمۇشلارن تەسويرى توعرىدر. لاكين هونلارعا بارعان روم ئيلچىلەرندەن بلشالارى ،شول ئوق هونلاردە حۆكۆم سۆرگەن ئرروع — پاترىيارحات تۆزۈلشن، ئالارنىڭ كوچمە حەياتلەرن تەسوير ئيتسەلەردە، ئالاردا عى تەرتيب وە ياخشلقلارنىدا ئۆزۈتمىلار وە هونلارنىڭ مەدەنى ياوروپانىڭ ئچنە كرب ئورا باشلاو بلەن مەدەنيەتنىڭ بەعزى ياقلارن ئالا باشلاونىدا ئەيتب كيتەلەر. مەسەلەن، ئيستانبولدان هونلارعا ئيلچى ،بولب بارعان پريسك ئيسملى بر عالىم پانونيەدە، حەزرگى ،توكاى شەهەرى ياندا هونلارنىڭ خانلارنىڭ ئورا ئورعان جيرنە بارب جيتەرەك بر ئاول كورە: ئورتادا ئاعاچدان سالنغان بر ساراى ئورا؛ ،بو يۆرتدا ئاتيللانىڭ خاتنلارى هەم حزمەتچىلەرى ئورالار: ئاولدا بۆتن يۆرتلار ئاعاچدان وە بالچقدان ياسالغانلار. بارى مونچالارعنا بر روما مۆهەندىسى تارافندان تاشدان سالنغان بولغان، مۇندا بۆتن ياوروپادان ئالنغان مال جيلغانغا كورە، زيننەتلى وە تانتانالى تۆرمۇش حۆكۆم سۆرگەن. حۆكۆمەت سۆروچى سينف، خان، قەبيلە باشلقلارنىڭ يۆرتلارندا قيممەتلى پالاسلار، ئالتن — كۆمۆش ساوتلار، حەتتا ئنجى بلەن زيننەتلەنگەن ئيەرلەر هەم باشقالارنىدا پريسك كورگەن. ،شولاى بولسادا، خان ئۆزى هونلارنىڭ بۆتن قەبيلەلەرنىڭ باشلقسىنا بولۇون ئۆنۆتماعان بولسا كيرەك، ئاعاچ تاباق ،ـارتدان ئاشاعان هەم عادى هون كوتوچسى شيكللى كينگەن بولغان. ئاتيللا ئرروع

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

باشلىقلارى ئورنىنىڭ ئۇرۇغىنى ھۆكۈم ئېتكەن رەۋىشدە ھۆكۈم ئېتە تۇرغان بولغان.

ھۇنلار بوران ئوينانتىب شەرقى ياۋروپادان ئوزىب، عەرەبى ياۋروپاغا يارىب كىرىب بىر زامان تۇرغاچ، ھەر بىرى كوچمە تۈرك ئۇيۇشمالارى شىكلىنى سۈكرا تاغىن قەبىلەلەر وە ئۇرۇغلارغا بولۇنىب يىتدىلەر. لاكىن ئالار بىنەر — بىنەس ئىبدىل بويىنا، شول ئوق كاسپى قاپقالارىندان

ئاوارلار.

667 نچى يىلدا يەنە بىر خالق كيلىب چىقدى؛ بۇلار «ئاوارلار» ئىدى. بۇلارنىڭدا تۈرك بولۇۇن بەعزى عالىملەر دەعوە قىلسالاردا، ھەزىرگە قەدەر بۇ مەسئەلەدە بىر فىكرگە كيلىنگەنى يوق. لاكىن بۇلارنىڭ تۇرمۇشى شول ئوق تۈرك قەبىلەلەرىنىڭ تۇرمۇشلارى توسلى، باشلىقلارى «خاقان» دىب ئاتىلار، شولاي ئوق ئۇرۇغ - پاتريارخات ھەياتى بىلەن كۈن كورەلەر ئىدى؛ ئاوارلارنىڭدا، ھۇنلار شىكلىنى ئوق، كوبرەك ھەرەكەتلەرى عەرەبى ياۋروپادا، بالقان يارىم ئاتاۋىندا، دوناي بىلەن دنيەستر يىلغالارى ئاراسىندا بولدى.

حەزەرلەر وە بۇلغارلار.

5 — 6 نچى عەسرلاردا ئازىيەدان تورانى تۈرك قەبىلەلەرى شەرقى ياۋروپاغا كيلىب چەب تۇرسالاردا، ئالارنىڭ كۆبىسى واقتلىغىنا ھۆكومەت ياساب تورىب، سۈكرا تارالب يىتب، ياكادان ئىكىنچى ئىسم ئاستىندا بىرلەشب تۇردىلار. لاكىن شوشى تۈرك يەئىسە تۈركلەرگە قەردەش بولغان كوچمە خالقلار ئاراسىندا تارىخدا ئۈچىنسى ئىز قالدىردىلار. شولارنىڭ بىرسى، حەزەرلەر، ئىكىنچىسى - بۇلغارلار؛ ئۈچۈنچىسى - ماجارلاردىر. بۇلارنىڭ شەرقى ياۋروپاغا قايچان كيلىب چىغولارى مەسئەلەسىندە تورلى، بىربىرسىنە قارشى بولغان فىكرلەر سويلەنە؛ بىزگە بۇ، چىن-چىن ئارخيئالوگىيە مەسئەلەسى مۆھىم توگىل، شونىڭ ئۈچۈن بىز حەزەر وە بۇلغارلار حاقىدا ئىكى شائىبى

بولغان فيكرلەرنى چىتب. بىر سىستىماغا سالىب، سۈيلەب ئوتەبىز. بۇ ئىكى خالقنىڭ تارىخى، ھۇنلار وە ئاوارلاردان سۈڭ كيلگەن خالقلارنىڭقىدان ئايرىلا؛ ھەم بۇلغارلار ھەم حەزەرلەر ئىكىنسىدە شاقتىغىنا يشەگەن مەدەنى دەولەتلەر ياسى ئالدىلار؛ مۇنىڭ سەبەبىدە بۇ خالقلارنىڭ بۇرۇنغى زامانىنىڭ سەودە يولى ئۈستىندە ياتولارىدىر. بۇلار ئارتلى ئوتكەن مال سەودەگەر بولرغا مەدەنىيەت كرتكەن ھەم كوچمە تۈركلەرنى ئوتراقلى ياساب، دەولەتدە تەرتىب ياسارغادا سەبەبچى بولغان. شول سەبەبلى بۇ ئىكى تۈرك خالقىنىڭ تارىخلارى بۈتن ئىنسانىيەت تارىخى ئۈچىن مۆھىم بولغانى شىكللى، تاتار تارىخى ئۈچىندە مۆھىمدر. بۇلارنىڭ تورغان يورتلارى سۈكرا تاتار خالقىنىڭ تورغان وە يەشەگەن يورتلارىندا ئىدى: بىردە شىكسز، بۇ ئىكى تۈرك ئۇيۇشماسى تاتار خالقى ياساودا عونسرلق رولنى زور ئويناىدى.

حەزەر وە ئالارنىڭ جيرلەرى.

حەزەرلەرنىڭ توب جيرلەرى ئىدىل يلغاسىنىڭ توبەنگى ئاغىمى ئىدى. بورونغى زاماندا ئىدىل يلغاسى ئازىيەدەن كيلگەن سەودەگەر وە باشقا خالقلارنىڭ ياۋروپاغا، ياۋروپادان كيلگەنلەرىنىڭ ئازىيەگە كيتب يورى تورغان يوللارى ئىدى. بورونغى شەرقى ياۋروپانىڭ ئوزون ساحرا، چوللەرى. يالنى، يچاق كرمەگەن سازلىقلار، باتقا-قلار بىلەن تولغان ئورمانلارى ئاراسىندان يورى تورغان يوللار يوق ئىدى. شول جيرلەردە قراعى كوچمە تۈرك قەبىلەلەرى، ئورما-نلاردا ئيسە فين خالقلارى تورالار: شولاكوره سەودەگەرلەر ئۈچىن قورى جيردەن يوروۋ قىينلىغىدا ھەم مالنى قورى جيردەن يورتو قيمەتكە توشەدر ئىدى. شول سەبەبلى سەودەگەرلەر ئەللەنيچە كويمە بىلەن ئىدىل ئوستىندە يوربلەر ھەم دوشمان ھۆجومىدەن ساقلانب تورالارى بىلەن بىرگە تورالى ساقچىلاردا ياللار ئىدى.

بولوپ كېلە تۇرغان بىر پادشالارنى بولوپ. ئانى خەزەرلەر باشقا
تۈرك ئەللەر شەكىللىرى ئۇلۇغ «خاقان» دەپ بويرۇگەنلەر؛ بۈتۈن ئەسكەر ئاتقا
تابىئ، بۈتۈن تۆرەلەرنى بولغۇچى. ئول سۇۋلاچ باشى، سوغىش ئېلان
قىلا، خاقان ئۆزى ئېيدىل يىلغاسىنىڭ دېڭىزگە قويا تۇرغان ئورنىندا
سالىنغان ئېيدىل ئېسىملى شەھەردە تۇرا. شوندا شەھەرنىڭ بىر كېسەگىندە
بىر ئارالدا ئاتاق سارايى بار ئىدى. دۈشمان ھۇجۇم قىلغاندا خاقاننى
ئوتۇرمەسلەر بەدىۋىسە ترتىب ئالماسلار، دېپ قالىن، بۇيۇك قۇيما بىلەن
سارايىنى ئەيلەندۈرۈپ ئالىنغان. شول قۇيمانى ساقلاپ ئاندا تون
ئىككى مىڭ ئەسكەر تۇرغان. خاقان باشقا تۈرك پادشالارى كۆككۆپ
خاتۇن ئالا. ئەرەب سەييالارىنىڭ ئېيتىشىنچە ئاتاق ئېكاھلى. ئۆزىنە
بويسۇنغان تۈرلى پادشالارنىڭ قىزلارىندان ئىبارەت بولغان يىگرمى بەش
خاتۇنى بولغان ئىمىش.
خاقان بولو ئۈچۈن بايلىق شارت ئوگل. ئالار، مەئلوم بىر نەسلدە نگنە
كېلو شارت بولغان. بىر واقىتدا كۆمەچ بىلەن سەودە قلب يۈرۈچى مالايىنىڭ
خاقانلار نەسلىندەن كېلگەنگە كۆرە خاقان بولغانلىقىن سۆيلىلەر.
خاقانلارنى خالق بىك ھۆرمەت ئېتە، چۈنكى ئول ئالاردان
شۇملانا وە بىك قورقا تۇرغان بولغان. خاقانلار بىردە تىشقا شەھەرگە
چىقىپ يۈرمەيلەر. بىك سىرەك واقىتلاردا غىنا چارغا تورى كېلسەدە
خالق ئۈچۈرا غانىدا ئاتكارتابا قاراۋيار اماغان ئىش ھېسابلانمادان.
ئول ئۈتۈپ كېتكەنچى سەجدە قىلب جىرگە يانىب قالالار. خەنتا ئۆلگەن
خاقانلارنىڭ قەبرلەرى ياندان ئۆتكەندە ئاتدان تۈشۈپ، زىيارەت
كۆزدەن يوغالغانچىن جەيەولەپ بارالار ئىدى. خاقان سوغىشقادا بىك
سىرەك كىتە بارا. بار غانىدا ئاربا غا يۇتورۇب كىشى كۆرمەسىن ئۈچۈن
باشىنى يېقىدىن قارا بۆركەنچك يابىتا تۇرغان بولغان.
شولاي بولسادا خەزەرلەر ئېلىندە خاقانلارشى ئېتىبارلالار چەپ
تۇرغان؛ بەئزى واقىتلاردا خالق جىلب كېلپ ئاتاك ئۆتۈرلۈۋۈن تلەپ

ھەر بىر پادشالقنىڭ جېرىنىڭ چېكلەرى زامان ئوتووى بىلەن
ئالماشىنىپ تۇرا. شۇنىڭ ئۈچۈن خەزەرلەرنىڭ جېرلەرىدە ئەللى ئىزدە ريا
ئەللى كېچرە يېپ تۇرغان. خەزەرلەرنىڭ ئېلىك تووەتلى ئېلىك ئىزۇرو واقىتلارى
8 نچى ئەسرنىڭ ئورتالارى ھەم 9 نچى ئەسرلاردر.
بوچاقدا ئالارنىڭ چېكلەرى جنوبدە كافكاز تاۋلارنا
بارب تىرەلە. عەرىبدە ئول زاماندا ئسلاۋيانلار تۇرا
تۇرغان دنېپر يىلغاسىنا بارب جىتب. قرم يارم ئاتاۋنىڭ كوب جىرلەرى
خەزەرلەر قولندا بولغان. بارى تىك قارا دېگىز ياقاسىنداغى بەئزى
شەھەرلەردە گنە گرېكلەر (روملار) تورغانلار. شىمالدە ئالارنىڭ
جىرلەرى جايق يىلغاسىنا بارب جىتب. ئېيدل يىلغاسىنىڭ تورتا
ئاغۇمندا بولغان بولغار، تۈركلەرنىڭ جىرلەرى بلەن چىكتەش بولغان.
خالق — خەزەر ئېلىندە خالق تۈرلى جىنسدەن ئىدى. كافكاز
تىرەسىندە كافكازداغى خەزەرگە چەچەن. لېزگىن كۆك ئاوخا لقلا-
رىنىڭ بابالارى تورالار. بولغار ئېلىندە تاتا خەزەرگە سارا ناوگوبىرناسى
تىرەسىندە گى ئورمانلق جىرلەردە فين قەوملەرى تورغانلار.
خەزەر ئېلىندە يەھۇدى ئېلمىشدەك عەرەب، ئېران سەودەگەرلەرىدە تورالار.
لاكىن مەملەكەتدە تۈب ئاسلدە دولەت ياساب تورۇچىلار خەزەر ئېسمىندە
يورتلە تۇرغان تۈرك خالقى بولب، شولاي تۈق خەزەرگى جەنۇبى
روسىيەنىڭ ساھىرالارندە كوچب يۈرۈچى تۈرلى ئېسىملى تۈرك قەبىلەردە
خەزەرستاندا بولغان.

خەزەر دولەتى خاقان.

ئەيسەدەن سۆيك بىش يۈزىنچى يىللاردا ئۆق
خەزەرلەر دەولەت ياساغانلار. ديمەك ئالار
بىر تۈرلى زاكونغا — عادەتكە بويسۇنغانلار.
قەبىلە كىشىلەرنى ھۆكم ئېتەر ئۈچۈن قازىلارنى خالقنى ساقلار ئۈچۈن
عومومى عەسكەرلەرى بولغان.
دەولەتنىڭ باشى ھەم ئانى ئېدارە ئېتۈچى نەسلدەن نەسلگە

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

هۇجوم ئيتيپ ئانى،ئۆتۈپ ئۆتۈرە،تۇرغان بولغان. ئىلدە بولغان ھەر
بر نوڭابسزلق، ئاچلق. مۇوە فەقىيە تېز سوتش، ئۇلدت كۆك
بەختسزلكلەرنى خالق خاقاندان كورب شوندى واقتلاردا خاقاننى
تۆشرگەنلەر ياكى ئۆترگەنلەر. ئۇموملەن خەزر خالقى بر خاقاننى
قرق يلدان ئارتق حۆكومەت سۆرۈرگە ئەرك بيرمەگەن: ئالارناڭ
فيكرنچە بر كشى قرق يلدان ئارتق پاتشالق سۆرسە ئانڭ
عەقلى بنەدر ئيدى.

—خاقاندان قالا مەسلەكەننى ئيدارە ئيتوچى
تورەلەر.

بر وەزير ،بولب ئانى «خاقان بەك» ديب يۇر-
گەنلەر. خاقان ئۆزى ئيدارە ئشلەرنە كوب قاتشمى. پاتشالق ئشلەرن
،شول خاقان بەك ئيدارە قلغان. ئانڭ حاكيميەتى بيك ،زور
،بولب ئيختيلال چقب خالق خاقانڭ تۆشرلۈون سۆراغان واقتدا
،شول توق خاقان بەك خاقاننى حۆكم ئيتە. گۇناھلى بولسا تۆشرە
يەئيسە خالق قولئنابيرە، گۇناھسز تابسا خالقنى قۇوب تاراتقان.
حاكيميەتنى ،شول قەدەرلى ،زور بولسادا، خاقان بەك پاتشانى
خۆرمەت ئيتە، خاقان يانئنە كرگەندە يالاڭئاياق كرب سەجدە قلب
ياتا، بارى تيك خاقان رۇخسەت ئيتكەچكنە ،تورۇب ئانڭ يانئنا
،ئوترب ئش حاقندا سۆيلەشە، كيڭەشە ئيدى.
بەنە «كەندر خاقان» ديگەن خاقان بەكنڭ بولشچىسى قول ئاستداغى
بر تورە ،بولب، ئۇلدا خاقان يانئنا كرە ئالسان. «ئۇل ئيشە» قائلى ئاغى
بر تورە ،بولب. ئۇل ئيلنڭ عەسكەرى كۈچلەرى بلەن قوماندا ئيتكەن.
،زور شەھەرلەردە خاقانڭ ئۇللارى ياقى قەردە شلەرى والى (گوبېر-
ناتر) ،بولب ئيدارە قلب تۇرغانلار.

—ئيلنى ھەر ياقدان دۈشمان چۇلغاب
عەسكەر. ئالغان. تارىخدان كيلب چقارغا تۇرغان
ئەلەنى قەدەر تۈرك خالقلارى ھەر واقتدا خەزەر
مەملەكەتن قورقوغا سالب تۇرغانلار؛ 9 نچى عەسردەن ئالب
ئەرمەنلەر كۈيمەلەرگە،ئوترب. ئيدل بلەن تۆشب ئيلنى تالاب
بۇرگەنلەر: 8 نچى عەسرلەردە روسلاردا خەزرلەرڭ قول ئاستندا
بولغانغا قاماند، ئيختيلال قوزغاتب تۇرغانلار؛ دون. ئيدل بلەن دنيپر
ئارالارندا ،ئۇل واقتلاردا ماجارلار (ۋينگرلەر) دە ھامان خەزەر ئيلنە
هۇجوم ئيتكەنلەر: مۇسلمان خەليفەلەرنڭ عەسكەرلەرىدە كافكاز
تاولارن ئوتب خەزەر ئيلن باسب كرگە ،ئومتلب تۇرغانلار؛ ،شول
سەبەبلى خەزرلەر ،زور عەسكەرى قۇوەت ئۇتارغا مەجبور
ئيدنلەر. ئالارنڭ خاقاننى ساقلى تۇرغان ،ئون ئيكى مڭ خاسسە
ئالاين (گواردىيە) لەرندەن باشقا چيت خالقدان ياللانغان، ھەر
واقتدا سوعشقا خەزر تۇرغان ،ئون مڭ ئاتلى عەسكەرلەرى
،بولغان؛ ،بو عەسكەر قلچ، ئوق، سۆڭگى، قالقان بلەن قورالانغان
بولغان. تاغى ھەر بر باى كشى ئۆز مالئنڭ سانئنا قاراب ئات
بيرب كيينەرب، ئازق بلەن عەسكەر بيررگە مەجبور بولغان.
خەزەرلەرنڭ عەسكەرلەرندە نيزام، تەرتيب بيك قوۋەتلى
،بولب، سوعش ساقندان قاچقان كشلەرگە بيك قاتى جەزا
بيرەلگەن: لاكين شولاى بولسادا چيت ميللەتلەردەن ياللانغان
عەسكەر كوب واقتدا ئيختيلال چقارا. حۆكومەتنڭ سۆزئنە
قارشى كيلگەن.

خەزەر ئيلئنە چيت خالقلاردان بيك
حۆكۆم: كوب سەوداگەرلەر كيلب تۇرغانلار. بو
سەوداگەرلەرگە ھەر تۈرلى ئوڭايلقلار ئشلەرگە حۆكومەت بيك
ترشادر ئيدى. خالق بر برسئنە. حاقسزلقلار ئشلەمەسۈن، بر برسن

ئشئنه بيك (سود) رەنجىمەسىن ئۈچۈن خەزەر دەولەتى خۆكۈم
ئەھەممىيەت بىرىپ ئۇزۇراق شەھەرلەردە مۆمكىن قەدەرلى
تۇرلى دىن ئەھلىدەن بولغان ياخشى قازىلار قويارغا ترشادر
ئىدى. مەسەلەن، خەزەر خاقانىنىڭ تۇرغان شەھەرىدە ئىككى
مۇسلمان، ئىككى خرىستىيان، ئىككى يەھود، بر مەجوس قازىيى
بولغان. مۇھىم مەسئەلەلەر چىققاندا ئالار جىلىپ، كېڭەشىپ خۆكۈم
ئىتەلەر، خەل ئىتە ئالماسلق مەسئەلەلەر بولغاندا مۇسلمان
قازىيىنىڭ سوزىچە خۆكۈم قلغانلار. خاقان بەك خۆكۈم ئشئنىڭ ئىچاك
بارووى خاقىندا ھەر واقىتدا خەبەردار بولىپ تۇرار، ئانىڭ ئىلچىسى
قازىلار يانىنا كېلىپ كېتىپ يۇرى تۇرغان بولغان.

8 نچى عەسرگە قادەرلى خەزەرلەرنىڭ دىن— كوبرەگى بۆرۈنەى تۈرك دىنى بولغان

شامان دىنىدە ئىدىلەر. 7نچى عەسردان ئىبتىبارەن خەزەر ئىلىنە
سەودە بلەن تۇرلى دىن ئەھللەرى كېلە باشلاغان. سەودەگەرلەر
بلەن تۇرلى دىن خالقلارىنىڭ عالىملەرى كېلدىلەر؛ ئالار خەزەر
خالقى ئوز دىنلەرىنە تۇندەيلەر ئىدى. بوزامانلاردا خەزەرلەرنىڭ
ئۇزور شەھەرلەرىدە دىن خاقىندا مۇنازەرەلەر بولا. ھەركىم ئوزىنىڭ
دىنىن قۇۋەتلەپ نۇتۇقلار سۆيلى، خاقانلار دىن مەسئەلەلەرىنە
ئەھەممىيەت بىرەلەر، ئوزلەرىندە شول مۇنازەرەلەرنى تىڭلىلار
ئىدى.

7نچى عەسرنىڭ ئاخرلارىندا عەرەب مۇسلمان خەلىفەلەرىنىڭ
قۇۋەتلى چاقلارى بولىپ، مۇسلمانلار كافكاز تاۋلارىن ئوتىپ
عەسكەرلەرى بلەن كرىپ خەزەرلەرنى ئىسلام دىنىنە ئوندەر
ئۈچۈن دىگەن بولىپ، ئالارنى وە ئالار ئىشغال قلىپ تۇرغان
شىمالى كافكاز ھەم ئىدل بويىن ئوزلەرىنىڭ سەودەلەرىنە بىرىستەرو
ئۈچۈن سوغىشالار ئىدى. بر واقىتدا 8نچى عەسردە خەزەرلەر

مۇسلمانلار ئارافىندان جىڭلىپ، مۇسلمان دەولەتلەرى بلەن دوست
تۇرو ئارقاسىندا سەودەنى ئۇزۇرايتو فىكرى بلەن خەزەر خاقانى
مۇسلمان دىنىن قابول ئىتكەن بولغان.

8-9 عەسرلەردە خالق ئاراسىندا ئىسلام دىنى تارالغان. شول
ئۇق واقىتدا تۇرلى مۇسلمان، خرىستىيان ئىللەرىندەن سۇرۇلگەن
يەھودىلەر دە دىنگە قىزىك بىروچى خەزەرلەرگە كېلىپ سىيىنغانلار
ھەم ئالاردا ئوزلەرىنىڭ دىنلەرىن خالققا تاراترغا ترشقانلار؛
نىھايەت 8 نچى عەسرنىڭ ئاخرلارىندە، بولان ئىسىملى خاقان زامانىسىندا،
بو خاقان يەھود دىنىن قابول ئىتىپ. 9نچى عەسردە يەھود دىنى
خەزەرلەرنىڭ خۆكۈمەت ئىرلەرى وە ئەتباعى (ئاق سۆيەكلەر)
ئارافىندان رەسمەن قابول ئىتىلگەن ئىدى؛ يەھودلەر بلەن
قاتناشو خەزەرلەرنىڭ خۆكۈمەت سۇرۇچى سىنفىن مەدەنى
ياقدان كوتەرگەن. خەزەرلەردە ئەدەبىياتنىڭ بولۇوى خاقىندا
خەبەرلەر ئاز، لاكىن 10نچى عەسردەگى خاقان يوسفنىڭ
ئەندەلسدەگى خسدى ئىبنى شاپروت دىگەن بر يەھود عالىمىنە
يازغان خاتى شوشى زامانغا قەدەر ساقلانىپ قالغان. خات يەھود
تلىندە يازلغان. تۈرك تلىندە يازلغان ئەسەرلەر بردە قالماغان.
خەزەرلەرنىڭ شەھەرلەرىندە بالالار ئوقۇر ئۈچۈن مەكتەبلەردە
بولغانى مەعلوم.

خەزەرمەدەنىيەتىنىڭ دەرەجەسى — خەزەر خالقىنىڭ تۈپ شۇغللەرى
باقچاچىلىق، ئىگىنچىلىك، خەيوان ئاسراو، سەودا
بولغان. خەزەرلەر كوچمە تۇرمۇشدان
ياكاغىنا چىقىپ كېلەلەر؛ شونىڭ ئۈچۈن ئالار قىش كۆنلەرىندە شەھەر،
تاۋللاردا تورلاردا، جەى بولغاندا ھەركم ئوزىنىڭ باقچاسىنا
كېتەلەر ئىدى. جەنوبدەرەك تۇروچى خەزەر خالقى بۇداى
چەچە، بۇزم ئوزرىنا ھەم باشقا جىمش ئاغاچلارى جىتشدەرە؛ ھەر

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمكى ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

بر عائىلەنىڭ ئوزلەرىنىڭ بابالارىندان مىراس بولۇپ قالغان جىرلەرى
بولادر ئىدى.

— حەزەرلەر سەودە ئۈچۈن ئىڭ مەعقول هەم ئىسكەندەن
سەودە. بوللارى بولغان ئۈچ بلغا تۇسندە
بىرلى سەودە بولارى ئورعان ئورنلارى
ئوترعانلار. ئاللدا سۆيلەگەنچە حەزەرلەرنىڭ برنچى ئورعان ئورنلارى
ئىدل بلعاسىنىڭ توبەنگى ئاعزىمى بولۇپ، ئالار بو بول بلەن
حەزەر (كاسپى) دېڭگىزىدەن كافكازنىڭ شەرقى جارلارى بويىندان
مال كېتەرەلەر؛ ئىدل بلعاسندان باشقا ئازاق دېڭگىزىنە ئاغىپ
چۈنغا ئورعان دون بلعاسندا حەزەرلەر قولندا ئىدى. ئىدل بلعاسى
بوينچا كېلگەن مال دون بلعاسىنىڭ ئىدىلگە ياقىن كېلىپ ئاقىشان
ئورنندان توشىرىلىپ، دون بلعاسى بلەن دېڭگىزگە چۈعىپ ئازاق
دېڭگىزىدەن قارا دېڭگىزگە كوچۈپ ئىستانبولغا، ئاندان باشقا
ئىللەرگە جىبەرىلەر ئىدى؛ چېت ئىللەردەن كېلگەن مالدا شول-
ئوق يول بلەن حەزەرستاننى ئوتۇپ شەرق ئىللەرىنە كېتەدر
ئىدى. ئىدل بلعاسىنىڭ بوعارى ئاعزىمىداعى ئىللەردەن
حەزەرستانعا بال، تېرى، جۈن، ماي شېكىللى نەرسەلەر كېلە
شولاي ئوق روسىيەگە ناوعورود ئارقىلى كېلە تورعان ماللاردا
ئىدل بلعاسى بلەن كېتەرىلەدر ئىدى.

جايق (ئورال) بلعاسىدا حەزەرلەر قولندا ئىدى. ئورال
تاولارنداعى ئورمانلاردا ئوتلعان جەنلىك تېرىلەرى، ئول تاولاردان
چىققان ئالتۇن، كۈمۈش باقر كوك مەعدەنلەر — هەممەسى دە
حەزەرستاننىڭ مەركەزىنە كېتەرىلىپ، ئاننىڭ بازارلارىندا ساتىلالار.
حەزەرستاننىڭ ئوزىندە بەعزى مال چىعار ئىدى. ئول ئىسە
بالىق، بالىق مايى بولۇپ حەزەرلەردەن ئالنعان بالىق عەربى ياۋروپا
هەم روسىيەنىڭ كېڭ بازارلارىندا ساتىلادر ئىدى. حەزەر
دەۋلەتىنىڭ ئىڭ زور كىلىرى شول سەودەگەرلەردەن ئالنعا

ئورعان بوشلىعدان عبارەت بولعانعا، حەزەر حۆكۈمەتى مۆمكىن
قادەرلى سەودەنى قوۋەتلەرگە، سەودەگەرلەرنى ئىلگە جەلب قىلرغا
ترىشادر ئىدى.

— بر مەملەكەتدە سەودا بولدى ئىسە،
شەهەرلەر. ئاندا شەهەرلەردە بولا. شەهەرلەر ئول
زامانلاردا سەودەگەرلەر تۇرار ئۈچۈن، مال قويار ئۈچۈن سالنالار؛
حەزەرلەرنىڭ ئەللە نىچە دېسەتلەب ئولى هەم كىچكىنە شەهەرلەرى
بار ئىدى.

ئىدلنىڭ حەزەر دېڭگىزىنە قويا ئورعان حەزرگى ئەچترحان
ئورنندا «ئىدل» ئىسملى شەهەر بار ئىدى. بو شەهەر حەزەرستا-
ننىڭ سەودە مەركەزى بولۇپ ياۋروپا بلەن ئورتا ئازىيەنىڭ زور
ئالش بېرش ئورنى بولعان. ئاندا ئەللە نى قەدەر مۇسلمان،
خرىستىيان، يەھود معبدلەرى هەم مونچالارى بار. ئىڭ زور
بينا مەسجد جامىع بولۇپ، ئاننىڭ منارەسى حاقاننىڭ سارايىنا تاپا
قاراپ تۇرادر: بو شەهەردە زور بازار ئورنى بولۇپ، ئاندا
ئورلى مىللەتدەن بولعان سەودەگەرلەر سەودە قلىپ ئوتترالار؛
ئانداعى ئۆيلەر كوبرەك بالچقدان هەم ئاعاچدان سالنعان بولۇپ
شەهەرنىڭ بر ئايرىمراق ئورنندا كىرپىچدەن ياسالعان كرپست
(قلعە) بلەن ئەيلەندرىپ ئالنعان. حاقاننىڭ تاشدان سالنعان
سارايلارى بولعان. باشقا كشىلەرگە كىرپىچدەن ئوي سالو — ياساۋ
(مەمنوع) بولعان.

كافكازنىڭ حەزەر دېڭگىزى بويندا «دەربەند» شەهەرى
بلەن «ئىتل» شەهەرلەرى ئاراسندا «سەمەندەر» ئىسملە يەنە
بر زور شەهەرلەرى بار ئىدى. بو شەهەر حەزەرستاننىڭ زور
ئىستىحكامى بولۇپ شولاي ئوق هىند، ئىران ئىللەرىندەن كېلە
تورعان سەودە كەرۋانلارىنىڭ توقتاۋ تورعان ئورنى ئىدى. بو

شەھەر باقچا ئىچىدە يانب تۇتتىرا. بۇرۇنقى زاماندا خەزەرلەرنىڭ پاتشالارى تۇرغان ئورۇن شۇ شەھەر بولغان. جايىق يىلغاسىنىڭ دېڭىزگە قويا تۇرغان ئورنىدا يەنە بىر زور شەھەرلەرى بولۇپ، ئانى «ساكسىن» دېپ ئاتىلار ئىدى. بۇ شەھەر ئازىيەدان خەزەرستانغا ھۇجۇم ئېتەرگە تۇرغان كۆچمە تۈرك قەبىلەلەرىدەن ئېلىنىپ ساقلار ئۈچۈن سالىنغان كىرىپەست (قەلئە) ئىدى. مۇندادا كۆپ مەسجىدلەر، زور باقچالار بار ئىدى.

بۇ شەھەرنىڭ ئورنى سالقىنچاراق ئورۇندا بولغانغا، ئۆيلەرى بورانەدەن بولۇپ ئىچى كىيىز بىلەن ئۆرتۈلگەن بولادىر ئىدى.

خەزەرلەر تاغ ئۆزىنىڭ ئىدىل يىلغاسىنا ياقىن كىيلە تۇرغان ئورنىدا روم ئۇستالارى كېلتىرىپ «ساركېل» ئاتالى بىر شەھەر بىنا ئېتكەنلەر ئىدى، بۇ شەھەردە كىرىپەست بولۇپ ساركېل، روملار بىلەن خەزەرلەرنىڭ سەۋدە قىلا تۇرغان ئورۇنلارى بولغان.

خەزەر دەۋلەتىنىڭ شەب ۋاقتى.

8 — 9 نچى عەسرلار خەزەر دەۋلەتىنىڭ ئىڭ قۇۋۋەتلى، شەۋكەتلى چاقلارى ئىدى. بۇ زامانلاردا خەزەرلەر بۈتۈن شەرقى ياۋروپا سەۋدەسىنىڭ خوجالارى ئىدى. روسلار، بۇلغارلار، باشقا فىن قەۋملەرى، شىمالى كافكازداغى تاۋ خالقلارى، خەزەرلەرنىڭ قول ئاستىلارىندا بولۇپ، ئالارغا خىراج (دان) تولەب تۇرالار. شۇلاي بولسادا خەزەرلەر ئازىيەدان ياۋروپاغا ھۇجۇم ئېتەرگەنگە تۇرغان تۈرلى كۆچمە تۈرك قەبىلەلەرىنى ئۆزلەرىنىڭ عەسكەرى قۇۋۋەتلەرى بىلەن باسىپ، ئول چاقداغى شەرقى ياۋروپانىڭ تىنچلىقىنى ساقلاۋ رولىنى ئوتەبلەر ئىدى. خەزەرلەرنىڭ ئۆز چىگرالارىندەدە ئەللە نى قەدەر كۆچمە تۈرك قەبىلەلەرى بولۇپ، خەزەرلەر دەۋلەتى كۆچلى چاقدا بولار بويسۇنىپ تۇردىلار.

خەزەر دەۋلەتىنىڭ زەعىفلەنۈۋى — بىتۈۋى.

10 — نچى عەسرلاردا دنيپر تېرەسىندەگى روسلار قۇۋۋەتلىنە باشلاغانلار. ئالار ئىسكاندىناۋىيەدەن كىيلەب يورى تۇرغان باتىر، سوغىشچان نارمانلارغا بويسۇنىپ ئالارنىڭ كىنەزلەرىن ئوزلەرىنە پاتشا ئېتكەنلەر ئىدى. شول روسلار ئوزلەرىنىڭ باشلىقلارى بىلەن كىرىمەلەرگە ئولتىرىپ ئىدىل يىلغاسى بىلەن ئوشىب خەزەرلەرنى تالى، ئالارنىڭ شەھەرلەرىن جىمرە باشلاغانلار. ئالار بىر نىچە مەرتەبە بارىب «ئىتىل» شەھەرىندە خاراب ئېتىب كىتكەنلەر. باشقا خالقلاردا خەزەرلەر قول ئاستىندان چىغا باشلاغانلار، سوغىشلار، چوۋالولار بولوب تورغاچ سەۋدەگەرلەردە ئاز كىيلە باشلاغانلار: مۇگكارچىغا قەدەر روم (ۋيزانتىيە) پاتشالىقىدا، عەرەب خىلافەتىندە قارشى سوغىشلاردا خەزەرلەر بىلەن فائىدەلەنىب سەۋدا ئۈچۈن فائىدەلى بولغانغا خەزەرلەرنى ياقلاب كىيلسەدە، 10 — 11 نچى عەسرلاردا ئول زامانىنىڭ بەينەلمىلەل سەياسەتى ئوزگەرگەن ئىدى. خازر ۋيزانتىيەگە كوبرەك ياۋروپادان كىيلگەن ئەھلى ساليب عەسكەرى بىلەن بىرلەشىرگە توري كىيلە؛ شونىڭ ئوستىندە بۇ زاماندا ئىندى ۋيزانتىيەگە عەرەبلەرنىڭ ھۇجوملارىندە كىيمىگەنلەكەن. ئول سەۋدەدە كانكورىنت بولغان خەزەرلەرنى دە ياقلى ئالمى دا ھەم ئاكارغا ئارتىق ترشاغاندا بوارغا كىيرەك. سەۋدە كىيمىگەچ خەزەرلەرگە تامغا (1) ئاقچاسى ئاز كىرە باشلاغاچ، ياللىق كىيمىگەچ عەسكەر ياللار ئۈچۈندە كۆچلەرى قالماغان؛ ياللانغان عەسكەردە دىنى سەببىنى بەھانە ئېتىب، يەعنى بىزنى ئۈچۈن يەھۇد دىنىدەگى خۆكۈمەتكە بويسۇنمىيق دېپ غاۋغالار قوزغاتا باشلاغانلار ئىدى؛ خەزەرلەرنىڭ ساخالى ئورنلارىندا

1) «تامغا ئاقچاسى» دېگەن سوزدەن — گۈمرۈك ئاقچاسى. بەيىسە يوشلغا ئاقچاسى مۇراد...

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

كۆچب بۆرى تۇرغان كوچمە ھالقلاردا ھۇجومگە باشلاغانلار:
كاسپى قاپقالاردان چەلرغا ئۆتمىكلىب تۇرغان كوچمە تۈركلەرگە
شۇنىڭ ئۈچۈن قاپقا ئاچلغان ئىدى. بز بۇ ھالقلارنىڭ كېلىب
چەۋلارى، ئالارنىڭ تۇرمۇشلارى ھاقىدا توبەندە سۆيلەرمز. لاكىن
ئىدل بىلغاسى شىكللى تابىعى بر سەۋەدە يولى بر مىنونده ساقچىسز
تۇرمادى وە ئاندا تەرتىب باسالرغا تىيش بولدى. مۇنە بۇل
تەرتىبنى ساقلاوچى، ئىدل — چولمان (كاما) بلغالارىندان كوچب
ئازىيە، جەنوبى وە شىمالى ياوروپاغا كېتە تۇرغان مال يولى
ئۆتۈوچى ياكى بر ئۇيۇشما دەولەت كېلىب چىقدى؛ بۇلدا بولسا
باشدا خەزەرلەرگە بويسنىب تۇرغان، جەنوبدەن كوچب كېلىب
بۇرمانلىق وە باسولىق بۇرنلارنى ئىشغال قىلغان بۇلغار تۈركلەرى
ئىدى.

بۇلغار ئېلىنىڭ ئورنى ھەم ئاڭ تابىعەتى

— بۇلغارلارنىڭ جىر لەرنىڭ تەۋەلى (مىقدارى) تۈرلى واقتلاردا ئۆزگەرب
تۇرغان: ئالارنىڭ جىرلەرى ئورال
تاولارىندان وە ئىدلنىڭ ئورتا ئاغزىندان ئالب، سورا غەم ئوفا
بلغالارى تىرەلەرىنە، ۋەتكە وەكاما بويلارىن ئىچىنە ئالب. دون خوپەرا
ھەم سامارا بلغالارىنا قەدەر بارب جىتكەن. لاكىن بۇلغار
جىرنىڭ مەركەزى ھەزرگى تاتارستان جۇمھورىيەتىنىڭ ئىسپاس،
ئارچا، لايش، چىستاي كانتونلارى بولغان.

بۇلغار ئېلى چىندان مۇعتەدىل ھاوالى جىرنىڭ سالقىن جىرلەرگە
كوچە تۇرغان تۈرنلاردا ياتار ئىدى. بۇ ئىلدەگى جەبگى، ئۆزۈن
قىشقى قىسقا كۈنلەر مۇندا كېلىب بۇروچى مۇعتەدىل ھەم ئىسسى ھاوالى
جىرلەرنىڭ سەيياھلارىن شاق قاترغان. بۇ جىرلەردە ئىندنى
تۈركلەر ئۆزلەرىنىڭ تۈب واتانلارى بولغان ئورتا ئازىيەدەگى
كوك بوقا كبىز ئويلەردە تورا ئالمىلار، چۈنكى ئۆزب ئارلق قىشقى

ـالقىلار. كۈزگى قاراق ياكسورلار كشلەرنى ئۆشتە، ئاغاچ
بۇرنلاردا غى جلىن مىچ ئاللارنىنا قۇوادر ئىدى.

بۇلغار جىرى خەزەر ئىلى شىكللى تۈگل. ئاندا كوبرەك
ئورمانلار ھۆكم سۆرە، بۇل ئورمانلاردا چىكسز كوب جەڭگەللەر
بەشيلەر، ئاڭ جىرنىڭ كوبرەك ئورنى قارا بالچق. شۇنىڭ
ئۈچۈن بۇ جىرلەرده. سالقىنچاراق ھاوالى جىرلەردە ئۆسە تۇرغان
ئىگىنلەر ھەممەسىنە جىتشكەن.

لاكىن ئەۋۋەللەرەك ۹ نچى عەسرلەرده ئورمانلار كوبلكدەنمى،
بۇلغار ئىلى تاغىندا يۇوش بولغان. خەزر بىك شەب بولب
ئالما جىتشە تۇرغان ئىسپاس كانتونى ئورنندا بولغان جىرلەرده
ئالما پشب جىتە ئالماغان.

بۇ جىرنىڭ ئەۋۋەلگى خالقى — بۇلغار ئىلىنىڭ تۈب خالقى
يارم وەھشى، يارى تاو ئاولاب ئازغنا ئىگن چەچب، ئاغاج
وەژىردالاردان ياساغان بۈرنلاردا، زىمەلەنكەلەرده تۇروچى تەبەنەگترەك
بوبلى، قسق كوزلى «فىن» خالقى ئىدى. بۇ فىنلار ھەزرگى
چىرمش، موقشى، ئالارنىڭ بابالارى. ھونلار كېلگەن چاقدا
بۇلارغا، ئازىيەدان كېلوچى تۈرك قولقنىنىڭ ئۈچۈنغا جىتب
قالماي بولسادا، تۈرك خالقى ئاياقلى خەيوان ئاسراوچى خالق
بولغانغا بۇ ئورمانلق سازلق جىرلەرده قالمىچى جەنوبى روسىيە
سەھرالارن ئىختىيار قىلغانلار.

بۇلغارلارنىڭ كېلوۋى ھاقىندا ئەخزۇرافات

— ھونلار دەولەتى يقىلو بلەن، تەقدىرنىڭ
قوشۇووى بويىنچا، بۇ ئورمانلق، پچەنلك
سازلق ئىدل وە كاما بويلارىنا تۈركلەر
كېلىب ئورنب، تۈب جىرلى فىن ھالقلارن ئۆز قول ئاستلارنا
ئالغانلار ئىمش.

بۇرۇنقى زاماندىن قالغان ئەگىيەتلەرنى «خۇرفات»

بەئىسە «مىق» لار دېلەر.

مۇنە شۇندى خۇرفاتنىڭ بىرسى بۇلغارلارنىڭ ئىدىل ھەم كاما بويلارىنا كېلىپ ئولتۇرۇلارى خاقىندا شۇندى خەبەر بېرە: ھۇنلارنىڭ بىشۇھرەتلى باشلىقلارى ئاتىللا «454» ئۆلگەندەن سۇڭ ئاتاڭ سۇيىكلى ئولى (ئەرنىيەك بۇلغارچا ئىرنىيېك) زامانىسىندا ئۇزلەرىنىڭ دۇشمانلارى تارافىندان جىگلىپ خەزرگى شەرقى ياۋروپانىڭ (روسىيە) كىيالى ساخرالارىنا ئۆزىنىڭ ئوردىسى بىلەن كېلىپ ئولتۇرغان. ئول ئۆلگەندەن سۇڭ ئول ئوق جىنسىدەن قۇرت (قۇۋرات) ئىسىملى كىشى خان بولغان. بۇ ۋاقىتتا بۇلغارلار خەزرگى ئازاق دېڭىزى ھەم كوبان يىلغاسى بويىندا ئۇرالار. بۇ قۇرت خان. ئۇلەر ئالدىندان ئۆزىنىڭ دۆرت ئۇلىنا بىرە ئارالماسقا، بىرگە ئۇرورغا ۋاسىيەت ئەيتىپ قالدىرغان.

لاكىن بالالار ۋە خالق ئاراسىندا ئاتولىق بولمىچى بولۇ ئاراللار. شۇلارنىڭ بىر قىسمى كېتىپ، خەزر بالقان يارىم ئاتاۋىندا ئۇرۇچى ئىسلاۋيانلاشىپ بېتكەن. بۇلغار خالقى ياساغان ئىمش: لاكىن ئالارنىڭ بىركىسەگى ئازاق دېڭىزى قىرىيندا قالغان. بۇل رەۋشچە باشدا شەرقى ياۋروپانىڭ دون، دنىپر، ئازاق دېڭىزى بويىندا ئولتۇرۇچى ھۇنلارنىڭ بىر كىسەگى بولغان بۇلغارلارنىڭ بىرنى قەدىمرسى ئەيسا پەيغەمبەردەن سۇڭ 7 - 8 نچى ئەسرلاردە كېلىپ، ئىدىل، كاما يىلغالارى بويىنا ئۇترغانلار ئىمش. فىنلار ئاراسىنا. ئورمانلىق جىيرلەرگە.

بۇلغار دەۋلەتى. كېلىپ ئۇترغان كۆچمە بۇلغارلار دەۋلەت تۇزگەنلەر ئىدى. بۇ بۇلغار دەۋلەتى ئەسىرلەرنىڭ شەۋكەتلى ۋاقتلارىندا 9 نچى ئەسرلاردا. روسلار شىكللى ئولىك خەزەر دەۋلەتىنە خىراج (دان) تۆلەپ ئالارغا بويسۇنۇپ تورغانلار. 10 نچى ئەسرنىڭ

باشلارىندا خەزەر دەۋلەتى زەئىفلەنگەچ، بۇلغارلار ئالارنىڭ قول ئاستلارىندان چىققانلار.

مەملەكەتنىڭ باشىندا خان تورا؛ ئول قىبىلالارنى ئۇزلەرىنە بويسۇندۇرغان تۈرك قەبىلەسىنىڭ پادشاسى بولغان. جىيرلى قىبىلالارنىڭ دە ئۇزلەرىنىڭ خۆكۈمەتلەرى، خانلارى ۋە تارخانلارى بولغان. ئول خانلار بارىسى دا بۇلغار خانىنا بويسۇنالار، خانغا چىيت ئىللەردەن مۇھىم ئىلچىلەر كېلگەندە، ئاتناتالى مەجلىسلەردە خاننىڭ ئولۇك ياغىندا ئۇترالار، بۇلغار خانى ئۆزى بارچا ماتبىرىيە يابىقان تەختدە ئۇترادر ئىدى. بۇلغار خانى ئورامدا ئوچراغاندا خالق باشىندان بۆرنەگن ئالىپ ئاڭا خۆرمەت كۆرسەتە تورغان بولغان.

بۇلغار دەۋلەتىنىڭ كېلىشى. بۇلغار دەۋلەتىنىڭ باشلىچا كېلىشى، بۇ جىيرگە كېلىپ سەۋدە قىلۇچىلارنىڭ مالىندان ئالىندا تورغان پوشلىنا بولغان. ئالار پوشلىنا ئىتىپ كېترلگەن مالنىڭ ئون ئۇلۇشىندەن بىر ئۇلۇشىن (ئۇشۇرن) ئالالار ئىدى. ئاشلىق چەچۇچىلەرنىڭ ئىگىنىندەن سالىم ئالىناغان. بۇرنىغى كۆچمە تۈركلەردە گى كوك، خالق خۆكۈمەتكە ھەر بىر يۇرتدان بىر تۈگىز تېرىسى ھەر بىر ئۇيلەنۇچى كىشى خانغا بولەك ئىتىپ ئاتلانا تورغان بىر ئات بېرگەن. ئەگەر بىر بىر خالق بىلەن سوغىشىپ بىر مىقدار مال ئالسالار، شۇنىڭ بىر كىسەگىن خۆكۈمەت ئالا تورغان بولغان.

خۆكۈم. بۇلغارلارنىڭ خۆكۈم ئىشلەرى خەزەرلەر ئىنكى كوك تەرتىبكە قويلغانى مەئلۇم توگل. شۇلايدا ئالاردا جىنايەت قىلۇچىلارنى جەزا قىلۇ شىكللى خۆكۈم بولغان. بۇلغار ئىلىندە «خۆكۈم ئىشلەرن ئورۇغ باشلىقلارى باشقارالار ھەم ئول كىشىلەرنى «تورە» دىيىپ ئاتاغانلار.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمكى ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

بۇلعارلار عەيبلى كىشىلەرنىڭ گۇناھلارىن ئەيتدۇرۇر ئۆچۈن عەيبلەنۈچنىڭ باشىن تاياق بىلەن قىيناعانلار. ئالاردا ئىيك زور عەيب كىشى ئۆتۈرۈ، عائىلەگە خىيانەت قىلو حىسابلانعان. كىشى ئۆتۈرۈچىنى بۇلعارلار ئاعاچ ساندىق ئىچىنە سالىپ بىر ئۆزۈن باعانا ئۆستىنە مەنگۈرىپ ئاسالاردا، ئاگار ئاشارعا، ئىچەرگە بىرمىلەر، شۇندا عەيبلى كىشى ئولەر ئىدى. عائىلەگە خىيانەت ئىتكەن كىشىلەرنى ئاياق قوللارىندان دورت قازىققا بەيلەپ، موينىندان ئالىپ ئۆزۈنچاعا ئىكىنگە كىسكەنلەر. سىحىرچىلىكدە عەيبلەنۈچى كىشىلەرگەدە بىيك قاتى جەزا بولعان: مۇندى كىشىلەرنىڭ موينلارىنا جىپ تاعىپ ئاعاچقا ئاسىپ قويا تۇرعان بولعانلار.

شەھەرلەر.

بۇلعارلارنىڭ خانى، حۆكۈمەتى، شەھەردە تۇرعان. بۇلعارلارنىڭ شەھەرلەرى كوپ بولىپ حەزىرگى قازان گوبيرناسىنىڭ ئىسپاس، چىستاي، لايش كانتونلارىندا بۇلعارلارنىڭ شەھەرلەرى بولعان. شۇلارنىڭ بىرسى ئىسپاس كانتونىندا «بۇلعار» ئىسملى شەھەر بولعان؛ ئاندان باشقا «بىلەر»، «سوار»، «كاشان» ئىسملى وە باشقا بىيك كوپ شەھەرلەرى بولعان. بۇلعار شەھەرلەرى شاقتاي زور بولالار، ئالارنىڭ قايسىلارىندا تورا تۇرعان خالقنىڭ سانى ئون مىڭدەن ئارتا: شەھەرلەر كوبرەك يىلعا بويىنا سالىنالار، تىرە ياعى تىرەن چۇقۇر بىلەن ئەيلەندىرىپ ئالىنىپ چۇقۇرنىڭ ئىچكى ياعىندان بىيك قالىن ئىمەن بورەنەدەن سالىنعان قويما بىلەن شەھەر چولعاپ ئالىنعان بولا. شەھەردەگى عادى كىشىلەرنىڭ ئۆيلەرى بورەنەدەن سالىنعان ھەم كىيىز ئۆيلەردەن عىبارەت بولالار ئىدى.

بۇلعارلار 10 نچى عەسرنىڭ باشىندا رەسمەن ئىسلام دىنىنى قابول ئىتكەنلەر. شوشى واقىتدەن سوڭ عەرەبستاندان مۇسۇلمان ئۇستالارى كىلتىرىلىپ تاشدان مەسجىدلەر، سارايلار سالعانلار:

بەعزى شەھەرلەرىندە تەللە نىچە مانارالى مەسجىدلەر سالىنعان؛ تاش مونچالار، چىتدەن چىشمەلەردەن شەھەرگە كىلە تۇرعان سو يوللارى (ۋاداپرۇۋود) ياسالعان. مەشھور كىشىلەر ئولگەچ، ئالارنىڭ قەبرلەرى ئۆستىنە بىيك ماتۇرلاپ گۈمبەز ياساپ بىنالار سالىپ قويعانلار.

شەھەردە تۇراملار تار، لاكىن سەۋدەگەرلەرگە ساتۇ ئىتۇ ئۆچۈن بازار ئىتىپ كىڭ مەيدانلار قالدىرىلعان بولعان.

بۇلعارلارنىڭ شۆعىللەرى. —

— بۇلعارلارنىڭ ئاۋل شەھەرلەرى قىش ئۆچۈنگىنە بولىپ، جەى كۆنى شەھەرلەردە بارى سەۋدەگەرلەر بىلەن ھۈنەرچىلەرگىنە قالالار ئىدى؛ كوبرەك كىشى جەيلەۋگە قىرعا چىعىپ كىتەلەر، بۆتۈن جەيىنى قىرلاردا، بولىنلاردا ئۆتكەرەلەر. بۇلعارلار جەى كۆنى ئۆزلەرىنىڭ ئات، سىيىر، سارىقلارىن ئىيدىل ھەم كامانىڭ كىڭ بولىنلارىندا كۆتىپ يۆرىلەر. ئالار ئۆزلەرىنىڭ مونبىت (ئىگىن ئوڭعا تۇرعان) جىرلەرىندە ئىگىندە چەچەلەر ئىدى. ئالارنىڭ جىرلەرىندە بۆداى، ئارپا، تارى ھەم باشقا تۆرلى ئىكمەكدە ئۆسكەن. بۇلعارلارنىڭ جىمىش باقچالارىدا بولىپ، ئالما ئاعاچى كوپ ئۆتۈرتەلەر. ئالاردا ئىگىن شول قەدەر كوپ بولادر ئىدى، كورشنەلەرى روسلاردا ئاچلىق بولعان واقىتلاردا ئالارعا ئىگىن كوندرىپ تورالار ئىدى. مەسەلەن 1006 نچى يىلدا سوزدال روسىيەسندەن، كۆچلى ئاچلىق بولعانىدا، بۇلعارلارعا بارىپ روسلار ئىگىن ئالىپ قايتىپ قوتىلولارى، شولاى ئوق 1229 يىلدا روسىيەدە ئاچلىق بولعاندا بۇلعارلار ئىيدىل ھەم ئوقا يىلعالارى بىلەن ئىگىن ئالىپ بارىپ ساتىپ، بۇلعار خانىدا روس كنەزى يورىگە 30 بارژا ئىبكەرەك بىرىپ ئاچلىقدان قوتقارىلعانلارى مەعلوم. حەيوان ئاسراو، ئىگىنچىلىك بىلەن بىرگە بۇلعارلار سەۋدە بىلەندە شۇعىللەنەلەر. حەزەر دەولەتى

بۇلغارلار كۆبرەك ئىدىل بىلغاسى بىلەن ئازىيە، ئەرەبى ياۋرۇپادان كەلگەن ماللارنى كاما ۋە ئوكا بىلەن ئازىيە، ئەرەبى ياۋرۇپادان كېلگەن ماللارنى كاما ۋەۋەتكە بىلغالارى بىلەن بارىب شىمال ئېللەرىدە، ئورال تاۋلارىندا جىلغالارى بىلەن بارىب شىمال ئېللەرىندە، ئورال تاۋلارىندا يۇرۇچى باشقىرد، بورتاس كوك تۈرك، فىن قەۋملەرىنە ساتالار ئىدى.

بۇلغار ئېلىندەن شەرق ئېللەرىنە تۈرلى جەنلىك تېرىلەرى، بالاوز، ئېرى بالق، بالق جىلتىمى، مامىنت ھەم مورژ ئىشلەرى، گەرەبە، بال، تورمان چىكلەۋگى، قايىن ئاغاچى جىبەرەلەر ئىدى.

بۇ نەرسەلەرنى ئالار ئۆچىن بۇلغار سەۋدەگەرلەرى شىمالنىڭ سوۋق ئۆلكەلەرىنە مىنىب، ئول جىر خالقلارىنە كىرەكلى نەرسە- لەرگە ئالماشدۇرب تۆشەلەر؛ ئول جىرلەرگە بۇلغار سەۋدەگەرلەرى سو بىلەن، ئات بىلەن، ھەتتا ئىت جىگىبدە بارالار ئىدى. بۇلغار سەۋدەگەرلەرى ئەرەبى ياۋرۇپاعادا بارىب سەۋدە قىلالار. 970 چى يىللاردا ھەزرگى ۋېنگرىيەگەدە كېلگەنلەر، مۇندا ئالارعا دۇناي سووىنىڭ سول ياعىندا جىر بىرىب، شوندا بۇلغارلار بوداپىشت شەھەرن سالعانلار. بلغار بازارلارىندا بىك كوب قۇللار ساتىلادر ئىدى. بۇرۇنعى زامانلاردا ئەسىر تۈشكەن كىشىلەرنى نەق مال ساتقان شىكللى ئېيب بازارلاردا ساتۇ عادەتى بولعان. بىگەركىدە ئارلارنىڭ بازارلارندا «ئىسلاويان» جىنسىندەن بولعان قۇللار كوب بولعان.

شۇلاي ئوق بۇلغارلاردا ئىشلەنگەن نەرسەلەر بلەنده ساتۇ ئىتەلەر: براق جىرلەرگە بارب ھەم ئۆز شەھەرنىڭ بازارلارندا چىتىدەن، بىگرەك شىمالدەن، كېلگەن ئالۇچىلارعا ئالار ئوقلار، قلچلار، كوبە كۆز كىيىملەر، تۈرلى باقر، كۆمش ئالتىندان ئالقا بلەزك، يۈزك، چولپى، ئەنكەلەر كوك زىننەت نەرسەلەرندە ساتالار ئىدى.

— ئالدا ئەيتلگەن نەرسەلەرنىڭ كۆبىسى

مۇنەرۋە بۇلغارلارنىڭ ئۆزلەرندە ئىشلەنەر ئىدى.

سەنائەت. ئالاردا ئىشلەنگەن نەرسەلەرنىڭ ئىڭ كوبى كەجە تىرىسندەن ياسالعان كون، بولب ھەتتا، ئول تىرى «بۇلغار تىرىسى» ئىسمى بلەن عەرەبى ياۋروپاعادا مەعلوم ئىدى. بۇلغارلاردا چىبىكدە ئىشلەنە. شۇنىڭ ئۆچىن روسلارنىڭ بر مەشھور كنەزى بۇلغارلارنى چىبىكلى خالق، ئۆزلەرەن چاباتلى خالق دىب ئاتاعان. بۇلغار شەھەرلەرندە ئاعاچدان ساوت- سابا، قاشقلار ئىشلەنە ھەم ئالار بىك ماتور بىزەكلەر تۆشرب چولمەكلەر ئىشلىلەر. بۇلغارلار تىمردەن باقردان، بىك ئوستا ئىيب تۈرلى نەرسەلەر ياسىلار؛ مەعدەنلەرنى ئالار ئورال تاۋلارندان چعارالار ئىيسە شوندان چعارتوچىلاردان ئالماشدرب ئالالار. شول ئوق مەعدەنلەردەن ئالتن، كۆمشدەن بالداق بوزك، تاراق، تۆيمە، كوك زىننەت نەسبالارى ھەزرلىلەر ئىدى. بۇلغارلارنىڭ مىعمار- چىلق ئىشندە ئوستا كىشلەرى بىك كوب بولب، ئالار روسىيەگە بارب شەھەرلەردە زور بىنالار سالعاندا. شول بىنالارنى ئىشلەب بىرەلەر ئىدى.

— برنچى مەرتەبە ئىدل، كاما بويلارىنا

دين. كىلب ئورناشقان بۇلغار تۈركلەرى مەجوس بولب، باشقا تۈركلەر كوك شامان دىنندە ئىدىلەر. سەۋدە نەرەققى ئىتۈۋى بلەن بۇلارعادا چىت مەدەنى ئىللەردەن سەۋدەگەرلەر كىلب يۈرى باشلادىلار. بۇ سەۋدەگەرلەر مۇسلمان مەملەكەتلەرندەن، ياورۇپادان ۋە ئىسلاويانلاردان ھەم خەزەر ئېلندەن كىلب تورعانلار؛ سەۋدە بلەن بلۇچىلەر ئاراسندا دىن ئوبرەتوچىلەردە بولب، ئالار ئۆزلەرنىڭ دىنلەرنە خالقنى ئوندىلەر. بەعزى شەھەر خالقلارى يەھود دىننە كۆچكەنلەر. بۇلغار، سوار شەھەرلەرندەدە

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

باشدا ,شول واقىعە بولغان ئىدى. لاكىن بۇلغارلارغا كوبرەك
مۇسلمان سەۋدەگەرلەرى كېلەلەر هەم شونىڭ نارقاسندا بۇلغارلاردا
9 نچى ئەسرلاردا ئوق ئىسلام دىنى بىك تارالغان. نىهايەت بۇلغار-
لارنىڭ ئالماس ئىسملى خانى بەغدادا ,تۇروۋچى مۇسلمانلارنىڭ باشلىقى
حىسابلانغان خەلىفەگە ئېلچىلەر جىبەرىپ ئوزلەرىنە دىن ئويرەتو
ئۈچۈن عالىملەر، تاش بىنا سالدىرو ئۈچۈن ئۇستالار سورانقانلار.
,شول ئىش ئۈچۈن خەلىفە بر هەيئەت كوندرگەن هەم ,بو كىشلەر
922 يلدا بۇلغارغا كېلىپ جىتكەنلەر. بۇلار كېلگەچ بۇلغار
شەهەرلەرىنە مەسجد، مەكتەبلەر سالىنغان، خالقنىڭ كوبچىلىگى
ئىسلام دىنىن رەسمەن قابول ئىتكەن ئىمش.

مۇسلمان دىنىن قابول ئىتكەچ بۇلغارلار ئوزلەرىنىڭ
ئەۋۋەلگى باقسىلارىن (باغوچى شامان) بىترگە كرشكەنلەر.
سېحرچىلىك، باغوچىلىقدا ئەيبلەنگەن كىشىلەرنى بىك قاتى
جەزا قىلالار؛ بۇلغارلار مەككە، مەدىنەگە حاجىغا بارا باشلاغانلار.
ئوزلەرىدە چىت ئېل خالقلارىن ئىسلام دىنىنە ئوندەي باشلاغانلار.
شولاي ئىتىپ ,شول زامانىنىڭ مەدەنى مۇسلمان جىرلەرى بىلەن
نىق سەۋدا مۇناسەبەتىدە باشلانغان. حەتتا بارا تۇرغاچ
بۈتۈن شەرقى ياۋروپا ۋە شىمالى ياۋروپادا عەرەب ئاقچاسى
يۈرى باشلاغان. شونىڭ ئۈچۈن دە حەزرگى ئسكاندىناۋىيەدە
بىك كوب عەرەب ئاقچالارى تابىلا. بۇلغار موللالارى روسىيەگە
كېلىپ، روس كنەزلەرىن ۋە خالقىن ئوز دىنلەرىنە ئوندەيلەر ئىدى.

بۇلغارلارنىڭ شەهەرلەرىندە بەعزى ۋاقىتدا تەعسوبكە
بېرىلىپ كېتىپ، مۇسلمان بولورغا تىلەمەگەن كىشىلەرنى
ئوتىرگەلىلەردە ئىدى. بۇلغارلارنىڭ ئىسلامىيەت قابول ئىتولەرى
ئالارغا ئىسلام مەدەنىيەتى كىرگە سەبەب بولدى. شولاي ئوق
سەياسى جەهەتدەن رەسمەن بۇلغارلار عەبباس خەلىفەلەرىنە

بويسۇندىلار. خۇتبەلەرىن ئالار ئىسمىنە ئوقى باشلادىلار. حەتتا
ئاقچالارىندا بۇلغاردا سوعىپ، ئوستىنە عەبباس خەلىفەلەرىنىڭ
ئىسملەرىن يازالار ئىدى.

ئەدەبىيات عىلم ۋە مەعارىف.—

بۇلغارلار ئىسلام دىنىن قابول ئىتكەچ،
عەرەبلەر ئىستىعمال ئىتە تۇرغان حەرفلەر
بىلەن كىتابلار يازا باشلاغانلار. حەتتا
بر بۇلغار عالىمى عەرەب تىلىندە بۇلغارلارنىڭ تارىخلارىن يازغان.
بۇلغار عالىملەرى ,تىب عىلمىندەن دە ئەسەرلەر يازغانلار.
قايسىلارى باشقا مۇسلمان عالىملەرى تارافىندان يازلغان
كىتابلارغا شەرحلەر ياعلاغانلار. (1) بۇلغار عالىملەرى،
عەرەب سەياحلارىنىڭ ئەيتۇۋىنە كورە، شىمال جىرلەرىنە
بارىپ بۇلدوزلارنىڭ يورىشلەرىن تىكشىرىپ قايتقانلار؛ لاكىن
,بو ئەسەرلەر بىزنىڭ زامانىمىزغا قەدەر قالماغانلار، بارى ئىك
بر ئىكى تۈركچە كىتابنىڭ ,شول زامانلاردان قالغان بولوۋى
ئىحتىمال تۇتولا هەم تازا ئىشلەنگەن قابر تاشلارىنداغى
يازولارغىنا ,شول زامانىنىڭ مەدەنىيەتىنىڭ شاهىدلەرى ,بولىپ
قالغانلار.

بۇلغارلارنىڭ كورشىلەرى بىلەن مۇناسەباتلەرى

بۇلغارلار ,تۇرمانلىق جىرلەردە
تۇرغانلىقلارىندان ئالارغا حەزەرلەرگە قىلغان
شىكلىلى كوچمە خالقلار كوب هۇجوم
قىلماغانلار؛ لاكىن ئالارنىڭ جىرلەرىدە
شەرق ۋە جەنوبكە تابا، ئىستىبلەرگە تابا، ئاچىق بولمانسا، حەزرگى
جەنوبى روسىيەدە كوچوچى تۈركلەر بۇلغارلار بىلەن مۇناسە-
بەتدە بولغانلار؛ ئالارنىڭ ئاراسىندا سوعشلاردا ,بولىپ تۇرغان.

1) يەعنى ئاڭلاشىلغان جىرلەرىن ئاڭلاتىپ ئوزون ئىتىپ يازغانلار
دىگەن سوز.

شولاى ئوق روس ئسلاۋلارىدا ئالارنى تنچ تۇتماعانلار. هامان روسلار بلەن بۇلعارلار سوقشب تۇرعانلار. لاكين بۇرۇنقى روسلار بلەن بۇلعارلار ئاراسندا دوستلق مۇناسەبەتى دە بولعان. مەسەلەن، بۇلعارلار بلەن روسلارنڭ 980 يلدان ئالب 1015 يلعا قەدەر حۆكومەت سۈرگەن ۋلاديمر ئاراسندا 1006 يلدا سەۋدە مۇئاهەدەسى ياسالعانى هەم 1024 يللاردا سوزدال روسلارى بلەن بۇلعارلار ئاراسندا نق سەۋدە بارعانى ئاچق مەعلوم. روسلاردا ئاچلق بولعان چاقلاردا بۇلعارلارنڭ كورشىلەرىنە ئىعانەت قلولارى دا مەعلوم. مەسەلەن: 1229 يلدا روسييەدە نق ئاچلق حۆكم سۈرگەن چاقدا بۇلعار حۆكومەتى ئلوع كنەز يوريگە 30 بارژا ئىبكمەك ئىبەرگەنى ۋە شونڭ قارشسىنا بۇلعار حۆكومەتى بولەك ئىبەب، نولا، پارچا، ئالق سۈيەكلەرى ۋە باشقا زىننەت نەرسەلەرى ئالعانى مەعلوم.

بۇلعار دەۋلەتى 12 نچى عەسرنڭ برنچى يارمندا ئۈتۈن ئىدل بويى مانعوللار قولىنا كرگەچ، ئىستىقلالىن يوعالتا هەم ئالتن ئوردانڭ بر پراۋىنسىيەسى بولب قالا. حەزرگى شەهەرى بۇلعار خەرابەلەرندە ساقلانب قالعان بينا ۋە مەسجد قالدقلارى شول ئالتن ئوردا دەۋرىنڭ، ديمەك، تاتارلارنڭ ئەسەرلەرىدر.

شەرقى ياۋروپادا كوچمە تۈركلەر

9—10 عەسرلەر تۈركلەرنڭ ياكادان ئىسكن كوچب يۈرى تۇرعان يورتلارندان قوبقان زامانىدر. بو زامانلاردا قارا دېڭىزنڭ ئىكى ياعىندا، يورتا ئازيەدان كيلگەن تۈركلەرنڭ ئاعب كيلب چەب، بو يورتلارنى ياكادان ئۈزلەرنڭ ماللارن ئويەررعا ئورن ياساعان چاقلارىدر. ئوعوز نەسلىندەن ديب ئۈزلەرن حساب قلوچى تۈركلەر سۆكرا قارا دېڭىزنڭ، ئوك ياعنداعى كچۆك ئازيەدە 11 نچى عەسرنڭ باشندا سەلجوقيلار دەۋلەتن تۈزگەنلەر ئىدى.

تۈركلەرنڭ بيك كوبسى، فى الجملە حەزرگى تۈركمەنلەردە، ئۆزلەرن ئوعوز نەسلىندەن ديب يۆريلەر. حەزرگى فننى ئەدەبياتدە تۈركلەرنڭ نەسللەرن ئوعزعا ئىلتب ترەودە «ئوتەمىزم» كورەلەر؛ ئوعز ديگەن سوزنى دە «ئوگز» ديگەن سوز بلەن بر بولعانى سۆيليلەر. تۈركلەر ئسلام قابول ئىتكەچ، مۇنى ئسلامچا تەعريف قلرعا ئازاپلانب ئوعزحان يافەسنڭ نەسلىندەن بر حان بولعاندا، شول نەسلدەن تۈركلەر كيتكەن ديب سۆيليلەر.

قارا دېڭىزنڭ شمال جارلارى بويى ساحرالارى ئىسە، ئالدا سۆيلەگەنچە، كوچمە حالقلارنڭ ئىسكىدەن كيلب كيتب يۈرى تۇرعان جيرلەرى ئىدى. بو تەرتيبسز رەۋشدە كيلو-كيتولەر حەزەر دەۋلەتى كۆچلى ۋە ئىسەن چاقدا ئازايعان، لاكين بو دەۋلەتنڭ بتۈۋى ئىسە بو كوچمە تۈركلەرگە ئازيەدەن ئاعب چەب تۇرورعا ئاعى بولدى ئاچدى. 10 نچى عەسردە بو حالق ئاعىشى ئاعىندا كۆچەيدى. شەرقى ياۋروپا، ماجارستان ۋە بالقان يارم ئاتاۋىنا عەللە نى قەدەر تۈرك حالقلارى كيلب چققانلار. بو حالقلارنى بز شول زاماندان قالعان يازولاردا تورلى ئىسملەردە ئوچراتابز. ئلك 9 نچى يوزدە بەجەنەك ئىسملى تۈركلەر شەرقى ياۋروپانڭ جەنوبىنە كيلب كوچب يۈرى باشلىلار؛ سۆكرا بز مەنبەعلەردە «عوز» ۋە روس مەنبەعلەرندە شول ئوق حالقنى «تۈرك» турки ئىسمى بلەن ئوچراتابز 1055 يلدا ياۋروپا مەنبەعلەرى «كومان»، روس مەنبەعلەرى «پولوۋيس» ئەما شەرق مەنبەعلەرى «قپچاق» ديب يۈرى تۇرعان حالقنى ئوچراتابز. سۆكعىلارى حەزرگى جەنوبى روسييەدە 12 نچى عەسردە بولعان تاتار-مانعوللار هۇجومنە قەدەر شول جيرلەردە حوجاق ئلب تورالار.

بو حالقلارنڭ تللەرى، تورمۇشلارى بر تۈسلى ئوق بولعان 10—12 نچى عەسردە يازعان روم (ۋيزانتيە) ۋەعەرەب يازوچلارىنڭ

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بر نيجەسى كيرەك بەجنەكلەر، كيرەك قيبچاقلار بولسن بر برسننك
تللەرن بلگەنلكلەرن ئەيتب كيتەلەر.
كوچمە تۈركلەرنك تۈرلى قەبيلەلەرننك ئابرم ـ ئابرم ئيسملەردە
يۈرگەنلكلەرن وە ئول قەبيلەلەرنك بربرسى بلەن سوغشب
تۈرولارن ئيعتيبارغا ئالب: بۈرۈنغى يازوچىلار ئالارنى ئابرم حالقلار
ئيتب تەسوير ئيتسەلەردە، كوبئسى ئالارنىڭ بر نەسلدەن بولغانن
ئيتب كيتەلەر. مەسەلەن بۈرۈنغى روس روز نامەسى (ليتوپيسى)
بۈرۈنغى بيل حورافەتنى بلەن فايدالانب وە ئالارنىڭ قەردەش حالقلار
ئيكەنن ئاڭلاب: «ئيسماعيل 12 ئوغل توغردى: شولاردان تۈركمەنلەر،
بەجنەكلەر هەم تۈركلەر TYPKИ هەم پولۋيسلار كينكەنلەر» دى.
نى ئۈچۈن سۈك بو حالقلار ئابرم ئيسمدە يۈرتلگەنلەر؟ مۈنى ئاڭلار
ئۈچۈن حەزرگى كۈندەگى تاتارلارنىڭ «قازان تاتارى»، «ميشەر»،
«تيبتەر» هەم ئالارنى ئوزبەك وە قرغزلار تارافندان «نوغاى»
ديب يۈرتولەرنگنە ئيعتيبارگە ئالساق داجيتە. بو كۈچمە تۈركلەرنىڭ
ئيجتيماعى تۈرمۈشلارى ئروغ پاتريارحات تۈرمۈشندان عيبارەت
بولغانن توبەندە كوررىز. عادەتدە تۈرلى ئروغلارغا بولۈنب ئابرم
يەشەگەن تۈركلەر ياخشى جيرلەر ئۈچۈن كوچب ياڭاجيرلەرگە كيلگەندە،
يەئيسە بربر حالق بلەن سوغشرغا كيرەك بولغان چاقلاردا، برگەلشب
حەرەكەت قلرغا كيرەك بولغاچ، واقتلى بر ئۈيۈشما ياسى تۈرغان
بولغانلار. بو ئۈيۈشما عادەتدە كوچمە تۈركلەردە شولاى ياسالا ئيكەن:
بر بايراق، كۈچلىرەك، باترلارى كوبرەك بر ئروغ بەئيسە ئوز تلەكلەرى
بلەن، يە ئيسە كۈچلەب ئوزلەرنە باشقا ئروغلار وە قابيلەلەرنى
بوبسندررا تۈرغان بولغانلار. مۈنە شوشى ئۈيۈشمانىڭ باشندا
تۈروچى ئروغ يە ئيسە قەبيلەنىڭ هەر واقتدا بر ئوزنە مەحسوس
ئابرم ئيسمى بولا تۈرغان بولغان. مۈنە شول ياڭا ياسالغان ئۈيۈشمانىڭ
ئانىدا شول كۈچلى وە برلەشدروچى ئروغ، يە ئيسە قەبيلەنىڭ

ئيسمى بلەن كيتە تۈرغان بولغان. مۈنە بر واقتدە ئۆتكى مەقسەدفە
ئيرشكەچ، ئالارنى برگە بەيلەب تۈروچى سەبەب بتكەچ ياڭادان
ياسالغان واق ئروغ يە قەبيلە ئۈيۈشمالارندا تارالب، ناعى
بر برسى بلەن تالاشب سوغشب، تۈرا باشليلار. زامان ئوتئوى
بلەن ياڭادان برلەشتروچى سەبەبلەر كيلب چقا: يە ئيسە ياڭادان
رىزق ئزلەب ياڭاجيرلەرگە كوچب كيتب، ئاندا تۈروچى حالقلار بلەن
سوغشرغا كيرەك بولا. يە ئيسە ئالارنىڭ كوچب يۈرى تۈرغان
جيرلەرنە بر دۈشمان هۆجوم ئيتە. شول سەبەبلەر ئارقاسندا،
تارالغان ئروغ وە قابيلەلەر ياڭادان برلەشەلەر. لەكين حازر
برلەشتروچى ئروغ بەئيسە قەبيلە باشقا وە بوتەن ئيسمدە بولغانغا
كورە ياڭا ياسالغان ئۈيۈشمادا ياڭا ئيسم بلەن يۈرتلە باشلى وە ئول
ئيسمنىدە كورشنلەرى ئابرم بر حالقنىڭ ئيسمى ديب بلب يازا تۈرغان
بولغانلار. مۈنە شونىڭ ئۈچۈن دە جەنوبى روسيەدە، تاتارلار كيلگەنچى
بولغان تۈرك قابيلەلەرى ئلك بەجنەك ئيسمى، بلەن، سۈڭرا
ياسالغان ئۈيۈشمادا تۈرك يە ئيسە عوز ئيسملى تورتاق ئيسم بلەن
يۈرتلسەلەر، ئاقتقدان شەرقى ياوروپاداغى كوچمە تۈركلەر، پولۋيس
بەقومان، يە قپچاق ئيسمى بلەن يۈرتلە تۈرغان بولغانلار.
— بز ئەسەر بزنىڭ پلانن قسقاغنا سۈيلە.
ئالارنىڭ تۈرمۈشى. گەندە نوك، تاتار حالقن ياساودا عوزنسرلق
روان ئوتەگەن 13 نچى عەسرگە قەدەرلى شەرقى ياوروپادا تۈروچى
تۈركلەرنىڭ تۈرمۈشلارى ئروغ پاتريارحات تۈرمۈشى ديگەن
ئيدك. حەزر شول تۈرمۈشنى تەسوير قيلماس بۈرۈن بيرلرگە
مۈمكين بولغان بر سۈئالگە جەواب بيرب كيتەرگە كيرەك بولا:
ئول سۈئال شولاى بيرلرگە مۈمكين:
— سۈك حەزر وە بولغار حالقلارى بو قاعيدەدەن تشدا (مۈستەسنا)
مۈنى. ئالار بيت چن ـ چندان دەولەت ياساب تۈردنلار.

لاكين بز مۇندادا بر قارشلق كورميز. بز مۇندادا شول توق براسبسنك ئەساسن كورەبز. دۇرست، حفزەر، بۇلغارلار شاقنى مەدەنى بر دەولەت تۇزدىلەر. لاكين مۇندان هيچ بر تۇرلى ئاسل جەزەرستان وە بۇلغارستاندا تۇروچى ماسسا — ئروغ تۇرمشندان چىقمادى. ئبوحالقلار زامانىڭ بۇتن جيهان سەودەسندە مۇهيم ئورن تۇتقان بلعا بويلارن، يول ئۇستلەرن قوللارندا تۇتۇب تۇرعانلقلارندان هەم حەزەرلەر، هەم بۇلغارلارنى تويۇشدروچى ئروغ تۇزى شول قەدەر ئيقتيسادى كۆچكە ماليك ئبولب كيتدى كى، ئانىڭ حۆكومەت سۇروچى عونسرلارى ئروغ — پاتريارحات تۇرمۇشندان فيئادالىزمگە كوچە باشلادىلار. ئەمما شەهەرلەردەن براق تۇرچى قەبيلەلەر ئيسە، هاماندا ئروغ وە پاتريارحات تۇرمۇشندان چقمادىلار.

جەنوبى روسىيەدەگى تۈركلەر بر نيچە ئروغعا بولۇنب يەشبلەر ئيدى. مەسەلەن بەجنەكلەر (печенеги) ئون ئوچ ئروغعا، ئەمما پولۆۋيس يە ئيسە قپچاقلار — ئون ئيكى ئروغعا بولۇنەلەر ئيدى. هەر بر ئروغ ئوزلەرنىڭ بر پاتريارح ئاقساقاللارنىڭ ئيسمى بلەن يۇرتلەلەر. مەسەلەن روس ليتوپيسلارنىڭ سوزلەرنە كورە بەجنەكلەردە شوندى ئروعلارنىڭ بارلقلارى مەعلوم: побочевичи бастеея чадо (1) Уломевичи, горчево чадо شول ئوق ئاقساقاللار ئوزلەرنىڭ ئروعلارن ئيدارە قىلىب تۇرعانلار. بۇلارنىڭ حاكيمىتى حالق جىيىلىشى بلەن چيكلەنە تۇرعان بولعان. بەجنەكلەردە بولعان ئبو جىيلىشنى روملار «كامىنتون» ديب ئاتبلار. كامىنتون سوعش باكى كيلىشو مەسئەلەلەرن حەل ئيتو، ئروعلار ئاراسندا بولعان حوجالق ئيشلەرن قاراو هەم پاترياريحلارنى سايلاو هەممەسدە شول كامىنتون قولندا بولعان.

1) чадо ديگەن سوز بۇرۇنغى روس تلندە بالا مەعنەسندە يۆرتلە.

ئاق سۆيەك وە قارا سۆيەك ئروعلارى.

ئبو كوچمە تۈركلەردە بز ئيكى تۈرلى ئروعنى كورەبز: برسى ئاق سۆيەك (ئريستوكراتيك) ئيككنچىسى — قارا سۆيەك (يەئيسە يارلى) ئروعلارى. مۇنە ئبو ئيكى تۈرلى كالليكتيف ئاراسندا قاتتىق كورەش حۆكوم سۈرگەن. مەسەلەن 11 نچى عەسردە بەجنەكلەرنىڭ بر ئروغ باشلقلارندان كيلدار ئوعلى تيراح ئوزى ئاق سۆيەك ئروعندان بولعانعا كورە، باشقە بۇتن بەجنەك ئورداسى ئيچندە باش ئبولب تۇرعان. لاكين بەجنەكلەر قپچاق هەم عوزلار بلەن بولعان سوعشدا جيڭلگەچ، ئانىڭ ئاقتارنيتى بتكەن، يارلى وە عادى ئروعلارنى يۇمشاقلق هەم قورقاقلقدا عەيبلى باشلاعانلار. لاكين بەجنەك ئورداسى ئيچندە عادى ئروعلاردان كيلگەن بيك عەديرە تلى كەگەن ئيسملى ئاقساقال كۆتەرلب كيتكەن، حالقدا ئاشكارا ئيبەرگەن. تيراح بلەن كەگەن ئاراسندا سوعش باشلانعان؛ لاكين كەگەننى باشقا ئروعلاردا يافلى باشلاعانلار؛ ئەمما ئاق سۆيەك ئروعنىڭ باشلىقى تيراحنىڭدا نيچەكلەر يافلاوچى ئروعلار قالعان؛ كەگەن هەم ئاشكارا ئيبەرگەن عادى ئروعلار روم ئەتسيرنە بارب، يارديم ئالب بۇتن بەجنەك ئورداسنا باشلق ئبولب ئاتلعان.

ئيقتيسادى حەيەت.

ئبو كوچمە تۈركلەر، حەزەرگى مانعوللار وە كوچمە قرغز — قازاقلار شيكللى: تيرمەلەردە تۇرعانلار؛ بۇلار ئيگن ئيگو بلەن كوب شوعوللەنمەگەنلەر. ئالارنىڭ ئاماق تويدرا تۇرعان نەرسەلەرن مال كۆتۈلەرى بولعان. لاكين توكابلى ئورنلاردا ئالار ئارى شيكللى ئاشلق ئوسە تۇرعان وە تۇفراقنى ئالملامى تۇرعان نەرسەلەردە چەچەللەگەنلەر.

بۇلارنىڭ تۇرمۇشندا ئالش بيرش بولماعان ديب ئەيتو حەل بوق. ئالارنىڭ جيرلەرى ئارا هەم ئازوف ديڭگزلەرى بويلارنداعى

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمى ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

روم، ئبنالیبیان سەودە کالونییەلەرێ بلەن چیکدەش بولمانما.
تۆرکلەر بو حالقلارنڭ ئازبیە بلەن یۆرتکەن سەودەلەرندە
ئیشتیراك قلعانلار. مال یۆرتکەنلەر هەم قول ساتو وە عەنیمەت
مالنی ساتو بلەن شوغۇللەنگەنلەر. شولای ئوق ئوزاەرنڭ
ئاباقلی ماللارندا ساتب تورعانلار. مەسەلەن، سۆك زاماندا.
قبچاق ئیلتنە کیلب یوروچی سەییاحلار، قبچاقلارنڭ هیندستانما
قەدەرلی ئیلتب یل سابن 20 — 15 مڭ باش یاحشی ئاتلار
ساتقانلارن سۆیلیلەر. شولای ئوق قبچاق ئیلندە قالالاردا بولعان
(مەسەلەن شاروکان، سورگوف، یاسین شەهەرلەرێ) بو
شەهەرلەردە چیت ئیل سەودەگەرلەرێ تورعانلار، هەم قش
کۆنلەرندە بو تورنلارنی کوچمە تۆرکلەر قشلاق ئیتب‌دا
ئیستیعمال قلعانلار.

بو تۆرکلەرنڭ ئاقساقاللارێ قولندا قیممەتلی وە زیننەت
نەرسەلەرێدە، ئالتن — کۆمش ئاقچالاردا بولعان؛ بو، ئالاب.
عەنیمەتدەن جیبلعان نەرسەلەرنی ئالار، تۆرلی جیردەن
کیلگەن سەودەگەرلەرگە هەم روم، ئیتالیبیان کالونییەلەرندا
ئیلتب سانا تۆرعان بولعانلار.

بو کوچمە تۆرکلەرنی، شول زاماننڭ عەرب یازوچلارێ
شاقتی یەمسز بویاولار بلەن تەسویر ئیتب کیلدلەر. لاکین
شولای بولسادا، بو ئاچولی تەسویرلار بزگە شاقتی ماتیریال
بیرەلەر. شونڭ ئوچن مۆندا بز بر ئیکی کیسەکنی تەرجمە
ئیتب کیترەبز.

سەلانیکلی روم یازوچسی 12 نچی یۆزدە قبچاقلار حاقندا
شولای یازدێ:

«بو حالق بر مەعلوم جیردەگننە یاشەلب تورمی. شونڭ
ئوچن ئول گرازدانلقغا مالیك توگل. (یەعنی بر دەولەت یاساب

تورمی). هەر بر جیرنی ئالرعا تۆمتنلا، لاکین برسندە حالق
بلەن تونرا ئالمی؛ شونڭ ئوچن‌دە بو حالق کوب کوچوچی
بر حالق‌در. (poloplovi ton). بۆلار ئوچقنچی حالق. شونڭ ئوچن
ئالارنی ئۆتنب‌دا بولمی. ئالارنڭ شەهەرلەرێ‌دە، ئاوللارێ‌دا
یوق. شونڭ ئوچن ئالار جرتقچ» — دی.

1170 نچی یلدا ریگینبورع شەهەرندەن ئازییەگە بارعاندا
شەرقی یاوروپا ساحرالارندان ئوتوچی یەهود راوۋینی پیتاحییە
قبچاقلارنی کوردێ هەم ئالار حاقندا یازعان ئورندا شوندی
خەبەرلەر یازدێ:

«کیدار (قبچاق) جیرندە ئیکمەك ئیستیعمال قلمیلار، ئەمما
دۆگی هەم تارێ ئاشیلار. بۆلارنی ئالار سۆتدە پشرەلەر. شولای
ئوق سۆت هەم یۆعرت (سیر) ئاشیلار. ئالار ئیتنی توراب
ئیەر ئاستنا سالالاردا. شونڭ ئۆستنە ئوترب یۆریلەر هەم
ئاتنی تیرلەگنچە قووالار. ئیت جلنی هەم شوندان سۆك
ئاشیلار» ... «کومانلار (قبچاقلار) نڭ هەممەسنەدە ئورتاق
بولعان پاتشالارێ یوق، لاکین بیکلەرێ هەم ئاق سۆیەك
فامیلییەلارێ بار. ئالار چادرلاردا تورالار. بیك یراقدان کورەلەر.
ئالارنڭ کوزلەرێ بیك یاحشی. چۆنکی ئالار توز ئاشامیلار؛
هەم بەعزێ تۆرلی ئوسملکلەرنی ئیستیعمال قلالار. ئالار بیك
ئۆستا ئوقچلار هەم ئوچقان قۆشنی ئاتب تۆشورەلەر» — دی.

شول زاماننڭ عەرب یازوچلارێ،
کوچمە تۆرکلەردە
بوعارندا کورلگەنچە، بو کوچمە تۆرکلەرنی
مەدەنییەت.
بیك وەحشی ئیتب تەسویر ئیتسەلەردە، لاکین
ئالاردا تورلەرنڭ دەرەجەلەرنە کورە، مەدەنییەت بار ئیدێ.

ئلك بۆلارنڭ دینلەرێ حاقندا بر ئاز سۆیلەب ئوزیق.
بۆلارنڭ دینلەرێ، باشقا کوچمە تۆرکلەرنڭکی توسلی، تابیعاتنڭ
کۆچلەرنە ئوشا نووە تانودان عیبارەت ئیدێ. ئالار یۆلبۆزلا

ئالارنىڭ كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشلارىنا تەئسىر ئىنولەرىنە تۇشالار: ئۇزلەرىنىڭ ئۆتكەندەگى پاتىر يارىج بابايلارىنا تۇشالار؛ سوعىشلاردان بوشاعان چاقلارىندا، ئالارنىڭ جىرچىلارى، ئالارنىڭ قەھرىمانلىقلارىن ماقتاپ جىر داستانلار كۈيلى: ئالارنىڭ ئۇزلەرىنە مەخسوس روحانى شامانلارى بولىپ، شول كىشىلەرگە باعىشلار ئىدى. بۇلار تەڭرىلەرگە قوربانلار چالالار، ئۆلگەن كىشىلەرنى يانىرالار، ئالارنى كومىپ قەبرلەرى ئۈستىنە بالچىقلار ئۆيۈپ قورعانلار ياسىلار، تاشدان «باللبان» ئاتالعان ئورلى، بىيك مانور رەوشدە ياسالعان، سىنلار قويالار ئىدى. ئىلىگە قەدەر بۇلار روسسىيەنىڭ جەنوبى وىلايەتلەرىندە ئىسەن تورالار، قايسىلارى موزە خانەلەرگە جيىلعانلار. دىن مەسئەلەسىندە بو كوچمە تۈركلەر بىردە تەعەسسوبلى توگل، دىنلەرىن تىز ئالىشتىرالار ئىدى. بۇلار ئۇزلەرى بىلەن بىرگە ياووروپاعا ئازىيەنىڭ تورلى دىنلەرىن كىتىرگەنلەر. شونىڭ ئۈچۈن بۇلارنىڭ دىنلەرىنىڭ ئىچىندە بىز، ئابىعى، دىن بىلەن بىرگە ئىرانداعى «زەردەشتىلىك» خرىستىيانلارنىڭ بىر بەد مەزھەبى بولعان «مانىيلىك» قالدىقلارىن دا تابابىز. حەتتا بوسن ئالار بالقان يارىم ئاتاوىندا روم وە ئىسلاولار ئاراسىندا جەيگەنلەر ئىدى. بو كوچمە تۈركلەر ياووروپاعا كىلىپ چىققاچ، خرىستىيان دىنى تەئسىرىندە بىرلەشگەنلەر؛ حەتتا بۇلار ئىچىندەن رەھبانلار كەشىشلەردە چىققالاعان ئىدى. لاكىن بو حالقلارنىڭ ئىسلام جيرلەرى بىلەن مۇناسەبەتلەرى بولعانسا، ئىسلام دىنىدە بۇلار ئاراسىندا شاقتى جەيگەن. شونىڭ ئارقاسىندا بۇلارنىڭ تىللەرىندە، دەللال، قەسساب (مال سويوچى)؛ عەلامەت، حەممال، جەرىمە (جەزا)، ساواب، وەعدە، حەلال، عايب، شەھەر، مىلك، نىعمەت شىكىللى عەرەب سوزلەرى — ئىستىلاحلارىدا كرگەن ئىدى. شولاي ئوق قىپچاقلارنىڭ تىللەرىنە مۇجەررەد مەفھوملارنى (Отвлеченные понятия) ئاڭلاتوچى عۇمر، ئەجەل. لەززەت.

واقت، عەرەب، عاشىق، عەقل، سەدەقە شىكىللى سوزلەردە كرگەن. دىمەك عەرەب سوزلەرى ياووروپا تۈركلەرىنە ئىسلام قابول ئىتكەنچى ئوق كرگەن ھەم حەزردە شول سوزلەر ساقلانىب، بو تۈركلەر تاتار ئىسمەن ئالىب كىتكەچدە قالعان. شونىڭ ئۈچۈندە تاتار تىلىنە كرگەن عەرەب سوزلەرن مۇسلمانلىق بىلەنگىنە كردى دىب ئەيتىب بولمىدر.

قىپچاقلار ئاتنانى 7 كۆنگە، يىلنى 12 ئايعا بولەبىلگەنلەر ھەم ئالارعا ئوز ئىسىملەرن قوشىب يۆرتكەنلەر: مارت - ياز ئايى، ئاپرىل - ئىلك ياز ئايى ھەم تۆب ئاي؛ ماي - ياز ئايى؛ ئىيون - سۆك ياز ئايى؛ ئوكتەبر - قىش ئايى؛ نويابر ئورتا قىش ئايى؛ عىنوار - سىفر ئايى، فىورال - سىفر ئايى دىب يۆرگەنلەر. بۇلاردا ئەدەبىيات دە ئازعىنا بولعان؛ لاكىن بو ئەدەبىيات خرىستىيان وەئىسلام دىنى كىتابلارى وە دۇعالارىندان عىبارەت بولعان.

كۆن ئىسىملەرن حەزرگى تاتارلارچا ئاتاب، بارى جۆمعەنى «ئاينا» (ئاتنا)، شىنبەنى يەھودلەرچە «ساباث كۆن» دىب يۆرگەنلەر. بۇلار تىلىندەگى ئەدەبىيات كىسەكلەرىنىڭ ئورلەرن بز «تاتار ئەدەبىيات تارىخى» ئىسىملى ئەسەرنىڭ 2نچى جىلدىنە كرتكەن ئىدىك. شۇنىڭ ئۈچۈن، تەلەگەن كىشىگە شول كىتابقا مۇراجەعەت ئىتەرگە تەوسىيە ئىتەبىز.

عۇمۇمەن، بو كوچمە تۈركلەردە ئىندى حروفات ئىستىعمال قىلنووى حاقىندا مەعلومات ئاز. لاكىن ھەر حالدە ئەللى بەجەنەكلەردە ياز و سۆنعەتى بولعان بولورعا كىرەك. مەسەلەن، روم يازوچىلارىندان قەيسەر كانستانتىن 10نچى عەسردە ئالارعا ئىلچى جىبەرگەندە ئاللەرن يالە ئورعان كىشى ئارنلى حات جىبەرگەنن سۆيلى. مىنوريت ئورنىنىڭ بر مىسيونىرى قىپچاقلارعا بارماس بورن «ئويعور حروفاتىن» ئۆيرەنگەنلىگىن سۆيلى. لاكىن بۇلار ئوزن ياووروپالىلاردا ئوزلەرىنىڭ لاتىن حەرفلەرىن بر ئاز ئالماشتىرىب، يىتىشمەگەن حەرفلەرن ياڭادان ياساب بر ئەلىفبا ياساعانلار ئىدى.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ئەلخاسىل، بو كوچمە تۆركلەر ياۋروپا بازوچىلارى تارافىدان نىقەدر وەحشى ئىيتىب تەسۋير قىلنسالاردا، بۇلاردا مەدەنىيەت يوق تۆگىل ئىدى.

نەتيجە — شەرقى ياۋروپا وە ئىدىل بويى بيك بورونعى زاماندان بيرلى كوچمە تۆرك خالقلارى تارافىدان ئيشغال قلنعان. بو خالقلارنىڭ ئاسل ئىجتىماعى حەياتلارى ئروع وە پاترىيارحات حالەتىندە بولعان؛ بو خالقلار تۆرلى ئيسمدە يۆرتلسەلەردە، ئابرىم تۆرك شيوەلەرىندە سۆيلەسەلەردە، ئاسلدا بربرسن ئاڭلاشقانلار وە بربرسى بلەن قاتناشقانلار. بۇلارنىڭ ئيسملەرىنىڭ باشقالىعى كوب واقتدا حۆكومەت سورۇچى ئروعنىڭ ئيسمى بلەن يۆرتلگەندەنگىنە كيلە. بەعزى واقتدا ئالارنى عۇموم ئيسم بلەن «عوز - ئوعوز» يەئيسە «تۆرك» ديبدە يۆرگەنلەر. مۆنە شولاى ئيتب 13نچى عەسرنىڭ باشنا قەدەر شەرقى ياۋروپانىڭ جەنوبندە هەم ئيدل بويندا تۆرك خالقلارى حۆكۆم سۆرگەنلەر. لاكين ئالارنىڭ ئىجتىماعى دەرەجەلەرى برلەشب بر دەولەت ياسارعا ئيرلك بيرمەگەن.

لاكين ئيدل - حون بلعالارى شبكللى سەودە عاميللەرى بۇلارنى برلەشترب دەولەت ئارگانىزاتسىيەسن ياساشدرب قاراعان: لاكين 13نچى يۆزنىڭ باشنا قەدەر بارى ئيدل بلعاسىنىڭ ئورتا تاعۇمندا‌ اعىنا بۇلعار دەولەتى ساقلانب قالعان. مۆنە شول تۆركلەر كيلەچەكدە تاتار خالقى ئشلەنو پراسيسىنە عۇنسرلق رولن ئوتەگەنلەر، سۆڭرا شولارنىڭ برگە قاتناشۇوندان تاتارلار كيلب چققانلار. مۆنە بو پراسيسنى بز ئيكشرب قاريق. ئىجتىماعى ياقدان بو پراسيس ئروع وە پاترىيارحات تورمۆشىنىڭ جمىلا باشلاب شەرقى ياۋروپا تۆركلەرىنىڭ فيئادالىزم دەورىنە كرو واقتنا تورى كيلە. شونىڭ ئۆچۈن‌دە بو دەوردە هەم ئەتنو گرافى هەم ئىجتىماعى دەورلەر برلەشەلەر. مۆنە بز جەزر شول ياڭا دەورگە كوچەبز.

II — تاتار خالقىنىڭ ياساليو پراسيسى يەئيسە ئروع پاترىيارحات تورمۆشندان فيئادالىزمگە تابا كوچو دەورى.

1. شەرقى ياۋروپادا ئيدل بويى تۆركلەرىنىڭ مانعوللار قول ئاستىنا كرولەرى.

ئازيىيەدا سىياسى ئينقىلاب.

— ئازيىيەنىڭ ئورتاسىندا قتاى ئيلى بلەن بزنىڭ سيبىريا ئاراسىندا، «عوبى» يەئيسە «شامو» ديگەن بيك ئاز ئولەن ئوسە تورعان بر چول بار. حەزردە ئاندا مانعول خالقى تورا. شول ساحرانىڭ شيمالندە بايقال كولى بار. ئەنگى ساحرادان ئاعب چقب، شول كولگە قويا تورعان يلعالار بار. بورونعى زاماندا شول يلعا قربلارندا حەزرگى مانعوللارنىڭ بابالارى مانعوللار تورالار ئيدى. ئالارنىڭ كورشەلەرندە تۆركلەر عۇمر ئيتەلەر هەم ئالارنىڭ بو تورندا بر نيچە زور پاتشالقلارى دا بولب ئوتكەن. تۆركلەرنىڭ دەولەتلەرى بار چاقدا مانعوللار تۆركلەر قول ئاستندا تورالار. لاكين مانعوللارعا كورشى تورنلاردا تۆركلەرنىڭ زور دەولەتلەرى 11—12نچى عەسرلاردا ئينندى يوق ئيدى.

12 نچى عەسردە مانعوللار برلەشب تۆركلەر شبكللى نوق ئلوع دەولەت ياسارعا ئۆمتلا باشلاعانلار، 12نچى عەسرنىڭ ئاحرلەرندە بو ئشنىڭ باشندا تيموچين ئيسملى، سۆڭندان «چڭگز خان» لەقەبن ئالعان بر كشى تورعان.

— مانغۇللار ئارىسىدا يەسۇكەي بەھادىر
تېمۇچىن — ئاتلىق بىر كىچىككىنە قەبىلەنىڭ باشلىقى
چىڭگىزخان. ئوزىنىڭ جەسۇرلۇقى بىلەن دان قازانغان «بەھادىر»
ئىسمىنى ئالغان. ئۇ بەزى مانغۇل قەبىلىلىرى، قىتاي ئىمپېراتورى
بىلەن مۇۋاپىقىيەتلىك سوقۇشلار قىلغان. 1162‑نچى يىللاردا ئاتىنىڭ
ئۇلۇن ئەكە ئاتلىق سۆيۈملۈك خانىمىدىن بىر ئوغۇل كۆرگەن. بۇ
ئوغۇلغا «تېمۇچىن» دەپ ئات قويغانلار ئىدى. تېمۇچىن توغاچ
تىلىنىڭ ئېيتقۇلارىدان بىرىسى:

بۇ ئوغلان ئۇلۇغ پادىشا بولۇر،
جەر يۈزىنىڭ بارچاسىن ئالۇر.
كوپ ئېللەرنى، ۋەلايەتلەرنى قەتلى عام قىلۇر. (1)

دېگەن ئىكەن. بۇ سۆزلەرنى دۇرۇستلىقىدا ئىشەنگەنلەرمۇ، بولمىسى
— ئاتىسى بىزگە مەعلۇم ئەمەس؛ لېكىن تېمۇچىنىڭ ئاتىسى يېنىدا
جىيىلغان بەھادىرلار «جەر يۈزىنىڭ بارچاسىن ئالۇر» پىكرىنى
قۇشكەنلەر. دېمەك، ئىقتىسادى ۋە ئىجتىمائى سەۋەبلەر مۇئەييەن
دەۋرنىڭ چوقۇنۇپ بول جەرىلگەن بولغانلار. بالا ئون ئۈچ كىنە
يېشىدا ۋاقتىدا، يىلانلاپ كېلە تۇرغان بىر زور قەبىلەنى تالاپ
يەسۇكەي بەھادىر ئولۇپ كېتىدى. بالا بارى ئاتاسى بىلەنكىنە:
زورايغان قەبىلىدە ئارالا باشلادى. لېكىن ئاتاسى ئوزىنىڭ
ئىبرىنىڭ بولى بىلەن كېتىپ. سوقۇشۇپ سىياسەت بىلەن قەبىلىنى
يەنە زورايتىرغا كىرىشتى.

تېمۇچىنىڭ بۈتۈن ئۆمرى سوقۇش بىلەن ئۆتتى. ئاتىنىڭ
بۈتۈن تەرجىمەئى ھالى قان قۇيۇق بىلەن تولغان. يەش ۋاقتىدان
تالىپ 66 يېشىغىچە قەدەر ئۇ ئۆمرىنى سوقۇشتا ئۆتكەردى. ئاتلىق
تېمۇچىن ئوزىنىڭ ئىرىسىدەكى مانغۇل، تۈرك قەبىلىلەرىن

1) قەتلى عام — ئوترىپ بىترۇ دېگەن سۆز.

بىرلەشتۈرۈپ، ئۆز قولىغا كىرتىپ بولغىنىغا تۇرىشتى. نىھايەت، بىرمۇ كوپ
سوقۇشلاردان سوڭ تېمۇچىن 1206‑نچى يىلدا بۈتۈن مانغۇلىيەدەگى
تۈرك، مانغۇل قەبىلىلەرىن ئۆز قولىغا كىرگۈزدى. لېكىن كوپ
مەعمۇر ئېللەرنى جەمرىتتى.

— تۈرك، مانغۇل خالقلارى قەدىمىش ۋەبىر
قۇرۇلتاي. تۇسلى ئۆرەپ‌ۋىش بىلەن عۆمر كەچۈرۈچى
خالقلار بولغانغا كورە، ئالارنىڭ عادەت، جۇللارى بىر تۇسلى ئىدى.
ئالار بىر بىرىسىنە شۇل قەدەر ياقىن كى، مانغۇللار ۋە تۈركلەر
سۆيلەشە تورغان سۆزلەرنىڭ ئۈچ چېرىكى ئورتاق سۆزدۈر.
بىك يۈرۈنىمى زامانلاردان بىرلى ئوق تۈركلەر، مانغۇللاردا بىر
عادەت بولۇپ ئالار پاتىشا خان سايلاغاندا، يە ئېيتسە بىر بىر زور
ئىش قىلىشتىن ئالدىدان «قۇرۇلتاي» ئاتلىق بىر جىيىلىش ياسىلار
ئىدى. تۈرك ئەدىبلەرنىڭ سۆزىگە كورە بۈتۈن تۈرك خالقىنىڭ
بابالارى دەپ يۈرۈتىلە تورغان ئوغۇزخاندا شۇندى جىيىن ياساغان.
قۇرۇلتايدا كېلە تورغان ئەعزالار ھەر بىر قەبىلەلەرنىڭ باشلىق ھەم
ئاۋغ كىشىلەرىدەن، سوقۇشچى زور باتۇرلاردان عىبارەت بولادى
ئىدى. تېمۇچىن دە 1206‑نچى يىلدا ئونۇن سۇيۇنىڭ قىرغىنىدا،
ئېلنىڭ زورلارىدان، قەبىلە باشلىقلارىن، باتۇرلاردان عىبارەت
«قۇرۇلتاي» ئاتالغان بىر مەجلىس جىيدى. بۇ مەجلىستە بۈتۈن مانغۇل
تاتار، تۈرك قەبىلەلەرىنىڭ بىرگە جىيىلغانى ئېيلان قىلىپ، تېمۇچىننى
يۇرتنىڭ زور ئېلنىڭ پادىشاسى — خانى سايلاپ، ئاڭار چىڭگىزخان
دەپ ئىسىم بىردىلەر. (1)

1) چىڭگىز — چىن قۇۋەتلى، بەك قۇۋەتلى دېگەن سۆز بولارغا كىرەك.

ئەۋلاد گورۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

چىڭگىز خاننىڭ فتوحاتى.

چىڭگىزخان بۇ بۈيۈك قۇرۇلتايدان سوڭ چىن ئىمپېرىيەسى بىلەن سوغۇشقا ئۇتتۇندى. ئۇلۇغ قىتايغا زور ئەسكەر بىلەن بارىپ، قىتاي ئىمپېراتورىن جېڭگەندى. سوڭگىندان خەزەرگى تۈركىستان، ئىران ئەفغانىستاننىڭ بىركىسىگە كىندە خۆكۈمەت سۈرە تۇرغان «خارەزم شاھلار مەملەكەتى» دېگەن پادىشالىقنى يوزدىرىپ، مۇسلمان تۈرك، ئىران ئېللەرىن ئۆزىگە قاراتدى.

مانغول ئەسكەرىنىڭ قىپچاق ئېلىگە كىلىب چىقىشى.

بۇ ئۇرۇشنىڭ زامانىدا خەزەرگى جەنۇبى روسىيەدەگى دنيپىرنىڭ، ئىدىلنىڭ، دوننىڭ تۆبەنگى ئاغزىلارىنى تىرەمسەندەگى «كومان» يەئنى قىپچاقلار تۇراتۇرغان زور ئىستىپىنى دەشت قىپچاق دىب بىرلەر ئىدى.

چىڭگىزخاننىڭ زور شاھلارنى جىڭگەب، ئالار ئۇلۇغ باشقا پادىشالىقلارنى ئالىب يۈرگەن ئەسكەرىنىڭ چەبە، سۈبىتاي ئىسملى ئىككى باتۇر قوماندا- سىنداغى ئەسكەرى كافكازنى ئۆتۈب، 1224 نچى يىلدا جەنۇبى روسىيە ئېلىنە قىپچاق ساخراسىنا كىلىب چىقدىلار. چىڭگىزنىڭ قىپچاققا كىلىب چىققان ئاردوسى ئىچىندە بىك كوبسى تۈركلەر بولغان. بۇ مانغول ئەسكەرى كىلىب چىققاننى ئىشىتىب، بۇ جىردە كوچىب يۈرى تۇرغان پولوۋېتس (قىپچاق) ئىسمىندەگى تۈركلەر ئالارغا قارشى چىقدىلار. بۇ ۋاقىعەنى ئىشىتكەن چىڭگىز باتۇرلارى ئالارغا ئىلچى جىبەرىب: «بىزدە سىزنىڭ شىكىللى ئوق تۈركلەر ئەباسا. چىت خالقلار بىلەن بىرگە ئۆز قەردەشلەرىڭىزگە قارشى كىلەسىز: بىزنىڭ بىلەن دوستلانىڭىز؛ بىز سىزگە ئالدەگەنىڭىز قەدەرلى ئالتۇن، باغىشى كىيمەلەر بىرەرمىز.» دىگەنلەر. ۋاقىعەدىن پولوۋېتسلەر ئۆزلەرىنىڭگە توگىل، روس كىنەزلەرى بىلەن بىرلەشىب كىلەلەر. روسلارغا چىڭگىز ئاردوسى ئارافىدان ئىلچى جىبەرىلىب: «بىزنىڭ ئالماغان

جەيرىمىز يوق. بارى ئىلىك بىزنىڭ تەبەئەلەرىمىز بولغان (قۇللارىمىز) پولوۋېتسلارغىنا (قىپچاقلارغىنا) بىزگە قارشى كىلەلەر دىب روسلارنى سوغۇشماسقا دېيمەگەنلەر.

لېكىن پولوۋېتسلاردا، روسلاردە ئىلچىلەرنىڭ سوزلەرىن ئىڭلامادىلار. شۇ كار كورەدە سوغۇش بولدى. پولوۋېتسلار جىڭگىلىب قاچدىلار. روسلاردا جىڭگىلدىلەر. سوڭگىندان مانغوللار بۇلغار ئېلىنە ھۇجۇم ئېتىب، بۇلغار شەھەرىن ئالاب، ياندىرىب كىرى ئۇرتا ئازىيەگە قايتىب كىتدىلەر.

چىڭگىزنىڭ شەخسى.

دۇنيادا شەھەرلەرنى جەمىيەت ۋە كاللېكتىفلار توزرو مەسئەلەسن ئاچىق كورەسەن بىلگەن كىشى، چىڭگىزخانغا نىسبەت بىرىلە تۇرغان زور مانغول ئىمپېرىيەسىندەن گىنە قارابدا بىلە ئالا. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز، باشقا بازوچىلار شىكىللى، چىڭگىزنىڭ شەخسىنە زور ئەھمىيەت بىرمىمىز. چىڭگىزغا نىسبەت بىرىلە تۇرغان «بۈيۈك ئىشلەر»نىڭ كوبىسى، سوڭگىندان يالغان ئويدىرما ۋە خۇرافاتلاردىن ئىبارەتدۇر. سوڭغا مانغوللار ئانى «ئاللا» دىب تانو دەرەجەسىندە كىلىب چىقدىلەر ۋە «چىڭگىز تەگرىنگە» سىن ياساب تابىنادا باشلادىلار.

بىزنىڭ فىكرىمىزچە چىڭگىز ئىمپېرىيەسىنىڭ ياسالۇۋى مانغول-تۈرك قەبىلەلەرىنىڭ ئۇرۇغ پاترىيارخات دەۋرىن ئۆزدرا باشلاب فېئوداليزمگە تابا ئاۋوندان باشقا بىر نەرسە توگىلدۇر.

چىڭگىزنى توزرىدەگى كاللېكتىفدا، شۇل مانغول ئارىستاكراتىيەسىدىر؛ شۇنىڭ ئۈچۈندە، چىڭگىزنىڭ شەخسى خاققىندا سۆيلەۋدەن بىگرەك، چىڭگىز دەۋرىندەگى مانغول ئىمپېرىيەسىنىڭ تۈزۈلىشى خاققىندا سۆيلەۋ فايدالىراق بولاجاقدىر. يازارغا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن بىز

بۇ ھاقدا سۆيلەگەندە «چىڭغىزنى» ئىيە ئېتىب سۆيلەۋىردەن ئانىڭ شەخسىنە زور ئەھمىيەت بېرىۋ ئاڭلاشلماسقا تېيىشلەر.

مانغول ئىمپېرىيەسىنىڭ ئىجتىمائى ماھىيەتى.

چىڭغىز دەۋلەتى ئارىستوكراتىك بىر پادشالىق ئىدى؛ زاتەن ئۇلۇغ نويانلاردە ئاق سۆيەك - ئارىستوكراتىك ۋە قارا سۆيەك ديموكراتىك ئۇرۇغلارنىڭ كۆرەشىدەن تۇدى. مانغول داستانلارى ئۇشۇل زاماننىڭ ئارىستوكراتىيەسى بەھادىرلەرى بىلەن چىڭغىزنىڭ شارتنامەسىن شاعىرانە ئۇشۇلاي تەسۋىر ئېتەلەر: بەھادىرلەر چىڭغىزغا ئەيتكەنلەر ئىمىش: -«سېنى بىزگە خان بولماقچىدان، چېكسىز كوپ سانلى دۈشمانلار بىلەن بولغان سوغۇشلاردا بىز ئېنىڭ ئالدا بولۇرمىز؛ غايەت گۈزەل خاتىن قىزلارنى، مۇنە دىگەن باخشى خالقلارنى قولغا ئالغاچ، ئالارنىڭ باشىندا سېڭا بىرۇرمىز؛ ئاۋ ئارتىندان كېتكەن چاقدا ھەممەدەن ئالدا بولۇرمىز ھەم تۇتقان جەنلىكلەرنى سېڭا تابشرا بارۇرمىز». ئەچىڭغىز ئۆزىنىڭ بەھادىرلارىنە بىر ۋاقت ئەيتكەن ئىمىش: -«مېن خالقلارنىڭ كۆتولەرن، تىرمەلەرن، خاتنلارن، بالالارن بىلەك كوپ ئالدىم ھەم سىزگە بىرە باردم. سىزنىڭ ئۈچۈن دالاداغى ئاۋلاردا كوچمەلەر ھەم قورمالار قۇردم؛ ھەم ئاۋلىقلارنى سىزنىڭ ياققا قووپ چىبىردم». بۇ شاعىرانە تەسۋىردەن مۇنە بىز چىڭغىز بىلەن ئارىستوكراتىيە ئاراسىندانى ئۈچۈن بىرلىك بولغاننى ئاچىق كۆرەبىز: خان ئۆزىنىڭ يارەنلەرن جىكوگە ئالىپ بارا، ئەمنىيەت ئېيكىسىنەدە نلەگە . . . ئۇشۇل زاماننىڭ مەنبەئلەرى بىزگە بۇ ئاق ۋە قارا سۆيەكلەر ئاراسىندا بولغان كۆرەشنى بىلەك ماتور تەسۋىر قىلب، باي ۋە ئاق سۆيەكلەرنىڭ چىڭغىز ياننا جىيلغا نلقلارن، ئەمما قارا سۆيەك ئۇرۇغلارنىڭ جاموخا تېرەسىندە توپلانغا نلقلار ئىدان بىلگە ۋە كۆرەشنى «ئات ئۇتوچىلارى» (ئارىستوكراتلار) بىلەن «قوي كۈتوچىلەرى» (ديما كراتىيە) ئاراسىندا بولغان كۆرەش رەۋشىندە

تەسۋىر ئېتەلەر: سىزگەلەرنى نېمە مانغول يازغۇچىلارنى - ئارىستوكراتىيەنىڭ يالچىلارى «خەبەرسىز، ئاڭسىز، مەعلوماتسىز» كىشىلەر ئېتىب تەسۋىر قىلالار. مۇنە ئارىستوكراتىيەنىڭ جىگوزى چىڭغىزنىڭ باش بولۇۋى بىلەن تەمام بولا؛ شۇنىڭ ئۈچۈن دە مەنبەئلەرگە قاراغاندا سۆزگرا چىڭغىز ئۆزىنىڭ حاكىمىيەتىنىڭ ئىجتىماعى ماھىيەتىن ئاچىب بىرىب - «مېنگا خەنلى دالادا ھېچ بىر تەرتىب ۋە نىزام يوق ئىدى؛ كىچىكلەر ئۇلۇغلارنى تىڭلامىلار ئىدى: قول ئاستىنداغىلار باشقالارغا ئىختىرام ئېتمەلەر، باشقالار قول ئاستىنداغىلارغا بولغان مۇناسەبەتلەرندە تېيىشلى ۋازىفەلەرن ئۇتەمىلەر ئىدى. مېن تەختكە ئۇتورغاچ ئوق تەرتىبلەر كىردىم ھەم ھەر بىرىنە ئۆزىنىڭ ئورنىن كورسەتتم» - دىگەن.

ۋاقىعەدە چىڭغىز ئىمپېرىيەسى چىن - چىندان بىر ئارىستوكراتىك دەۋلەت ئويۇشماسى ئىدى. مۇنە فېئوداليزمنىڭ ئەساسىدە شوندا سالىنغان ئىدى. ئىمپېرىيەدە ئېڭ عالى ئارىستوكراتىيە «نايون» لار بولغان: «ئۇلۇغ نايون» دېب چىڭغىزنىڭ كىچىك ئوغلن يۆرتكەنلەر؛ لاكىن بۇ ئارىستوكراتىيەنىڭ ئوتەنگى دەرەجەسىندە تارخانلار تۇرغانلار: بۇلاردە بىر ساللار تولەمەگەنلەر، سوغۇشدا ئالغان غەنىمەتلەرى ئۆزلەرىنە بولا تۇرغان بولغان؛ ئالار ھەر ۋاقتدا بىردە روخسەتسىز خان ياننغا كىرە ئالغانلار؛ ئالارنى بارى جىبدى مەرتەبە جىنايەت قىلغاچقىنا خۆكۈمگە بىرە ئالغانلار؛ خان مەجلسلەرندە تارخانلار خۆرمەتلى ئورن ئۇتۇب ئالارغا بىرەر قوستاغان شەراب بىرە تۇرغان بولغانلار. ئارىستوكراتىيە قىزۋلتايلاردا ئىشتىراك قىلا تۇرغان بولغان. بۇ ۋاقتدا ئارىستوكراتىيەنىڭ حاكىمىيەتى زور بولب ئالار خۆكۈمەت ئىشىنە قاتناشالاردا، پانربارحات تۇرمۇش ماسسادا خۆكۈم سۆرگەن. ھەم خۆكۈمەت سۈرودوچى چىڭغىز ئۇروغى، عائىلەدە ئاتا ئېجىك بوتن.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ئەرسەگە خوجا بولسە، شۇلاي ئوق بۈتۈن كىيىك ئېلىنى ئۆزىنىڭ مالى وە مىلكى دەپ ھېسابلىغان ھالدا. ئائىلەدەگى ئاتا شەكلى بۈتۈن ئېلىنى ئىدارە قىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈندە، ئۆلۈك چىڭغىز ئۆزىنىڭ جېرىن بالالارىغا، ئۆلمەس بۇرۇن ئوق، ئاتا بالالارىغا مالنى «واسىيەت ئېتىپ» قويغان شەكىللى، بولۇپ-تەعيىن ئېتىپ قويغان. مۇنە شۇ شۇنى عادەت سوڭرا فېئوداللىزمنىڭ ئەساسلار-ىدان بىرى بولغان سەياسى ھاكىمىيەتنىڭ بۆلۈنۈۋن كېتىپ چىقارغان. لاكىن شۇلاي عادەتدە چىڭغىزنىڭ تىلەگى بولمىچا مەملەكەت چىڭغىزنىڭ دۆرت ئوغلىغا بولۇنسەدە، شۇندان ئايرىم «ئوگداي، چغتاي، تولى وە جوجى بولۇشلەرى» كېلىپ چىقسالاردا، قالاردا بىرلىك يوقالماسقا تېيىش ئىدى، چۈنكى پاتريارخات تۈرك-مانعول عادەتىچە تۆپ يۇرت كىچىك ئوغلى تولىگە قالىپ، شۇل بۈتۈن ئېلگە «سوۋەرەن» خوجا بولۇرغا كېرەك، ئەمما باشقالارى شۇنىڭ «واسساللارى» بولۇرغا تېيىش ئىدى. لاكىن بۇ «سوۋەرەن» وە «واسساللىق» 1260 نچى يىللارغا قەدەر بارسادا، سوڭرا دۆرت ئولۇش مۇستەقىل خانلىقلارغا ئەيلەندىلەر. بىز مۇندا ياۋروپادا ئۇلۇغ كارل ئۆلگەچ باشلانغان فېئوداللىزم ئەساسلارى تۇغان تۈسلى، كېلەچەكدە تاتار فېئوداللىزمىنىڭ باشلانىۋن كورەبىز.

جوجى ئۇلۇشى وە ئالتۇن ئوردا.

چىڭغىز، ئۇلۇغ ئوغلى جوجىگە ئېرتىشنىڭ غەرب تاراپىنى، قىپچاق ئېلىنى خەزەرگى «قىرغىز-قازاق» ئەستەپلارنى، ئېدىل، دون بويلارنى، خارەزم (خىۋە) ئېللەرنى بەردى. لاكىن جوجى چىڭغىزنىڭ ئۆزى ئىسەن ۋاقتىدا ئوق ئۆلۈپ كېتەدى؛ ئۇل ئۆلگەچ تاغىن دەۋلەتكە خۆكۈمەت سۈرۈچى چىڭغىزبىلارنىڭ مىلكى ئېتىپ قاراۋ وە پاتريارخات ئورۇغۇشنىڭ ئەساسلارى ئۈستىگە چىقدىلار:

جوجىنىڭ بالالارى ئاتالارى چىڭغىز تاراپىدان ئىدارەگە تاپشۇرۇلغان جېرلەرنى مانعول عادەتى رەۋىشىدە بۆلۈشتىلەر. ئەمدى جېرنىڭ جوجىنىڭ قايسى ئوغلىغا تېگەنى ئانچە بىلىپ بولماسادا، تەخمىنەن بىز مەسەلەنىڭ شۇلاي بولغانىنى ئەيتە ئالامىز. جوجىنىڭ ئېكىنچى ئوغلى باتۇغا قىپچاق ئېلى وە ئاندان غەربدە بولغان جېرلەر؛ جوجىنىڭ ئۈچۈنچى ئوغلى تۇقاي تېمۇر باتۇغا تېگەن جېرنىڭ شىمالىداگى جېرلەر (ئېھتىمال ئېدىل-كاما بۇلغارستانى)؛ دۆرتىنچى ئوغلى شەيبانغا خارەزمنىڭ جەنۇب-شەرقىسىدە قىرغىز ساھراسى دەپ مەشھۇر ئەستەپلار؛ بەشىنچى ئوغلى تەۋالگە ئورال بىلەن ئەمبا يىلغالارى ئاراسىداغى كۆچمە تۈرك قەبىلەلەرى ئىدى. لاكىن شۇلارنىڭ ھەممەسىدە باش (سوۋەرەن) بولۇپ جوجىنىڭ ئۇلۇغ ئوغلى ئوردا قالسادا، ئۇل ئۆلگەچ باتۇخان سوۋەرەن. ئەمما قالغانلارى ئاتاغا بويسۇنغان واسساللار بولۇپ قالدىلار. دېمەك، باتۇ ئوديل-فېئودال مەملەكەتلەر كېلىپ چىقدىلار. بىز مۇندا روسىيە فېئوداللىزمىنىڭ باشلانغان واقتىداغى شەكىللىنى بىر خالەت كورەبىز. ئاندادا رورىك جىنسىدەن ياراسلاو مۇدىرى ئۆلگەچ مەملەكەت رورىك سۇلالەسىنىڭ خۇسۇسى ئۇرۇغ مىلكى ھېسابلانغانغا كورە، بۈتۈن كىيىف روسىيەسى ئانىڭ ئۇغۇللارى ئاراسىدا بۆلۈنگەن. شۇنىڭ ئۈلۈك قارتى كىيىف شەھەرىنىدە ئولتۇرۇشا وە باشقالارغا باش ھېسابلانۇرغا تېيىش ئىدى؛ شۇندان باشلاپ روسىيەدە فېئوداللىزم باشلانىپ كېتكەن ئىدى. بىز تاتارلاردادا شۇنداي ئوق واقىعەنى ئۇچراتامىز؛ ئەلخاسىل، ئالتۇن ئوردا دەۋلەتى ياسالىر-ياسالماس ئاندا فېئوداللىزمنىڭ سەياسى عەلامەتلەرى كورۇنە باشلاغان.

1229 نچی یل قۇرۇلتايى.

چڭغز خان ئولگەچ ئیکی یلدان سۈڭ (1229 نچی) مانغولییەدا كارولەن سووئنىڭ قرییندا ئاق كییزدەن ۋۇر-ۋۇر كیز ئویلەر قۇرۇلغان؛ تۈرك-تاتار ئورداسئنىڭ ئاقساقاللارى، عەسكەر باشلقلارى چڭغزنىڭ ئوغلالارى، ئوغلئنىڭ ئوغلالارى ھەممەسى‌دە قۇرۇلتايغا يەئیسە «توبغا» (1) جیيلغانلار. بو بۈيۈك جیيلشقا كاسپى دیڭگزى قرلاردان چڭغزنىڭ سۈيۈكلى ئوغلى باتوخان‌دا كیلگەن. قرق كۈن مۇزاكەرەدەن سۈڭ چڭغزنىڭ واسییەتى بوینچا ئوغلى ئوگەدەی بۈتۈن تۈرك-تاتار مەملەكەتئنە باش بولوب سايلانغان.

سايلاۋ بتكەچ، بۇرۇنغى بابالار عادەتنچە تۈرك-تاتار ئیللئنىڭ ئاق سۆیەكلەرى بەیرەم ئیتەرگە كرشدئلەر. كوب قوى، جلقئلار سویئلار، بیك كوب قمز ئچدئلەر، ئویناداتئلار، جرلادئلار؛ ئویین-كۈلكى ئاراسندا ئشنىڭ‌دە ئۈتۈتمادئلار. باتوخان قوماندا‌سندا كاسپى (حەزەر) دیڭگزندەن سەربەد بولغان ئیرەلەرنى ئاندا ئوروچى خالقلارنى ئالو ئوچن ۋۇر عەسكەر جیبەرەرگە قارار قلندى. چڭغزنىڭ كچكئنە ئوغلى تولى بلەن ئوگەدەی خان ئوزى قتای ئیلى ئوستئنە يۈرەرگە بولدئلار. لاكین نى ئوچن‌در بو يولى شەرقى ياوروپاغا قارار قلنغان سەفەر بولمیچە قالدى.

باتو كیلۈدەن ئلك شەرقى ياوروپا تۈركلەرى 1224 نچی يلدا شەرقى ياوروپانىڭ جەنوبى ساحرالارندا كوچب يۈروچى قر ئوغزلارى يەئیسە قپچاقلارنىڭ ھەم سۆيئناى بەغادىرئنىڭ ھۈجومى سۆڭندا كوچب ۋینگرییە ساحرالارئنا كرب قاچقانلار

1) مۈنى ھەم «توى» دیب‌دە يۈریلەر ئیدى.

ئیدى. شولای بولسادا، ئیسكى واتانلارندا قالوچىلارندا ئاز ئوگل. ئالار شاماندا ئیسكى حەياتلارن دەوام قلدئرالار. روس كنەزلەرئنىڭ بر برسى بلەن بولغان نیزاعلارئنە قاتناشالار، جاين كیلگەندە ئوزلەرنى‌دە ئالارغا ھۈجوم ئیتودەن تارتنمیلار ئیدى.

بۇلغار دەولەتى، مانغوللارنىڭ شەرقى ياوروپاغا برنچى ھۈجوملەرى واقتندا تالانغان، ياندئرلغان، پايتەحت بولغان بۇلغار شەھەرى‌نە شاقتى زارارلانغان ئیدى. مۈندان سۈڭ‌دا بۇلغار ئیلئنە تاتار عەسكەرى فیرقەلەرى ماماندا كیلب يۈریلەر، ماماندا ھۈجوملەرن، جیمرولەرن توقتاتمیلار. جیتمەسە تاغن روسلاردا، برنچى مەرتەبە 1224 نچی يلدا تاتار مانغوللارنىڭ ھۈجوملەرى واقتندا بۇلغارلار بلەن سۆلۈح ياساب تورغان بولسالاردا، تاتار-مانغوللار روسییە ئوستئندەن يوغالب تورغان مۈددەتدە ياڭادان بۇلغارلارغا ھۈجوملەر ياسى باشلاغانلار. 1230 نچی يلدا بۇلغار خانى ۋلادیمر كنەزئنە بویسئنغان ئیدى. ئەلحاسیل، 12 نچی عەسرنىڭ برنچى چیرئگئنىڭ ئاخرلارندە شەرقى ياوروپاداغى تۈركلەر تەمام زەعیفلەنگەنلەر. ئالارنى ياڭادان بر قولغا جیيوچى ئازییەدان كیلگەن تاتار-مانغول ئاردولارى بولدى.

1235 نچی یل قۇرۇلتايى.

بۈتۈن تۈرك — تاتار ئیللەرئنە باش ئیتب ياسالغان ئوگەدەی خان حۆكومەتى ئیندى ئوزئنىڭ كوچمە دەولەتلئگندەن چغا باشلاغان. حۆكومەت يانئنا مۈسلمان، قتای، ياوروپا ئیللەرندەن عالملەر، حۆكومەت ئیرلەرى، ئوستالار جیيلغانلار. بايقالغا ئاتب توشە، تورغان ئورحون بلغاسى قرییندا «قارا قۇرۇم» ئیسملى بر پايتەحت شەھەر سالنب ئاندا حۆكومەت تورا

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

باشلاغان ئىدى. ئاندا خالق ئىبقرات كوب بولوب كۈن ساين خالققا ئاشلارغا بىشيۈز ئارباغا تىيەگەن ئازىق كىلىپ تۇرا؛ مۇنە.

1235 نچى يىلدا شوندا بۈيۈك قورۇلتاى جىيىلغان ئىدى.

بۇ قورۇلتاى مۇھىم قانونلار چىقارغان. ئەۋۋەل زامانىدا، چىڭىز زامانىدا، مەملەكەت ئات ئۈستىندە تۇرۇب؛ قولىدا قىلىچ تۇتۇبقىنا ئىشلەگەنگە بۈتۈن ئىش عەسكەرى ئىدارە قولىدا ئىدى. بۇ قورۇلتايدا ئىسە عەسكەرى ئىشلەرنى ئىدارەنى مىلكى (گرازدانسكى) ئىدارەدىن ئايرىلغان: مىلكى ئىشلەرنى ئىدارە قىلىرغا مانغول-تاتار خالقلارى ئۆزلەرى بىلمەگەنگە، بۇ ئىشكە بىلىكلى كىشىلەرنى چىندىن كىترتكەنلەر. بۈتۈن ئىللە ئىيك عالى خۆكۈم يۇرتى (سىنات) ياسالغان ئىدى. شول قورۇلتايدا خۆكۈمەتنىڭ مەسارىفلەرى ئۈچۈن ئەھالىدىن ئالىنا تۇرغان سالىمدا بىر تەرتىبكە قويلغان: ھەر بىر يۈز ئاياقلى عالى بولغان كىشى يىل ساين خۆكۈمەتكە بىرسىن، ئىگىن چەچىب شۇغۇللەنۇچى كىشى ماھسۇلاتىنىڭ ئون ئۈلۈشىندەن بىر ئۈلۈشىن خۆكۈمەتكە بىررگە تىيىش ئىدىلەر. شونىڭ ئۈچۈن بۈتۈن ئىللەدىكى خالقنىڭ سانىن يازىب چىقارغا (پەرىپىس) قەرار قىلنغان ئىدى. شولاي ئوق قىتايلارغا تەقلىدەن كاغەز ئاقچا چىقارلغان، بوچتا ياسالغان ئىدى.

شوشى قورۇلتايدا شەرقى ياۋروپاغا قىلنىاچاق سەفەرگە قەرار قىلنغان. تىلىك ئۇلۇغ خان ئۆگدەى ئوزى عەسكەرى بىلەن روسىيە، بۇلغار ئىللەرىنە باررغا تويلاسادا، سۆگىندان قورۇلتاى بۇ ئاردونىڭ باشىدا تۇررغا باتۇ خانىغا تابشۇرغان ئىدى. ئاردودا چىڭىزنىڭ بالالارى، نەۋرەلارى باشقا تۈرك تاتار جىبرلەرنىڭ واسساللارى بار ئىدى.

باتۇ خانىنىڭ ئاردا، شەيبان، تانغوت ئاتلى قەردەشلەرى؛ چىڭىزنىڭ ئورنا ئەزىيەداغى ئۈلۈشىندە خۆكم سۈرۈچى ئورلى چەغاى خانىنىڭ ئولى بايدار، ئورۇنى بورى ئۆگدەى خانىنىڭ ئوللارىندان كىنچى قادان ۋە باشقالارى؛ چىڭىزنىڭ كچى ئوغلى، سۆگىندان خان بولغان مەنگۈ خاندا بار ئىدى. شوندى ئزور ئاردونىڭ ئالدى سانىدا، ئالداغى ئىبرقەنىڭ باشىندا مەشھور قوماندان سۈبىتاى كىلە. باتۇ خان شوشى بۈيۈك عەسكەرنىڭ باش قوماندانى، عەسكەرنىڭ باشىندا تورۇچىلار، تورە، قوماندانلارنى سافلاۋچىلارنىقىنا مانغول جىنسىندەن بولوب، ئاردوتىڭ ئىيك كوبسى توركلەردەن عىبارەت ئىدى.

تۈرك — تاتارلارنىڭ بۈيۈك ئاردولارى ئاشو كوك ئاغىب يولدا ئۇچراغان شەھەر، ئاۋللارنى، يانديب، قارشى تۇرغان خالقنى قرب، رازىلىق بىلەن بىرلىگەنلەر، ئۆزلەرى بىلەن ئىيەرتىب 1237 نچى يىلدا شەرقى ياۋروپاغا كىلىب كردىلەر. بۇلارنىڭ قاعەلەرى ئىيك ئلك مەعمور، ماتور بۇلغار شەھەرنىڭ ديوارلارىنا يارب بەرلەدى. بۇلغار شەھەرى تاغىن جىمرلدى، بىك كوب خالقى قرلدى، بۇلغار ئىلى خرابەگە ئەيلەندى. شوندان سوڭ تاتارلار، روسلارنىڭ شەھەرلەرن بىر بىر ئارتلى چەعا يانىدرا، تالى باشلادىلار. 1240 نچى يىلدا روسيەنىڭ بۆرۈنەى پايتەختى كىيىف دە تالندى. ئەلخاسىل روسىيە تۈرك — تاتار دەولەتىنىڭ بىر ئۆلۈشىنە ئەيلەندرلدى. روسلار ئەللەنى قەدەر واق كنەزلىكلەرگە بولنگەنگە كورە ھەممەسىدە ئايرىم ئايرىمقىنا تاتارلاغا قارشى تۇرۇب بركە حەرەكەت ئىتە ئالمادىلار. شونىڭ ئۈچۈن روسلارنى جىڭو باتۇ ئۈچۈن بىك ئوڭايلى بولدى.

ــ باتوخان روسىيەنى ئالو بىلەنگىنە

قەناەتلەنمەدى. ئۇل بىر روس ۋايوزوداـ

تاتارلارنىڭ غەربى ياۋروپاغا ھۇجۇملىرى

سىنىڭ مەسلىجەتى بىلەن پولشەگەدە ھۇجۇم ئېتدى. پولشەدە، نەق روسىيە شىكللى، ئۇلك، ۋاق پاتشالقلارغا بولۇنگەنگە كورە، ئالاردا بىرلىك يوق ئېدى. تاتار ئاردوسى ئىككى فىرقەگە بولۇنۇپ بۈتۈن پولشەنى خەراب ئېتىرگە، شەھەرلەرنى ياندۇرۇرغا توتۇندى.

نىھايەت تاتارلار پولشەدان سوڭ ماجارستانغا (ۋېنگرىيە) گە، ئانداق ھۇجۇم ئېتىپ، قالالارنى ئالىپ سوڭندان دالماتسىيە، خورۋاتىيەگە ھۇجۇم، ئاۋسترىيەگىچە كېلىپ چەب ۋيانانىڭ دىۋارلارى يانىدىب يۈرى تۇرغاچ، ئاۋسترىيەدە كېلىپ جېنتۇلەر. بو ۋاقتدا بۈتۈن غەربى ياۋروپا تاتارلاردان ئالدىنا كېلىب جېنتۇلەر. بو ۋاقتدا بۈتۈن غەربى ياۋروپا تاتارلاردان قورقدى. ھەرجىردە تاتارلارنىڭ ھۇجۇمى ياۋرۇسى خاقىدا ئەسنا سۆيلىلەر ئېدى؛ خەتتا فرانسىيە كارولىدە فرانسىيەنىڭ شەھەرلەرن تۈزەتىرە، دىۋار، ئىستېخكارمەلەرن نەعانىدىرا باشلادى. باتو ئاردوسى شوشى ۋاقتلاردا ئۆگەدەي خان ئۆلىب كېتدى. باتو ئاردوسى ئىچىندە بولغان شاھزادە، ئۇلۇغلار قارا قۇرمغا قورلتايغا قايتىرغا ئاشىقدىلار. باتوخاندا ئەسكەرن كېرى يۈرۈب ئېدىل بويىغا كېتىردىدە شوندا توقتالدى. شوشى ۋاقىعەدە ياۋروپانى شول ھۇجۇمنىڭ تەكرارلانوودان قۇتلدىردى.

ئالتۇن ئوردا يائىسە قىپچاق دەۋلەتىنىڭ ياسالىشى.

شەرقى ياۋروپاداغى تاتارلارنىڭ ئۇلوغ خانلقدان ئايرىلولارى ــ باتوخان 1255 نچى يىلغا قەدەرلى يەشەدى، 31 يىلـلاب خۇكومەت سۈردى؛ چىڭغىزنىڭ بالالارى، نەۋرەلارى ئىچىندە باتوخان ئىلك باندرى، ئىلك غەيرەتلىسى دىب سانالا. شونىڭ ئۈچىن دە بۈتۈن چىڭغىز بالالارى، ئانىڭ بالالارىنىڭ بالالارى، ئانى خۇرمەت ئېتەلەر. قارا قۇرمدا خۇكومەت سۈرە تۇغان ئۇلۇغ خان ئۆلگەچلە،

ئۇل ئىلمەسە خان سايلى تۇرغان قورولتاي جىيىلمى، ئېل خانسز تورادر ئېدى: عۇمومى قورلتايلاردا ئانىڭ سۆزى بىلەن ئىش قىلىنادر ئېدى.

باتوخان مانغول ئىمپېرىيەسىدە چىن مەعناسى بىلەن بىرلىك خۇكوم سۈرگەن چاقلارىندا ئۆلب كېتدى. ئانىڭ سوڭندان ئۇلىنى سرتاق بىر گنە يىل چاماسى خان بولغاندان سوڭ ۋافات بولدى. ئۇل ئۆلگەچ قارا قۇرمدا خۇكم سۈروچى بۈتۈن تۈرك ئىلىنىڭ باشى ھېسابلانغان مەنگونىڭ (1251 ــ 59) تەلەۋى بويىنچا جوجى ئۇلىسىنا باتونىڭ كىچى برادەرى جوجى ئۇلى بەركە خان بولدى. (1255 ــ 66)، ئۇل خۇكومەت سۈرگەن ۋاقت بۈتۈن مانغول ئىمپېرىيەسى ئۈچۈن فاجىعالى بىر زامان ئېدى. مەنگو خان ئۆلگەچ ياسادا ئەيتىلگەن بۈيۈك قورۇلتاي جىيىلمەدى. مەنگونىڭ ئىنىسى قوبلاي ئۇلوغ خانلق تەختىن ئىشغال قىلدى. ئانى خەزر بۈتۈن تۈرك ــ تاتار ئۇلۇغلارى توگل، بەلكى ئۆز ئۇنىڭ پارتىيەسى ئۇغىنا سايلادى. شوندان سوڭ چىڭغىز ئۇروغى ئاراسىندا سوغش چىقدى. ھەممە ئۇلۇسلار ئايرىلدىلار. شولاى ئىتىب شەرقى ياۋروپاداغى تۈرك ــ تاتارلاردا ئۇلوغ خانلقدان ئايرىلىب مۇستەقىل دەۋلەت بولب كېتدى. ئاقچانىدا ئۆز ئىسىملەرىندەن سىقىدرا باشلادىلار. مۇنە بو دەۋلەتنى ئېندى جوجى ئۇلۇسى دىب توگل، بەلكى ئالتۇن ئوردا خانلىغى يە ئىسە قىپچاق ئىلى دىب يۈرىتەلەر.

مانغوللارنىڭ تۈركلەشىشى.

باتو خان قوماندانسىندا شەرقى ياۋروپاغا كېلگەن عەسكەرنىڭ بىيىك ئازىسىنا مانغوللاردان عىبارەت بولۇب، كوبىسى تۈرك جىنسىدەن ئېدى. (1) بو ئازغىنا مانغوللار شەرقى ياۋروپاداغى جىرلى

1) تەخمىنەن باتو خاننىڭ ئالتى يۈز مىڭ عەسكەرىندەن بارى ئالتمىش مىڭ چاماسىنا مانغول ئېدى.

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى
ئەۋلاد گورۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

تۈركلەر، تۈركلەشكەن قىپچاقلار ئاراسىغا كېلگەچ ئۇزاقلامى ئۇزلەرى
تۈركچە سۆيلەشكە باشلادىلار. بارى ئازغىنە تۈرەلەر، ئەسكەر
قوماندانلارى بىر نىچە ۋاقىتلار مانغوللاردان بولۇپ كېلدىلەر.
بۇلغاردا پولۇۋىستلار ئۈستىندەن قاراپ تۇرۇرغا مانغول تۈرەلەرى
قويلدى. مەسەلەن باتۇ خان پولۇۋىستلارغا باش ئىتىپ ئۆز ئىنى
بىلەن كېلگەن ئىنىكى مانغولنى قويغان. شولاي ئۇزاق بولغان
ئۇلۇسنىڭ باشىندا مانغول قويغان ئىدى. لاكىن ئۇزاقلامى
ئالتىن ئوردا مانغوللىيە بىلەن ئالاقەسى ئۈزدى؛ كىچكىنەگىنە مانغول
خالقى ئۆزىنىڭ بۈتۈن كۆچىن ئىران، قىتاي، تۈركستانغا جىبەرەب
تۈرۈرغا مەجبۇر ئىدى، شونىڭ ئۈچۈن مانغوللىيەدان كۆپ بولۇشلۇق
ئالۇرغا مۆمكىن تۇگۇل ئىدى. بارا تۇرا مانغوللار باشلقلار ۋە
ھۆكۈمەت سۆرۈچى بىر ئۇنسىر بولۇپ قىنا قالدىلار. بارا تۇرا بۇ
تۈرك جىبرىنە كېلىپ ئوتىرغان مانغوللار ئۆزلەرىنىڭ ئەدەت ۋە
جولا ھەم تىللەرىن ئۇنتتادە، قىپچاق ۋە باشقا تۈركلەر بىلەن قاتنىشا
باشلادىلار. شەرقى ياۋروپا تۈركلەرى دالادان ۋە يىراق تارىخدان
كېلگەن مانغوللاردان مەدەنىيەتدە ئالدا بولغانغا ۋە ئۆلكەدە
كۆپچىلىك ۋە ماسسادا شولاردان عبارەت بولغانغا، تۈركلەرنىڭ
ھۆكۈمەت سۆرۈچى مانغول ئۇنسىرلارىنا تەئسىرلەرى زور ئىدى؛
رەسمى يازۇلاردا تۈركچە يازىلا باشلادىلار.
بۇ تۈركلەشۈ شول قەدەر تىز بىر ئاغىش بىلەن باردى كى،
1312 — 1340 يىللار ئاراسىندا ھۆكۈمەت سۆرگەن ئالتىن ئوردا
خانى ئۆزبەك يانىنا كېلگەن ئەرەب سەيياھى ئىبن باتۇتا بۇ
مەملەكەتنى بىر مانغول مەملەكەتى ئىتىپ تۇگۇل، بەلكى قىپچاق
تۈركلەرى پادىشاھلىقى ئىتىپ تەسۋىر قىلا: ھەتتا سارايدا زەمەنى
تىلىنىڭ تۈركچە بولۇپ سۆيلى. شول رەۋىشچە ئالتىن ئوردانى
ئالغان مانغوللار تۈركلەشدىلەر؛ ماسسانىڭ تىلى، ھۆكۈمەت تىلى

بولۇپ كىتدى: يارى تىپك مانغول ئادەتلەرى ۋە تىللەرى بەئزى
سىر بۈنۈيەلاردا غىنا قالدى.
مەعلۇم كى، چىڭگىز خان چىغتاي مانغول قەبىلەسى «قارا تاتار»
ئىسىملى ئىدى: دىمەك سەلالەنىڭ شىروع ئىسمى «تاتار» ئاتلى
ئىدى: چىندەن كېلگەن سەيياحلار دا بۇلارنى حاكىم سىنفلارى
ئىعتىبارى بىلەن «تاتارلار» دىپ يۈرىلەر ئىدى. دىمەك بارا
تۇرا «تاتار ئىسمى» سەلالە ئىسمىندەن بۈتۈن ئالتىن ئوردا
دەۋلەتىنە كىرگەن تۈرك جىنسىندەن بولغان خالقلارغا ئىسىم بولۇپ
كىتدى. بۇ ئىش بىر يەردەگىنە تۇگۇل، روسلاردا، ۋە فرانسۇزلاردادا
شولاي. ئا نچى عەسردە بۈتۈن شەرق ئىسلاۋ يانلارىنا باش بولغان
«روس» قەبىلەسىندەن چىققان نارمان كىنەزلەرى ئىسمى بىلەن
شەرق ئىسلاۋ يانلارى «روس» دىپ ئاتالدىلار. فرانسىيە تەۋەلى
غالليە دىپ ئاتالادىر ئىدى. گاللار «كەلت» جىنسىندەن ئىدى. مۇنە
بىر ۋاقت بۇ گاللارنى گېرمان جىنسىندەن بولغان «فرانكلار»
ئالدىلار. فرانكلار گاللاشدىلار. ئەمما گاللىيە ئىسمى جويىب بۈتۈن
گاللىيەگە «فرانسىيە» ئىسمى بېرىلدى.
دىمەك: تاتار خالقى شەرقى ياۋروپادا تۇرغان تۈركلەرنىڭ
ۋە ئاز حاكىم مانغوللارنىڭ ۋە تۈركلەشكەن فىنلارنىڭ
قوشلودان ياسالغان بىر خالقدر. ئانىڭ ماسسانىدا تۈرك-فىن
قانى كۆبرەك بولسا، ربوالوتسىيەدەن ئالدا بولغان ئاق سۆيەك
مىرزالارىندا ئىسە مانغول قانى كۆبرەكدر. چۈنكى مىرزالارنىڭ
كۆپىسى شول باتو عەسكەرى بىلەن كېلگەن مانغوللاردان چىققان
بىر سىنفدر. بۇ تاتار خالقىنىڭ ياسالو پراسېسى، دىمەك شەرقى
ياۋروپا تۈركلەرى (قىپچاقلار، بۇلغارلار ۋە باشقالار) ھەم مانغول
ۋە برنى قەدەر فىنلارنىڭ قاتنشو پراسېسى بولاى-سۆيلەگەنچە
تىز بولمادى. ئاخرغا نىچە عەسرلار كېرەك بولدى.

III - تاتارلاردا فېئوداليزم دەۋرى.

1. ئالتىن ئوردا.

باشلانغۇچ. — مانغۇللار كېلىپ شەرقى ياۋروپانى ئالىپ ئويۇشتۇرۇۋ بىلەن تاتار تارىخىدا بىر ياڭى دەۋر تۇدى. بۇ ياڭى دەۋردە ئىككى تۈرلى خۇسۇسىيەت بار: 1) تاتار خالقىنىڭ ياسالىۋى. — بۇ ۋاقىتتان ئالىپ شەرقى ياۋروپانىڭ تۈرك ۋە تۈركلەشكەن مانغۇل - فىن ئونسۇرلەرىن تۈرتىدان تۈرىن «تاتار» دىيىپ ئاتاپ يۈرتۈرگە مۇمكىن؛ 2) تاتارلاردا ئاقرىنلاپ فېئوداليزم ئىپسىمىندە بۇرتىلە تۇرغان ئىقتىسادى - ئىجتىمائى ھەياتنىڭ باشلانىۋى. — دۇرۇست، ئالتىن ئوردا خانلىقى ياسالماس بۇرۇندا تۈركلەرنىڭ سىياسى ئويۇشۇپ، دەۋلەت ياساغانلارىندا بۇ فېئوداليزمگە تابا بارۇ كۆرۈنەدر ئىدى. مەسەلەن، بۇلغار ۋە خەزەرلەرنىڭ دەۋلەت تۈزۈلۈشىندە بىز مۇنى سىزە ئالابىز؛ لاكىن ئىنچكىدە ماسسا شەرقى رۇسىيە تۈركلەرىنىڭ كۆپرەگى ئەللى ھاماندا ئۇرۇغ - پاتريار-خات تۇرمۇشىندان چىقىپ بىتمەگەنلەر. ۋە شول ھەيات كۆپىشىندە خۇكۇم سۈرمەكدە ئىدى. ئەمما ئىبلىنى مانغۇللار كېلىپ ئويۇشتۇرغاچ، فېئوداليزمدە مۇمكىن بولغان جىرلەردە ئوترالقلى تۇرمۇش باشلانغاچ، فېئوداليزمنىڭ ھەممە كېلىپ چىققىدى. بىلگىلى، «تاتار» فېئوداليزمىندا ياۋروپانىڭ ھەممە عەلەمەتلەرىن تاپارغا ئاز ابلانىرغا يارامى. چۈنكى بەعزى ئىيسلەردە ۋە قانىسى بىر جىرلەرندە تاتار فېئوداليزمى بىلەن ياۋروپانىندا ئايرما بولىرغادا مۇمكىن؛ لاكىن ھەر خالدە ئىككىسىندا ئاسلى ۋە تۆپى بىردر.

فېئوداليزم تۇۋا باشلاۋ بىلەن ئالتىن ئوردادا ئۇرۇغ - پاتريارخات تۇرمۇشى تېزگىنە بىتىدە كېتىدى دىيىپ ئويلارغا يارامى. نىتەككى تاتار خالقى ئۆزىنىڭ ئويۇشقان خالقلارىندان بىر خالقغا تۇپ - تۇمال ئەيلەنمەدى. نەق شۇنىڭ شىكىللى ئوق فېئوداليزم خەياتى ئىلىك مەركەزلەردە، سۇ بويلارى ئۇستىندە ۋە خالقنىڭ كۆچمە يارمى بەئىيسە يۇتىملدى ئوترالقلى تۇرمۇشقا كۆچكەن ئورنلاردا تۇدى. دۇنيادا ئادەم جەمىيەتلەرى تۇرمۇشىندا ئارو بىر جەمىيەت فورماسى تاپىۋى چېتىن. شۇنىڭ ئۇچۇن ئالتىن ئوردادا كۆچمە خالقلار ئىچىندە خەيتتا خۆكۈمەت سۈرۈچى مانغول نەسلى ئاراسىندا كۆپ زامانلار ئۇرۇغ تۇرمۇشى قالدى؛ ئەمما مەركەز ۋە زور شەھەرلەردە ۋە سەۋدە، سەنائەت ئويلارىندا ئىيسە تۇرمۇشى ئۆزىنىڭ بەعزى كىسەكلەرندە فېئوداليزمدەن ئوتۇپ سەۋدە كاپىتاليزمىنا ئوشاغان بىر تۇرمۇشقادا كۆچە باشلاۋن كۆررگە مۇمكىن. بىز شۇنى كۆزدە ئۇچىن خەزىر ئالتىن ئوردانىڭ تۇرمۇشى ھەر ياقتان تىكشىرۇپ تۇزۇپ، سۆڭرا فېئوداليزم مەسئلەسىنە توقتاپ چاقىز.

ئالتىن ئوردادا ماددى مەدەنىيەت ۋە خوجالىق. — مانغوللار كېلىپ شەرقى ياۋروپانىڭ جەنۇبىندەگى كۆچمە ۋە يارىم ئوتراقلى تۈرك خالقلارىن ئويۇشتۇرۇپ دەۋلەت ياساغاچ، تەۋرەگى خەزەرلەر زامانىنداغى ۋە كۆچمە خالقلار كېلو بىلەن بىر ئاز بۇزۇلغان سەۋدە ۋە چىتلەر بىلەن ئىيتىبلات تاغىن ترلىدى. رىم، ئىتالىيان، يەھود، ئەرمەن، ۋە باشقا جىر سەۋدەگەرلەرى تاغىن ئۆزلەرىنىڭ ئىشلەرىن قۇرۇپ، ئۆزەتىپ جىبەرلىلەر. ئالتىن ئوردانىڭ مەركەزى تاغىن زور بوللار ئۇستىندە يانقانغا بۇتىن شەرق ھەم غەرب مەدەنىيەتىنىڭ بىر بىرسى بىلەن قانىشا ۋە ياقىنلاشا تورغان كىڭ بىر بازارى، مەيدانى بولىپ كىتتى. شۇنىڭ نەتىجەسىندە ئالتىن ئوردانىڭ «تامغا» ئاقچاسى

(تاموزنى) كوپ جىبىلو ھەم سودونىڭ كوبەيوۋى ئارقاسىدا ئىقتىسادى تۇرمۇشى كوتەرلىپ كىتەدى. شول دا مەدەنىيەتى كوتەرگە سەبەبچى بولدى. تىز زامانىدا شەھەرلەر ئوزەتىلە وە ياڭادان سالىنا باشلادىلار.

حاكىم مانغوللاردا «ئات ئۈستىندە تۈزۈلگەن ئىلنى ئات ئۈستىندەن تۇروپ ئىدارە قىلىپ بولمايدىغان» بىلەك ياخشى بىلدىلەر. ھەزرگى ساراتاۋ بىلەن ئەستەرخان ئاراسىدا بىلەك كوپ ياڭى شەھەرلەر تۈزۈلدى. ئەۋۋەلگى بۇلغار ئىلىندە باشدا، تاتارلارنىڭ ھۇجۇمى چاغ-ىندا، كول بولغان شەھەرلەر ياڭادان تۈزەتىلدىلەر وە ياڭىلارىدا تاغى سالىنا باشلادىلار. باتوخان زامانىسىدان ئالىپ جەنكو تىمرگە قەدەر (1266-1266) جەغرافى ئوڭايلىقى ئارقاسىدا ئاقچا سوغلا تۇرغان مەركەز بۇلغار ھىساپلانسادا، باتوخان زامانىسىدا ئوق (1224-1256) ئىدىلنىڭ شول ياغىدا ھەرم (كاسپى) دىڭگىزىدەن ئىككى كۈنلۈك يولدا (ئەستەرخاندان 100—120 چاقرىم يوغارى) ساراى ئىسملى شەھەر سالىندى. ئوزبەك خان زامانىدا (1312—1340) ھەزرگى ساريتسىن، تىرەسىندە ياڭى ساراى (سراى جديد) ياسالدى. تاغى گۈلستان، بەلجەمىن، ئوكسەك، ساريچىن شىكىللى وە جايىن بىلغاسىنىڭ دىڭگىزگە قۇيا تۇرغان يورنىدا ساراىچىق، ئىدىلنىڭ كاسپىگە توشە تۇرغان جىرىندە ئەستەرخان زاھىر بولدى. بۇلغار، سودا ردا تاغى ترلىپ كىتەدىلەر. بو شەھەرلەرنىڭ بارىسى مۇندا ساناپ تۇرمىيز، بىل ساين بۇلارنىڭ ياڭىلارى ئارخىبولوگلار جىر ئاستىندان قازىپ چىغارىپ تورالار.

بو شەھەرلەرنىڭ يۇرتلارى عادى وە قورغاشىن قاتىشقان كىرپىچدەن، بالچىقدان ھەم ئاغاچدان بولوپ، زور سارايلار، تۇربەلەر، مەچىتلەر، دەرۋىشلەر (سوفىلار) تورا تۇرغان يورتلار مەدرەسە-لەرى، مونچالارى وەچىت خالقلارغا مەخسۇس مەعبەدلەرى بولغان.

جەتتا بىر سەيياح عەرەب ساراى شەھەرىنىڭ بىر ياغىندان ئىككىنچى ياغىنا چىغارغا ئىرتە نامازىندان ئويلەگە قەدەر واقت ئاتقا ئاتلانىپ بارىرغا مەجبور بولغان. بەعزى شەھەرلەردە تورلى مىللەتلەر ئوچىن ئايىرىم كوارتال، بىسەلەر وە زور بازارلار بولغان.

شەھەرلەرگە سو مەخسۇس چولمەك ترۇبالار بىلەن كىتىرلگەن بولوپ، بايلارنىڭ يورتلارى ماتور باقچالار، فانتانلار بىلەن، ئىچلەرى ئىزراسسادان تورلى توسدەگى ئورنەكلەر بىلەن بىزەلگەن بولغان. بو بىزەكلەرنى ئىشلەوچى تاتار سونعەتكارلارىنىڭ ئوزلەرىنە مەخسوس زەوقلارى بولوپ، ئوزلەرىنە ئسلوب ياسارغا مۇۋەففەق بولغانلار. مەسەلەن ئالار كوبرەك ھەندەسى ھەم نەباتى ئورنەكلەر توشوپ، بو ئورنەكلەردە بىر تورلىدە قويى توس، قارا، قزل توس ئىستىعمال ئىتەگەنلەر: توسلەرنى زەوقلى رەۋىشدە بىربىرسى بىلەن ياقلى ياگەنلەر.

ئالتىن ئوردا تاتارلارى. بىنالارى ئوچىن ھەزرگە قەدەر سا-قلانا بىلمەگەن عەجەب قاتى سىمىنت ياساپ، شونى ئىستىعمال ئىتكەنلەر. تورلى مەعدەنلەردەن تورلى زىننەت ئسبابلارى وە قوراللار، خانلارغا ئالتىن كومشدەن تەختلەر ياساغانلار. بالچىقدان وە تاشدان ئىزراسسالار وە بىك ماتور توسلەردە بوياپ چولمەك ساوت-سابالار ياساغانلار. بو ئالتىن ئوردا مەملەكەتىنىڭ مەركەز شەھەرلەرى 12 نچى عەسىردە ئوق مەشھور مەدەنىيەت يورتى بولوپ كىتەدى: شونىڭ ئوچىن ئىبنى عەرەبشا ئىسمىندەگى بىر ئىسلام عالىمى ئوزىنىڭ بىر ئەسەرىندە «ساراى عىلم مەركەزى ھەم باخشى-لقلارنىڭ مەنبەعى بولوپ كىتەدى. ئاز واقتدا ئاندا كوپ نە عالىم عولاما ھەم مەشھور كىشىلەر جىيلغانلار» دى. باشقا بىر عەرەب عالىمى ئەلعومەرى. بەركەخان (1256-1266) زامانىدا ساراينى تەسۋىر قىلغاندا: «ساراى بىر زور شەھەر، ئاندا بازارلار، مونچالار،

عيبادەتخانەلەر بار، ئۇل (ساراي) ماللار كيلە تۇرغان ئۇرن... ئاندا
حان ئوزى تۇرا تۇغان ساراي بار، ئانىڭ باشىدا ئالتىن ئاي قويىلغان
كى، ئانىڭ ئاۋرلىغى ميسر ئۆلچەۋى بلەن ئىككى قىنتار ئزورلىقىندا.
جانىڭ يۇرتىن ديوارلار، مانارالار ھەم ئىككىنچى يۇرتلار قورشاب
ئالغانلار، ئالاردا ئانىڭ ئەمير (تورەلەر) لەرى تۇرا.» دى.

ھۆنك بو قەدەرلى شەھەرلەرنى وە مەدەنى جيرلەرنى جيمرۇچن
تاتار-مانعوللار نيچك بۇلاي مەدەنىيەت تۇرعزا ئالعانلار؟
مۇنىڭ سىرى ئاچىق مەعلوم. دۇرست، مانعوللار دوشمانلارنىڭ
يۇتۇن ئەسەرلەرنى جيمرگەنلەر، ئۇتوزدرغانلار. ئەمما كيرەك ئۇرتا
ئازييادا، كيرەك ئيران وە قتايدا بولسن، ئالار تاعن مەدەنىيەتنى
ترگزرگە ئۇتنعانلار؛ شۇنىڭ ئۈچۈندە مانعوللار ئۇزلەرنە قارشى قالج
كوتەرۇچىلەرنى قرغان چاقدا، چىڭگىز ئيسەن چاقدا ئوق، عالم-
عۇلاما وە ھۇنەر ئيەلەرن قۇتقارغانلار، ئالارغا ئش بيرب ئۇزلەرى
بلەن ئالب كيتە تۇرغان بولغانلار؛ شۇناڭ ئارقاسندا ئالارنىڭ
قوللارنىڭا ئەللەنى قەدەر ئۇستالار جييلغان، ئالارنى مانعوللار
ئۇزلەرى بلەن برگە يۇرتكەنلەر. مۇنە مانعوللار ئالتىن ئۇردا
كيلگەن چاقدادا ئۇزلەرى بلەن شوندى ئۇستالارنى كيترگەنلەر
ديب ئۇيلانلا. شۇلاي ئق مانعوللار كيلمەسدەن يۇرۇن ئوق شەرقى
ياۋروپا بر وەحشى ئيل تۇگل ئيدى؛ ئاندا ئەلى حەزەر وە بۇلغار-
لار ھەم قىپچاقلار ياحشى عنا مەدەنىيەت ئۇتۇرغانلار؛ جەنۇبدە ئيسە
رۇملار، ئيتالييانلار وە سەۋدەگەر عەرەبلەر-ھەمەسىدە ئۇزلەرى
بو مەدەنىيەتكە بولشلق ئيتەلەر ئيدى. لاكن بارى مانعوللارعا
قەدەر قاتى قوللى حۆكومەت يوق، باش-باشتاقلق وە ئاتار-چيەدى
تيبارلق بر كوچكنە جيمى ئيدى.

سەناعەت وە باقچاچلق.

بو قەدەرلى مەدەنىيەت، بيلگلى، شاقتى تە-
رەققى ئيتكەن سەناعەت بولغانلىعن ئالدان
ئوق بلدرب تۇرا.

شەھەرلەر جير ئاستندان يۇرتلگەن چولمەك ترۇبالار ئارقلى
سۇۋارلادر ئيدى. مۇندا ئۇل زاماندا مەدەنى ئۇرتا ئازييادا
ئيستيعمالدا ئۇلنا تۇرعان. ئارق سيستيمالارىدا كرتلگەن بولعان.
بو سۇنىڭ بر كيسەگى شەھەر كيرەكلەرنە، مونچالارعا كيتب،
بر كيسەگى بلەن شەھەرنىڭ ئچندەگى «گۇل باقچالارى» (گولستان)،
جيمش باقچالارى سۇۋارلعان؛ ئەمما بر كيسەگى تيحنيكاعا تۇرلى
نەرسەلەر ياساعاندا كيرەك بولعان ھەر كۈچنى ئيستيعمال ئۈچۈن
سارف ئيتلگەن. ئالتن ئۇردانىڭ بر شەھەر حارابەسندە ھەسو
كۈچى بلەن ئەيلەندرلە تۇرعان 9 يوتلق چەمدم (Приводное колесо)
تابلعان. شەھەرلەرنى وە ئالارنىڭ يانىنداعى باقچالارنى سۇۋارو بيك
كيرەكلى ئش بولعان: چۈنكى ھزور وە ساراي شيكىللى مەركىز
شەھەرلەر ھەممەسى ديب ئەيتەرلك، شۇل زامان مۇحەررىرى ئەلعۇمرى
سۆزى بلەن ئەيتسەك «ئيدل بلەن قۇملق ئاراسندا» بولعانلار.
شۇنىڭ ئۈچۈن شۇشى شەھەرلەرنى قۇم سۇجۇمندەن ساقلاو ئۈچۈن
قۇم بلەن كۆرەشرگەدە كيرەك بولعان.

ئالتن ئوردا ئۇستالارى بز ياقدان قۇم بلەن سۇنعى سۇوارو
ئسولى بلەن كۆرەشسەلەر، ئيكنچى ياقدان كوچب يۇرى تۇرعان
قۇم تاۋچقلارن ئەھتوماللارزور ئەھمييەت بيرگەنلەر. شەھەر يانىنداعى
شوندى تاۋچقلارنىڭ قرىين قازب ئيچندە يورەنە سالب، سۆكرا سا-
ماندان (*) ديوارلار ياساب بركتە تۇرعان بولعانلار. مۇنە ئلئك
سالعان ئيسكى ساراي شوندى قۇملق جيردە، سامراادا بولعانعا
كۆرەدە مەركىزنى ياشەراق بالحقلى يا ئا سارايعا كوچرگەنلەر.

* سامان-بالچقنى سامان بلەن قاتشترب ياساعان كيربچ.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

لاكىن شۇلايدا ئېسكى ساراي داماندا ئۆزىنىڭ ئەھمىيىتىن
يوغالتمايىنچا ئۇزاق سەناعەت ۋەسەۋدە مەركەزى بولۇپ قالغان.
شۇنىڭ ئۈچۈن دە ئېسكى ساراي تېرەسىندە قازىپ تېكشۈرۈچىلەر
بىك كۆپ سەناعەت بويۇملارىن، خارابەلەرىن تاپالار. بۇ ئورۇنلاردا
زەر بىك كۆپ بۇزۇر مېچلەر تاپىلا ۋەئالارغا ياغلىغان نەرسەلەردەن
قالغان بىك كۆپ ئۈيۈلگەن كۆل تاپىلا: بۇل كۆلنىڭ جىپپ ئالىپ
شۇندا تۇرغان خالق خەزرگى كۈندەدە كىر جووغا نىستىدەمال
قىلا. بۇ مېچلەردە تۈرلى مەعدىندەن نەرسەلەر قۇيغانلار. ئاقچا
سوقغانلار، قۇراللار، زىننەت ئەسبابلارى ئىشلەگەنلەر. مۇنداقارۇچى
ئارخېئولوگىيە عالىملەرى شۇندا ئەللەنى قەدەر عارنا (Горн) لار.
باقرادان نەرسەلەر قوبا تۇرغان چولمەك ـ ساۋت ـ قورماللارىن
تاپقانلار، دېمەك، ئالتىن ئوردادا ئۆزىنە ۋە زامانىنا كۆرە مىنالورگىيە
سەناعەتىدە بولغان. بۇل ئۇق شەھەر قالدىقلارىن قازىنقانندا
زور، چوكچەلەرنىڭ تابلۇۋى بەنە بوفىكرنى قۇۋەتلىلەر. مېچلەرنى
ياعوئۈچۈن ئوتىن بۇلغار ئېلىندەن كىلە تۇرغان بولغان. بۇمەقدابىر
ئېسكىدەن قالما تاتارچا قول يازماسىدا بەدە زۇبە ئاماعىندان
ئېدىل يىلغاسى بىلەن جەنۇبىكە سال ئۆتكۈرۈلەرنى تەسۋىر قىلىنا.
ئەمما مەعدىنلەرنى بولسا، سۇدا كەرۋان بولى بىلەن ئۇزاقدان
كېترە تۇرغان بولغانلار. ئېسكى ئالتىن ئوردا شەھەرلەرى ئورنىدا
شۇلاي ئۇق پىيالا ساۋت ـ سابا، ۋە ئۆرنگەن پىيالالار بىك كۆپ
تاپىلالار: بونەرسەدە بىر قەدەر چىنىدەن كېلگەن بولسالاردا
بەعزى عالىملەر، بو شەھەرلەرنىڭ ئۆزلەرىندە پىيالا ئىشلەنگەنلە-
نگەن دەعوا قىلالار. لاكىن ھەر خالدە ئىبك كۆپ ۋەياخشى
ئىشلەنگەن نەرسە بولسا ـ چولمەك ساۋت ـ سابا بولغان. ساراي
شەھەرىنىڭ ئورنىن قازىغان چاقدا بىردورتكىل چاقرم ئورۇندا
ۋاتق چولمەك بىلەن تولغان ئورن تاپىلغان؛ شۇلار ئىچىندە سالامەت

قالغان ساۋتلاردا بىك كۆپ. بۇ ئورۇندا زورغىنا چولمەك ۋە
ساۋت ـ سابا ئىشلەنە تۇرغان زاۋودلار بولغان دىيپ ئويلانىلا.
چولمەك ساۋت ـ سابا ھەم قاپانسىن (ئاق ۋە سارى بالچىق ساۋتلار)
نەرسەلەر ئىشلى تۇرغان ئېكى ياتاقلى مىچلەر تاپىلغان؛ بوساۋتلارنىڭ
ئاراسىندا بىك ماتور بو يالغانلارى، خەيوان ۋە ئۆسىملىكلەر
سورەتلەرى ئۆشۈرۈلگەنلەرى ھەم تۈرلى يازۇلار، بەيتلەر
يازىلغانلارىدا تاپىلغانلار. بۇلارنىڭ رەسم ۋەيازۇلارنىڭ كوبىسى
ئورنا ئازىيا ۋە ئىران نقشلارغا ئوخشاتىپ ياسالغان بولسادا،
ئاراسىندا ئارگىنال بولغانلارىدا بار. ئالتىن ئوردادا تاپىلا
تۇرغانلارىدا يوق تۈگل.

ئالتىن ئوردادا ئاتىق بىر كوب ئىشلەنە تۇرغان نەرسە بولسا،
ئۇلدا ئاق ۋە باشقا ئۆسلەردەگى كىرپىچ ۋە ئىزراسسا (چىناياق،
كىرپىچلەر) دىر. بۇ نەرسەلەر عايەت ئازا ئېيتىپ ئىشلەنگەن بولۇپ
دۆرت بىش يۈز يىللار جبر ئاستىندا ياتسالاردا ھىچ بۇزۇلماعانلار.
شۇنىڭ ئۈچۈن دە ئېرە يوندە خەزرگى كۈندە ئۇرا تۇرغان خالق
ئالارنى ئازىپ ئالىپ قايترغا بىك يارانالار. ئېسكى ساراي
ئورنىندا شۇندى ماتور كىرپىچ ھەم چىناياقلار ياسى تۇرغان بىر
زاۋود خارابەسىندە تابلغان؛ ۋە ئالاردان شاقتىلارى خەزر مەركەزى
ساراتوف. قازان مۇزە خانەلەرىندە قويلغان. مۇندان باشقا ئالتىن
ئوردادا ئىشلەنە تۇرغان نەرسەلەردەن: تۇگەرەك ھەم ياسسى
شىشالار، تۇستاغانلار، پادنۇسلار، شەمدانلار بولغان. لاكىن
ئالتىن ئوردادا ئالتىن ۋە كۆمۈشتەن بىك كۆپ بىلەزك يۈزۈك
شېكىللى زىننەت نەرسەلەرىدە ئىشلەنە تۇرغان بولغان.

شۇل ئۇق سەناعەت ئالتىن ئوردانىڭ بىر ئۆلكەسى بولۇپ
كىتكەن بۇلغار شەھەرلەرىندە تەرەققى ئېتكەن بولغان، مۇندى

سەناعەتنىڭ بولۇوى بەعزى قەبر تاشلارى بلەندە ئىسبات.
قلنا. مەسەلەن بر قابر تاشىنا شولاى بازلغان:

هوالحى الذى لايموت.
بيكت لار كوركى كونكل لار اوزكى
عالم لارنى آغرلاغان يتيم عول
اوكسوزلارنى اسراعان موسى اوغلى
آلتنچى شهيدالله زيارتى ترور
هيمت قبلون شرو دبيخ لاولنىڭ اوزەسندا
تاريخ قا VIV

سەناعەتنىڭ حوجالارى وە ئىشچىلەرى.

سەناعەت حاقندا سۇ بلەندى ئىسە حەزركون ئالدنا مۇھيم بر سوئال كيلب باسا: بو سەناعەت كم قولندا، ئاندا ئىشلەوچىلەر كملەر بولغان؟ مەعلوم كى، ئالتن ئوردا دەولەتندە قۇللق بار ئىدى: ئەسىرلەر قول ئيتلە، بازارلاردا قۇللار ئالىنا، ساتىلا وە ئالارنى چيت ئيللەرگە چيبەرەلەر ئىدى. ئيحتيمال بورۇنغى روما وە بيزانتيادا ن بەم ئول چاقداعى ئيسلام دونياسنداعى شيكىللى، بو سەناعەت يورتلارنىڭ حوجالارى حاكيم سينىف — فيئودال لار بولغانوردا. ئالاردا ئىشلەوچىلەردە قۇللار بولغانلار. شولايدا ئالتن ئوردادا حزمەت ئەملىنىڭ بولغانلىغىن كورسەتە تورغان بر ئازغىنا دەليللەر بار: بيلگىلى، بو حزمەت ئەھلى حەزرگى مەعنەسى بلەن پرالىتاريات ديب ئەيتب بولمى.

شوشى بللاردا عنا ئالتن ئوردا ئورنىنداعى قازو، تزلەنولەر ئالتن ئوردا شەھەرلەرندەگى ئىشچى حالقنىڭ تورغان ئورنلارن دا تاچب بيردى. 36 كۋادرات چاقرم ئورن ئالب ئوترغان ئيسكى سارای شەھەرنىڭ شيمالندە 3 دورتكل چاقرم ئورندا فۇقارا شەھەر دەگى چولمەك-كيرپيچ وە مەعدين نەرسەلەر ئىشلى تورغان

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

كارخانەلەرنىڭ ئىشچىلەرى تورغان. بو سينفنىڭ يورتلارى ھەممەسى دە بالچقدان ئىشلەنگەن. مۇندا تابلغان نەرسەلەر بو سينفنىڭ فەقير تورغانلغن كورسەتەلەر.

لاكين سەناعەتدە ئيشتيراك قلوچى سينف فيئودال ياوروپا شەھەرلەرندە بولغانى شيكىللى، بزنىڭ فيكرىمزچە حۇر هۇنەرچىلەر بولرغا كيرەك: ئالتن ئوردا دەورندەن قالغان رەسمى يارليقلاردا «حزمەت ئاتاسى» ديگەن هۇنەرچىلەرنىڭ باشلقلارن ئوقىبز؛ ئيحتيمال مۇندادا، شول تسيح سيستيماسى حۇكوم سوروب، شولارنىڭ باشلقلار، ماستيرلەرن، شولاى ئاتاعانلاردر. مۇنە بو عارندا ئەيتلگەن «ئالتونچى شەهيدوللادا» شولار جوملەسندەن بولووى بيك مۇمكن.

ئيگنچىلنىڭ وە ئيگنچىلەر.

ئالتن ئوردانىڭ تۈپ حالقى وەبادراسى بر دە شيكسز عۇمرى ئەيتكەنچە «ئەھلى عۇمۇر» (چادر ئيبەلەرى) كوچو حالق ئيدى.

لاكين شولايدا، شول ئوق عەرەب يازوچىسىنىڭ ئەيتووىنچە ئالتن ئوردادا ئاز بولسادا بۇعداى، ئارپا چەچكەنلەرن سويلى. ئەمما بو عارندا سويلەنگەن يارليقلاردا تورلى سينفلارنى ساناعاندا حۇكومەت «ساپانچى» ديگەن بر سينف بارلغن دا بلدرەدر. «ئىگرمەن ياقچاسى» ديگەن بر تورلى سالمدا تلگە ئالنا كى. ئەگەردە ئالتن ئوردادا ئيگنچىلىك بولماسا ئيدى، بو سالمنى تلگە ئالودا يوق ئش بولر ئيدى. شونىڭ ئوستندە ئالتن ئوردا حارابەلەرن قازعاندا كيلب چىققان تورلى قالاقلارى شونى ئوق قووەتلىلەر. ئەلباتبل ئالتن ئوردانىڭ قرم يارم ئاتاوى وەيلعا بويلارى: تيبلنىڭ ئورتا ئاتعمندا بولغان بولغار ئۆلكەسى شيكىللى جيرلەردە بر دە شيكسز ئيگن چەچىلە وە ئاندا «ساپانچى» ديگەن بر، حۇقوق جەھەتندەن ئبر كلى: ئەمما ئيكانوميكا باعندان ئالباوت-تارحانلارعا بويسنغان ئيگنچىلەر بولغان.

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ئالپاوتلار وەئالارنىڭقولىدا عى ئىگىنچىلەر.

ئالتىن ئوردادا تاغى بر ئىگىن بىلەن شۇغۇللە-
نوچى ئالپاوت ،سىنىفى بار ئىدى. بۇلار
كوپرەك ئاق سۆيەكلەردەن ،بولوپ بۇلارنىڭ
ئىلك عادىلارى «تارخانلار» دان بولادر ئىدى:
مۇكارعادا بز بىك مانور دەلىلىنى ئالدا سويلەنگەن يارلىقلاردان
بلەبز. ،زور نەسلدەن كىلە تۇرعان بىكلەرنىڭ جىرلەرى
بولۇوى ،حاقىدا بزگە 14 نچى عەسرنىڭ بۇيۇك فىلوسوف وە
تەريحچىلارندان ئىبنى حەلدۇن بىلدرە. ئانىڭ ئەيتكەنىنچە ئالتىن
ئوردادا ئورلى جىرلەرنى ئىدارە قىلوچى «مانحول ئەمىرلەرنىڭ
(امير الحفل) ،قولىدا» ساراى تبرەسندە (ئوامى السراى) ،زور
جىرلەرى بولعان. ،بو ئەمىر وەتارخانلاردان عىبارەت بولعان.
فىئادالار ئىجتىبارلى سىنىفلار ،بولوب حىساب ئىتىلەلەر، سالم
تولەمىلەر ئىدى.
سەرەي بېرداقىدا بز تىمور قىلوع ئاتلى ئالتىن ئوردانىڭ بىر
خانىنىڭ يارلىعىدا شولاى ئوقىبز «سولەرى بىلە» شرعى قبالە
بوسونى جابر محمد نىنىڭ اوعلانلەرى ايكى حاجى محمد ومحمود
ازادترحان بولسون بولەرنىڭ بر سورلرىنكا باع باقچالەرى
عەنىگرمەنلەرى كانعوف قىلاتورعان يىرلەدى كاسب بورنىدىن
قالعا ن ازادلىرىغە باساسلارى عىسانىچى اورناقچى (ى عدكىم
ايرسە كوچ اوغە تىگورمەسن ......»
مۇندان كورىلەكى، ئالپاوت-فىئادالارنىڭ قولىدا «جىر-سو»
لارى وەئىسكى رىۋىم دەگى فرانسىيەدەگى ئۆسلى «تكرەمەن» لەرى.
ئاول سالالارى بولمانلىقى. ،ئول جىر سالالاردا «ئازاد» بەعنى قولدان
ئازاد ئىتىلگەن كرەستىيەنلارى «ساپانچى» ئاتالعان كرەستىيەنلارى
بولعانى كورەبز؛ شولاى ئوق ،بو كىيىنكىدەن ئالپاوت حوجالىقىنىڭ

ئالپاوتنىڭ ئوزىنە تابىع شوشى كرەستىيەنلار تەرافىدان ھەم
«ئورتاقچىنا» بىرىلىپ ئىشلەتە تورعان جىرلەرى ،بولوپ ئىشلەرنى
«ئورتاقچىلار» ئاتالعان كرەستىيەنلار ئىشلەگەنى كورىلە. دىمەك،
بز مۇندا ھەر بر فىئادالىزم حوكوم سورگەن جىرلەردە بولعانى
شىكىللى ،زور جىرلەرنىڭ، تكرەمەنلەر وە ،سولارنىڭ ئالپاوتلار،
فىئادالار ،قولىدا بولوون وەئالارنىڭ قولىدا بولعان كرەستىيەنلارى
بولعانىن بىلىك باشقى كورەبز.
ئالپاوتلار عەربى ياوروپانىڭ فىئادالىزم دەورىدەگى شىكىللى
«شاتو» يەنىسە روسچە ئەيتسەك ھەتكەم «زامكالاردا» تورالار
ئىدى. شونىڭ ئوچوندە ئالدا ئەيتىلگەن يارلىقدا «بورنىعى ز اماندين
بېرو متعدد ترحان بولعان اينديرچى سىلاسى بىلەن شەھەر
قلاسى» دىگەن سوزنى ئوچراتابز. ،بو سوزنى مەشھور مۇستە
شرىق رادلوف روسچادا ،شولاى ئىيتىب تەرجىمە قىلا:
«с прежних времен, где были многочисленные тарханы из деревни Индирчи и известного замка ея»
بز ئالپاوت-زاوكان حاقىدا عى سوزنى تەمام ئىيتىب، ئوقوچىلارعا
،بو سۆيلەگەن سوزلەرنى دەۋلەت تۈزۈلۈشى حاقىدا عى ئورنىدا
جىنىكەنچى، حاتىر دالەرندە ئوتولارن تەۋسىيە قىلىب. ئالتىن ئوردادا عى
ئىكانومىكانىڭ ئىكىنچى بر مۇھىم جەھەتى بولعان سەۋدەگە كوچەبز.
ئالتىن ئوردادا يوعارىدا ئەيتىلگەنچە، بۈرۈنعى زامانىڭ سەۋدە يولى ئوستىندە ياتادر ئىدى. ،بو سەۋدە يولىنىڭ نىچىك بولعانى بز
سەۋدە وە سەۋدەگەرلەر.
حەزەرلەر حاقىدا سۆيلەگەندە كوردك. لاكىن مانعوللارنىڭ
قۇبلاى خانعا قەدەر (1295-1259) بالتىق دىڭگىزىدەن ئالب
ئاقوتسكى وە سارى دىڭگىزلەرگە قەدەر بولعان جىرلەرنى
بر قول ئاستىنا كرتوالىرى. وە ئالارنىڭ «يام» پوچتا ئسولى

كرتب، باشى بوللار ياساۋلارى تاشىن ،شول سەۋدە بولۇن
پادىشلاندى. بو زاماندا باي ۋە مەدەنى قىتاي بىلەن ياۋروپا،
قارا دېڭىز ھەم خەزەرنىڭ جەنۇبى روسىيە ئارقىلىق مۇناسىۋەت
تۇتا باشلادى. ھەتتا 14نچى ئەسىردە بو قىتاي يولى ئىتالىيان
جۇمھۇرىيەتلىرىندەگى سەۋدەگەرلەر ئۈچۈن ،شول قەدەر ئەھمىيەت
ئالىب كېتتىكى، بو يول ھاقىدا ئالار سەۋدەگەرلەر ئۈچۈن مەخسۇس
قوللانمالار يازىشقا باشلادىلار. مەسەلەن، شولاردان بىرسى ئىتالىيان
پېكالوتتى نىچىك ئېتىپ قىپچاق خانلىقى ئارقىلىق ئۆتۈپ قىتايغا
بارو ھاقىدا شوندى مەعلۇمات بېرە...: «... ئۆلكەنىڭ خەزەرگى ئاۋارا-
سىبىسكى ئورنىداراق بولغان تانا شەھەرىدىن قوغان (قىپچاق) تىلىن
بىلە تورغان بىر تەرجىمان ھەم ئىككى خىزمەتچى ساقلىق ئۈچۈن ئۇن
ھەم تۇزلى باليق ئالىرغا كېرەك، چۈنكى يولدا ئىت كوب
ئۇچراتىب بولا، قورالىقى ساقچىلار ئالىرغا كېرەك توگل، چۈنكى
تانادان ئالىب قىتايغا قەدەر بارا تورغان يولنى ساقلاۋ ئۈچۈن
تاتار جانلارى بېك ترشقانىا كۆرە، مۇندا قورالىقى ساقچىلار
ئالودا ھەجەت يوق»- دى. پېكالوتتىنىڭ يازوونچا يول خىراجەتنى
بېك ئاز چىغا: يول خەرج بارى كېتتىرگەن يەئىسە ئالىب كېلگەن
مالنىڭ % ئۆلۈشىنگە تورا:- «مالنى 30-40 پۇت كوتەرە
تورغان ياۋوز كەلەرگە تۈيەب ئالىب بارسىن: بو ياۋوز كەلەرگە
ئۈچ دۈيە جېكىلگەن بولا»- پېكالوتتىنىڭ پىلانى بوينچا تانا شەھەرىدىن
ئالىب جايىق بويىنداغى سارايچىققا قەدەر 31 كۈن واقت كېرەك:
مۇندان ئېنىدى. ئىستىب بىلەن ھەم دېڭىز بىلەن دە بارىرغا مۇمكىن
ئاندان ئۆرگەنچ ئوترار و لىغىنا بارسىن دى. شوندان باشقا
ئىتالىيانلار تارافىندان ياسالغان بىر تېبچە قىتايغا بارا تورغان يولنىڭ
كارتالارىدا بار. لاكىن 1370 يىلدا قىتايدا چىڭگىز سۇلالىسىنىڭ
ھاكىمىيەتى بىتىب، ئاندا مىللىكى سۇلالە ئىش باشىغا كېچكاچ

قىتاي بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ ئاراسىنى بوزۇلماچ، بو سەۋدە زاعىبلەندى؛
لاكىن مۇندان سوڭدا ھىندىستان شىكىللى باي ئۆلكەگە بارا
تورغان يول ھامانىدا ئالتىن نوردا ئارقىلى، شول ئوق يوغارىدا
كورسەتىلگەن يول بىلەن بارا. لاكىن ساراي ياننىدان ئوزغاچ
قىشا شەرقكە تابا بۇرۇلىب كېتەسىن. شولاي ئوق ئىران ماللارىدا،
كافكازداغى دەربەند («باب الابواب») ئارقىلى يەئىسە كاسپى
دېڭىزنى بىلەن ئەسترخانغا تۈشىب، ئاندا ئىدىل بىلەن، يارب دونغا
تۈشىب تانا شەھەرىدىن ئۆتە. مۇندە شول يوللار بىلەن ئىتالىيان
ۋە روم سەۋدەگەرلەرى يۆربىلەر ئىدى. يەئىسە شەرق ۋە عەرەب
ماللارى ئىدىل بىلغا سىغا تۈشىب بۇلغارغا قەدەر كوتەرىلىب شوندا...
زور بازاردا ساتىلالار. بر ياقدان ئالتىن نوردا عەرەب ۋە شەرق
ماللارى بىلەن ساتوئىنسە، ئىككىنچى ياقدان ئاندا سۆيلەگەن ئوزندە
ياسالا تورغان ماللارنى تۈرلى جىرلەرگە. روس ۋە قىپسن
خالقلارىنا ساتا ھەم ئالتىن نوردانىڭ بىر پراۋىنسىيەسى بولىب
كېتكەن بۇلغار، سۇدار، قشان، بېلەر شەھەرلەرىندەگى
بازارلاردا زور رول ئوينىلار. نىپلەر ۋە روسلاردان چىنىا تورغان
مىخلەر، ئىستانبۇلدان كېلگەن جاقمالار، مىسردان كېلگەن
ماتىريەلەر، فىل تىشىدىن ياسالغان زىننەت ئەسبابلارى، ئىيەرلەر،
قورالار مىسردان كېلگەن پىيالا نەرسەلەرى، ئىراندان ۋە
قىتايدان كېلگەن چىنى ۋە جېڭىك ماتېرىياللار. بۇخارادان
كېلگەن ماھۇ ماتېرىيەلەر ھىندىستاندان كېلگەن ئىنچى مەرجەن،
تۈرلى دارو ۋە تەتلى نىسلى تاشلار ۋە توسىلكەلەر ھەممەسى
ئالتىن نوردا بازارلارىندا ساتىلىب تورالار.

ئالتىن نوردانىڭ شەھەرلەرىن تەسۋىر قىلوچى، شول زامانىنىڭ
عەرەب مۇھەررىرلەرى شەھەرلەردە خرىستىيان، مۇسۇلمان،
قىپچاق، چەركەس، روس، روم، عىراق، مىسر، شام ۋە باشقا

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

حالقلارنىڭ سەۋدەگەرلەرى بولۇپ شۇلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ مەحسۇس ئۆزلەرىنىڭ ئورام (اسواق) لارى بولغانىدى ۋە ھەر بر مىللەت سەۋدەگەرلەرىنىڭ ئورام ۋە قورالارى شۇلارنىڭ ماللارىن ساقلار ئۈچۈن مەحكەم دىۋارلار بىلەن ئەيلەندۈرۈلۈپ ئالغانلىقلارىن يازالار. بۇ بىزگە چىن چىندان فىئودالىزم جۇڭگوم سۈرگەن ياۋروپادا «كامەونا»—شەھەرلەرىنىڭ تۇرمۇشىن تەسۋىر ئېتكەن تىۋسلى تۈرلى تۇيۇلا. ئالتىن ئوردادا تاتارلاردان سەۋدەگەرلەر بولغانمى دېگەن سوئال باشقا زېلە. بېلگىلى ئالاردا ھۆنەرچىلىك جۇڭكوم سۈرگەن بولۇپ ئول ئۇستالار ئۆزلەرىنە مەحسۇس ئىشلەپ دە زاۋۇق ياساغان بولسالار ئالاردا بىك سەۋدەگەرلەر بولماسىن؟

چىنلايدا يارلىقلاردا «بازاردا تۇرغانلار» دېگەن سۆزدەن ئۆز سەۋدەگەرلەرى مۇراد بولسا كېرەك. نىتەككى قىيادال ياۋروپادا ۋە روسىيەدە بىر ئاز «سەۋدە قىلۇچى دۆرەنلەر» بار ئىدى، شۇنىڭ شىكىللى ئوق ئالتىن ئوردادادا بولغان بولۇرغا كېرەك. شۇلاي ئوق ئىتالىيان حۆكۈمەتلەرىنىڭ ئالتىن ئوردا بىلەن ياساغان مۇئاھەدەلەرىندەندە ئالتىن ئوردانىڭ ئۆز سەۋدەگەرلەرى بولغانلىق بىك ئاڭلاشىلا.

ئاقچا.

بېلگىلى سەۋدە بىر ياقدان ئالماشۇ تۇسۇلى بىلەن بولسا، ئىككىنچى ياقدان ئالتىن كۆمۈش، باقىر ئاقچالار ۋاسىتاسى بىلەن بارغان. ئالتىن ئوردادا چىت حالق ئاقچالارى يۆرۈسەدە ئۆزىنىڭ دە ئالتىن ئوردانىڭ ئۆرلى شەھەرلەرىندە سوغۇلغان ئۆز ئاقچالارى ئىقراتدا كوب تاپىلا.

تاتارلار چىڭگىزخان زامانىندا ئوق ئالتىن كۆمۈش، باقىردان ئاقچا سوغا باشلاغانلار ئىدى. چىڭگىزنىڭ ئالغان مۇسۇلمان جىرلەرىنە مەحسۇس ئاقچاسى كۆمۈشدەن، باقىردان بولۇپ ئۈستىنە عەرەب

حەرفى بىلەن «پادشاھ عالەم»، «مالك رقاب الامم»، «خۇداۋانە عالەم، پادشاھى روى زەمىن»، «پادشاھ جىھان»، كوك لەقەبلەر يازغان بولادر ئىدى.

ئالتىن ئوردادا، عۇمومەن تاتار—مانغوللار حوجا بۇلغان جىرلەردە «دانىڭ»، سۆڭراق «تەنگە»، (1) ئاتالغان ئاقچالار بولغان. بۇ ئاقچالار دىرحەمنىڭ چىرەكى بەعزى ئورۇنلاردا چىرەك مسقال ئاورلىغىندا بولغان. ئالتىن ئوردا ئاقچالارىنىڭ ئۈستىنە كوب ۋاقىتدا حۆكۈمەت سۈرۈچى خاننىڭ «تمغا» (تامغا) سىن تۇشۇرلەكەن بولا، عەرەب حەرفى بىلەن شول زامانىنىڭ خاننىڭ ئىسمى سوغىلغان بولۇر بولادر ئىدى.

بۆرۈنغى تاتارلاردا ئالتىن ئوردا دەۋلەتىندە ئاقچانىڭ حىسابى «بەلىش» بىلەن يۈرۈتىلەدر ئىدى. (بىزنىڭ روبل، گېرمانلارنىڭ مارقاسى، فرانسۇزلارنىڭ فرانقى كوك) بەلىشنىڭ ئالتىنى، كۆمۈشى بولۇپ ئالتىن بەلىش بىش مسقال ئاورلىغىندا، كۆمۈش بەلىش سېگىز دىرحەم كۆمۈش ئاورلىغىندا بولادر ئىدى. لاكىن بو بەلىشنىڭ بەحاسى زامانى بىلەن ئۆزگەرە، كۆتەرىلە ھەم تۆشەدر ئىدى.

ئالتىن ئوردادا ئاقچا سوغا تورغان جىر ئۆلۇغ بولسار، سووار شەھەرلەرىندە بولۇپ شول ئوق ۋاقىتدا سارای شەھەرىندەدە ئاقچا سوغىلادر ئىدى. ئالتىن ئوردادا ئۆز ئاقچالارىندان باشقا چىت حالق ئاقچالارىدا يۆرى؛ مەسەلەن: ئىران تومانى ھەم دىنارى، رۇم ئاقچالارى، سۆڭرا روس ئاقچاسى.

كاغەز، كون ئاقچاسى.

— تاتارلاردا بىك بۆرۈنغى زاماندان بىرلى كاغەز ئاقچا يۆرى، تاتارلار قىتاينى ئالغاچ ئالاردان كۆرۈپ ئۆگرەنگەنچى حان كاغەز ئاقچا چىغارتقان. مۆنى «چاو» دىپ يۆرىيلەر ئىدى، سۆڭغى زاماندا

1) شوندان روسچا — деньга دېگەن سۆز چىققان.

بۇ كاغەز ئاقچا بىك كۆبەيىپ كېتكەن، چىڭگىز باسقان دەۋلەتلەرگە برلىك زامانىسىدا ھەم، سوڭكىدان بىزنىڭ ئالتۇن ئوردادا، بۇ كاغەز ئاقچا يۈرۈيدۇر ئىدى. بۇ ئاقچادا «بالىش» بىلەن ھېسابلانادۇر ئىدى. لاكىن ئالتۇن بالىشكە قاراغاندا كاغەز بالىش شاقتاي كەم يۈرۈيدۇر ئىدى.

شۇلاي ئوق ئالتۇن ئوردادا، مانغوللاردا بولغان، كۆندەن بالغان «تالاناق»، ئاتالغان ئاقچادا يۈرۈگەن بولۇرغا كېرەك.

سەۋدە، تۇرسىدا سۆيلەنگەندە يول ۋە يوللار، پوچتا. پوچتا سىستېماسى ھاقىدادا سۆيلەپ كېتىش مۇمكىن ئوڭگىل. بىر ياقتان يول ۋە پوچتانىڭ قتاي، ھىند، ئورتا ئازىيا ھەم ئىران شىكىللى جىرلەر بىلەن سەۋدە مۇناسەبەتىنى كېڭەيتىپ چىغارسا، ئىكىنچى ياقتان يوللارنىڭ ياخشىلا تووى تۈزى سەۋدەنى ئارتتىردى.

قىپچاق ئېلىنىڭ ئورنى تۈرلى تۈرلى بولۇپ، ئاندا ئورمانلىق جىرلەر، ساھرالار، سازلىق جىرلەر بار ئىدى: بۇ ئۇزۇن جىرنى تۈزلى تابىئەتلى ئۆلكەلەرنى ئىدارە قىلۇ ئۈچۈن ئاندا يول بولۇرغا كېرەك بولا. يول بولماغاندا سەۋدەگەرلەرنىڭ يۈرۈۋى، «ئىلچىلەر» كۆندۈرۈ، كېرەك ئورۇنلارغا ئەسكەر جىبەرۈ، تۈرلى ئولۇسلاردىن خەبەر ئالۇ مۇمكىن بولماياچاق. شۇنىڭ ئۈچۈن دە ئالتۇن ئوردا ھۆكۈمەتى يوللار ياساۋ ئۈچۈن بىك تىرىشادۇر ئىدى. ئۇزۇن يوللار ياندا، كىشى ئۆتكەر ئۈچۈن كۆيمەلەر، مەخسۇس كىشىلەر قويۇلغان بولادۇر ئىدى. بەئزى جىرلەردە يار بويلارىندا ئۆيلەر سالىپ قويىپ، شۇندا تۈرەلەر، بىلىقا ئارقىلى چىغارۇچىلار تۇرالار ئىدى. قايسى ئورۇنلاردا بىلغالار ئارقىلى كۆپرلەردە سالىنغان بولادۇر ئىدى. بۇ خىزمەتتەگى كىشىلەرنى «كەمەچى»، «كۆپرچى» دىپ ئاتىلار ئىدى.

ھۆكۈمەت ئورۇنلارىن ئۆتكەر ئۈچۈن، يۈرتىر ئۈچۈن خالق ئات بېرىرگە تېيىش. ئاتلارنى قولاندىرغا، ئاشاتىپ ئىچىرىرگە تېيىش ئىدى. مۇندىي «ئۇلوفە» (ئالابا) دىيگەنلەر. مۇندىي تۈرەلەرنى «قونالق ئۆتەش» دىيەلەر؛ شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇزۇن يول ئۆستلەرندە «يام» ئىسىملى يۇرتلار بولادىر ئىدى. بۇ يۇرتلاردا تۈرەلەر ئۈچۈن ھەزىرلەنگەن پوچتا ئاتلارى ھەزىر تۇرالار؛ يوللار ئىيسە تۈزەتىلىپ، كۆپرلەردە سالىنغان ئىدى.

دەۋلەت تۈزۈلىشى. يۇقارىدا سۆيلەنگەندەن كۆرۈلگەنچە ئالتۇن ئوردا جەمىيەتىندە فېئوداليزم ئۈچۈن ئىقتىسادى ۋە ئىجتىمائى شارتلار ھەزىر ئىدىلەر. ھەزىر بىز ئانىڭ سەياسى تۈزۈلىشى ئىچەك بولغانىن كۆرۈپ قارىيق، مۇندادا بىز فېئوداليزم ئەساسلارىن ئوق تاپارمىز.

ئەلى مەنگى خان ئۆلگەنىچىگە قەدەر (1259) چىڭگىز زامانىندا تەشكىل ئېتىلگەن ئىمپېرىيانىڭ برلىگى بېتمەس بۇزۇۋن؛ ئالتۇن ئوردادا باتۇ ۋە بەركە خان بولۇپ تۇرغان چاقدا، قارا قورمدا ئوروچى خان، سوۋەرەن (بالى) بولۇپ ھېسابلانىپ، ئالتۇن ئوردا ئىيسە ئۇلۇغ خانلقىنىڭ ۋاسسالى ھېسابلانادۇر ئىدى. ئالتۇن ئوردا ئۆزىنىڭ ئىچكى ئىشلەرندە مۇختارىيەتلى بولسادا، سوغىش، سۈلىھ سالملار ئەنەبىن قىلۇ شىكىللى مۇھىم ئىشلەردە مەركەزگە تابىع ئىدى.

لاكىن قىپچاق ئېلىنىڭ مانغولىيادا بولغان مەركەزگە باغلانوۋى ئاقرىلاپ زەئىپلەنە باشلاپ، مەنگى خاندان سۆڭ بۈتۈنلەي بېتدى. شۇل چاقدان ئالىپ ئالتۇن ئوردا خانلارى ئۆزلەرىن بىك ئۇزۇن لەقەبلەر بىلەن ئاتىلارى: «خاقان ئەئزەم»، «ئەسسۇلتانۇل ئادىل» دېيلەر، روسلاردا ئالارنى «цар» دىپ يۈرىلەر، رۇم قەيسەرى بىلەن بىر تىڭگىز ئۇزۇنلىقدا ئىيتىپ ئاتىلار ئىدى.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

بو «چار» لەقەبى ئالتىن ئوردا خانى ئوزبەك قەيسەر كۈچلۈك ئاندرونىك پالىئالوغ قىزىنى ئۆيلەنگەچ رەسمى رەۋىشدە يۈرگۈزە باشلاغان بولورغا كېرەك؛ بو ۋاقىئە رۇسىيە تارىخىدا ئىۋان ئىچچى سوفىيا پالىئالوغغا ئۆيلەنگەچ بولغانىن كۆرەبىز. شونىڭ ئۈچۈن دە بىز ئوزبەك زامانىسىدا سوغۇلغان تەڭگەلەردە پالىئالوغ سەلالەسىنىڭ عەلامەتى بولغان ئىككى باشلى بۈركۈت باسىلغانىن كۆرەبىز.

خان بولۇر ئۈچۈن قىپچاقدا ئورزىنە مەخسوس قۇرۇلتاي جىيىلىپ، شوندا سايلانىرغا ھەم ئالتىن ئوردادا خان بولۇر ئۈچۈن ئەلبەتتە، چىڭگىزنىڭ جوجى ئىسىملى ئوغلى نەسلىندەن كېلىرگە تىيىش ئىدى. ئالتىن ئوردانىڭ شەۋكەتلى زامانىسىدا خانلار مۇستەبىد ئىدىلەر. قىپچاق خانلارىنىڭ حاكىمىيەتى «خاننىڭ ئاتىنىڭ تۇياغى قاي جېرگە باسسا، شول جېر خاننىقى بولا» دىيگەن خالق مەقالى بىلەن تەعرىف قىلىنادىر ئىدى. لاكىن شۇلاي بولسادا بەرەكە ۋە ئوزبەك خانلار زامانىسىندان سوڭ خانلارنىڭ حاكىمىيەتى چېكلەندى.

ئانى چېكلەۋچى ئەلەمىنتدە ئاق سۈيەك ۋە ئالپاۋتلار، ئۇرۇغ باشلىقلارى ۋە ئالارنىڭ جىيىنى بولغان قۇرۇلتاي ئىدى. قۇرۇلتاي فېئودالىزم دەۋرى ياۋروپانىڭ ۋاسساللار جىيىلىشىندان ئارتىق بىر نەرسە بولماغان. خانلار ئۆزلەرىنىڭ فەرمان ۋە يارلىقلارىندا ئۆز ئىسملەرىندەن گىنە حەرەكەت قىلمىلار، بەلكى ئانىڭ حاكىمىيەتىن چېكلەۋچى بۈتۈن عونسرلارنىڭ ئىسمىن ساناپ چىقادىر ئىدى. مەسەلەن ئوزبەك خان تارافىندان بۈتۈن رۇسىيە مىترا پالىتىغا بېرىلگەن بىر يارلىقدا: — «بىزنىڭ بۈتۈن كنەزلەر (بىيكلەرىمىز) ئىزگە، ئلوغ، ئورتا ھەم توبەنكىلەرىنە (يەعنى بىيكلەر — فېئوداللارنىڭ) ھەم كۆچلى ۋابوودا ھەم ۋىلموزلارىمىزغا ھەم بىزنىڭ ئۇرلى ۋلسلەرنى ئىدارە قىلۇچى (ۋودىلنى) كنەزلەرىمىزگە» دىيپ باشلانا. ئىككىنچى بىر كىيىف مىترا پالىتىغا ئەيتولەك خان تارافىندان

بېرىلگەن يارلىقدا: — «ئوردا ھەم ئولوس بىيكلەرىنە» (князья Ордынские и Улусные) دىيگەن فېئوداللاردا ئوچرىلار. بو فېئوداللار ياۋروپاداغى شېكىللى تەبەقاغا (ئىيرارخىيەگە) بولۇنىپ، شونىڭ بىلەن زور ئىشى بولغانى شېكىللى بىيك ئاز ئەھەمىيەتى دا بار ئىدى. مۇنە شول تاتار فېئوداللارىنىڭ تەبەقاسىن شۇلاي ياسارغا مۇمكىن.

ئلوغ بىيك.

توبەن بىيك.

ئولوس بىيك (ئودىل كنەزى).

ئىل بىيك (لودسكى كنەز) (1)

تارخان (ياۋروپاداغى رىتسارلارغا توغرى كېلە)

ئالتىن ئوردانىڭ دەۋلەت تۈزۈلىشى ۋە ئىجتىماعى ياسالىشى شول قەدەر فېئودال ياۋروپانىقىغا ئوخشىيدىر ئىدى كى، مۇنى بىلگەن قارا دىيگىز بويىندا ئورۇچى ئىتالىيان سەۋدە كالونىيالارى ئالتىن ئوردا بىلەن بولغان مۇناسەبەتلەرىندە ئانداغى تۇرمۇشنى ئورىدان تورى ياۋروپاداغى «گېرمان خالقىنىڭ مۇقەددەس ئىمپېرىيە»سى نىقىغا ئوخشاتالار ئىدى. شونىڭ ئۈچۈن دە ئالار مۇعاھەدەلەرىندە خاننى «ئىمپېراتور» (ئىمپېراتور)، بىيكلەرنى «بارون» دىيپ ۋە كىچىك فېئوداللارنى «كۆۋا كىرى» (ستوالىيە — رىتسار) دىيپ كۈنە ئاتىلار ئىدى.

ئالتىن ئوردا دەۋلەتىندە تۆپ يازا كونلار، قانون، يارلىقلار. — باشقا تۈزۈلەرداغى كۆك چىڭگىزنىڭ ياساسى ئىدى. سوڭىندان ئىسلام دىنى قابول ئىتىلگەچ مۇسلمان شەرىعەتى دە كىرە باشلادى. ھەر بىر خاننىڭ ياڭا چىقارغان يازا كونلارى، فەرمانلارى بولۇپ،

1) رۇسچا ئىسملەر روس تىلىندە ساقلانغان يازولاردان ئالىندى.

بازلمان. شۇندائوق خاننىڭ ئامىلىنى (ئاناڭ گىرىبىنى) تۆشىرلگەن بولادر ئىدى.

خانلار، سارای شەھەرنى باندائىن خاننىڭ تۇرمۇش «گۈلىستان» دىگەن جىرەدەگى زورسارايلاردا رەۋشى: تۇرالار. خانلار كۆبرەك قىشلىقىدا شۇندا ئوتكەربلەر، جەی كۆنلەرونادە ئىسكى عادەتلەرئچە كوچەب يۇربلەر. ئۆزلەرنىڭ كىيىز ئۆيلەرىندە عۇمر كېچرەلەر، ئالارنىڭ كىيىز ئۆيلەرى بىيك ماتورلاب ئالتن بلەن بىزەلگەن بولا. شۇل ئۆزى ئچندە تەخت قويلمان، تەختدە ئالتن، ئاسل تاشلار بلەن بىزەلگەن بولب، ئاناڭ ئاعى كۆمشدەن بولادر ئىدى:

بەبرەم كۆنلەرندە، ئاتناللى رەۋشدە چىتدەن كىلگەن ئىلچىلەرنى قابول ئىتكەن واقتدا خان ئۆزى شۇل تەخت ئۈستىندە ئوترا. ئۇلو خاتىنى، باشقا ياقنلارى ئاناڭ ئىرەسندە ئوترالار. تەختنىڭ ئاياقلارى باتندا خانزادەلەر ئوترالار. ئەگەردە خاننىڭ قزلارى بولسا، خان ئالدندا ئوترالار ئىدى. خاننىڭ بر نىچە خاتنى بولب شولار ئچندە برسى ئۇلو خاتن ئاتالادر ئىدى. بو ئۇلو خاتنلارنىڭ حاكىمىيەتلەرى بىيك زور بولب، ئالار ئىرلەرنىڭ رۇخسەتى بلەن ئۆزلى يارلىقلار نەشر ئىتە ئالالار. بر خاننىڭ خاتنى يارلىق چىقارب روس روحانيلارن سالىم تولەۋدەن قۇتقارعان ئىدى. خانلار خاتنلارنى تاتارلاردانعىنا ئالمىلار، روم قەيسەرلەرنىڭ قزلارن ئالوچى، روس كنەزلەرنىڭ قزلارنا نىكاھلانوچى خانلاردا بار ئىدى. خاننىڭ خاتنلارى ئايرم سارايلادا كوچەب يۆرگەندە ئايرم چاترلاردا تۇرالار: ئالارنىڭ ئۆزلەرنىڭ مەخسوس مۆللالارى، مەسجىدلەرى بولا. ئۆزلەرنىڭ مەخسوس ئايرم مناقچى عەسكەرلەرى بولالار: شول زاماندا تاتار خانلارى

ئالارنى «يارليع» ديب ئاتادئلار. يارليقلار باشداراق مانعول تلندە يۆرتلگەن بولسادا، سوڭندان قىبچاق ئىلندە تۈركلەر كۆبلەگەن. خانلار، مانعوليادان كىلگەن مانعوللار تۈركلەشكە تلسكدەن يارلىقلار، بلشقا تش كاعىزلارنى ئۇيعور چاراق تۈرك تلندە يۆرتلە باشلاعانلار ئىدى. يارلىقلار باشقا تش كاعەزلەرنى ئالتن ئوردا خانلغندا ئەلى 14 نچى عەسردا ئۇيعور حەرفلەرى بلەن يازلب كىلدئلەر.

«يارليع» مانعولچا، «جارليق» دىگەن سوزدەن ئالنعان. ئەمر. فەرمان مەعنەسندە. مۇندا بر مىسال ئۆچن 1397 نچى يلدا حۆكومەت سورە باشلاعان تيمر قتلوع ئاتلى خاننىڭ بر يارليعنىڭ باشن، ئاخرن كوچرەبز: «تيمر قوتلق سوزوم توناك قول سول قولنىڭ ئوعلانلارىعا توعان توكو باشلىق مينك بوز ئون يكلەرىگە ئيچگى كندلارىعا ديوان بيتكچىلەرى كاتمچى قرت ناقچىلارىعا يۆرتلار ئيشلانچى بولور. ئيچىلارعا بوكلوول تونقاوللارعا يامچى شو سونچىلار قوشچى برسچىلارعا كچى كوبرو كچىلەرگە بازاردا تۇرعانلارعا بو يارليقنى توتا تورعان محمدنيڭ توباكا ئاتالاريما يوزنعى كچكەن ساين خان جاعى دين ييرى بيرا يارليع راست تورعانليق بو سون نىعا يورۋب ئاتانسى نىعاچى بيرام خوچانى بيزنيڭ خان ئاعالارى مز سويور عاب ترخان قيلعان مور كاسين ئاتكلاتا ئوتندى راس توتولين بوب كورب محمد بزنىڭ سويورعان بولرب حان بولب تورسون... ئالتن نشانلىق ئالتن تمعالىق يرليق بر بلدى تاريخ سگز يوزدە برسنى يلنى شعبان ئاينىڭ ئالتنچى كونندە ئوزو سووبنىڭ كۆنارىدا موچوراندا ئىروردا يتيبلدى». حەر بر يارليقدا ئال، زەگگەر يەتيسە ئالتن قزا بلەن خاننىڭ ئيسمى

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

قاچىبلار، ئۇلاما، شەكردلەر بلەن ھەم چېتتەن كېلگەن ئىلچىلەر
بلەن ئۇتۇرداش ،بولونى بېك باراتالار ئىدى.

ئۇمومەن ئالتىن ئوردا خانلارى ،سۆڭغا تابا ئىسكى چىڭگىز
زاماننداغى سادە تۇرمۇشنى ئۇنتىب راحەت وەكەيفەگە بېرىلگەنلەر.
ئىش ئشلەرگە كوب ،باراتمىلار؛ كوبرەك ئىچكى بلەن وەخانلارى
ئاراسىندا ئۇمرلەرن ئۇزدىرالار ،بولغان. مەسەلەن ئوزبەك خاننىڭ
ئىسرك كىلىش جۇمعا نامازىنا كىلىب باسىب تۇرا ئالماغانى مەعلوم.
ئۇمومەن ئالار ئەخلاق ياغىندان دا بېك توبەن وە بېك جرتقچ
بولغانلار. ئالارنىڭ قايىسىنى تاغاسى، قايىسىنى ئاناسى ئۇتىرب
ئەختكە منگەن وە ئالارندا ئوز ئولىملەرى بلەن ئولوچىلەرى
بېك تاز ،بولب، قاردەش ئروغلارى تارافندان ئۇتىرلگەنلەر.

ئالتىن ئوردا خانى حۆكومەت سۆرگەن
بۆتىن پاتشالىق رەسمى بارولاردا
ئىدارە.
عەرەب سەيياحلارى ئەسەرلەرندە
«ئەردو مۆعەززەم» دىب ئاتالادر ئىدى. ئالتىن ئوردا ئىلى بر
نىچە كىسەككە، يەئىيە ئۆلۈشكە بولۇنىب ،ۇنى «ئۆلۈس» دىب
ئاتىلار ئىدى. مەسەلەن ئالتىن ئورداغا تابىع بولغان روسىيە
ئوزى بر نىچە ئۆلۈسكە بولۇنگەن. باشقرد، مۆقشى ئىللەرى تاغى
ئايرم ئۆلۈسلەر ،بولب كافكاز، قارا دىڭگز بويلارندە يەنە ئايرم
ئۆلۈسلەر ،بولب شونداغى ئىدارەنىڭ باشىندا ئوروچى
فيئادالارنىڭ ئىسملەرى بلەن ئاتالب يۆرتىلەلەر ئىدى. تاتارلارغا
بويسۇنغان، تاتاردان باشقا خالق تۇرا تۇرغان ،ئۆلۈس باشىندا
ئوروچى كىشىلەرنى باسقاق دىلەر ئىدى. روسىيەنىڭ شەر
بر مۆھىمرەك شەھەرندە ئايرم بر باسقاق تۇرادر ئىدى.
ۋلاديمر شەھەرى 12—13 نچى عەسرلاردا ئوزى روسىيەنىڭ

مەركەزى، پايتەختى بولغانغا، ئاندا «ۋېلىكى كنەز» تۇرغانغا
كورە، مۇنداغى باسقاقنى «ئۇلوغ باسقاق» دىب يۆربلەر.
ھەر ئۆلۈسنىڭ باسقاغى تۇرا تۇرغان جىرنى «يۇرت» دىب ئاتىلار.
ھەر بر باسقاق ئوزىنە تابشرلغان جىرنى خانغا بويسۇندرب
تۇتا. ئانىڭ ئەمرلەرن، يارلىقلارن جىرنە جىتكۈرە؛ باسقاق يانندا
بر فيرقە عەسكەرزدە تۇرا. باسقاقنىڭ قول ئاستندا بر نىچە
تورەسى ،بولب، ،بو تورەلەر بر مەعلوم ئوروندا تۇرب ئشلەلەر.
شول جىرنى «يوان» دىلەر ئىدى. ھەر بر تۆمەن بر نىچە
كىسەككە بولۇنگەن ،بولب ھەر بر بولەكنىڭ باشىندا ئايرم
مەئمور تورادر. باسقاقلار بويسۇنغان جىرلەرنىڭ خالقنىڭ سانن
يازب چقالار؛ خالقدان سالم، ئوشر (مالنىڭ 1/10) ئالالار ئىدى.
تۇب تاتار خالقى تۇرا تۇرغان شەھەر، ئۆلۈسلەرنىڭ باشلارندا
باسقاق ئورنىنا «داروغا» تۇرادر. ئانىڭدا ئشى باسقاقنىقى كوك
ئىدى. ئۆلۈس، شەھەر، ئاول داروغالارى بولادر ئىدى.

بۆتىن ئىلنى ئىدارە قلب تۇرر ئۈچۈن خاننىڭ يانندا بر
مۆئەسسەسە بار ئىدى. ،بو ئىلنىڭ ،زور حۆكومەت مۆئەسسەسە
دەۋلەت شوراسى (Государственный Совет) ئىدى. حۆكوم
ئىدارە ئشلەرندە دائر ،زور ئشلەر تورلى ئۆلۈسلەرنىڭ ديوانلارندا
حەل ئىتلە ئالماغان مەسئەلەلەر مۇندا كىلەدر ئىدى. دەۋلەتنىڭ
،زور تورەلەرى ،بو شورانىڭ ئەعزالارى ئىدى. ئش ،بو مەركەزى
مۆئەسسەسەدە قارالغاندان ،سۆڭ خانغا بلدرىلە، ئانىڭ تەسدىقندان
،سۆڭ ،شول قرار ئىجرا قلنا. مۇنداغى يازو ئشلەرن باشقارر
«ئۈچۈن بتىكچى» لەرى ،بولب ئالار خانغا مۆراجەعەت قلنب
يازلغان عەريزە، شكايەتلەرنى يازب ئالالار، خانغا دا كلادلار
يالارغا، ئىيلى كاغىزلارنى عزرلىلەر ئىدى.

ئۆلۈسلەردا ئىزگىنە ئشلەرگە ئىيشلى ئاشنج ئشلەر ئۈچۈن
،شول ئورنلارغا مەخسوس «ئىلچىلەر» كوندرنەدر ئىدى.

ئالتىن ئوردا دەۋلەتىنىڭ كىرىمى بىلشلىچا

دەۋلەتىنىڭ كىرىمى. — كىمرك ئاقچاسىندان، خالقدان ئالىنا تۇرعان
سالىقلاردان، ئالتىن ئوردا‌عا تابىع بولعان
خالقدان ئالىنا تۇرعان؛ جىرلىجان تۇرعان؛ عۇمۇمەن سالىقلار
چىڭگىز خان ياساعان رەۋىشدە ئالىنعان.

چىڭگىز زامانىسىندا كىشى ھەر بىر بىش جەزلىك نىرسىسىدىن
بىر نىرسى بىرىرگە تىيىش. ئەگەر مۇنى بىرمەسە كىشى ئۆزىنىڭ
ئىركىن بوعالىب قولعا ئەيلەنەدر ئىدى. بارى تىيك دىن
روحانىلارى بۇ سالىقنى تولەمىلەر، ئەمما يەھۇد روحانىلارى
ئىبسە ئالتىن ئوردادا، باشقا خالق بىلەن بۇ تىڭگىز بولۇب سالىم
تولەرگە تىيىش بولعان. شولاي ئوق يۈز باش مالى بولعان ھەر
بىر كىشى بىر حەيوانىن خەزىنەگە بىرىرگە تىيىش ئىدى.

سوعىشلار كىيىمى، حۆكومەت تۈرلى جىرلەرنى ئالعاندا عەنىمەت
ئىيتىب، تالاب ئالعان مال كىينگەچ، ئالتىن ئوردا حۆكومەتى ئۆزىنىڭ
«چىقىش، خەرجى» (1) ئۈچۈن مال، ئاقچا تابو يولىن تەرتىبكە
سالعان. باشلىچا سالىقلار ئوچ تۈرلى بولۇب، بىرسى: تاتارلارنىڭ
ئۆزلەرىدىن، ئىككىنچىسى، ئالارعا بويسۇنعان خالقلاردان ئالىنا
تۇرعان سالىم، ئۈچۈنچىسى: سەۋدەگەرلەرنىڭ ماللارىندان ئالىنا
تۇرعان پوشلىنا يەئىنىسە «تامعا» سالىقى ئىدى. خۇدودلەردە
سەۋدە تورنلارىندا تورەلەر تۇرۇب ھەر بىر مالعا خاننىڭ مىيھرىن
«تامعا» سىن سالىب، شول مالدان بىر مىقدارىن يەئىنىسە ئاقچا
ئالالار ئىدى (2) ئالتىن ئوردانىڭ تۈپ تۈز خالقىدان ئالىنا
تۇرعان سالىقلارنىڭ ئىيك مۇھىمى «سالىع» ئالالا تۇرعان. كىشى

(1) مەئارىيف ھەم Росход دىگەن سوزنى ئالتىن ئوردادا «خەرج»، «چىقىش» دىب ئاتىيلار ئىدى.

(2) روسچا Томожная شول سوزدەن ئالعان.

باشىدىن ئالىنا تۇرعان سالىم بولۇب تاعى «فلان سەبەق» دىگەن
بىر تۈرلى سالىم بولعان. ئامبارلارى بار كىشىدىن ئايرىم سالىم
ئالىنىب، ئانى «ئامبار مالى» دىگەنلەر، خالق بەعزى ۋاقتدا
بۇ سالىقلارنى تولى ئالمى؛ مۇنى «بورچ» دىلەر ئىدى. شولاي
ئوق تولىچە ۋىلەردەن دە ئالىنا تۇرعان سالىم بولۇب، ئانى «تۇتناق»
دىگەنلەر. كوپىردەن چىققان ئوچۇندە ئاقچا ئالىنادر ئىدى. مال،
ئاقچا بىلەن بىرىلە تۇرعان سالىقلاردان باشقا ئالتىن ئوردا دەۋلەتىندە
خالقنىڭ خزمەتى بىلەن ئوتەلە تۇرعان سالىقلاردا بار ئىدى. ھەر
كىشى خەزىنە مالى، عەسكەر يۈرتو ئوچۈن ئات، ئۆگز، دۆيە
شىكىللى حەيوانىن بىرىرگە تىيىش بولۇب، مۇنى «ئولاق» دىلەر؛
تۇرەلەر بر جىرگە كىلىب تۈشسەلەر، ئالارنى قابول ئىتەرگە تىيىش
بولۇب، مۇنى «قوناق تۈشۈن» دىلەر؛ ئالارنى تويەررعا تىيىش
بولۇب، مۇنى «شۇسۇن» دىلەر ئىدى. خالق عەسكەرگە كىشى
بىرىرگە تىيىش بولۇب، مۇنى چىرىك «تۇرىن» دىلەر ئىدى.
مۇندان يۈلك تىمالى يوللارنى ساقلارعا كىرەك بولۇب، مۇنى
«قاراول» دىلەر ئىدى.

سالىم جىيو ئوچۈن تلىلەك خالقنىڭ سانىن يازىب ئالالار، كىيترگەن
سالىمنى خاننىڭ خەزىنەسىنە ئىيلەرە. فىلوچىعا تابشرالار ئىدى.
باشدارانى بۇ سان ئالو ئىشىن عەرەبدەن بولعان تورەلەر
ئوتكەرگەنلەر. بۇ كىشىلەرنى دە «باسقاق» دىب يۈرگەنلەر.
سان ئالوچى، شول ئوق ۋاقتدا كىشى دە جىيعان، ھەر بىر عائىلەنىڭ
ئوچ ئوعلى بولسا، بىرسىن ئالعان. شولاي ئوق بەعزى
قزلارنى دە ... ئالىب كىتە تۇرعان بولعان. مۇندى
پەيپىسلەر ھەر بىر خان ئولگەن سۈڭىدا ياسالىب تۇرعان.
مەسەلەن، باتودان سۈڭ ...رناق نازعىنا خان بولۇب تۇرۇب

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

قولگەچ ـ بەرەكە خان بولغاچ 1257 يىلدا ئىككىنچى سپان ئالو بولغان.

ئالتۇن ئوردىغا تابىئ بولغان تاتارلاردان، باشقا خالقلاردان، مۇختار ئۇلۇسلار خالقىدان سالىم، شۇشىن نەرسەلەردىن ئالىنادىر ئىدى: چەچو جىرلەرىندەن، سوقادان، سۇ، بالىقلىق كوللەردەن، بەچەنلەكلەردەن، ئورمانلاردان، يۇزۇم باغچالارىندان، باغچالاردان، تگرمەنلەردەن، قاتنا. بۇ سالىملارنى باشدا باسقاقلار جىيىلار. سۆزكىندان خانلار بۇ خالقلاردان سالىم جىيىۋ ئىشنى تۇزۇپ تورالى چىقىت جىيردەن كىلگەن كىشىلەرگە بىرە باشلادىلار. تەرمەنبىلەر، يەھۇدىلەر، ئورتا ئازىيا كىشىلەرى (خەۋارەزمىلەر) جىيىپ باشلاغانلار ئىدى. ئالار خانغا ئوزلەرىنە بىرلگەن ئۇلۇس ئوچۇن بىر مىقدار ناقچا بىرەلەردە، خالقدان ئوزلەرى تلەگەنچە سالىم جىيىلار، خالقنى بىك قانى قىسلار. شۇنىڭ ئوچۇن مەنگو تىمر خان بۇ ئىشنى بىترىب سالىم جىيىۋ ئىشنى تاتار ئورەلەرى ئارقىلى غنا يۇرتە باشلاغان.

مانغول، ئورتا ئازىيا تۈركلەرى شەرقى ياۋروپاغا باتۇ خان قوماندانلىقىدا كىلىپ كىرگەن چاغلارىندا دىن.

قىپچاق ئىلىندەگى خالق تۈرلى دىندە ئىدى. خەزەرلەردەن قالغان شەھەرلەردە، بۇلغار شەھەرلەرىندە يەھۇد دىنىندەگى خالقدا كوپ ئىدى. لاكىن شەھەر خالقى شەرقى ياۋروپا تۈركلەرىنىڭ شەھەر خالقى ئاراسىنا ھەم بىر كوچمە ئىگىنچىلەر ئاراسىنادا ئىسلامىيەت تارالغان بۇلغار ئىلىندەكى شەھەرلەردە ئىسلامىيەت بىك ئىلگەرلەشكەن، مۇنىڭ سەبەبىندە سەۋدە ئارقاسىندا، عەرەب ئىران سەۋدەگەرلەرى بىلەن قاتنشۇدان كىلدى. تۈركلەرنىڭ قول ياسىلارىندەغى قبىن خالقى ئاراسىنا (بىگرەكدە بۇلغارلاردا) ئىسلامىيەت بىر ئاز جەيلەنگەن بولسادا، ئىسكى مەجوسىلىك

(شامانىلىق) بىك قووەتلى. فىنلەرنىڭ كوبچىلىگى شامان دىنىندە ئىدى. كوچمە تۈركلەرنىڭ كوبرەگى شامان ئاتا بابا دىنىندە بولىب شامانىلار بولغان. شۇلاي بولسادا مۇسلمان خالقلارى بىلەن ئىقتىسادى مۇناسەبەت ئارقاسىندا ئىسلامىيەت دە تارالغان، ھەتتا بولغار يىشلارىنىڭ تلىندە شاقتى عىنا عەرەب فارسى سوزلەرى كىرگەن. جىرلى تۈركلەر ئاراسىندا خرىستيان دىنىندەگى كىشىلەردە ئوچربلار ئىدى.

قتاي چىكلەرىندەن كىلوچى مانغول، ئورتا ئازيا تۈركلەرىنىڭ كوبرەگى شۇل ئوق شامان دىنىندە بولسالاردا، ئالارىندا بوددا دىنىندە بولسانلارىدا بولغان؛ بۇ ھىندستاندان. چىققان بوددا دىنى قتايلار ئاراسىنا جەيلگەن؛ قتايلار بىلەن ئىختىلات ئارقاسىندا مانغول تۈركلەرىنىڭدە قايسىسى بۇ دىننى قابول ئىتكەنلەر.

قىپچاق ئىلىنە كىلىب خوجا بولغان تۈرك تاتار، مانغوللار شەرقى ياۋروپاغا كىلگەچ ئىسلام، خرىستيان عالەمىنە كورشى بولغانلار. بۇ زامانلار خرىستيانلار بىلەن ئىسلام دەۋلەتلەرى ئاراسىندا «تەرى سوغشلارى» (ئەھلى سالىب مۇحارەبەلەرى) دىب مەشھور بۇيۇك سوغشلارنىڭ دەۋام قىلىب تورغان ۋاقتلارى بولغان. مۇنە تۈرك تاتارلار بۇ ئىككى عالەمنىڭ بىرسىنە قاتشىرغا تىيش، شۇنىڭ ئۈستىنەدە مەدەنىيەت باعتبارىدان بىزنىڭ شەرقى ياۋروپادا خرىستيان ھەم ئىسلام مەدەنىيەتىنىڭ ئىككىسىنىڭ رەقابەت ئىتە تورغان تورنلارى ئىدى. شۇنىڭ ئوچۇن ئالتن ئوردا خۆكۈمەتىدە رەسمەن يە ئىسە خرىستيانلىق، يە ئىسە ئىسلامىيەت قابول ئىتەرگە تىيش ئىدى. تاتارلارغا ئىسكى شامان دىنىندە، مەركەزى بولغان قتايدان يراق تورىب بوددا دىنىندە بولرغا مۇمكىن توگل ئىدى. لاكىن بۇ جىرلەرگە بولغان ئىسلام مەدەنىيەتىنىڭ تەئسىرى كوبرەك ئىدى. تۈرك جنسىندەن بولغان

قارا دېڭىزنىڭ تەگى باغدادى سالجۇق تۈركلەرى ماۋەرائى
نەھرەدەگى (1) تۈركلەر ئىچىدە كوپتىن ئىسلام دىنىن قابۇل
ئېتكەنلەر. شۇنىڭ ئۈستىنىدە ئالتىن ئوردا دەۋلەتى باتۇ ئۇلب
بەركە، خان بولغاچ ئۇق ئىراننى ئالوچى مانغول خانلارى بىلەن
دۈشمان ئىدى. ئەمما ئۇل ئىراننى ئالوچى مانغول خانلارى
مۇسلمانلارغا ھۇجوم قىلوچى ياۋروپا خرىستىيان دەۋلەتلەرى
بىلەن ئىتتىفاقچى شىكىللى دوست ئىدىلەر؛ مۇسلمانلار بىلەن
دۈشمان ئىدىلەر. ئالار مۇسلمانلارنىڭ باشلىغى بولغان خالىفەنى
ئۆلتۈرب ئانىڭ پايتەختى بولغان باغدادنى ئالغانلار ئىدى. مىسر-
داغى، سورىيەدەگى مۇسلمان دەۋلەتلەرى بىلەن ئىراننى، كىچىك
ئازىيانىڭ كوب جىرلەرن ئالوچى مانغوللار سوغىشالار. شولاي
بولغاچ بىلگىلى قىپچاق دەۋلەتىندە مەجوس ئىران مانغوللارى
بىلەن سوغىشىرغا ئىتتىفاقچى ئىزلەگەندە مۇسلمانلارنى عىنا تابا
ئالاچاق ئىدىلەر. مۇنە شوشى سەياسى ھەم مەدەنى جەھەتدەن
بەركە خان ئوزىنىڭ ياقنلارى بىلەن رەسمەن ئىسلام دىنىن قابۇل
ئېتكەن؛ ئۇل ئىدى 1261 نچى يىلدا مۇسلمان ئىدى. شونىڭ
ئارقاسىندا مىسر، سورىيە مۇسلمانلارى بىلەن ئىتتىفاقدا
ياشالغان ئىدى.

ئىسلامىيەت قابۇل قىلىنسىدە، ئالتىن ئوردا
دىن ئېركى. تىلىندە ھىزىرلەردەگى ئولوغ خانلىقلارى كوك
دىنگە ئىرك قالدرىلغان ئىدى. چىڭگىزنىڭ ياساسى بويىنچا ھەممە دىن
ئەھلى ھۆرمەت قىلىنىرغا تىيىش، بر كىشىدە دىننى ھەقارەتلەنرگە
يارامىلەر ئىدى. بر بر كىشىنىڭ دىنىن ھەقارەت قىلغان ئوچىن ئولىم
جەزاسى بىرىلە ئىدى؛ شولاي ئىتىب ئالتىن ئوردا دەۋلەتىدە

(1)— ئامودەريا بىلەن سردەريا ئارالارن ماۋەرائى نەھر دىيەلەر.

ئىسلام قابۇل ئىتلگەچدە دىن ھۆرمەتى قالدى. بر تۈرلى دىن
عۇلاماسىندان ئالتىن ئوردا تابىع بولغان جىرلەردە سالىم ئالنمىلەر
ئىدى. ئلەسە ئىندى دىننىڭ عىبادەت خانەسى تاتار شەھەرلەرندە
سالىغا يارىلەر ئىدى. ھەتتا روسىيەنىڭ پراۋاسلاۋىيە كەلىسەسىنە
ئىلك ئەدتىر لى روخانىيى ساراى شەھەرندەگى يېپىسكوب
ھىسابلانالار ئىدى.

ئىسلام دىنى بەركە خان زامانىندا قابۇل ئىتلگەن بولسادا،
ئەسادەن جەيىلب جىتمەگەن ئىدى. ئىسلام دىنى ئىلك قۇۋەتلى
رەۋشدە ئوزبەك خان زامانىندا جەيىلدى. (42-1313)
ئانىڭ زامانىندا ئىسلام يورتلارندان عۇلامالار بىك كىلب يوردىلەر.

مەشايخ فەقىھلەر، باشقا عۇلامالار كوبەيگەن ئىدى. خانلار
تېرەسىندە مۇحەممەد نەسلىندەن بولغان سەيدلەر بولا؛ ئالتىن ئوردا
دەۋلەتىندە مەچىتلەر سالنغان، مەدرەسەلەردە زۇھۇر ئىتب؛ ئالاردا
ئوقوچى شەكردلەر ھۆكومەت قارشىندا بىك قەدر ھۆرمەتدە
ئىدى. خانلار، ھەتتا خانلارنىڭ خاتىن-قىزلارى مەشايخ، عۇلاما
شاكرد (تالىبلار) بىلەن سويلەشرگە يارالار ئىدى. شولاي ئىتب
باشقە ئىسلام يورتلارندائى كوك مەكتەب، مەدرەسەلەر ئاچلغان،
بەركە خان زامانىندا ئوق ئالتىن ئوردادا عالىملەر، ئۇستالار چاقرلا
باشلاغان؛ ئاندا زور عالىملەردە بار ئىدى. ئىسلامنىڭ مەشھور
عالىملەرندەن قۇتبەددىن تەدرازى، شەيخ سەعددىن تەفتەزى،
سەيد جەلالەددىن، حافىز تەدىن بەزازى كوك عالىملەر ئوزبەك خان
زامانىندا سارايدا ئورنالار؛ ئالار ئارقاسىندا ئالتىن ئوردانىڭ
پايتەختى عىلم، مەعارىف مەركەزى بولب كىتكەن ئىدى.

ئەۋلاد گورۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئالتىن ئوردانىڭ كۈچلى دەورى ۋە ئىنقىرازى

ئالتىن ئوردانىڭ ئېلىك شەۋكەتلى دەورى، ئۇزاققا بارمادى. ھەر بىر دەۋلەت ئادەم شىكىللى: ئانىڭ بالا چاغى، يىگىت ۋاقتى، قارتايىپ ئەعزالارى بىتە باشلاغان چاغى، نىھايەت ئۆلۈب، ئەلى ۋاق كىيسەكلەرگە تارالغان ۋاقتى بولا. ئالتىن ئوردادا شۇلاي ئوق: ئانىڭ يەش يىگىت چاغى باتوحان ئانىڭ حەلەفلەرى، سىرتاق، بەركەحان زامانلارىنە بولسا، ئانىڭ ئوسىب جىتكەن شەۋكەتلى دەۋرلەرى ئىسلام مەدەنىيەتىنە بىرلىگەن ئۆزبەك حان (1312 — 1340) زامانىندا بولدى. بۇ زامانلاردا بىر ۋاقت دۇنيانىڭ حوجالارى حىسابلانغان روم قايسەرلارى، ئالتىن ئوردا دەۋلەتىندەن قورقىب تۇرالار، حانلارغا قىزلارىن بىرەلەر، ئالار بىلەن قەردەش بولۇرغا ترىشالار، ئالارنىڭ مۇسلمان بولۇلارىنا قارامىلار ئىدى. مىسر پاتشالارىدا قىپچاق حانلارىنا ئىيتىبىفاقچى بولۇرغا تلىلەر، بولەكلەر بىرەلەر، قودا بولىشىرغا بىك سۈيەلەر ئىدى. روس كنەزلەرىدە كىلىب ئالتىن ئوردا دەۋلەتى قارشىندا قول كوك سەجدە قىلالار، روما پاپالارى ئالارغا ئىلچىلەر ئىيتىب جىبەرەلەر، روس روحانيلارىدا حانلاردان سەدەقە ئالىشارغا ترىشالار؛ ئىتالييادايى جەنوە، ۋەنەتسىيە جۇمھۇرىيەتلەرىدە ئالتىن ئوردا بىلەن سەۋدە مۇعاھەدەلەرى ياسىلار، ئالارنى ئىمپىراتور دىيب ئاتىلار ئىدى.

بۇ چاقلاردا ئالتىن ئوردا شەھەرلەرىنىڭ چەچەك ئاتقان زامانلارى بولىب ئالاردا سەۋدەگەرلەر، ئولىب ياتالار، عالىم — عۇلاما حانلار تىرەبىندە يۇرىلەر، مۇسلمان مەسجىدلەرى چىبركەۋلەر، كەرۋان سارايى، مونچالار سارايى بۇلعار شەھەرلەرندە بىك كوب ئىدى.

يوغالدى شەۋكەت، شۇھشى ئۇزاق 1359 نچى يىللارغا قەدەر بارغان. بۇ يىل ئىسە ئاتاسىن ئۆتترب حان بولوچى ئاحرغى ئۆزلى بىردىبىك حاننىڭ ئولگەن يىلى ئىدى. شوندان سۇڭ زامانلار ئالماشدى. ئالتىن ئوردا ئىلندە قانلى (قەردەشلەر سوعشى) باشلاندى. شول ۋاقتدان ئىعتىبارەن، ئالتىن ئوردا دەۋلەتى ئىنقىرازغا (بىتۈگە) يۈز تۇتدى.

15 نچى عاسرنىڭ ئاحرندا بۈتن ياۋروپاغا ئىيقتىسادى ئۆزگەرشلەرگە ۋە ئانىڭ نەتىجەسى ئولاراق سەياسى ئۆزگەرشلەرگە سەبەب بولغان بىر ۋاقىعە تۇعان؛ ئول ئىسە ياڭا يوللارنىڭ ئاچىلوۋىدر. ئەۋۋەل زامانلاردا بوعارندا سۆيلەنگەنچە حالق قتايغا، ئىرانغا ۋە ھىندستانغا قورى يولدان يۈريلەر؛ بالتىق دىڭگزندەن كرب، ئىدل يلاسىنا تزشەلەر؛ داردانىل يەئىسە باسفور ئارقلى قارا دىڭگزگە كرب، قرىم يەئىسە ئازاق شەھەرى يانىنا توقتىلار؛ ئاندا دون ياماسى بىلەن مىنب ئىدلگە تۈشەلەر؛ ئىدل بىلەن بارب ئىسكى (ئىتل) شەھەرى يەئىسە ئانىڭ ئورنىنا سالنغان «ئەسترحان» يەئىسە «حاجى تارحان» شەھەرندەن حەزەم دىڭگزنە توشب، كاراب بىلەن ئىران يەئىسە ئورتا ئازىيا ئارقلى شەرقنىڭ مەدەنى ۋەبايى ئولكەلەرىنە بارب ئالش — بىرش ئىتەلەر ئىدى. مۇنە 15 نچى عەسردا بۇ يول ئورننىڭ ئىسكى ئەھمىيەتى يوعالتدى؛ سەۋدەگەرلەر كالومب ۋە باشقا ئىسپانيول يەئىسە پارتوعالىيەلىلەر ئاچقان مۇحىيت دىڭگزلەرى بىلەن ھىند، ئىران، قتايغا يۈرى باشلادىلار. بزنىڭ ئىدل بويى ئەۋۋەلگى «يول ئۈستى» لىگن يوعالتدى. شول سەبەبدەن چىتلەر بىلەن ئالش بىرشلەرى بولغان شەھەرلەر بوشى باشلادى. سەۋدەگەر ۋە سەياحلار ئازايا باشلادىلار. بازارلار بوشادى؛ عەرب بىلەن شەرقداعىنا مال ئالماشودا ئىشتىراك

قىلغان تاتار سەۋدەگەرلەرى ۋە مال يۆرۈتۈچى تاتار كۆيمەچى ۋە
باھچى (ياشىكە) ئىشسىز قالدىلار. ھەيات ئۆلدى؛ ئانىڭ
ئۈستىنە ئىككىنچى بىر ئىقتىسادى بەلا ئالتۇن ئوردا ئۈستىنە كېلدى:
داردانىل قىرغاقلارىن 14 نچى ئەسىردا تۈرك ئوسمانلى تۈركلەرى
ئالدىلار. سوڭرا 15 نچى ئەسىردا ئىستانبول ئوسمانلىلار
تارافىدان ئالىنغاچ، بۈتۈن بوغازلار تۈركلەر قولىنا كۆچدى. قارا
دېڭىز قىرغاقلارىندا، كەفە، ئازاق كىبك شەھەرلەردە تۇرغان ۋە
تاتارلار بىلەن سەۋدە قىلغان جەنوە ۋە ۋەنەدىك (ۋېنېتسىيە) لى
ئىتالىيان كالونىيالەرىنىڭ سەۋدەلەرى ئوسمانلىلارنىڭ تەلەكىنە
تىرەلىپ قالدى؛ ئوسمانلىلار ئىلىك كۆپ تامغا مالى (پوشلىنە)
ئالا باشلادىلار. شونىڭ ئۈستىنەدە بۇ ئىتالىيانلار بىلەن تۈركلەر
ئاراسىندا بىر توقتاۋسىز نىزاغ ۋە سوغىشلار كېتدى: بوغازلار
ئارقىلى ئىتالىيان كۆيمەلەرى يۈرمەس بولدى؛ شونىڭ نەتىجەسىندە
سەۋدەدە چىت ئىللەر بىلەن مۇناسەبەتدە بول بولپ تۇرغان
ئىدىل بويى ئىقتىسادى ياقدان تەمام قۇرىدى. حۆكۈمەتنىڭ ئىلىك
مۇھىم كىرىمى تامغا مالى بولغانلىغىندان، ئانىڭ خەزىنەسى
بوشاب قالدى..... شول ئىقتىسادى سەبەبلەرنىڭ نەتىجەسى
ئولاراق حۆكۈمەت ئەسكەر ئاسرى ئالماس بولدى؛ شونىڭ
ئۈچۈن ئىللەدە باش باشداقلىق ۋە ئىختىلاللار باشلاندى؛ حۆكۈمەت
بىك تېز ئالماشا باشلادى.

ئالتۇن ئوردانىڭ يىقىلۇنا ئىقتىسادى بۆلگۈنلىكدەن كېلگەن
ئىدارەنىڭ ناچارلىغىدا تەئسىر ئىتدى. باتو خاندان سۆڭك
خانلار زور بىر ئىلنىڭ خوجالارى بولپ ئالغانلار؛ ئالارنى
تېكشۈرۈپ تۇرۇچى بىر مەركەز مەدەنىگى خان زولگەچ بىلگەن:
«خاننىڭ ئات تۇياغى قايا باسسا شول جىر خاننىكى» دېپ
ئويلاپ ئالار سارايى شەھەرنىڭ «گۈلىستان» ئاتالغان بېستانەگى

كۆللەر ئاراسىنداغى ماتور باقچالاردا، ئۈزلەرىنىڭ حىسابسىز جارىيە
ۋە خانىملارى بىلەن حۇزۇر قىلىب ياتالار؛ جەيىنىڭ قىزۇ چاقلارىندا
ئىسسە كۆچۈب كېتىب، كىيىز ئۆيدە قىمىز ئىچىب سېيلانۇدان بوشى
ئالماسلار ئىدى. ئالار ئىبفران ئىچكىگە بېرىلگەنلەر؛ حەتتا ئاللدا
ئەيتىلگەنچە ئۆزبەك خان كوك مەشھورلەرىدە جۇمغا كۈنلەرىندە
ناماز ئوقى ئالماسلىق، ئاياقدا باسىب تورا ئالماسلىق كەيفلى
بولالار ئىدى. ئالار ئىش بىلەن شۇغۇللانۇنى سۆيمەلەر، ئۆزبەك
خان ئىيك ئىشلىكلى خانلاردان حىسابلانسادا، ئىشنىڭ تەفسىلاتىن
تىكشۈرۈرگە ھېچ سۆيمەس ئىدى.

بىر ۋاقتدا ئاككار مىسىر حۆكۈمەتىندەن كېلگەن خاتنى ئوقى
باشلاغاچ، «ئەگەر ئاندا سەلامدەن باشقا نەرسە يازلغان بولسا،
ۋەزىرلەر بىلەن سۆيلەشىڭىز» دېپ ئىشنى ئاق سۆيەكلەر ھەم
بېكلەرگە تاپشىرغان ئىدى. تۆرەمەنگۇ خان (1281-82) ئىسە
ئىش بىلەن شۇغۇللانۇدەن نەفرەت ئىتەدر ئىدى. تەلحاسىل حۆكۈمەت
ئىشلەرىن خانلار ئۆزلەرى كۆپ قاراميلار؛ ھەممە ئىشلەرىن ۋەزىرلەرى
باشقارالار ئىدى. ئالارنىڭ بۈتۈن ئىشلەرى شول حۇزۇر قىلۇ،
فەقىرلەر، شەيحلار، فەقىھلەر ھەم چىتدەن كېلگەن سەياحلارنىڭ
تەكىيەلەرىن تىڭلاۋ ئىدى.

ئالتۇن ئوردا خانلارىنىڭ حەرەملەرىندە تەللەنى قەدەر كۆپ تۆرلى
مىللەتدەن خانىملار بولادر ئىدى. مەزىنە شول خانىملار ئىسە حۆكۈمەت
ئىشلەرىنە قاتنىشالار. خانلارنىڭ يارلىقلارنىڭ قايسىسىندا «خانىملار ھەم
ئەمىرلەرنىڭ فىكرلەرى شۇلاي» دېپ يازلغان بولادر ئىدى. بۇ خانىملار
مۇستەقىل بولەكلە ئالالار، بولەككەن كىشىلەرنى ياقلىبلار. مەسەلەن
روس كىنەزلەرى ئوردادىقىنە ئىزاۋچ كىنەزلىك يارلىقى، ئالىرغا
كېلگەندە ئىلىك ئىلىك خاننىڭ تەئسىرلى خانىملارىنا ئوشارى ئۈچۈن،
ئالارغا قىممەتلى بولەكلەر ئالىب كېلەلەر، شونىڭ ئۈستىنەدە

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

حان حاتنلارى كۆبىنچە تۈرلۈ مىللەتلەرنىڭ پاتشا قزلارى بولعانلقدان، ئۈزلەرنىڭ واتانلارى فايداسىنا حەرەكەت ئيتب، ئالتن ئوردا دەولەتىنە زارار ئيتەتۈرەلەر ئيدى. حانلارنىڭ ئوتتروده، باشقا حان منگنزوده هەر واقت ،شول حانلارنىڭ حەرەمندەگى حاتنلار رول ئوينيلار، ئەلحاسيل هەر جبردەگى كوك ئالتن ئوردا دەولەتندەده ساراى حاتنلارى ئشكە قاتنشالار ئيدى. بر ياقدان ئيسلام عەبباسى حەليفەلەرنىڭ باشلارنىنا ،شول «حەرەم» شاقشى بەهاعا توشكەن بولسا، ئالتن ئوردانىڭ بتوونندە قيسمەن ،شول نوق سەبەب يارده‌م ئيتيدى. حانلار ئوزلەرى ئشكە كوب قاتنشماعاچ، بيلگىلى دەولەتدە، ساراى ئيرەسندە بۆرگەن كشىلەر باش بولالار؛ تلەگەنچە حالقنى تاليلار، ئيلنى ساتالار، نيهايەت حانلارنى ئوتترب تەختكە ئوزلەرى كيچەرگە ترشالار ئيدى. نوعاى ،ماماى، ئيدگەى كوك ساراى حزمەتكەرلەرىنىڭ قيتندلەرى ،شول ئيدى.

،شولاى ئيتب، باشدا ئشلىكلى قوللارندا قلچ، كوز ئاللارندا قورالتايدا نەشر ئيتلگەن چنگزنڭ ياسانى بولعان حالدە ئيدارە ئيتكەن باتو، سرتاق كوك سادە حانلار ئورننا باشقا تۈرلى حانلار كيلب چققانلار؛ بۇلار ئيسە سارايدا تەملى ئاشاب ئيسرتكچ ئچب، جاريەلەر، بيبولەر، جرلار ئچندە ئوسكەن نەزك تابيعەتلى كشىلەر ،بولب، ئالارنىڭ ئەحلاقلارى‌دا بۆزلعان: بر برسن ئوتترەلەر، ئاتا بالانى، بالا ئاتانى، برادەرنى ئوتترونى نەرسە ديبدە بلميلەر ئيدى. بيرديبيك حان ئوزنىڭ ،تولى تارافندان ئوتترلگەن، جان بيك(1342) ئيسە ئوزىنىڭ برادەرن ئوترگەن ئيدى.

ئوز ئارا سو‑ عشلار هەم ئانىڭ نەتيجەسى.

كوب حانى ئالو ئارقاسندا جوجى بالالارى ،شول قەدەر كوبەيگەنلەر ئيدى‌كى، ئالاردان ئابرم بر ئاردو ياسارعا مۆمكن ئيدى؛ لاكين ئالار واتان وە حالق ئوچن ناچار

ئشدەن باشقا بر نەرسەدە ئشلەميلەر، ئالارنىڭ هەر قايسى جلى ئورن ئالو، بەئيسە ئوزىنىڭ قەردەشى، حاننى ئوتترب ئوزى ياننا پارتييا جيبب ئالتن ئوردا تەختنە گيچو ئيدى. شونىڭ ئارقاسندا ئيفرات قانى قانلى سوعشلار باشلاندى. حانلار برسى ئارتندان ئيكنچسى تەحتكە منە، توشە باشلادىلار. بر ئوك واقتدا ئوچەر حان تەحتكە منب بر برسى بلەن ياقالاشا باشلادىلار.

ئالتن ئوردادا ئيللىگە ياقن حان ،بولب ئوزدى. شوشى حانلار تەحمينەن 250 يل حۆكومەت سۆردىلەر: ديمەك هەر قايسى عۆمومەن ئالتاندا بيشەر يلدان ئارتيق ئوتورمادىلار. ،شولارنىڭ بيك كوبيسى ئوز ئولۈمى بلەن ئوگل، بەلكى بر برسن ئوتترشب دونيادان كيتدىلەر.

شولاى ئيتب، مەركەزى حۆكومەت زاعيفلەندى، ،ئول زاعيفلەنگەن سايىن ئۈرلى ،ئولۇسلەرنى ئيدارە قلب ئوروچى بيكلەر، ئيرلەر قووەتلەندىلەر؛ ئالارنىڭ ئەووەلىدە ئوز عەسكەرلەرى بولادر ئيدى. ،بو ئيرلەر ئيستيقلال تالب كيتدىلەر. مەركەز حۆكومەت بۇلارنىڭ ئوزلەرندەن قورقا باشلادى. ئالار بر برسى بلەن سوعشب قرلشا باشلادىلار. هەر قايسى ئوز ئيسمندە نەق مۆستەقيل حۆكومەتلەر كرك ئاقچا سوعالار، چيت ئيللەر بلەن مۆناسەبەتدە بولالار ئيدى. بۇلارنىڭ ئيلچلەرى ساراى حانندان رۆحسەتسز چيت پاتشالار بلەن سوعشا، سولح ياسى، ئيتتيفاققا كرر ئوچن تۈرلى ئيللەرگە يۆرب ئۆرالار ئيدى.

— بو بر توقتاوسز سوعشلار، مەركەزى ئيقتيسادى يارلنلق.

حۆكومەتنڭ زاعيفلگى ئارقاسندا حالق حۆكومەتنى سانلاماس، حۆكومەتكە سالم تولەمەس ،بولدى. تگى ئيستيقلاليەت ئالعان بيكلەر... حالقدان ئالعان سالمنى حۆكومەتكە تابشرميچە، ئوز مەسارىفلارىنا توتا باشلادىلار. شونىڭ نەتيجەسندە

ئاغى ئەۋۋەلگى «ئامما» سالىمى يەئنىسە پوشلىنىادا خەزىنەگە كىرمەس بولا باشلادى. چۈنكى بو تەرتىبسىزلىك خۆكۈم سۈرگەن بىر توقتاۋسىز سوغىش بولىب تۇرغان جىرگە چىت سەۋدەگەرلەر قورقىب ماللارنى كىترمەس بولدىلار؛ ئىبلدە مال بىتدى. خەزىنەدە ئاقچا كىمەيدى؛ ئىدىل ئۈستىنىدە سەۋدە كۆيمەلەرى يوغالا باشلادى. ئەۋۋەلگى «هىند يولى» ئاتالغان ئىدىل يىلغاسى بويىنچا يۈرى تۇرغان ياۋروپا سەۋدەگەرلەرى بولنى باشقا جىردەن، دىڭگىزدەن ئىزلەب، ئافرىقانى ئەيلەنىب يۈرۈ بولنى ئىزلى باشلادىلار. موندە شوشى ئىقتىسادى سەبەب ئالتىن ئوردانىڭ تۈشۈون تىزلەتكەندەن تىزلەتدى.

كورشىلەرنىڭ قوۋەتلەنۈوى. — ئەۋۋەل ئالتىن ئوردادان قورقىب جىراج(دان) تولەب تۇرغان كورشىلەردە، ھەزر ئالتىن ئوردانى سانلاماس بولدىلار.

ئالتىن ئوردادا خۆكومەتنىڭ ئالارغا قارشى تۇتقان، كىشلىك ئىبگزىنىە عەدەم مۇختارىيەت ئەساسىنا قورولغان سەياسەتنى ئوزلەرى زاعىفلە-نىب، بىرلىك بىنكەچ ئوزلەرىنە زارارغىنا بولىب تۈشتى. ئورالنىڭ ئالا تىگى ياعىنداغى سىبىر خالقلارى، باشقىردلار ئىستىقلالىيەت باشلادىلار. ئەۋۋەلگى بولنىگەن روسىيەنىڭ ئورنىنا ھەزر مەسكەو ئىترەسىنە جىيىلغان ۋېلىكا روس مىللەتى ئۆزھو ئىبتدى. بولارنىڭ مۇستەبىد كىنەزلەرى ئىلىك خانغا تەربىكە ھوتوب ئىبلىب، سەجدە قىلغان بولىب ئالارنىڭ تورە، خەرەملەرىن ساتىب ئالىب «دان» جىيىو ئىشىن ئوز قولىلارنىنا ئالدىلار؛ سوڭرا خانغا بىردە سالىم بىرمەس بولدىلار. ئالتىن ئوردادا تولى تۇرغان سالىم بىلەن ئوزلەرىنىڭ «قالتا» (بومازنىك) لارنى توتقىرا، تاتارلارغا ھۆجوم ئىتەر ئۈچۈن ئول ئاقچاغا عەسكەر قورال خەزىرلى باشلادىلار. نىھايەت بىر نىچە سوغىشدا تاتارلارنى جىڭدىلەر. خانلارنىڭ باسقاقلارنى قوۋا،

خاننىڭ يارلىغىن تاياق ئاستىنىا سالىب تابتى باشلادىلار. ئوزلەرى ھۆجوم ئىتىب، ساتلىق تاتار خانزادەلەرى بىلەن بىرلەشىب، سارای شەھەرىن بىر نىچە مەرتەبە يانىدرىب، چىغىب كىتەدىلەر. شولای ئىتىب 15 نچى عەسرنىڭ ئاخرىندا 50 خاننى تەختكە مىنگزگەن 250 يىلدان ئارتىق ھۆكۈم سۈرگەن بىر بۈيۈك تاتار دەۋلەتى ئىشلەدى. شەھەرلەرى تاش ئۆيىنەى، ياغىش ئويلىسى بولىب قالدىلار.

ئالتىن ئوردادا بىتكەچ. — ئالتىن ئوردا دەۋلەتى ئورنىنا بىر نىچە ۋاق خانلىقلار كىلىب چىقتى. جەنوب شەرقى ياۋروپادا قرىم خانلىغى، ئورالنىڭ ئازىيا ياغىندا سىبىر خانلىغى، ئىدىلنىڭ توبەنگى ئاغمىندا ئەسترخان خانلىغى، ئىدىل، جايىق، يلغالارى ئاراسىنداغى ساخرالاردا نوغاى ئورداسى، كاما، ئىدىل بويلارىندا قازان خانلىغى ياسالدى. بو ئىسە ياشكا دەۋلەتلەر ياسالو توگل، بەلكى ئالتىن ئوردانىڭ ۋاسساللارى، سوۋەرەن، كوچسىزلەنگەچ تەمام ئىستىقلال ئالىب كىتولەرىندەن گىنە عىبارەت ئىدى. شونىڭ ئۈچۈندە بو ئىللەر ئوزلەرىندە فىئودالىزم ئەساسلارىن ساقلاب قالدىلار.

قازان ئورداسى يەئنىسە خانلىغى.

قازان ئورداسىنىڭ كىلىب چىغىوى. — كاما، ئىدىل يلغالارىنىڭ يۇرتلارى، ئالتىن ئوردا دەۋلەتى ياسالغاندان سۈڭ شول دەۋلەتنىڭ بىر ئۆلكەسى رەۋىشن ئالغان ئىدى.

بو ئۆلكەدەگى ماھوللار ھۆجومى ۋاقتىندا بۇزۇلغان شەھەرلەر تۈزلگەن، بولغار، شەھەرلەرى 16 عەسىردا، 15 نچى عەسرنىڭ ئاخرلارىندا شاقتاى تەمەددۇنلى مەركەزلەر بولىب تۇرغانلار؛ ئەلى ئالتىن ئوردانىڭ كۈيەرەك ئاقچا سوغا تۈزگەن ئورنلارى

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

شوشى شەھەرلەر ئىدى. بۇلعار ئىلىنىڭ تۇب جىرلى حالقى، ئىلكى زامانداعى كوك تۇزلەرىنىڭ ئىروع تۇرمۇشلارى بىلەن كۈن كورۇب، مۇختار بىكلەرى تارافىندان ئىدارە قىلىنالار ئىدى. لاكىن بۇلعارنىڭ مۇستەقىل دەولەت بولعان چاعىنداعى تۇرك عىرقىندان باش مىللەت بولعان بۇلعار حالقى ئاقرىنلاب باشقا تۇرك-تاتار حانلارى بىلەن قاتناشا باشلادى.

ئىسكى بۇلعار تۇركىنىڭ تىلى ئاقرىنلاب، حەزەرگى قاز[ان] تاتارىنىڭ تىلىنە ياقىن بىر تىلگە ئەورىلە باشلادى.

ئالتىن ئوردا دەولەتى بىرەرگە ياقىنلاشدى. حان تە[…] ئۇنتۇرعا تىلەۋچىلەر كوبەيدى. شولارنىڭ بەعزىسى بىر […]رنعا، قايسىسى ئىكىنچى تورنعا كىلىب ئولتۇرۇب، ئۆزلەرىن م[…]قىل حان ئىتىب ئىعلان ئىتە باشلادىلار. مۇندى باشلقلار ئ[…]ەرىنە ئىيەرگەن عەسكەرلەر بىلەن بىزنىڭ بۇرۇنعى بۇلعار ئۇل[…]سىنەدە كىلىب بۇرى باشلادىلار.

ئالتىن ئوردا ئىلىنە، باش باشتاقلىق بولىب تۇرعان چاقدا بۇلعار ئولكەسىندە ئالتىن ئوردا مەركەزىنە ئىيەرودەن چىعىب ئۆزىنىڭ جىرلى حانلارى تارافىندان ئىدارە قىلىنىب تۇرادر ئىدى. لاكىن 15نچى عەسردا بۇلعارنىڭ ئىسكى شەھەرلەرى، بۇلعار شەھەرى ئۆزىنىڭ ئەھەمىيەتىن بوعالتقان ئىدى، ئول نىچە مەرتەبە روس، سوزدال كنەزلەرى تارافىندان، ناۋگورود ئوشكوينىكلەرى تارافىندان تالانعان؛ ئالتىن ئوردادا باش باشتاقلىق بولو سەبەبلى ئىدىل چولمان (كاما) يلعالارى بويىندا بارعان سەۋدەدە توقتالعان، شول سەبەبلەردەن شەھەرى بۇلعاردا ئۆزىنىڭ ئىسكى مەركەزلىگىن يوعالتقان ئىدى. حەزر بوئىلنىڭ مەركەزى ئولى يول بولعان ئىدىل، كاما يلعالارندان بىر ئاز چىتىدە قازان سوۋى ئاتالعان ئىدىلگە قوياتۇرعان بىر سونىڭ قىرىيىنداعى

قازان (ئىسكى قازان) ئاتلى بىر شەھەردە بولىب، بو شەھەر بىر بۇلعار حانچىعى تارافىندان ئىدارە قىلىنىب تۇرادر ئىدى. لاكىن ئىسكى بۇلعار ئىلىندە ياڭادان بىر تەرتىبلى دەولەت ئويۇشماسىنىڭ ياسالوىنىڭ بەيندىلىبلال بىر كيرە كلىنگىدە بار ئىدى. ياوروپانىڭ شىمالى حەزر ئويانا باشلاعان، شىمالى گېرمانىيە، گاللاندىيە، ئانگلىيە جىرلەرى 15نچى عەسردە گى سەۋدەدە زور رول ئوينى باشلاعانلار، شونىڭ ئۈچۈندە بۇلار بىلەن جەنوبى ياوروپاداعى ئىتالىيان جۇمھورىيەتلەرى بىلەن بۇلار ئاراسىندا سەۋدە كانكورىنسىيەسى تۇعان ئىدى. داردانىل - ياسفور عوسمانلىلار قولىنا كىرو، قرىمنىڭدا 15نچى عەسرنىڭ ئاخرندان ئالب عوسمانلى سولتانلىقىنىڭ واسالىنا ئەيلەنووى ئارقاسىندا، ئالتىن ئوردادا باش باشتاقلىق حۇكۇم سۈرو سەبەبلى شەرق ماللارى ئىسكى يول بىلەن كىلىب ئىتالىيان (جەنوە-ۋىنىتسىيە) سەۋدەگەرلەرىنىڭ قولىنا تۈشمەسى باشلادى؛ دىگەر يوللارى ئاقرىنلاب كىلىب چىعا باشلاسادا ئەلى، بو يوللارنىڭ ئارتىق ئەھەمىيەتى يوق؛ ئافرىقانى ئەيلەنىب جىر چىتىندە يىراق سوەيش كانالى ئاچىلماعاندا، ئول جىرلەردە ئەلى ياوروپانىڭ ئەسىرىنە تۈشمەگەنلەر ئىدى. شونىڭ ئۈچۈن شەرقدان كىلە تۇرعان ماللار، بىگرەكدە ئىراننىڭ يىفەكى بىلەن تۈركىيە ئارقىلى يورى، بەئىنسە كاسپى بىلەن كىلىب ئىدىل يلعاسىن مىنىب، ئاندان ئۆق، مەسقوا رىكا بىلەن كىلىب، كلىيازماعا كىرىب، شولاي يلعادان يلعاعا بارىب يۈرىب بالتىق دىڭگىزىنە چىعارعا كىرەك ئىدى وە، ئاقرىنلاب ياوروپالىلار تاتار وە روسلار ئارقىلى ماليىن بو يۆلدان ئالا باشلاعانلار ئىدى. مۇنە بو سەۋدە بولىن حەزر زور ئەھەمىيەت كەسب ئىتىب بارا، شول بولىنىڭ ئورتاسى بولعان ئىدىلنىڭ يارىم ئاعىمنداعى بۇرۇنعى بۇلعار ئولكەسى زور بىر يول ئۈستى ئىدى، بو جىر

كئم قۇلندا بولسا، ياوروپا بلەن شەرق سەودەسىنىڭ ئاچقۇچىن
شول كشى تۇتارغا تىيش ئىدى. لاكىن ئالدا سۆيلەگەنچە
15نچى عەسرنىڭ بارتىلارىنا قەدەر بو يول تزستىندە بر كۆچلى
حاكىمىيەت وە بو يولنى ساقلار ئۈچىن بر كۈچ يوق. شونىڭ
ئارقاسىندا ئىرنمەگەن هەربر عرووبا بو يولداغى كاروانلارنى
تالىدر ئىدى. مۇنە شونىڭ ئۈچىن وە شول ئەهەمىيەتنى بلىب
بولسا كېرەك، ئالتىن ئوردادا تەحت داولاب يۈرۈبدە، سوڭرا ئاندان
سۈرلگەن خان باللارى، چىڭگىز نەسلىندەن بولغان ئاق
سۆيەكلەر كيلىب يۇرى باشلاغانلار.

15نچى عەسرنىڭ ئورتالارىندا قرقتاش خاننىڭ ئوروقىنى
نىڭ سارای خانى بولىبدا، سوڭرا ئاندان قوولىب قرمغا كيتكەن،
سوڭرا ئاندان دا سۈرلگەن ئلوغ مۇحەممەد خان بو باشدا
ئالتىن ئورداغا واسىل. بولغان بولغار ئۆلكەسىنە كيلىب قازان
شەهەرن ئالىب شول جىردەگى خالقلارنى ئوز قولىنا كرتىب
خانلىق ئۆزۈدى.

قازان دەولەتى 15نچى عەسرنىڭ برنچى يارىندان ئالىب
1552نچى يلغا قەدەر عۆمر سۈردى. شوشى يۈز يلدان بىر
ئاز ئارتىق حەياتدە قازان دەولەتىنىڭ تەحتندە ئون ئالتى خان
بولىب ئوتكەن؛ شولارنىڭ سىگزلەيى ئۇلوغ مۇحەممەد جنسىندەن
(سەلالەسندەن) بولىب برسى سبر خانلارى شيبانيلار، ئۈچىسى
قرم خانلارى (گەرەيلەر) جنسىندەن، ئىككىسى ئالتىن ئوردا خانى
كچىك مۇحەممەد جنسىندەن بولغان قاسم خانلارى، قالغانلارى
نوغای مىرزالارىندان ئىدى. بولار هەممەسىدە چىڭگىز خان
نەسلىندەن كيلە تۇرغان كىشىلەر بولب. بارى شول جنسىدەن
بولغان كىشىلەرگىنە خان بولا ئالالار؛ ئالار بىكلەرنىڭ بيگى، ديب

ھيسابلانىب، باشقالارنىڭ قاراغاندا حۆرمەتلى، ئالارغا باش
حيسابلانالار ئىدى.

قازان خانلىغىنىڭ جىرى، خالقى وە مەدەنى دەرەجەسى.

قازان خانلىغىنىڭ ئوزىنىڭ تابيعەتى وە هاواسى
ياغىندان ئورمانلىق وە يارىم ئورمان - يارىم
ساحرا جىرلەردەن عىبارەت؛ ئانىڭ سوررا
يلاسىندان ئالىب باشلانغان ئورال تاولارىنا
قەدەر يارب ئىگەن چيكلەرى مۇعتەدىل
هاوالى لاكىن ئيگن چەرچەگە يارالقلى بر ئورن ئىدى.
مۇنىڭ خالقىدا ئالتىن ئوردانىڭ مەركەزندە بولغانى شيكىللى
برگنە جنسدەن عىبارەت توگل، بەلكى ئانىڭ ئۆب دەولەت وە
حاكىم عونسرى ئالتىن ئوردادان مىڭگەن ئورك - تاتارلار بولسا،
ئاندا تاتارلاشقان بۇرۇنغى بولغارلار، مارى، موقشى، ئارشىكىللى
فينلەردەن وە چواشلاردان عىبارەت ئىدى.

مۇنە شوشى ئەتنوغرافى عونسرلەر بر عەسردان ئارتىقراق
واقتدا بر ئيقتيسادى وە سەياسى حالەتدە يەشەب، بر قازاندا
قاينادىلار وە بر برسىدەن مەدەنيەت ئالىشدىلار، سوڭرا
تاتارستان جۇمهورىيەتى ياسارلىق بر دوست قەردەشلى
خالقلارغا ئەيلەندىلەر.

قازان خانلىغىنىڭ كوبچىلىگى بولغان چيتدەن كيلگەن وە
بولغار ئۆركلەرندەن قوشىلىب ياسالغان تاتارلار باشقا كوچمە
تاتارلارغا قاراغاندا مەدەنى ئىدىلەر. شونىڭ ئۈچىن قازان
خانلىغى مەسكەو قولىنا كرمەسدەن 20 يللار ئلك روسيەگە
كيلىب يۈرگەن سەيياح نيەس ئوزىنىڭ خاتىرەلەرندە «قازان
تاتارلارى باشقالارغا (تاتارلارنىڭ باشقالارىنا) قاراغاندا مەدەنيرەك،
چۈنكى ئالار قرلارن ئيگەلەر، ئۆيلەردە ئورالار، تورلى مۆنەرلەر
بلەن شوغوللانالار» ديب قازان خانلىغىندا خالقنىڭ ئوترافلى

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بولعانلىعن هەم ئالارنىڭ ئىگىن بىلەن شۇغۇللەنگەنلىكلەرن سۆيلى.
واقيعەدن مۇندا حالق ئاۋۇللاردا تۇرا، ئىگىن چەچەر ئىدى.
لاكىن ئىگىنچىلىك كوبرەك بىيك ئىسكى ئسوللار بىلەن، بەعزى
ئورمانلارنى ياندرب، ئورنىنا ئاشلىق چەچو، سوڭرا ئول
جىرنى تاشلاب كىتب، ئىكىنچى جىرنى شولاي ئوق ئىتب ئىگودەن
عىبارەت بولعان. حانلقنىڭ جەنوبى ياعى قۇمعا تايا باشلانا تۇرعان
سەحرالارعا ئاچىق بولمانعا كورە، ئول جىرلەردە كوبرەك حالق
مال ئاسراو بىلەن شۇغۇللانگەنلەر. تاتارلار نى قەدەر 15 - 16
نچى عەسرلاردە ئىگىن ئىگە بىلسەلەردە، ئالاردا كوچمە عادەت
بىتمەگەن، يارم كوچمەلىكنىڭ عادەتلىرى هاماندا قالعان، جەيلەوگە
چىقو هاماندا دەوام قىلعان بولرعا كىرەك ديب تويلانا؛ حەتتە
حۆكومەت سۆرۈچى حانلار وە سىنفلاردا جەي كۈنلەرندە چادر
تىرمەلەر قۇرب كەيف وە سافاقلا تۇرعان بولمانلار. چۈنكى
بۇ ئىش ئالارنىڭ مال ئاسراو حوجالقلارى بىلەن نق بەيلەنگەن
بولرعا كىرەك ديب تويلانا.
حانلقدا بافچاچىلق‌دا بولعان، چۈنكى ئىسكى تاتارچا حاتىرەلەر
حەزرگى قازان ياننداعى ئارحەرى يۇرتى ئورنندا هەم زۇيە
شەهەرى ئورنندا حانلارنىڭ ئالما بافچالارى بولعانلىعن بىلدرەلەر.
بىلگىلىكى، ئەگەر بۇ كەسب حالقدا بولماسا، حانلاردا‌عىنا بولماس
ئىدى. دىمەك قازان حانلقىنىڭ ئورمانلى وە مۇنبيت جىرلەرندە
عۇمر ئىتە تۇرعان تاتار وە باشقا حالقلار كوچمە تۇرمۇشدان
تۈنكەنلەر، شولايدا يارم كوچمە عادەت هامان قالعان.
ئەمما ئاناڭ ساعرالق جىرلەرندە مال ئاسراو حوجالقى هامان
دەوام قىلا. لاكىن قازان حانلقىندا وە ماسسا تۇرمۇشى بىلەن
شەهەر حالقنىڭ تۇرمۇشى ئاراسندا زۇر ئايرما بار. شونڭ

ئۈچۈن بز حەزر قازان حانلقىنداعى شەهەرلەر حاقندا بر ئاز
سۆيلەب ئوزابز.

شەهەرلەر. — شەرقى ياوروپاعا مانعوللار كىلب ئالتن ئوردا
ياسالعانچەعا قەدەر، بۇلعار ئىلىندە شەهەرلەرنىڭ كوب بولعانلىعن
كورب ئوزدق. لاكىن ئالتن ئوردا ياسالعاچ سەۋدە يولى قارا
دىڭگزگە كوچدى، شونڭ ئۈچۈن بۇلعار وە ئىدىلنىڭ ئورتا
ئاعمى يارى فىن وە روس تسلاويانلارى بىلەن سەۋدە
ئۈچۈن گىنە ئەهمىيەتلى بر ئورن بولب قالدى؛ شونڭ ئۈچۈن
بۇ جىرلەردە سەۋدە كىمنگەچ شەهەرلەردە ئارتمادى. ئالتن
ئوردادا باش باشتاقلقلار زامانندا ئىسە شەهەرلەر تاعىندا
كىمنگەن بولرعا كىرەك. بز قازان حانلقندادا قازاننىڭ ئوزى
ئارچا وە برنيچە نعتمالاردان باشقا شەهەرلە ئوچراميبز، لاكىن
قازان ئىسە 15 - 16 نچى عەسردە شاقتى زۇر شەهەر وە
ئىكانومىكا مەركەزى.

تاتار قازانى. — تاتار قازانى بولاقنىڭ ئوك ياعنداعى بىيك
ئورنعا سالنعان ئىدى. حەزرگى كرىمل ئورنندا بولعان بىيك
ئورن قازاننىڭ باشقا ئورنندان تايىك چۇقرى (جرماعى) ديگەن
برتىرەن چۇقر بىلەن ئايرلعان. قازاننىڭ ئىچندە چرك كول ديگەن
كوللەر بولب، بۇ كول حەزرگى چرك كول ديگەن بافچا ئورنندا
ئىدى. كول قربندا موتچالار بولعان. قازاننىڭ بر ياعى كازانكا (قازن
سوونا) يارب ترەلگەن. كازانكانىڭ يارلارى بىيك تكە بىيك بىيك
بولعان. كازانكانىڭ ئوك ياعى سازلىقلار بىلەن قاپلانعان بولب بر ئاز
يارعاچ قارا ئورمانلار باشلانعان. حەزرگى بيشبالتا ئول
زامانىدا بولعان؛ بۇ بيستە بىلەن قازان ئاراسندا ئىچكە ديگەن
بر ئاتار سو بولب، كازانكاعا توشە؛ بزنڭ قازان ئىچندەگى
قابان كولى بولاق ئارقلى كازانكا بىلەن توتاشقان بولب،

بولاق ئاقىپ تۇرغان، تولشاقناي تىرەن سۇ بولۇپ بۇرساۋىن تىرەڭلىگىنە بولغان. ھەزرەتى نىكالايۋسكى پلوشچاددان ئارچا قىرى باشلانغان. بۇ جىرلەردە ئۇل زامانلاردا ئورمانلىق، ئاغاچلىق بولغان. ھەزرەتى بوغارىنى ئورام (ۋاسكرېسېنسكى) قاۋى يارشىكىللى تىكە بولۇپ ئانىڭ نىكالايۋسكى پلوشچاد ھەم چرك كولگە ئابا ياغىدا تىكە بولغان. ئەۋەلگى قازاننىڭ ئورامىلارى تار بولغان. قازان برنېچچە مەرتەبە يانىپ ياڭىدان سالىنغان، شۇڭا كورە بۇرۇنقى قازان بېك كوپ ئۆزگەرگەن.

بۇرۇنقى قازان ئىككى كىسمەدەن عىبارەت بولغان: بىر كىسمەگى چىن شەھەر بولۇپ، ئىككىنچىسى بىستە. شەھەرنىڭ ئۆزى بىيىك تاۋدا، كازانكا بويىندا بولۇپ، ئاندا خان سارايى ھەم بېش دانا بىيىك مەسجىدلەر بولغان. شۇل ئوق مەسجىدلەرگە ئولگەن خانلارنى كومگەنلەر. بۇ جىر ھەزرەتى كرېمل ئىچى شەھەر، بولاق ھەم كازانكا ياغىدان ئاغاچ دىۋار بىلەن ئەيلەندىرىلگەن، ئانىڭ قاپقالارى بولغان. ھەزرەتى سابورنى چىركەۋگە قارشى خان مەسجىدىنىڭ ئوڭ ياغىدا، ھەزرەتى دۋارىس مەيدانىندا خان سارايلارى بولۇپ، ئالارنىڭ برنېچچەسى ئاق تاشدان، كىرپىچدەن سالىنغانلار.

ئاچىك چۇقۇرىندان بىستە باشلانىپ، ئۇلدا ئاغاچ دىۋار بىلەن ئەيلەندىرىلگەن، عۇمۇمەن قازان دىۋارلارى جىۋان ئاغاچلاردان ياساغان دورت قىرلى بورالاردان عىبارەت بولۇپ ئىچى تاش، بالچىق بىلەن تولتىرىلغان. شۇنىڭ ئۈستىندە قاچىپ ئاتۇ ئۈچۈن يەنە تازا بورە-لەردەن ياسالغان دىۋار بولۇپ، بۇ قويمالارغا تىشكىلەر ياسالغان. بۇ دىۋارلارنىڭ قرىبىندا بىيىك تىرەن چۇقۇر بولغان. باشقا بۇرۇنقى ئارچا شەھەرىدە قازان خانلىقىنا تابىع بولغان. شەھەرلەردە شۇلاي ئوق ياسالغانلار. شەھەرلەردەگى بىنالار

بۇرۇنقى بۇلغار بىنالارىنىڭ ئۇسلۇبى بىلەن سالىنغان بولۇپ، بۇ ئۇسلۇب ئىسە بىزانس-عەرەبنىڭ مىعمارىنىڭ قابالاشدىرىلىپ قانۇنشۇۋندان مۇرەككەب بولغان.

سەناعەت ۋە سەۋدە.- قازان خانلىقىنىڭ مەركەزى قازان، بىر ياقدان فېئودال سوۋەرەننىڭ زامكى بولسا، ئىككىنچى ياقدان ئۇل ئېيدل ئارقىلى ئوتوچى سەۋدەنىڭدە مەركەزى بولغان. باشدا برنەچچە ئېلىپ سالىنغان بۇ شەھەر، سوڭىدان بىر سەۋدە مەركەزىنە ئەيلەنگەن.

بۇرۇنقى فېئودال ياۋروپانىڭ زور شەھەرلەرىندەگى شىكىللى قازاندا ھۈنەر ئىيەلەرى تورغانلار. بۇلار ھاقىندا ئاچىق مەعلۇمەت بولماسادا، ئەۋۋەلگى بۇلغاردا سارايداغى شىكىللى مۇندادا زىننەت ئەسبابلارى قويۇللار چولمە كلەر، شىكىللى نەرسەلەر ئىشلەنگەن بولۇرعا كىرەك دىپ ئويلانا. ئەمما قازان شەھەرىنىڭ سەۋدە مەركەزى بولۇۋى ھاقىندا ئاچىق مەعلۇمەت كوب ساقلانىپ قالغان. قازان خانلىقى دەۋرى ئىپغرات كوب سوعىشلار بىلەن باغلى بولغانما، بۇ زاماندا بىلگىللى سەۋدە ئۇل قەدەر كۆچەيىپ كىتەدى دىپ ئەيتىپ بولمى، لاكىن شۇلاي بولسادا ئېيدلنىڭ ئورتا ئاغىمى بۇ دەۋردە تۈرتىنىڭ تاتارلارعا قەدەرلى بولغان بۇلغار دەۋرىنە قايتا يازدى.

سەۋدەنى سۆيلى باشلاماس بۇرۇن، بۇ سەۋدەنىڭ خارەكتىرى بىلىپ كىتەرگە كىرەك بولا. ئەلىنگى بوغارنىدا ئەيتىلگەن نىمس سەياھى ھېربېرشتەين ئالتىن ۋە كۆمۈش ئاقچانىڭ تاتار ماسساسى قولىندا بولماعانلىغىن، ئالارعا بارى سەۋدەگەرلەرگىنە مالىك بولعانلىعىن، سەۋدەنىڭ كۆبرەك ئالماشىرو ئۇسولى بىلەن بارعانلىعىن سۆيلى. دىمەك سەۋدەگەرلەر بىربىرلەرى بىلەن ئاقچا بىلەن سەۋدە ئىتمەسلەر، بۇ ياقدان مۇندا ئاقچا خوجالىعى، خۆكۈم سۈرسە،

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ئەمما ماسسا بلەن سەودەگەرلەر ئاراسندا ئالماشىرو ئسولى
بلەن بولعان.

شول نوق سەياحەتنىڭ سوزندەن بز 16 نچى عەسىردا تاتارلار
ئاراسندا بر سەودەگەر سىنفنىڭ چىقفانلىقنى كورەبزكى، ئول
سىنىف قولندا ئالتىن وە كومشدە جىيلعان بولعان. لاكىن بو
ھەر برشتەبىن سۇيلى تورعان «كوپىس» نىچك كيلب
چىقفان، ئانى بلب بولمى. بزنىڭ فيكرىبزچە بو فيئادالىزم ئەساسنداعى
جەمعيەتدە سەودە شول نوق حاكيم سىنىف بولعان فيئادالاردا
بولۇرعا كيرەك. لاكىن چيت ئيللەردەن كيلگەن تاجيك، ئەرمەن،
گروزين سەودەگەرلەرنىڭ بولووى - مەنبەعلار بلەن ئيسبات قلىنالار.
قازانداعى حازرگى ئيسكى دەن قالما «گروزينسكى»، «ئەرمەنسكى»
ئورامالارنىڭ بولووى، شەھەردە نەق سارايلارداعى شيكەللى
بولارنىڭ ئايرم بيستەلەرنىڭ بولووندا كورسەتە. «تاجيك» جرماعى -
نىڭ بولووندا شونى نوق ئيسبات قلا. شونىڭ ئوستنەدە
قازانداعى ئەرمەنلەر قازان موحاسارەسى واقتندا روسلارعا
يول كورسەتولەرى، سوڭعدان ئيوان عروزنى تالارنى، سز
بزنىڭ ئوچندە ئوشانچسز بولۇرسز دىب قازاندان سوروى دە
شونى كورسەتە. قازاندا سەودەگەرلەر شاقتى كوب بولعان
بولۇرعا كيرەك. قازان خانلىعى دەورندە سەودەگەرلەردەن ئالىنا
تورعان بر سالىم بولعانلىعى، سوڭعرا روسلار بو سالمنى
'Еналеевщина دىب ئاتاب سەودەگەرلەردەن جيبا تورعان
بولولارى شونى كورسەتەدر. قازان جەينىڭ بر واقتندا يارماركاعا
ئەيلەنب كيتە تورعان بولعان. بو يارماركا كوب واقتندا
حەزرگى ئوسيەدە ئيدل ئورتاسنداعى بر ئاتاودا بولا ئيكان.
مونى روسلار «سەودە ئاتاوى» (Гостиный остров) دىب
يۇرى بولعانلار. بەعزى واقتندا ئيسە بو يارماركانىڭ ئارچا

قرندا بولا تورعان بولعان: خان تۆزىدە چادرلارن قورب
شوندا حەزر بولا؛ قاباقلار ئاچلا، كەيف وە سافا قلب حەزرگى
تاتار ئاوللارنداعى ژور جيينلار شيكەللى بر بەيرەم ياسى
تورعان بولعانلار. بو يارماركانىڭ ئەھەمىيەتى نەق 19 نچى
عەسرنىڭ روسييەسندەگى مەكەرجە يارماركاسى توسلى
بولعان. زاتن مەكەرجە يارمەنكەسى تۆزى قازانداعى ئيوان
عروزنينىڭ ئاتاسى تارافندان كوچرلگەن بولعان. ھەر برشتەبىن
فيكرنچە واسيلى قازانلىلارعا ئوچ ئيتب عادەتدە قازان يانندا
سەودەگەرلەر ئاتاوندا بولب كيلە تورعان يارماركانى نيژنى
ناوعورودقا كوچردى ھەم ئوزنىڭ تەبعەلەرنە بو ئاتاوعا بارب
ساتو ئيتونى بيك قاتى جزالار بلەن قورقتب مەنع ئيتدى.
ئول بو يارماركانى كوچرو قازانلىلارعا بيك زور زارار
كيتررر دىب ئويلادى: تاتارلار توزنى شول يارماركاداعىنا
روسلاردان ساتب ئالالار ئيدى؛ شونىڭ بلەن توز قالب بولمى
باشلاعاچ قازانلىلار بيرلرگە مەجبور بولۇرلار دىب ئويلادى.
لاكىن بو يارماركانى كوچرودەن روسلار تاتارلارعا قاراعاندا
كوبرەك زارار ئيتدىلەر. چونكى مونىڭ نەتيجەسندە (روسييەدە)
ئيدل بوينچا كاسپى دىڭگزندەن ئەسترخان بلزارندان، ئيراندان
ھەم ئەرمەنييەدەن كيلە تورعان نەرسەلەردە بيگرەك دە بالق،
باسووس قازاندان بوتارى ھەم توبەن ئيدل يلعاسندا بيك كوب
توتنلا تورعان ئاق بالقدا. تنلق بولدى» دى. قازاندا ئيڭ
كوب ساتىلا تورعان نەرسە شرق ماللارى، بالق ھەم ميحلار ئيدى.
بو ميحلارنى نىڭ كوب ساتوچى قازانا ئوزى بولعان. چونكى
قازان خانلىعى باشقرت وە فين خالقلارندان ياساق (سالمنى).
شول جەنلك تيرىلەرى بلەن ئالا تورعان بولعان. شونىڭ ئوچندە
1552 نچى يلدا قازاننى روس عەسكەرى موحاسارە قلعان چاقدا

ئالغان روس فىرقەسى ئارچاغا بارىپ ئىنفىراتدا كۆپ جەڭلىك وە تىرىك - بارى غەنىيمەت ئالغان. قازاننىڭ بۇ بازارلارىندا سوغىشلاردا ئەسىر ئىلىپ ئالىنسان قۇللاردان ساتىلىپ تۇزاتتىلا تۇرغان بولغانلار. قازاننىڭ فېئودالارىنىڭ ئىنىك كۆپ سوغىشلارىدا شۇشى قۇللاردان غىبارەت بولغان ئىككى ئاياقلىق مالنى ئالىپ ئۈچۈن ياسالغان.

ئىجتىماعى تۈزۈلۈش. — ئالتىن ئوردا دەۋرىندە ياسالا باشلاپ شاقتى مۇۋەققەقىيەتلەرگە ئىرىشكەن فېئوداليزم ئاتالغان ئىجتىماعى تۈزۈلۈش قازان خانلىقىندا شاقتى زور مۇۋەققىيەتلەرگە ئىرىشدى: ۋاقىتتىن قازان خانلىقىندا فېئوداليزمنىڭ چىن مەغنەسى بىلەن ياسالۋوندا بولاردا بار ئىدى. چۈنكى بۇ ئۆلكەدە ئىلگىرى ئوتراقلىق تۇرمۇش ياسالغان. ئىگىنچىلىك بولغارلار زامانىندان بىرلى ئۇزۇك تامىرى جەيگەن بولغان.

قازان خانلىقى فېئوداليزم ئەساسىندە تۈزۈلگەن بىر جەمئىيەت دېمەك. چىنلابدا بىز مۇندا فېئوداليزمنىڭ ئەساسى بولغان شۇشى غەلامەتلەرنى تاپابىز:

1) جىر مىلكى؛ 2) ئانىڭ ئارىستاكراتىيە قولىندا بولۇۋى، 3) ئارىستاكراتىيە بەئىسە «ئاق سۆيەكلەرنىڭ» دەرەجەسىندە تەبەقە (ئىرارخىيەنىڭ) بولۇۋى، 4) ئالارنىڭ قولىندا ئالباۋتلارغا بويسۇنغان كىشىلەرنىڭ بولۇۋى، 5) شۇشى ئىقتىسادى وە ئىجتىماعى ئەساسلاردان تۇغان سەياسى تۇرمۇشنىڭ فېئوداليزم ئەساسىندا تۈزۈلىشى (مەسلە كىشىنىڭ ئالپارت فېئودالار قولىندا بولۇۋى).

قازان خانلىقىندا ئايرىم ئالپارتلارنىڭ جىر مىلكى بار ئىدى. ساحىب گەرەي خان «ئابدى» كم «بىرسە»نى تارحان ياسى يارلىق بىرە؛ بۇ يارلىقدا ئالارنىڭ «ئاب زەمىن وە كىشىلارنى» بار. قازان ئالنعاچىن خان، خانزادا وە بىكەلەرنىڭ جىرلەرى

قازانغا ئالارنى خاقىندا روس مەنبەغلارى يازالار. خەزرگى تاتارستاندا بىك كۆپ تاتار وە روس ئاۋۇللارنىڭ ئىسملەرى ئول ئاۋۇللارنىڭ فېئودالارنىڭ سىلكىلەرى بولغانلىقىن بلدىرەلەر؛ مەسەلەن، شۇندى ئاۋول ئىسملەرى باركى، ئول ئىسملەرنىڭ تاتار مىرزا وە بىكلەرىنىڭ بولغانلىقى بىك مەغلوم:

ئىسلاموا، كىلدىبوا، دەولەتكىيوا، مورالى، (ئەمىر عەلى)، كىدىر كاماىوا (بۇ كىشى قازان خانلىقى دەۋرىندە مەسكەو ياقلى بىكلەردەن بولغان). قاز بايوا، عايشە بىكە، مورزىيەكا، مورزا بىربىلباش؛ بەغزى ئاۋۇللارنىڭ ئىسملەرى خانلارنىڭ ئاتلارى بىلەن يۈرتىلەلەر: مەسەلەن: شىخ عەلىبوا، يادكاروا، يادكار. تاتار فېئودالارى قولىندا جىر مىلكى وە ئالارغا بويسۇنغان كرەستىيەنلار «كىشىلەر» بولۇۋى خاقىندا بىز 17 نچى غەسىردەگى چارگە قازان مىرزالارى تاراقىدان بىرىلگەن بىر غەرىزادا «شول جىرلەرنى بىزنىڭ ئاتالارىمىز، بابالارىمىز ھەم براتلارىمىز قازان ئالنعانچى ئۇق وە ئول ئالنعاچدا بىلەپ تۇردىلار» دىپ ئەيتىلە. بۇ مىرزالارنىڭ خوجالىقلارىن ئالىپ بارۇچى خزمەتچىلەرنىڭ ئاۋول ئاۋول بولىپ ئوترغانلىقلارىن وە ئالارنىڭ كۆبىسى قۇللار - چورالاردان غىبارەت بولغانلىقىن بىز تاتارستاندان بىر نىچە «قۇللار» ھەم چورانلى ئاتلى ئاۋۇللارنىڭ بارلىقىندان بىلەبىز. شۇنىڭ ئۈستىندە قازان ئالنعاچ قازان ئارخىيەپىسكوپىنە بىرىلگەن خان وە خان زادالارنىڭ لاتىفو-ندىيەلەرىندە شاقتىغا كۆپ تاتار وە چۇاش كرەستىيەنى بولغانلىقدان بىلەبىز. تاتار فېئودالارى ئۇرۇغلارغا بولىنىپ ھەم تەبەقە-تەبەقە بولىپ دەرەجەلەرگە بۆلىنگەنلەر. ئىڭ يوغارى تەبەقەدە قاراچىلار تۇرالار: بولار بىك زور ئىمتىيازلى سىنفلار؛ قاراچىلار قازان خانلىقىندان. بۈتۈن تاتار وە تۈرك ئىللەرىنە تورتاق بولغان شۇشى مەشھۇر ئۇرۇغلارغا بولىنەلەر: شىرىن، بارىن، ئارغىن،

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

قىپچاق. قاراچىلاردەن قالا روسلار كنەز ديب ئاتاب يۆرى تۇوعان بيكلەر؛ ئالاردان قالا ميرزالار، ئالاردان قالا ئيسە تارخانلار. شۇلار ئىچىندە تاعى بر تۆرلىسى بار. ئۇلدا بولسا ئوعلانلار. بو فيئودالالار ھەممەسىندە باشقا جيرلەرنىكى تۆسلى سوعىشچىلار فيئودالالار يە ئيسە «ئاق سۆيەكلەر» سينفى فيئوداليزم حۆكوم سۆرگەن باشقا خالقلارداعى تۆسلى ئوزلەرىنىڭ قول ئاستلارىنداعى «جير سو كشيلەرىندەن» ئالىنا تورعان ياساقلارى، روسچە ئەيتسەك «ئابرو - كلارى» بلەن تورالار. فيئودالالار ئوزلەرى ئيقتيسادى ياقدان باي وە توق؛ حقوقى ياقدان زور ئيمتيازلى بر سينفى بولعانلقدان بۇلار دەولەتنىڭدە حوجالارى. بۇلار باشقا تۆركلەرنىڭ جيرلەرندەگى شيكىللى قۇرۇلتايعا جيىلالار. بۇلارنىڭ ئروعلارى بو برسى بلەن كۆرەشەلەر، شوندا ئوق بۇلار خانلارنى كوتەرەلەر، ئالارنى قويبىدە جيبەرەلەر. پاتشا يوق چاقلاردا بۇتن باشقارما كۆچىندە بۇلارعا كوچە؛ فيئودالالار بۇتن قازان جيرى ئيسەمندەن كۆرشلەرى بلەن سۆلۆح ياسىلار، سوعش ئيعلان قىلالار وە ئۆزلى مۆعاھەدەلەرگە قول قويالار.

قازان خانلقندا، فيئودال ياوروپاداعى شيكىللى، بوعاردا سۆيلەنگەن دۇنياوى فيئودالالار بلەن برگە روحانيلارىدا بار. بۇلاردا شولاى ئوق يوعارىدان تۆبەنگە قەدەر تۆشىب بارا تورعان تەبەقە-ئيرارخيەگە بولىنگەنلەر. بو روحانى فيئودالالارنىڭ باشندا سەيد تورا. سەيد خاندان قالا بۇلار خانلقدا ئيك زور كشى حيسابلانالار. ئەلنگى ھەربرشتەين ديگەن ئيسملى ئيمس سەيياحى بازا: - «سەيد تاتارلاردا شوندى حۆرمەتدەكى، حەتتا خانلار ئالارنى قارشى ئالارعا چىعالار؛ سەيد ئات ئۆستندە تورعاندا، خان ئاياق ئورە تۆرب ئاكارعا قول بيرە ھەم باش ئييب قولن ئۆبە؛ بو ئش بارى خانلارعاعنا رۆخسەت ئيتلە، چونكى بيكلەر

(كنەزلەر) ئالاڭ ئزلەرىندە گنە قوللارن تيبرە ئالالار. باشقا ئاق سۆيەكلەر ئاياعىعنا ئۆبە ئالالار؛ ئەمما قارا خالق بولسا كيىمنىڭ ئەتەگنە ئۆبە يە ئيسە ئاتىعاعنا قوللارن تيبرە ئالالار» دى. بو سەيدلەرنىڭ سەياسى كۆچلەرىدە زور؛ خان يوق چاقدا چيت ئيللەر بلەن مۇعاھەدەگە باشلاب سەيد قول قويا؛ چيت ئيللەرگە ئيلچى بولب بارعان ھەيئەتنىڭ باشى بولبدا شول سەيدلەر بارالار. سەيدلەر پەيعەمبەر جنسندەن بولعان كشى وە ئيك زور روحانى حيسابلانسالاردا، قازان خانلقندا ئالار سەياسى نيزاعلارعادا قاتنشالار. مەسەلەن، ساحيب گەرەى خان كيتب، ئانڭ ئورننا 13 يەشلك سافاگەرەى كيلگەن چاقدا، ئوسيەگە ئانى قارشلارعا سەيدە تۆشە، لاكين بو سەيد مەسكەو ياقلى بولعانعا، ياڭا خاننى تۆتب ئالب بەيلەب مەسكەوگە جيبەرگە ئويلاعانى سيزلە؛ لاكين وەتانچىلار سەيدنى تۆتب شوندا ئوق پچاق بلەن سويالار. لاكين بو سەيدلەر ئچندە وەتانچىلارىدا بار. مەسەلەن، قازان ئالنعان چاقدا عۆلەمانىڭ باشندا شەريف قۇل ديگەن سەيد تورا. بو كشى ئوزىنىڭ مەدرەسەسى تۆبەسندەن تورب شەكردلەرى بلەن برگە قازانعا كيلب كرگەن مەسكەو عەسكەرى بلەن سوعشا، نيھايەت ئانى بر ئرستريلس توبەدەن چەنچب تۆشرە.

سەيدلەردە دونياوى روحانيلار شيكىللى جير حوجالارى. شونىڭ ئوچندە حەزرگى تاتارستاندا «سەيدوا»، «قل سەيدوا» ديگەن ئيسكى ئاول بار؛ شونىڭ ئيكنچسى ياننداغ ئيسە شونىڭ ماناح-دەرويشلەرندەن عيبارەت بولعان ئيسكى ئاول بولعان. ئالار حەزر روس ئاوللارى؛ ئالارنى «دەرويشوفكە» (Дербышка) ديب يورلەر.

سەيدلەردەن قالا قازان خانلقندا تاعى مەنبەعلەردە ئوچرى تورعان شوندى روحانى سينفى بار: دانشمەندلەر، موللالار، موللازادەلەر، شەيخلار، حافيزلار، شەيخزادەلەر، مۇللازادەلەر.

بۇلارنىڭدا فىئادال جىرلەرى بار. شۇنىڭ ئۈچۈن‌دە ھەزرگى تاتارستان
ئورنندا بز ئەللەنى قەدەر «موللا ئىبلى»، «موللىنا»، دىگەن
ئاوللار ئۇچراتابز. قازان خانلىغندا روحانى فىئادا للارنىڭ جىرلەرى
وە ئالارغا بويسنغان كشلەرى-چورالارى بولووى مەسئەلەسندە
دائىر بز، بۇ ئورندا قەيىوم ناسىرىنىڭ بر قول يازماسىدان شوندى
بر واقىعە كوچرب ئوزابز:
«ئاتكاي سۆيلەگەنى بار اورص باباي روايت قيلادر ايكان
عبدالرزاق ملانىڭ دورت اوغلى بولغان اما برسى‌نىڭ گنە اسمى
معلوم بولوب قالغان اول اوغل‌نىڭ برسى يوسف اسملى ايكان.
عبدالـرزاق بابا اوزينىڭ زمانەسندە بيك مشهور باى كشى
بولغان ايـكان چـار ابيان بـاچيليج قـازاننى ئـالغان زمانندە
عبدالرزاق بابا سلامت ايكان... بيك عبار باى كشى و ملا
كشى ايكان اوزينىڭ زمانەسندە تيرە ياق خالقغە پادشاه كبك
بولوب تورغان نزاع‌لارى بولسا عبدالرزاق باباغە كيلب حكم
كاتورالار ايكان... عبدالرزاق‌نىڭ عمارتى قارالاى بيك ضور
بولغان آول‌نىڭ بوغارى باشنداغى جيرلار آول چاتلى كورسەتەلر
آنىڭ عمارتلرينىڭ ايشك آلدى‌نىڭ يكرمى بردان قابغـاسى بار
ايكان‌يرلر اوزى بيك تقوى و ديانتلى آدم بولغان قارتـابوب
يورگا يتب وفات بولغان... خانلر پادشالر بلان دانش بولغان
ميقال پيدريچ زامانەسندە عبدالرزاق ملا مشهور كشى بولوب
ميقال پيدريچ آنى تاو خالقنە باش ايتوب ايمانە شبكللى خالق‌دان
آقچا جيبب ايـكون تـارو-تـارو جيبب ميقال پيدريچغا بيارور
ايـكان... عبدالرزاق بـابـاغە تيرە بـافـدان عشر كيلـگەندە
بول‌لارنى كوپرلارنى توزەتر ايـكان عشر گە كيتورگەن ايگوننى
بوشاتورغا نوبت تيميچە كون بوى قردە قونارلار ايـكەن....
قارشى تاودا عبدالرزاق بنا قيلغان آشلق صارايلارى بار ايكان

خزينەگا كيتەسى آشلق‌لارنى توتار اوچون.... فتح اللە باباى
روايت قيلادر اورص باباى‌دان اورص باباى ايتور ايـكان بر
وقتنى عبدالرزاق ئەقراق‌لار كيلگەچ سوز چققان براو ايتكان
عبدالرزاق‌دان باى آدم بوتيرە يافدا يوقدر ديب آكارغا قارشى
ئيكنچى بر آدم ايتكان يوق من اشتيرزا نى عبدالرزاق‌دان
باى‌راق‌در ديب بـلامن ديـگەن اول وقتدا بر اشتيرزا
ديـگان باى كشى بار ايـكان عبدالرزاق مـونى ايشتكاچ
اوزى‌نىڭ كشى‌لرينە امر ايتكان بار ايتوگز مالايلر وخزمتچيلر
هر قـايوغز رابوتناى كيوم‌لربن. كيوب آطـلارين آطـلانوب
ايشيك آلـدينە جيولوب صـف يـاسـاب تورسونـلار ديـكان
عبدالراق بيوروغى بوينچا تيزوك بـارسى جيولوب كيلگانلر
آطلربنىڭ داغالارى وە بارلارينىڭ اوزانگى‌لر همـەسى كوموشدان
ايـكان-نيچە-نيچە باط قل‌لارى بار ايـكان اول زماننىڭ
اصطلاچنى چورا-قل‌لار ديب يورتەلر ايـكان...» .
مۇنە بۇ كيسەكدەن بز روحانى فىئادالارنىڭ قازان ئالنغانچى
هەم سۆزگنەندا نى قەدەر باى وە كۈچلى هەم سەياسى قووەتلى
ئيكەنن بيك ياخشى كورەبز. شولاى ئوق بز تاتار فىئاداليزمندا
باوروپانىڭنداغى شيكللى «ئاللا حۆكمى» (Божий суд) يەعنى
شەخسى بەعزى سەياسى مەسئەلەرنى ئيكى فىئادالنىڭ مۆبارەزە-
Единоборство بلەن حەل ئيتلەتورغان عادەتى بولغانلغنى‌دا كورەبز.
قازاندان قوولغان شاه عەلى خان سافا گەرەيگە قارشى چار
وسيلينىڭ عەسكەرى بلەن كيلـگەچ، يەش خانغا شاه عەلينىڭ
خات يـازب «مينم ئاتا بابامدان ئيكەن» جيرمنى كيرى
قايتارب بير ديب يازغاچ. سافا گەرەى مۇنارغا قارشى:- «مەسئەلەنى
بز قورال بلەن حەل قليق، كەم جيڭسە شوڭارغا بولسۇن»- ديگەن
شاه عەلى گە قارشى قازاندان ۹ ئاتلى جيبب شاه عەلى ئاڭارغا:

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

150 ئاتلىق بىلەن مۇبارىزەگە بارىغا چىققانلىقى مەعلوم. ئەلحاسىل قازان خانلىقىنىڭ ھەر بىر ياقدان قىيىنچىلىقلار ئەسناسىندا قۇرۇلغان بىر ئۆيۈشما ئىكەنىن كورەبىز.

قازان خانلىقىندا سەياسى تۈزۈمۈش وە كورەش.

— دېمەك قازان خانلىقى سوۋەرەن بىر خان تارافىندان ئىدارە قىلىنا، لاكىن دونياوى وە روحانى فېئوداللار، يەعنى عەسكەرى - ئالىباوت ئارىستوكراتىيە سىنىفى تارافىندان ئانىڭ حاكىمىيەتى چېكلەنگەن بولغان. قازاندا بىر ياقدان چىن تاتار جىنسىندەن بولغان فېئوداللار بولسالار، تاتاردان باشقا، مارى، چۇواش، ئارەم موقشى خالقلارىنىڭ كىنەز مىرزا وە تاتار خانلارىندان عيبارەت بولغان. فېئوداللار، قازان خانىنىڭ واسساللارى بولغانلار. قازان خانلىقىنىڭ دەولەت تۈزۈلىشى ئىسە، شول ئالتىن ئوردا، عۇمومەن چىڭگىزىللار دەولەتلەرىنىڭ حۆكومەت تۈزۈلىشلەرى ئۇسوللارى بىلەن ياسالغان بولغان. شونىڭ ئۈچۈن دە ئىدارە حەربى، بولۇب خالق ھەممەسى دە عەسكەرى بولغانغا، باشقا توركلەردەگى شىبكىللى، ئونغا، بوزگە، مىڭگە بولۇنۇب ئىدارە قىلىنا تۇرغان بولغان. مەملەكەت عەسكەرى ئوكروك — ئۆلۈشلەرگە بولۇنۇب «ئوڭ بى» «سول بى» (правое крыло, левое крыло) لار تارافىندان ئىدارە قىلىنغان. باشقا ئورەلەردە، شول ئالتىن ئوردا مانىبرىنە تۈزۈلگەن بولغان(1) بو ئاق سۆيەكلەر ئىمتىيازات كوب، بولۇب ئالارنىڭ سانلارى مىڭگە جىتەر ئىدى. ئالار ئاراسىندا تۈرلى نەسلدەن كېلگەنلەرى بولغان. ئالار تۈرلى نەسللەرگە بولۇنگەن، بولۇب بىر — بىرسى بىلەن نىزاعدە تۇرغانلار.

بو مىرزالار، بېكلەر، قاراچىلار ئىچىندە ئالتىن ئوردادان ئولۇغ

1) ئارچا كانتونىنداغى چولبى وە ئۆمىن دېگەن ئاوللار قارتلارىنىڭ سۆيلەۋىنە قاراغاندا شونى كورسەتەلەر.

مۇحەممەد بىلەن كېلگەن بېكلەرنىڭ نەسللەرى شىبانى (سىبىردەن) لاردان، نوغايلاردان، قرىم خانلارى (گىرەيلەر) نەسلى خان بولغان چاقدا ئالار بىلەن قرىمدان كېلگەن بېكلەر، مىرزالار بار ئىدى. شونىڭلار كورە ئالار تۈرلى پارتىيەلەرگە بولۇنەلەر، ئامما شول ئوق پارتىيەلار ئىچىندە چىن چىنداندان قازان ئىستىقلالىيەتىن، ئانىڭ مەنفەعەتىن ساقلاۋچى تارافدارلارى عىنا بولماغان. .. قرىم، نوغاي، شىبانى، ئەستەرخان، حەتتا مەسكەو ياقلىلارى بار ئىدى. تۈرلى واقتلاردا بۇلارنىڭ تۈرلىلەرى ئۆستىكە چىقىب تۇرالار. قازاننىڭ بو عەسكەردەن ئارتىقراق تارىخى، شول پارتىيەلارنىڭ نىزاعسى بىلەن ئوتكەن. قىلىنىڭ نوغاي، سوڭرا مەسكەو، سوڭرا شىبان، سوڭرا قرىم، سوڭرا يەنە مەسكەو پارتىيەسى جىڭگەن. بارى تىبك 1552 نچى يىلدا روس عەسكەرى قازاننى قاماب ئالماچ قىلىنا تاتارلار ئويانغانلار، بو پارتىيەلارنىڭ نىزاعسى كوبرەك خان قويو حاقىندا بولۇب نىندى نەسلدەن خان قويلسا، شول پارتىيە جىڭگەن حىساب قىلىنغان.

عەسكەر.

— قازان دەولەتىنىڭ عەسكەرى تۈپ تاتارلاردان ھەم قازان دەولەتىنىڭ قول ئاستىندا بولغان باشقا قەوملەردەن عيبارەت بولغان.

قازان دەولەتىندە ھەر بىر تاتار «عەسكەرى» ئىدى. تاتارلاردان كوبرەك چېرمىشلەر سوعىشلارغا ئوزلەرىنىڭ بېكلەرى، مىرزالارى قومانداسىندا كېلەلەر، بو حالق قازان دەولەتىنىڭ ئىبك مەنفەعەتىنە ياحشى بېرلگەن ئەھالىسىندەن حىساب قىلىنار ئىدى. عەسكەر كوبرەك بۈرنعى تاتارلارنىڭ ئوق، جەيە، قىلىچ، بىلەن قۇراللانغان بولا. سوڭرا قرىملىلار خان بولغاچ، قرىمدان مىلتىق، توپدا كېتىرلب تۇرغان. شولاي ئوق روس پارتىياسىندان بولغان خانلارغا مۇندى قۇراللارنى مەسكەو حۆكومەتى دە بېرگەن بولرغا كېرەك. تاتار

عەسكەرى سوعىشىدا شۇلنۇڭ بۇرۇنقى تۈركلەر ئۇسۇلى (تاكتىكاسى) بىلەن ئىش قىلعانلار.

ماعنەۋى مەدەنىيەت.

— قازان ئېلى ئۆزىنىڭ بىر عەسىردەن ئارتىق تۇرمۇشىندا بىر توقتاۋسىز سوعىشىپ تۇرعان.

روسلارنىڭ ھامان ھۇجۇم قىلىپ تۇرۇۋلارى، قازانلىلارنىڭ ئۆزلەرىنىڭ مەسكەۋ جىرلەرىنە ھۇجۇم ئىتكەلەۋلەرى، نوعايلار بىلەن ھەم ئۆز ئارا قانلى پارتىيە نىزاعلارى ئېلنى قان ئىچىنە باترعان ئىدى. تۇرمۇش شۇلاي بولعان، سۆزگىندا بىلگىلى مەدەنىيەت ئارتا ئالارعا مۇمكىن توگل، شۇنىڭ ئۈچۈن قازانلىلار ئۆزلەرىنىڭ مەدەنىيەتلەرىن ئارتىرو توگل، ھەتتا بۇلعار خانلىقى زامانىسىندان توبەن تۈشرگەنلەر.

بىكلەرى، مىرزالارى ئاراسىندادا يازۇ يازا بىلە تورعان كىشىلەرى ئاز بولعان. بەعزى ۋاقىتدا روسىيەگە ئىلچى بولىپ بارعان ئېلنىڭ ئاق ساقال بىكلەرى، يازۇ يازا بىلمەگەنلىكلەرى ئۈچۈن مۇعاھەدەلەرگە مۆھرلەرىن گىنە باسالار. شولاينوق قازان دەولەتىنىڭ حۆكومەتى تارافىندان چىعارىلعان يارلىقلاردادا خاتا ئىملا بىلەن يازىلعان عەرەبچە سوزلەر ئۇچرىبدىر ئىدى. (1) قازانلىلار بولغار زامانىسىندان بېرلى ئىسلام دىنىندە ئىدىلەر. ئۆزلەرىن «مۇسلمان» دىپ ئاتاۋنى يارانالار. ئەمما «تاتار» دىگەننى سۆيمەيلەر ئىدى. ئالارنىڭ جىرىندە مەسجىدلەر كوپ ئىدى. مەعلوم كى مۇسلمان جىرىندە، ھەر بىر مەسجىد تىرەسىندە بىر مەكتەب بولا.

1) قازان شەھەرىندە مەدرەسەلەردە بار ئىدى. موللالار، عالىم مەعنەسىندا بولعان «دانشمەند» دىگەن بىر تۈرلى سىنف، شولاينوق قۇرئان يادلاعان (حافىزلار) يەنىسە «قارىلار» ۋە قازان خانلىقىندا «شەيخ» دىپ يۆرتىلە تورعان ئىشانلاردا بار ئىدى. بۇلار روسلار بىلەن تۈرلى مۇعاھەدەلەر ياساعاندا زور ئورن تۇتقانلار.

شۇنىڭ ئۈچۈن قازان شەھەرىندە مەدرەسەلەردە بولعان بولورعا كىرەك دىپ ئويلارعا مۇمكىن.

بۇرۇنعى قازان تاتارلارىندان بىردە كىتابلار، ئەدەبى ئەسەرلەر قالماعان. ئاننىڭ سەبەبى شولنوق سوعىشلارنىڭ كوپلىگى، شۇنىڭ ئۆستىنە 1552 نچى يىلدا روسلار تارافىندان قازان ئالىنعان چاقدا، بىنالار ۋاتىلعان چاقدا، ئويلەر ئالانعان ۋاقىتدا بۇلارنىڭ ھەممەسىندە زايىع بولعانلاردىر. لاكىن ئالاردا ئەدەبىيەت بولعان بولورعا كىرەك. شول ئەدەبىيەت كوبرەك دىنى مەسئەلەلەرگە عائد بولعان بولور.

لاكىن قازان خانلىقى دەۋرىندە ئەدەبىيەتنىڭ بۈتىنلەي دۇنياۋى مەۋزوعلارعا يازىلعانى بولماعاندىر دىپ ئەيتىپ بولمى. بىر ياقدان ئالتىن ئوردا دەولەتىندەنوك ئورتا ئازىيەداعى شىكىللى شىعرلەر يازىب ئالارنىڭ جىيىنىن بىرگە تۆزىلىب «دىۋان»لار ياساو عادەتى بار ئىدى. مەسەلەن ئالتىن ئوردا دەولەتىندە 1353 نچى يىلدا يازىلعان «مۇحەببەت نامە» ئىسىملى دىۋان بولعانى مەعلوم. تابىعى، مۇندى ئەرسەلەر يازو بىلەن قازان تاتارلارىنىڭ شەيخ، موللا، سەيد ۋە تالىب شىكىللىلەرى شۇعۇللەنگەنلەردىر. ئىككىنچى ياقدان قازان بىلەن نق مۇناسەبەتدە بولعان قاسىملىلاردان قالما 17 نچى عەسىر يازما ئەسەرلەر بار: قاسىمدا يازو بىلەن شۇعۇللەنگەننى قازاندادا شۇعۇللەنگەنلەردىر. ئۈچۈنچىلەي قازان ئەترافىندا ئەلگە قەدەر تۈرلى نوسخەلەردە تاراتىلا تورعان ۋە قابىرى نامەلەر بار؛ تۈرلى قىسسالار بار. مەسەلەن «داستان چىڭگىزخان ۋە ئاقساق تىمور». نىھايەت قازان تاتارلارىندا بىر ياساعان ئەدەبى ۋە دىۋانى (كانسىلارسكى) ئۇسلوبلى تىل بارلىقىن كورسەتوچى ساحىب گىرەي خان زامانىسىندان قالما بىر «يارلىق» بار. (1)

1) بۇ خاقدا يارلىقنى تابوچى سەيد واحىد ئەفەندىنىڭ ئايرىم ئەسەرى چىقماچاق بولعاندان. يارلىقنى بۇ يىردە كىتىرمىيز.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمى ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ئەگەر شونىڭ ئۈستىنەدە قازان ئارتىندا روس وە تاتار ئاوللارى يانىندا تابىلا تۇرغان، عەرەبى ئايەتلەر وە حەدىسلەردەن سۆزلۈك تاتارچا سوزلەر يازلغان قەبر تاشلارى وە بىك بۇرنغىدان قالغان وە قول يازماسى حالەتىندە يۈرى تۇرغان بر نيچە تاريخى حيكايە وە قيسسالارنى ئالساق. قازان خانلىغى دەورىندە ئەدەبى تل وە ئەدەبىياتنىڭ برنى قەدەر بولغانلىغى كورنە. كوبەن توگل گىنە تابلغان ساحيب گەرەى خاننىڭ يارليغىندا قازان خانلىغىندا ئالتىن ئوردا رەسمى تلى بلەن عوسمانلى رەسمى تلنىڭ قوشلوونىدان عيبارەت بولغان بر كانسەلياريە تلىنىڭ دە ياسالغان بولغانلىغىن كورسەتە. لاكين بو بابدا حازرگە ئەلى تاريخچىلار قولىندا مەعلومات بىك ئاز؛ ئزلەوچى وە مەنبەعلەرنى جيبوچى بولسا، حالدە مانبريال تابلاچاق. تاريخ عيلمى ئوچون تاتار ئاوللارىندا، مەچت چورمالارىندا، ئيسكى يازما كيتابلاردا ئيفرات كوب مەعلومەت وە مانبريال يانا. لاكين بۇلار ئەلىگە قەدەر ئزلەوچىلەرن كوتەلەر.

3 - ئەسترحان خانلىغى.

ئەسترحان خانلىغى. — ئەسترحان شەھەرى ئالتىن ئوردا كوچلى واقتدا ئوق بولغان. ئانىڭ مۆھيم ئيقتيسادى ئورنى، ئازييا، ھەم ياوروپا — ئيتاليان كالونيەلەرىنە ياقن تورودى ئارقاسندا بو شەھەر كوتەرلب كيتكەن. لاكين تورکلەرنىڭ داردانيلنى ئالولارى ئارقاسندا جەنوە ھەم وينيتسييە سەودەگەرلەرىنىڭ ئازوف وە قارا دېڭگزلەر بويندا‌غى كالونييالارى ئينقيرازغا يۈز ئوتقاچ، ئەسترحاننىڭ دا ئەھەميەتى كيمىدى. شونىڭ ئۈستىنەدە تاغى 14 نچى عەسردە ئاقساق تيمورنىڭ توقتامش خان بلەن سوغشرغا كيلگەن زامانندا بو شەھەر بىك زارار-

لاندى. لاكين ئالتىن ئوردا تەحليل ئەلنىنا باشلاغاچ ئالتىن ئوردا زامانندا مۇندا «تەمير» بولوب تۇرغان واسسال تۆزون مۆستەقيل ئينب ئيعلان قىلب، ئەسترحان خانلىغى تۆزلگەن. بو خانلق ئيسە تورکلەر باسغوروندا ئالو بلەن بۆتنلەى تورکييە ھەم ئانىڭ واسسالى قرم خانلىغى تەئسيرىنە بيرلگەن. لاكين شولاى دا مۆھيم بر سەودە مەركەزى بولوب قالغان. بو شەھەرگە ياقن جير وە ئيگنلەرنىڭ ئاز بولووى، بارى ئيدلنىڭ بەعزى قريلارندا ھەم بوزون سوۆنىڭ بويلارنداغىنا ئيگن وە باقچاچىلق بلەن شوغزللەنو مۆمكين بولغانغا، بو خانلق سەودەگە تايانغان بر دەولەت بولوب كيتدى.

ئيجتيماعى تۇرمۇش. — ئەسترحان دەولەتىندەگى ئيجتيماعى تۇرمۇش نەق شول قازان، نوغاى ئوردالارنداغى كوك ئيدى. سينفلاردا شول ئوق، خالقنىڭ تۇرمۇشىدا شولاى ئوق بولغان. بو ئيل ئيران، ئورتا ئازييە كوك مۆسلمان ئولكەلەرىنە ياقن تۇرغانغا كورە، مۇندا ميرزا، ئوغلان، بيكلەر بلەن برگە موللالار، خوجالار، شەيخ وە شەيخ زادەلەر ئاتالغان روحانيلاردا قووەتلى بولسان. ئالار سەياسەت ئيشىنە قاتنشالار؛ ئيدارە ئيشندەدە عولاما بلەن ئەعيان زور رول ئويناغان. ئالار خانلارنى ئۆشترەلەر، چاقرب كيترەلەر ئيدى. شولاى ئوق ئەسترحان، قرم وە نوغاى ئوردالارىنە ياقن تۇرغانغا كورە، ئەسترحان دەولەتىنىڭ ئيشلەرىنە بو ئوردالاردا قاتنشالار؛ قرم، نوغاى پارتييالارى شاقتاى نيزاعلارغا سەبەب بولالار ئيدى.

عومومەن بو خانلقدا ئاق سۆيەكلەرنىڭ سانلارى ئيفرات كوب بولغان؛ 16 نچى عەسردە خانلقدا 500 ئاق سۆيەك بولونى باشقا تاتار سينفلارى تورغانلقلارى مەعلوم.

ئىقتىسادى تۇرمۇش.

— ئەسترخان دەولەتىنىڭ توب ئەھالىسى تاتار-
لاردان ئىبارەت بولسادا، پايتەخت بولغان
ئەسترخان (حاجى ترخان، ئازدرخان) شەھىرىدە
چەت حالقلاردان ئەرمەنىلەر، ئىرانلىلار ھىندىلەردە تۇرالار.
تاتار كوبرەك سەودە بلەن شۇغۇللانەلەر. ئۇلارنىڭ ئىقتىسادى تۇرمۇشى
كوبرەك سەودە بلەن بولغان؛ چۈنكى ئەسترخان 15 نچى
ئەسىرلاردا، 9—10 ئەسىرلارداغى ئىتىل شەھىرنى ئورنى ئىدى.
شەرق مالى ئەسترخان ئارقىلى ياوروپا، روسىيەگە كىتە؛ قرىمغا
كىلىپ تۇرۇشقان ئىتالىيا (جەنوە) وە روم سەودەگەرلەرىدە كىلىپ
يوريلەر؛ ئوز ماللارنى كىتەرەلەر، شەرق ماللارنى ئالىپ كىتەلەر
ئىدى. ئەسترخاننىڭ ئوزىدە، ئول زامان ئۈچۈن مۇھىم مىقداردا
مال چىقا: ئول ئىسە بالىق ، بولىپ ئەسترخاندا تۇتۇلغان بالىق
روسىيەگە ئۇزاتىلا؛ ئەسترخانلىلار قازان بلەندە سەودە قىلالار ئىدى.
شۇلاي ئوق ئەسترخان دەولەتىنىڭ ئەھالىسى ئىگىنچىلىك،
باقچاچىلىق بلەندە شۇغۇللانەدر ئىدى. ئەسترخان تىرەسى كوبرەك
قۇملى ساھرا، تىستىپلەردەن ئىبارەت بولغانغا كورە، ئىگىنچىلىك
بلەن كوب شۇغۇللانىپ بولمى: ئىدىل يلغاسىنىڭ ، سول ياغىنا ئاغىپ
تۇشە تورغان بوزان (Бузан) يلغاسى تىرەسىندە مۇنبىت
بولغانلىقدان كوبرەك ، شول تۇرىندا ئىگىن چەچەلەر ئىدى.
ئەسترخان ئورداسىندا ئەھالىنىڭ كوبچىلىگى كوچمە حالق
بولىپ ، ئالار مال ئاسراپ كۈن كۆرەلەر؛ لاكىن ، بو ئەھالىدەن
كوب فايدا يوق؛ چۈنكى ئالار كوبرەك ئوزلەرىنىڭ ئرۇغ
باشلىقلارى بيكلەرگە تابىغ ئىدىلەر؛ ئەسترخان حۆكۈمەتىنە ئاز
ئەھمىيەت بيرەلەر ئىدى.
ئەسترخان خانلىقىنىڭ ئىكىنچى بر مۇھىم ئىقتىسادى تاياۋىچى
بولسا ، تۇزيا بالقچىلىق بولغان. ، بو مال بر ياقدان روسىيەگە

كىتە تورغان بولغان. شونىڭ ئۈچۈن ده 16 نچى ئەسىرنىڭ ئاخرىندە
ئەسترخان روسىيە ، قولىنە كرگەچ، روسىيەدەن ئانگلىيە وە
گالاندىيەگە كىتە تورغان ماللارنىڭ مۇھىملەرىندەن برىنسى بالق
، ئۇۋىلدىغى (ئىكرا) بولغان.

4-نوغاي ئورداسى.

ئۇمۇمى مەلۇمات.

13 نچى ئەسىردە ئالتىن ئوردا دەولەتىنە
كرگەن بىك كوب قەبىلەلەر ئىچىندە نوغاي
ئورداسى دا بار ئىدى، ، بو ئوردا 15 نچى ئەسىردە وە 16 نچى
ئەسىرنىڭ ئورتالارىندا ئەھەمىيەت ئالىپ كىتدى؛ ، بو واقىتقە
قەدەرلى ، بو حالق بىك ئاز مەلۇم بولغان. 15-16 نچى ئەسىرلەردە
ئىسە ، بو حالق سىياسى جەھەتدەن قووەتلەنىپ كىتكەچ،
كورشىلەرى بلەن مۇناسەبەت باشلاغانلار. 16 نچى ئەسىردە
نوغايلار ئوزلەرى ئۈچ ، ئوردا بولىندەلەر؛ ، بو ئوردالارنىڭ
ھەر قايسى بر مەلۇم جىردە كوچىپ يوريلەر. ئوزلەرىنە مەخسۇس
بيكلەرى (كنەزلەرى) تارافىدان ئىدارە قىلىنغانلار. ، بو حۆكۈمدارلار
، بو ئاق سۆيەك ميرزا ھەم كنەزلەر، ھەممەسى دە، باشقا تاتار
ئوردالارنداغى شىكىللى، چىڭگىز نەسلىندەن بولغان ئىدىگەى
جىنسىندەن كىلە تورغان بولغانلار. نوغايلار ئوزلەرى بر نىچە
ئورداغا بولىنگەن بولسالار ھەم باشقا تاتارلار شىكىللى بۆلەر
بر بۈتۈن دەولەت ياسى ئالماغانلار. شولارنىڭ برىسى جايق
يلغاسى بويىندا ، بولىپ ، بو يلغانىڭ كاسپى دىڭگىزىنە قويا
تورغان ئورنىندا ئالتىن ئوردا زامانىندا ياسالغان سارايچىق شەھەرى
ده بولغان؛ كاما بلەن ئىدىل يلغالارى ئاراسىندا ئىكىنچى بر نوغاي
ئورداسى ، بولىپ، ، شولارنىڭ خانلارى بۈتۈن باشقردستاننى ئوز.
قولىندا تۇتوپ، ئالاردان ياساق ئالىپ تورغانلار؛ بەعزى مەنبەغلەرگە

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمى ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

بينائەن ھەزرگى ئوفا يانندا ئالارنڭ پاى تەختلەرىدە بولغان.
ئۈچنچى نوعاى ئورداسى سبر ئورداسى دىب ئاتالغان.

نوعايلارنڭ تۇرمۇشى، شۇغۇللەرى.

نوعايلار كوچمە حالق بولغانلقلارىندان ئالارنڭ شۇغۇللەرىدە كوبرەك مال ئاسراو بولغان. ئالار ئاتلار ئۆسدرەلەردە؛ ئالارنى براق جيرلەرگە ئيلتب ساتالار. بەعزى واقتدا نوعايلار مەسكەوگە ئيللى مڭ باش ئات كيتەرەلەر ئيكەن. ئاندان باشقا ئالار مۆگزلى مال ھەم دۇيەلەر ئاسريلار، مۆگزلى مالنى قازانغا كيتەرەلەر، ئەمما ئاتنى قازان، توشكەج، كوبرەك مەسكەوگە ئيلتب ساتالار؛ بەعزى واقتدا مەسكەوگە قويلاردا كيتەرەلەر ئيدى.

بەعزى نوعايلار بر ئازغنا ئيگنچلك، باقچاچلق بلەن شۇغۇللەنەلەر. سارايچق يانندا ئالارنڭ ئيگنلكلەرى بولب كوبرەك بۇداى چەچكەنلەر. نوعايلارنڭ ئيگنچلك بلەن شۇغۇللەنوچىلەرى بوواش. مال ئاسراب ئۇروچىلارى ئيسە ھەر كوچمە حالق كوك ئيغرات سوعشچان بولغانلار.

بەعزى نوعايلار سەودە بلەندە شۇغۇللەنگەنلەر. بۇلارى ئيسە سارايچق كوك مەركەزىرەك جيرلەردە، سو يوللارى ئۈستندە ئۇرالار، ئالارنڭ حۆكومەتلەرى سەودە مالندان يوشلينا ئالادر ئيدى. بو ئشلەر بلەن ئالنى ئوردا داعى كوك داروغالار شۇغۇللەنەلەر ئيدى.

قالادا ئوروچى نوعايلار «يۇرت نوعايلارى» كوچب يۇرى ئۇرعان نوعايلار «ئولۇس» نوعايلارى دىب ئاتالالار ئيدى. كوچمە نوعايلار قش كۆنى جلىراق ئورندا، كاسپى ديڭگزى بويندا، ئورب جەى كۆنى ئيدل ھەم جايق بويلارندا كوچب يۇرگەنلەر. كوچب كيلە ئورعاچ ئالار كاما (چولمان) يلغاسنا قدەر قازانغا چاقلى كيلب جيتكەنلەر.

دين.

نوعايلارنڭ دينلەرى ئيسلام دينى؛ ئالارنڭدا موللالارى حۆرمەتلە بولب بيكلەرنڭ ياقنلارى، دوستلارى حيسابلانغانلار. بو حالق ئۆزلەرى كوبرەك كوچمە بولسالاردا، قەبرلەرنڭ ئۆستندە ترىە (كيشەن) لەر سالرغا يارانقانلار. عيلم ئۆيرەنرگە نوعايلار كوبرەك قرمغا بارالار، چۈنكى قرم تۈركيە قولندا بولغانلقدان ئاندا مەدرەسەلەر كوب ئيدى؛ بيگرەكدە باقچا ساراى قرم حانلغننڭ عيلم مەركەزى حيسابلانادر ئيدى.

نوعايلارنڭ ئيجتيماعى، سياسى تۇرمۇشى.

نوعايلار ئروع تۇرمۇشى بلەن كۆن كورەلەر، ئالارنڭ ئوردالارنڭ باشندا بيك (كنەز) ئۇرا. ئانڭ بالالارى، نەسلدەشلەرى ميرزا ئاتالالار ئيدى: (1) ئەگەر بيك ئولسە ئانڭ ئروعنداعى ئيڭ قارت كشى يە ئيسە زۇر، ئۆلۇ ئۇرا، بيك ئۆزنڭ ئروعداشلارى ئاق سۆيەكلەر ئاراسندا «ئاتا» يە ئيسە «ئۆلۇغ برادەر» حيسابلانب، باشقالارى بيكنڭ «ئنلەرى» حيسابلانغانلار. ميرزالارنڭ دەرەجەسى ئالارنڭ قارتلق بەشلكلەرى بلەن بولب، قارت ميرزانڭ حۆرمەتى ئارتغراق بولغان. بيك ئۆزى قش كۆنى سارايچق شەھرندە ئۇرعان.

ھەر بر ميرزانڭ مەحسوس ئۆلۈسى بولا، بو ئۆلۈسدە ئيسە عادى نوعايلار، يە ئيسە ئۆزلەرنڭ تەعبيرنچە «ئۆلسن

1) زورىراق دەرەجەلى بيك لەرنى «ئۆلۇ» دىب ئاتاعانلار. بو ئۆلۇ بيك نوعاى ئورداسنڭ باشى حيسابلانا؛ ئانڭ قول ئاستندا شول ئوق ئاق سۆيەكلەردەن بر كشى ئاتق بولب قرمداعى كبك «نورالدين» دىب يۆرگەنلەر. شولاى ئوق نوعاى ئورداسندا يۆرۆنعى نەسلدەن ئوعان «قاراچى» ئاتالا ئورعان قرم وە قازانداعى كبك ئاق سۆيەكلەردە بولغان.

كشىلەرى» تۇرالار ئېدى. ئەگەر ميرزا باشىن بولوب ئانى
حالق سۆيسە، ئانىڭ ئۆلۈشى ئۇزۇر بولا ئېدى: دېمەك ميرزالارغا
بويسۇنو بىر دەرەجە حالقنىڭ قولىدا بولغان. بەعزى ئۆلۈشلار
قايسى ميرزالارغا وەراسەتەن (ئاتادان بالاغا) دە كوچكەن.
بىكنىڭ ميرزالارغا مۇناسەبەتى حاكىمىيەتى بىر مەعلوم رامكادا
قويلماغان. ئەگەر عەيرەتلى وە تەدبىرلى بىك بولسا، ئاڭار مير-
زالار، حالقدە باشىنى بويسۇنالار. دېمەك نوغايلارنىڭ ئىجتىماعى
تۇرمۇشىدا بىر نى قەدەر حالقچىلىق ئەسلىي ساقلىنان بولغان.
بو ئىش هەر بىر كوچمە حالقدا بولا: بىك بىت ئول عەسكەرى
قوماندان: چۈنكى نوعاى حالقى كوچمە حالق بولغانغا كورە
كوبمەك سوعش: ئالاو بىلەن بەشەگەن. ئەمما مۇندى جەبانەدە
قوماندانىنىڭ عەيرەتى، سوعش ئىشىدە ئۇستالىعى شافتى ئەهمىي-
يەتلى دىر. ئەگەر ئېندى بىك مۇندى كىشى بولماسا، ئانىڭ تەبە-
عەلەرى دە، ميرزالاردا باشقا بىر ئۆلۈشنىڭ بېگىنە بارىب تابىع
بولالار، شوكار حرمەت ئېتە باشلىلار: بە ئېسە قرىم، قرعز تورداـ
لارى كوك نوعايلارعا قەردەش بولغان باشقا تۈرك تورداللارىنا
قوشلالار ئېدى. شونىڭ ئۈچۈن نوعاى بىك لەرندەن بىرسى روس
چارىنا: «بزنىڭ حالق قىردا تۇرا. قالالار يوق، حالقنى ئىتوتىب
بولمى» دىب ئۈزىنىڭ حاكىمىيەتنىڭ ئازلىعىدان زارلانعان ئېدى.
شوندى حالەت حوكۇم سۈرگەنگە كورەنە

تۈرلى سىنفلارنىڭ بىر بىرسىنە مۇناسەبەتلەرى:

ميرزالار، قارا حالقدا كوب واقتدا بىك-
لەرنىنە قارشى قوزال كوتەرب ئېتىبلال
چىعارالار. بۈتۈن توردادا عائىد مەسئەلەلەر
حاقندا بىك (كنەز) ئۈزىنىڭ تروعداش عەم جىت جىنسىدەن بولغان
ميرزالار بىلەن كىڭەشكە تېيش: قەرار بىك تارفىدانعىنا ئوزى-
جەلكى بۈتۈن توردا تيسمەندەن چىعارلالار ئېدى. بىك مۇهىم مەسەلە-

ئالاردە، مەسەلەن: سوعش ئېيلان قىلىۋ، بىر بىر ئېل بىلەن مۇئاهەدە وە
سۈلۈح باساو شىكىللى ئىشلاردە بىك ميرزالار بىلەنگەنە كېڭەشىب
قىلمى. مۇندى واقتلاردا ئۇلۇ ئۆلۈشنىڭ ئاق ساقاللارى، قارتلارى،
بايراق كىشىلەرى بىلەندە كېڭەشىرگە. ئالارداندا رۇحسەت ئالىرغا
تېيش ئېدى. مەسەلەن: بىرو اقتنى بىر بىك (كنەز) روسىيە بىلەن
سوعشىر عاتويلاب شوندى حالق وەكىللەرىن چاقرعان ئېدى. لاكىن
وەكىللەر مۇئكار قارشى كېلب، سوعش بولامى قالمان ئېدى. بەعزى
واقتدا نوعايلارنىڭ جىيىنلارندا «قارا سۆيەك» عادى فەقىر حالقنىڭ
تاوشىدا كۆچ ئالب كېتكەن. مەسەلەن بىر واقتنى قارا حالق
ئىشكە قاتنىشىب قرىمغا ئېلچى جىبەرودەن بىكنى تىعانلارى مەعلوم،
قازاندا ئۈم كوك نوعايلاردادا قاراچىلار، تۇعلانلار، بولوب ئالارنىڭ
دەرەجەسى باشقا ميرزالارغا قاراعاندا يوعارى بولغان.
دېمەك هەر بىر سىنىق نوعايلاردا ئىشكە قاتنىشالار: لاكىن بو سىنىف-
لارنىڭ بىر بىرسى بىلەن ئيقتىسادى مەنفەعەتلەرى بىرگە تورى
كېلمىدىر ئېدى: بىك ئۈچۈن كورشىلەرگە دەفعەتەن هۇجوم قىلب،
ئەسىر ئالب، ئۇل ئەسىرلەرنى كاسبى ديگگزى ئارتنداعى
ئېللەرگە ئېلتب ساتو فايدالى: ئەمما بەعزى ميرزالار سەوده بىلەن
شوعوللەنب عۆمر ئىتكەنگە، بىكنىڭ سوعشاسى كېلگەن ئېللەرى
بىلەن دوست تورا ئىلارى كىلەدر ئېدى. شونىڭ ئۈچۈن روسلار
هەر واقتدا بىكلەرگە قارشى، ئالارنىڭ تەبەعەلەرى بولغان ميرزا-
لارنى قوزرتب، ئالارعا قورال، مىلتىق، توب حەتتا عەسكەر بىرب
تۇرالار. كوب وقتدا كنەز بىلەن ميرزالار ئاراسىدا نىزاع بولب
تۇرا. قارا حالقدا ميرزالار بىلەن كورەشەلەر، ئەگەر ميرزا
حالقنى قىسا، قەهرلى باشلاسا، حالق ئانى تاشلاب كىتە هەم
شونىڭ بىلەن ميرزالارنى ئابترالا. چۈنكى ميرزالارنىڭ هەر
قايسىنىڭ ئۆزىنە كورە عەسكەرى بولا، ئەگەردە حالق باشقا مير-

ئەۋلاد گۆرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

زالارغا كىتسە، يە ئىسە باشقا ئۇلۇسقا كىتسە، مىرزالار ئىگىن
قولسىز ,بولىب قالالار ئىدى،
نوعايلار مەدەنىيەتتە بىك توبەن بولغانلار.
نوعايلارنىڭ مەدەنى ئالار 16 نچى عەسردە ئوزلەرى قالالار
دەرەجەلەرى. سالا، ئىستىحكاملەر ياسى بلمەگەنلەر. مۇندىن
ئىش ئوچن ئالار ئوستالارنى مەسكەودەن كىتىرەلەر. شولايوق تيمر
كىيىم، سوعش بورنگى (Шлем) قلچ شىكىللى نەرسەلەردە چىتتەن
كيلگەن. مىلتىق، توب كوك قوراللار كوبرەك مەسكەودەن كىلە. جەيگى،
قشقى كىيىملەر، كىيىملك تولالار، كاعەز، قارا ساوت، مۇھر، بويار،
ئىيەر، ئاراق، چاتر شىكىللى نەرسەلەردە چىت ئىللەردەن. كوبرەك
مەسكەو پادشالىغندان، كيلە تورعان بولعان. ئالدا ئەيتىلگەنچە
عىلم مەعارىفدە، مەكتەب، مەدرەسە شىكىللى نەرسەلەردە نوعاي-
لاردا يوق، ئالار عىلم ئالر ئوچن قرمغا يورگەنلەر.
نەتىجە. ,بو سۆيلەگەنلەردەن كورلەكى، نوعايلار ھەم
ئىقتىسادى ھەم ئىجتىماعى جەھەتلەردەن قازان وە ئەسترحان
ئويوشمالارندان ئارتدا قالغانلار. ئالارنڭ جعرافى مەوقىعلارى
نوعايلارنى برگە جىيىب بر دەولەت ياسارغا ئىرك بيرمەگەن.
ئوروغ - پاترىيارحات ئورموشى ئالاردا شاقتى كوچلى رەوشدە
ساقلانب قالغان. شولاي بولسادا بز نوعايلاردا ,بو ئورموشدان
فيئودالىزمغا تابا ئاتلاونى- كورەبز. شىكسز بز ئالارنڭ ئىجتىماعى
ئورموشندا فيئودالىزمنڭ بىك كوب ئوقتاسن سىزەبز، لاكين
بولاردا فيئودالىزم ئوزلەرنە، يەعنى كوچمە حالق تفكار مەحسوس-
قازان، ئەسترحان، نوعاي ئوردالارى ئورا-
,بو ئوردالارنڭ بر سندا مۇناسەبەت بر مەعلوم رامكاغا
برسنە مۇناسەبەتى كرمەگەن، ئالاردا بر سەياسى ئاڭ، ئىتتىفاق
دىگەن نەرسە يوق ئىدى. دۇرست بەعزى واقتدا قازاندا

ئەسترحان خانلارى نەسلىدەن كيلە تورعان خانلار بولا ھەم
,شول واقتدا قازان بلەن ئەسترحان ئىتتىفاق ياسىيلر ئىدى.
ئەگەر ئىندى قازاندا قرم خانلارى گەرەيلەر نەسلىدەن كيلگەن
خانلار بولسا، ,شول واقتدا نوعايلار قازانغا دۇشمان بولالار، چۈنكى
نوعاي مىرزالارى كوبىسىنچە گەرەيلەرگە دۇشمان ئىدىلەر.
ئىلگەرەك قازاندا ئولوغ مۇحەممەد جنسى خانلق سۈرگەندە
ئەسترحاندا ئالتن ئوردا خانى كچك مۇحەممەد خان جنسى خان
بولغاندا، قازان ئەسترحان ئوردالارى بر برسنە دۇشمان بولالار:
چۈنكى ئولوغ مۇحەممەد. كچك مۇحەممەدلەر بلەن بر برسنە
دۇشمان ئىدىلەر. شونڭ ئوچن ,بو سەلالەلەردە ئوروغ دۇشمانلىغى
حۆكم سۈرە ئىدى. شولاي ئوق قازاندا نوعاي مىرزالارى
جنسندەن بولغان خانلار حۆكومەت سۈرگەنبە. قازان بلەن
ئەسترحان ئاراسى سووق بولادر ئىدى. قەبىلەچىلك وە ئوروغ
دۇشمانلىغى مەسئەلەسندە ,بو ئوردالارنڭ حۆكومەتلەرى كوبرەك
ئەھمىيەت بيرەلەر. شونڭ ئوچن ئالار ئاللارنا كيلب باسقان
مەسكەو تەجاوزى سەياسەتنڭ يوزرنەن كورميلەر ئىدى. ,بو
زاماندا ئوردالاردا حاكىم سىنفلاردا مىللىيەت ئاڭى‌دا يوق
ئىدى، چۈنكى ,بو خانلق وە ئوردالاردا خالق قەبىلەلكدەن
مىللىيەتكە كوچە ئالماعانلار ئىدى. شولاي ئوق بولاردا
دينى تويغىدا خونلەب يوق، چۈنكى ,بو 16 نچى عەسردە
تاتارلار مەدەنىيەتتە ئاعىدا ئارتقا كيتكەنگە. ئالدى تويغى ئوچن
بر ئاز بولسادا ئاڭ-بلم كيرەك بولغانغا. تويغىدا بارى عولاما-
لاعتنا بولسا بولغاندر. مەسەلەن، بيكلەر، مىرزالار، ئوزلەرنڭ
سەياسەتلەرنە ئوڭى كيلسە مۇسلمان روحانيلارن ئوتترودەنە
ئارتميلار ئىدى.

5 - سىبىر ئورداسى.

ـ چىڭگىز ئوردىنىڭ ئىمپېرىيەسىن ئىدارە

سىبىر ئورداسىنىڭ ئوچىن ئوغوللارىغا بولگەن چاقىدا غەربى

ياسالووى. سىبىردەگى ئوب (Ob) يلغاسى وە ئانىڭ

تارماقلارى ئىرتىش، توبىل يلغالارى بويلارىدا بوتىن شەرقى ياوروپا بىلەن بىرگە ئۇلۇغ ئوغلى جوچىگە تېگەن: شونىڭ ئوچىن ئالتىن ئوردا دەولەتىنىڭ كوچلى چاقلارىدا ئورالنىڭ تىگى ياقىدا ئانىقى بولغان. لاكىن بۇ ئالتىن ئوردا زاعىفلەنە باشلاب، واق ـ واق ئوردا ـ خالق وە قەبىلەلەرگە بولونە باشلاغاچ، ئورالنىڭ تىگى ياعى ئىدارە تىشى ناچارلاندى. واق تىبەك قەبىلە وە ئۇرۇغ باشلىقلارى واق مىرزا وە خانزادەلەرنىڭ هەر قايوسى ئوزلە ـ رىنىڭ جىرلەرن ئوزلەرى بىلەب، نوغاي ئورداسىنداعى توسلى ئورا باشلادىلار: لاكىن 15 نچى عەسىردە بىر سەياسى ئويوشما ياسالىب، شول جىرلەرنى بىر قولغا ـ بىر ئىدارەگە كىرتەرگە ئومتىلو نووا باشلادى. خالقنىڭ ئوتراقلى تورمۇشىنا ئويرەنە بارووى، سەودە وە سانار ئوچىندە ئەرسەلەر ياساو هونەرىنىڭ تووىدا بىر قووەتلى حاكىمىيەت وە بىر ساياسى ئويوشما ياساونى تىلەر ئىدى. شوشى ئىقتىسادى سەبەب ئىلە 15 نچى عەسرنىڭ ئورتاسىندا سىبىر ئوردا ـ ن دەئىيە خانلىقى دىگەن بىر دەولەت توغدى.

ـ ئورالنىڭ تىگى ياقىندا، ئوب يالغاسىنىڭ

خالق. ئورتا ئاقىمىندا وە ئانىڭ تارماقلارى ئىرتىش، توبىل ئىشىم سولارى بويىنداعى ياقىلاردا بوروڭى زامانلاردا ئىبن چىنسىدەن بولغان ئاستىاك وە باشقا قەبىلەلەر كون كورگەنلەر.

لاكىن 13 نچى عەسىردە ئورتا ئازىيادا بولغان ئىنقىلاب، يەعنى توىاك تاتار ـ مانغول دەولەتى ياساو موناسەبەتى بىلەن ئالماشىنولار، ئوردۇ، ئوروك قەوملەرنى جەنوبتىن شىمالگە قارەگەنە ئىنب تارالدىلار. مونە شول چاقتا بىر تورگەم ئوروك قەبىلەسى كىلب بو ئورنلارنى ئىشغال ئىلدى، سوڭرا بولار شوندا باقى جىرلەردە كوچب يوروگەن قىرغىز وە نوغاي ئوركلەرى بىلەن قوشىلب سىبىر تاتارلارى دىگەن بىر خالق ياسالدى. تىگى جىرلى فىنلىرنىڭ بىر كىسەگى تورك بىلەن سوغىشلاردا جىڭىلب، شىمالدەگى تايغا وە بالقن ئورمان، ساحل الارغا كوچتىلەر، بىر كىسەگى زامانىنىڭ توتووى بىلەن ئوزلەرىنە قاراغندا مەدەنىيەلك توركلەر بىلەن قوشىلب تىلەرن يوغالتدىلار، تاتارلاشدىلار. سوڭرا 14 نچى عەسرلەردەن باشلاب سىبىر ئولكەسىنە ئورتا ئازىيادان تاجىك وە سارت كىبك مەدەنىيەتدە يوغارى، سەودەگە وە هونەرمەند خالقلار كىلدىلەر. بولار ئاداتراق خالقلار ئىچندە توروب، تاتار بىلەن ئالش بىرش ياساب: ئوزلەرىنىڭ يابلق وە مەدنىيەتلەرى تارقاسندا جىرلى تاتار وە فىنلاردان فايدالانو ئوچىن كىلدىلەر. بولارنىڭ ئىچندەن سىبىر تاتارلارنىڭ بورژواسى كىلب چىقدى. مونە شولاي ئىتب سىبىر ئورداسىنىڭ خالقى ياسالدى.

ـ سىبىر تاتارلارى كىلگەنچە ئوك

مادى ئول ئورنلاردا تۇرغان فىنلار شاقتى

مەدەنىيەت. دەرەجە مەدەنىيەتكە جىتكەنلەر: شەهەرلەر وە ئىستىحكاملار سالا بىلەر: بولان كىبك حەيوانلار ئاسرىلار، ئوزلى ئىنوشدەگى قورالار بىلەن بالق وە حەيوان ئاولى بىلەلەر. حەتتا كىچرەك پادىشالاردا ياساب ئومر ئىتەلر ئىدى. لاكىن تاتارلار ئىمندن بو فينلاردان ئالداراق بولغانغا، مونىدا مەعلوم بر مەدەنىيەت ئىمەسى وە ئول مەدەنىيەتنى كىنگروچى ئولان ئويناب

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولليازمىلار ئامبىرى

كيلدىلەر: بۇلار ئۇزلەرى بلەن برگە ئاو، بالىق ،تونو، مال ئاسراو، ئيگنچىلك، تۇرلى كيرەك ياراق ئەرسەلەر ياساو ھۇنەرلەرن ھەم سەودە كيترەدىلەر. مۇنە بز ھەزر سيبير تاتارلارنىڭ ماددى مەدەنىيەتلەرىنىڭ ھەر بر تۇرلىسنە كوزنى بۇرتب چقەيق.

ئاو وە بالقچىلق.

— شيمالدىرەك ياتقان تورمانلى ھەم سازلامق تورنلارنىڭ تاتارلارى قوشلار، باحشى تبرنلى جەنلكلەر ھەم ئبرى قر كۇبكلەرى ئاولاب تركلنك قىلالار؛ مۇنىڭ ئۇچن تۇرلى ،زورلقدا ئوق، جەيەلەر، قابقنلار ھەم ئوچلى راگاتينا ئاتالعان قورللار ئيستيەمال ئيتەلەر ئيدى. تاتارلاردا بالقچىلق بيك تەرەققى ئيتكەن بولعان. سيبيرنىڭ كوللەرى، يلعالارنداعى ئيفرات كوب بالق تاتارلارعا ياحشى رىزق بيرگەن. بالقنى تاتارلار قارماق، مەحسوس سۇزگى، جەتمە وە باشقا تۇرلى ئەسباب بلەن توتالار ئيكەن.

مال ئاسراو.

— ،توبل، ئيشيم بلەن ئيرتش يلعالارىنىڭ تورتا ئاعىملارنداعى كيڭ دالالار — حەيوان مال ئاسراو ئوچندە بيك مەعقول تورنلار ئيدى. تاتارلارنىڭ ئيڭ كوب ئاسرى تۇرعان ماللارى جلقى بولعان؛ شونىڭ ئوچندە حەزرگى كوندە بورونعى ئاول، قالالار حەرابەلەرىنىڭ تورنلارن قازعاندە ئات ،تزبرويى كوب تابىلا. شولاى ئوق قوى ئاسراعانلارنىڭ دائير مەعلوماتدە بار. ئەمما سيبير — ئوگز شبكللى مالنى ئاسراولارى تاريحقا مەعلوم توگل.

ئيگنچىلك.

— ،توبل ھەم ئيرتش بويندا عى ئيگن ئوگا تورعان تورنلاردا تورعان تاتارلار ئيگنچىلك بلەندە شوعوللەنەلەر بولعان. بورونعى ئاول وە قالا قالدقلارن قازعاندا سوقا ئيمرالەرى، ترما تشلەرى كوب

تابىلا. شولاى ئوق روسلار تاتارلار بلەن سوعش زامانلارندا ئيسكى حوجالارى تاشلاب چققان شەھەرلەردە روسلار بيك ئيكمەك زاپاسى تابالار ئيكەن. ،توب يلعاسنىڭدا تورتا ئاعمندا تورعان تاتارلاردا ئيگن ئيگەلەر ئيكەن.

كەسب ھۇنەر.

— مال ئاسراو، ئيگن ئيگو بلەنگنە تاتارلار قەناعەتلەنمەگەنلەر. ئالار تۇرلى ئەرسەلەردە ئشلى بلگەنلەر. بالتا ئشى، چولمەك ياساو، تيمرچلك ھۇنەرلەرى بلەندە شوعوللەنگەنلەر. تيمردەن چويىن قويو، باقردەن تۇرلى ئەرسەلەر ياساو؛ پچاق، قايچى، بز، ئوتركى، بالتا، بوزاق، شيكللى ئەيبرلەر ئشلەگەنلەر.

،بو ئشلەردە، چوكچلەر، ئيگەولەر، تاش قايراقلار، ئيستيعمال ئيتكەنلەر: حەتتا مۇندى ئەرسەلەر ياسارعا كيرەكلى مەعدەنلەرنىدە تاتارلار ئوزلەرى جيردەن چقارعانلاردر، ديب ئويلانا.

سەودە.

— سيبيريا تاتارلارى ماددى مەدەنىيەتدە ئوزلەرنىڭ كورشلەرى بولعان فين قەوملەرندەن ئوسەرەك ئيدى. ئالار ،بو ئەرسەلەرنى ياساب ئوزلەرى ئيستيعمال قلو بلەنگنە ھەم ئيگنلىدە ئوزلەرى ئاتاو بلەنگنە. باحشى ئاتلارنى ئوستيرب ئوزلەرى ئاتلانو بلەنگنە قەنەعەتلەنمەسلەر؛ ئالار ئوزلەرنە كيرەكدەن ئارتقندا ئشلى باشلادىلار. ئوزلەرى ئشلەگەن تيمر ئەرسەلەرن تاتارلار ئاسنە كلەرگە (بر فين قەبيلەسى) ئيلتب، ئالاردا كوب بولعان جەنلك تيرلەرنە (مبحلەرگە) ئالماشدرالار ئيدى. شولاى ئوق ئارتق ئيكمەكلەرندە ،شول ئوق حەلقلارعا بيرب ئالاردان جەنلك تيرلەرى كبك خام تدشيا (сырой материал) ئالعانلار.

سيبير تاتارلارنا چيتەندە مال كيلب تورعان؛ بوحارادان ئالارعا ئاسل تاشلار، قورچ قلىچلار، تۇرلى مابق ماتيريەلەر،

ئەمما قتايدان فەغفور (فارفور) ساوت سابا، جىدەك ماتېرىيەللەر كېلگەن.

شەھەرلەر.

— سەۋدەگەر، بازاركانلار، ھۆنەر مەن- لەرنىڭ تورا تورغان ئورونلارى شەھەرلەر بولغان. بو شەھەرلەرنىڭ كوبىنسى ئەلى تاتارلار كېلمەس- بۇرۇن ئوق ياسالغان بولسالاردا، تاتارلار ئېيتىبىكاملەر ياسارغا ئۆيرەنىب كېلگەنلىكتەن، ئالارنى بر مەئلوم فورماغا قويغانلار ھەم سانلارىندا كوبەيتكەنلەر.

تاتارلار شەھەرنى «تورا» دىيب، شول شەھەرلەردە تورو- چىلارنى «تورالى» دىيب يۆرگەنلەر. تورا بلغاسى قرىبىندا ئىسكى پيانچىنا؛ چىنگى تورا، توبل وە ئىشىم سولارى بويىندا بولغان. روس يەئىسە سوڭرا سىبىر ئىسملى شەھەرلەرى بولغانن وەقايىع نامەلەرى تاتارلارنىڭ ئون بىشلەب شەھەرلەرى بولغانن بلدرەلەر. (باۋلو تورا، تارخان قەلعە، قزل تورا، قوللارا، بالىم، سوزغاتورا، بىسىكتورا، مۇخەممەدقول، ئاتنىكىن، قاسىم تورا، قاراچىن شەھەرلەرى بولغان. (1)

تاتار شەھەرلەرى يلغا بويىندا، قازان شەھەرى تۆسلى بر بىيىك يار باشىندا، بولب سۇن، گۈرەك بولغان يافلارىن ئالغان بولغان. شەھەرنىڭ نىچە قات ئور بلەن ئەيلەندۇرب ئالىنغان، بولب، شونىڭ بر ئۆچى ئاغاچ قويما بلەن ئەيلەندۇرب، ئور ئارقىلى چىنارغا كوبرىلەر نىچە جىرىنە قاپقا ياسالب، ئور ئارقىلى چىنارغا كوبرىلەر ياسالغان بولغان. شەھەر ئوزى ئۇزۇن بولمىچا بىش يۆز بلەن جىدى يۆز مورەببەع سازىن بولغان. شونىڭ ئۆچىن ئاندا عەسكەر، حۆكومەت ئەھلى، سەۋدەگەرلەر، ئالارنىڭ مالارىندا بولب، ئەھلى شەھەر تىرەسىندەگى بىستەلەردە ئاۋلالاردا

(1) بو ئىسمەرنىڭ تاتارچا ئېيتىك ئاتالغانى بلب بىرلماي.

تۇرغانلار، تورتىنچ بولسا شەھەرگە كېلب سىيىلىنا تۇرغان بولغانلار.

تۇرمۇش.

— بو شەھەر وە ئاۋلالاردا، بىستەلەردەگى يۇرتلار تارات. قاراغاي يەئىسە چرشى كېلك بورەنەلەردەن سالىنغان بولغان. تەرزەلەرى قارىنىقدان (сальна) دان. ئېشكلەرى ئاغاچ، بولب تىمر يەئىسە باقر توپسالى بولغان. ئېشىككە قويلغان بىكلەرىندە تىمردەن حەيوان سوراتىندا ئىشلەنگەن بولا ئىدى. ئاۋلالاردا يۇرتلار كچىرەك، حەتتا كوب جىردە قۇلغالاردان ياسالغان، بولب كوچىرب يۇرتتورگە ئۇڭايلى بولغان. چونكى حالق يۇرتلەدى ئوك تورا قلى تورمۇشقا چىققب جىبىدەگەن بولغان.

ھەر ئۆينىڭ ئچىندە ئوچاق (يەئىسە چودال) بولب كىرپىچلەردەن سالىنقان بولغان. دىوار قربلارىندا سەكىلەر ھەم ساندقلار قويلغان بولغان. ساوت سابا نىسە چويىن قازان، باقر قۇمغانلار، تۇرلى ھەندەسى رەۋشتەگى بىزەكلەر تۇشىرلگەن چولمەكلەردەن عىبارەت بولغان. بايلارىندا ئىسە ساوت سابا قتاى نەفقى بولغان. شول ئوق ئۆيدە بارما تارتر ئۆچىن قول تگرمەنى بولغان؛ كىيىملەرى، نىسە يۇرۇنقى بولغان. قازان تاتارلارىنىقى تۆسلى بولغان. تابلغان بلەزەك، بالداق، ئالقا، يۈزۈك شبكللى نەرسەلەر شونى كورسەتەلەر.

سىنىپلار وە ئالارنىڭ كۆرەشى.

— باشقا تاتار جەمىيەتلەرىندە كورگەنىمزچە، سىبىر تاتارلارىندا بر برسندەن بىك ئايرلغان ئىكى كىيسە كىكە بولنگەن ئىدى.

توبەن سىنىف ئاوچى، بالقچى مال ئاسراوچى- كۆتوچى، ئىگنچى ھۆنەرچى (بالتا ئوستاسى، تىمرچى) لەردەن عىبارەت بولغان. يوغارىقى سىنىف باشندا خان، ئاندان قالا سۇلتان، بىك مۇرزا ھەم سەيدلەر بولغان. يۇقىرى سىنىف سەياسى ياقدا ندا، بايلق

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بيكلەر، مۇرزالار جەمەتىندەندە توبەن سىنىفدان ئۈستىدە تۇرغان. بر قەبيلە بەئيسە ئۇروغنىڭ باشىدا تۇرغانلار، ئىدارە ئېتكەنلەر. ئالارنىڭ قايسى مەجكەم شەھەرلەردە تۇرۇب زور جيرلەر وە كوب توبەن سىنىف خالقنى بيلەب بر تابىرىم مۇستەقىل پاتشالار شبكىللى تۇرالا. حەتتا خانلارغادا بويسۇنمى تۇرغان بولغانلار.

روس وە قايم نەويسلەرىنىڭ بلدىروونە كورە توبەن سىنىف بلەن يوغارىلار ئاراسىدا بيك قاتىق سىنىفى نىزاع وە كۆرەش بولغان. ئانىڭ سەبەبى ئيسە ميرزا وە بيكلەرىنىڭ توبەنگى سىنىفلارنى قسولارى، تالاولارى بولغان. شونىڭ ئۈچىندە ئالار بايلارغا وە خوجالارىنا قارشى قوبب برنيچە مەرتەبە سوغشقا- نلارىدا مەعلوم.

چيكلەرى. — سبير خانلىغى شاقتى زور بر دەولەت ئيدى. عەربدە ئانىڭ چيكلەرى ئورال تاولارىنىڭ شەرقى ئېتەكلەرى. شيمالى چيكلەرى تورا يلغاسىنىڭ باشىدان باشلانا؛ شەرقىدە نابا ئيسە 58 دەرەجە عەرزى شيمالگە قەدەر سوزىلادا، ئەمما جەنوبدەن كيك ساحرا بولغانغا برمەعلوم چيكلەرى يوق ئيدى. لاكين جير زور بولسادا خالق سيرەك وە ئاز بولغان.

6 — مەسكەو سەودە كاپيتاليزمى بلەن تاتار فيئوداليزمىنىڭ كۆرەشى وە ئانىڭ نەتيجەسى

مەسكەو دەولەتىنىڭ ئۆسووى.

تالتىن ئوردا دەولەتىنىڭ ئىنقىرازىغا يوز تۇتقان چاغى مەسكەو كنەزلىگىنىڭ ئۆسووى بلەن برگە توری كيلە: ئالتىن

ئوردا واقلانب. واق خانلارغا بولنىب. مەركەز زاعيفلەمگەن چاقدا بۇتۇن وبليكا روس خالقى مەسكەو كنەزلىگى تيرەسىنە جيبلا باشلاغان. مەسكەو كنەزلەرى باشدا ئالتىن ئوردا خانلارىنا تەربلكە تۇتب، ئالاردان باساق جيبو حوقوقىنى ئالدىلار؛ سوڭرا ئالتىن ئوردا خانلارى مەسكەو كنەزلەرنى ئۇلوغ كنەز دەرەجەسىنە منگردىلەر؛ ئالارغا هەر واقىتدا باشقا كورشى روس كنەزلەرى بلەن كورەشلەرىندە بولشلىق قلب تۇردىلار. نيهايەت ئالتىن ئوردا بسلب تاتار خانلىغى برلگن بوغالتب. واق خانلقلارغا بولنگەن چاقدا مەسكەو روسىيەنىڭ وبليكا روس قەومى تۇرا تۇرغان ئورنلارىن ئوز قولىنا كرتب بتردى. ديمەك روس فيئوداليزمىنىڭ سەياسى ياغى بو 16 نچى عەسردە بتدى. تابيعى، مۇنىڭ بتۇوىنىڭ توب سەبەبى ئيكانوميكادا ئيدى. بو زاماندان ئيلدى روسىيەدە ئاۋار حوجالىغى تۇغان، شەهەرلەر ئۆسكەن. نانورال حوجالق قاقشاغان، بازارلار پەيدا بولغان ئيدى. ئىچكى سەودە تووى بلەن برگە 16 نچى عەسرنىڭ يارىمندا پولشە، شويتسيە تارقىلى تشقى سەودەدە ئازغىنا يارانتلا باشلاغان؛ مەسكەو زور بازارغا ئەيلەنگەن ئيدى. ئەووەلى ياوروپاغا ئيراندان كيلە تۇرغان ماللار، بۇن، ناتلى تيسلى نەرسەلەر، دارولار هەممەسى دە تۈركيە تارقىلى تارايزون. ئيستانبول بورتلارندان ياوروپاغا ئۆزانتىلادر ئيدى؛ ئەمما 16 نچى عەسردا 1502 يلدا ئيران ئوپراغندا بۇتۇن ئيراننى جيبب، سەفەديلەر سەلالەسى قول ئاستندا زور بر دەولەت تۈزلگەچ، 1514 يلدان ئالب عوسمانليلار بلەن ئيران ئاراسندا سوغشلار چىقدى. شونىڭ ئارقاسىدا ئيران وە ئانىڭ ئارقىلى كيلە تۇرغان ماللار ئيسكى يول بلەن تۈركيە ئارقىلى كيلالمس بولا باشلادى.

پاشادان ئيدل بلغاسى «يغەك بولغان» ئەيلنىب كيتەدى.
شونڭ ئوچن ،بومالنى روسييە ئارقلى كيترو ئوچن يوللار
ئزلەنە باشلادى. توركيە ئوزىدە بر ياقدان موھيم ئىنودە
بولن قولغا توشرو ئوچن، ئيكنچى ياقدان سەفديلەر بلەن
سوغشدا ئالارنڭ مالن برچيزگدە ساتارماس ئوچن ئيدل
بويين قولغا توشرو مەقسدى بلەن بولسا كيرەك. قازان،
نوغاى وە ئەسترخان ئشلەرنە قاتنشا باشلادى. شونڭ ئوچن
دە توركيە ئوزنڭ ۋاسالى قرم ئارقلى قازانغا ئوزننڭ
ۋاسساللارى ،بولغان گەرەيلەر سلالەسندەن ساحيب، سافا،
ئوتەمش گەرەيلەرنى قويدى. شونڭ ئوستندە ئەسترخان وە
قازان ئارتسندا ئوتىلا تورغان بالق مەينەلەسىدە ،زور رول
ئوينى باشلادى. ،بوزاماندا ئيگن بازارىدا توغانغا روسييەنڭ
ئول واقتدا حاكيم سنفى بولغان سلاۋيلى سالاۋيە ئاتالغان
ئالپاوتلار تورلەرنڭ خوجالغن ،زور ايتبرغا توتندلار: مونڭ
ئوچن ئالارغا پاشا جير پاشا كرمستيبەنلەر كيرەك بولا باشلادى:
،بو جيرلەرنى وە ،بو عەسكەرى - ئالپاوت ئيگەن ئيگەروچى
سلاۋيلى سنف ئيدل بويندا ئزلى باشلادى. . . ئەلحاسيل
مونە روسيەدەگى فيئاداليزمنڭ بتە يازب. سەۋدە كاپيتالى بولغا
كرووى. روسيەنى ئيدل بويى مەسئەلەسنە ئەھمييەت بيردرتە
باشلادى: شوندان 16 نچى عەسردەن ئالب ئيدلنى بويب تورۋچى
قازان خانلغنا ھوجوم وە تەجاوز سياسەتى باشلاندى.
تابيعى، تاتار فيئاداليزمى ،بو سياسەتكە قارشى سوغشب
جەواب بيرب توردى: وە ،بو برسنە قارشى بولغان ئيكى ئيجتيماعى
ئەساس بر برسى بلەن ئت بلەن مايچى شيكللى -بر توقتاوسز
سوعشا باشلادىلار. تابيعى قازان خانلغنداعى سەۋدە گەر ئاق
سويەكلەر روسييە بلەن پلان ياساو، سۇلح ياساو ياعندا بولدىلار:

مونە ئيحتيمال مەسكەو ياقلى جاسەلى، شاه عەلى خانلاردا ،شول
پارتييانڭ نامايندەلەرى‌ئيدر.

بيلگەنلى شوشى ئيقتيسادى وە ئاندان كيلب چققان
ئيجتيماعى وە سەياسى سەبەبلەر ،بو مەسئەلەدە ئيدئالوگييەدە
ياساتدلار. مەسئەلەنى دين ئوچن كورەش ئيتب قويدىلار:
روسنڭ پارانى ئولكەسى تاريخى «يازوچى گيراكليدق
شيكللى ئيسكى فيكرلى حەزرگى بەعزى تاريخچيلارىدا ،بو
مەسئەلەنى ئىرى بلەن يارم ئاينڭ كورەشى ئيترب تەسوير
ئيتدىلەر. (1)

مەسكەونڭ سەياسەتى.

مەسكەو حۆكومەتى مونڭ ئوچن بيك قرق برسەياسەت
يورتە باشلادى. ،ئول سەياسەت بولسا، تاتار ،ئوردالارن بر
برسى بلەن سوغشترو ئيدى. مونڭ ئوچن مەسكەو حۆكومەتى
بربر ئوردادان قاچقان، قوولغان خانزادە ميرزالارنى مەسكەوگە
جەلب قلا باشلادى: ئەگەر بر ئوردادان قوولغان خانزادە وە
تەشبيرلى ميرزا قاچب روسييەگە سيغنرغا كيلسە، مەسكەو
حۆكومەتى ،ئول كشنى بيك ياخشى قابول ئيتە، ئالارغا ئيدارە
قلرغا شەھەرلەر. ئيگن ئيكە تورغان جيرلەر. ئورمانلقلار بيرەدر
ئيدى. ،شولاي‌ئوق ئالارنى چوقندرو ئوچن‌دە ترنشالار ئيدى.
چۆنكى مۇندى خانزادەلەرنڭ چوقنووى بلەن ئالارنڭ قاينب
خان بولا ئالووندان ھم خالقنڭ باشندا تورووندان قوتلادر
ئيدى: شولاي‌ئوق مونى خانزادەلەر ئارقلى تورلى ئوردالارنڭ
خاللەرن، سەياسەتلەرن، ئالارنڭ حۆكومەتلەرنڭ سرلەرن بلب
تورادر ئيدى.

بو ئەسەر 1920 نچى يلدا يازلغان.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولليازمىلار ئامبىرى

قاسیم خانلغی.

1467 نچی یلدا ئوقا سوونڭ قریبندا حەزرگی رەزەن گوبیرناسینڭ بر کیبسه‌گنده «قاسیم خانلغی» ئیسمنده بر کچك دەولەت وجودکه کیلدی. باشدا بو خانلق ئلوغ مۆحەممەدنڭ مەسکەو کنەزی جیگەگەچ یاسالغان شەرتنامه بوینچا ئانڭ ئوغلی قاسیمغا بیرلگەن جیردە یاسالدی. شۇڭا ئول جیرگە ئورلی جیردەن تاتار جیبیب بر دەولەت شیکللی ئەرسە یاسالدی. لاکین قازان دەولەتی زاتیغلەنب مەسکەو کنەزلگی ئوسه باشلاغاچدا، مەسکەونڭ کۆچی بیتسه‌دە بو خانلقنی بترمەدی. سەیاسی مەقساد بلەن ساقلاب تاتارادی.

ئاتالغان "Городецкий" ئەووەلدە هەم ئاتالغان قاسیموف حەزرگی شەهەرنی پایتاخت یاسادی. رەزەن گوبیرناسینڭ بوئورنی ئول زامانلاردا قبن قەومندەن بولغان ئەهالیلی ئیدی. بو خالق بر مۆستەقیل دەولەت توگل. مۆندا مەسکەو کنەزی تلەسه کمنی خان ئیتب قویا، تاتار ئوردالارندان قاچقان کشیلەر مۆنداکیلب سیغنالار، قابیسی-سی ئول مەسکەو حۆکومەتی تارافندان خان ئیتب تەعەیین ئیتلەلەر؛ بو خانلارنڭ ئوزلەرینڭ عەسکەرلەری بولا، لاکین ئالار مەسکەودەن رۆخسەتسز بر ئش قیلا ئالمیلار ئیدی. ئول خانلار باری روسیەنڭ دۆشمانلاری بلەنگنه سوغشا ئالالار. ئالارنڭ عەسکەرلەرن بیگرەکدە مەسکەو حۆکومەتی ئالارنی، تاتار ئیللەرن ئالو ئشندە ئیستیعمال قیلالار ئیدی. بو عەسکەر تاتار خانلارینڭ قوماندا‌سیندا کورلسه‌دە، ئاسلدە بۆلارنڭ ئۆستلەرندە «گالاوا» لاری (تورەلەری) قاراب، حەفییەلك قیلب روس ئوتراالار. بو خانلقنی یاساونڭ باشلیچا سەبەبلەری شۇلار: قاسیم خانلغیندا کیرەك واقتدا قازان ئەستەرحان تەختلەرندە

ئوزلەرینڭ تارا فکیرلارن خان ئیتو ئوچن خانزادەلەر مەسکەو باقلی ئیتب تەربییە قیلنالار ئیدی. بوئوزینه کوره مەسکەونڭ تاتار پادشاهلاری ئوچن یاسالغان خان زاۋودی ئیدی. شۇنڭ ئۆستندە قاسیم خانلغی تورکیەنڭ کوزن بویاو ئوچن یاسالغان بر دەولەت ئیدی. 15-16 نچی عەسرلاردە تورکیەنڭ ئیفرات قووەتلی بر زامانی بولب بو واقتدا تورکیەنڭ بۆتن مۆسلمان دەولەتلەرینڭ باشی بولب، ئانڭ سۆلتانندا توزن حەلیفه ئیتب نیعلان قیلغان زاماناسی ئیدی. شۇنڭ ئوچن تورکیه ئازمی کوبمی باشقا مۆسلمان جیرلەرینڭ حاللەرن تیکشرب تورادر. مۆنه روسیه قاسیم خانلغن یاساب، ئاندا مەچتلەر سالرغا رۆخسەت ئیتووی بلەن تورکیه قارشندا مۆسلمانلارغا خیلاف دەولەت توگل ئیکەنلگن کورسەتەدر ئیدی. شۇنڭ ئارقاسندا قازان، ئەستەرحان ئیللەرن تلەسه نیشلەته ئالا، تورکیه ئانڭ ئوچن «مۆسلمانلارغا تییەسڭ» دیب بەیلەنه ئالاچاق توگل. شۇنڭ ئۆستنەدە روسیه ئوزینڭ تاتار وە باشقا دەولەتلەر بلەن سوغشندا ئول قاسیم خانلغینڭ عەسکەرلەری بلەن فایدا ئیتەچەك؛ بیگرەکدە بو عەسکەرلەر باشقا تاتار عەسکەرلەری بلەن سوغشرغا بیك کیرەك ئیدیلەر. بۆلای بولماندا تاتار ئوردالارن ئالغاندا روس بابار باللارینڭ قانی ئورنینا کوبرەك تاتار قانی قویلاچاق ئیدی. واقیعەن ئش شۇلای بولدندا. قازاننی ئالغاندا 50 مڭ قاسیم تاتارلاری، ئیوان گروزنی ناڭ لیوونیه بلەن سوغش قیلغاندا یوز 50 مڭ قاسیملیلار ئیشتیراك ئیتدیلار.

قاسیم خانلغی ئوزاق تورمادی. قازان، ئەستەرحان روسیه قولینا کرگەچ، تورکیەدەنده مەسکەو قورقمی باشلاب کوچەیگەچ،

ئۇل كىرەك بولمادى. شۇنىڭ ئۈچۈن 1678 ـ نچى يىلى ئۇل
خانلىق يىتىرىلدى.

ئالتىن ئوردادان ئايرىلىپ چىققان
قىرىم ئورداسى، قازان، ئەستەرخان، روسىيە.

جەنۇبى روسىيە ھەم قىرىم يارىم ئاراۋىدان يىسالغان قىرىم ئورداسىدا گەرەي سۇلالە سىدىن بولغان خانلار ئولتۇرغانلار. قىرىم ئورداسى (تارماقىدان) 15 ـ نچى ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يارىمىدان باشلاپ ئوسمانلىلارغا تابىئ بولۇپ، ئوسمانلى سۇلتانلىقىنىڭ مۇختار بىر ئۆلكەسى بولۇپ كەتكەن ئىدى.

قازان دەۋلىتىدە ئۇلۇغ مۇھەممەد خان سۇلالەسى ھۆكۈمەت سۈرگەن چاغىدا قازانغا بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئىشلىرىغا كۆپ قاتنىشار ئىدى، چۈنكى گەرەيلەر سۇلالەسى ئۇلۇغ مۇھەممەد بىلەن دوست بولغان. لېكىن 1519 ـ نچى يىلى بۇ سۇلالە كېسىلىپ، ئانىڭ ئورنىنى قاسىمدا تەربىيەلەنگەن، ھىيلەگەر، يەمىز، ئۇسال، مەسكەۋنىڭ قولى، شاھ ئەلى خان پادىشا بولغاندىن كېيىن قىرىم، قازان ئىشلىرىغا قاتنىشا باشلىغان. شاھ ئەلى كىچىك مۇھەممەد جىنسىدىن بولۇپ، مۇنىڭغا ئىسە گەرەيلەرگە، ئۇلۇغ مۇھەممەد گەدە، ئانىڭ نەسلىلىرىگە دۇشمان ئىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن قىرىملىلار ھەم قازان تەختىگە گەرەيلەرنى قويۇپ، ئىككى ئوردانى (قىرىم، قازان) بىرگە قوشۇشقا ئۇرۇنۇشقا باشلىغانلار. شۇنىڭغا كۆرە قازان تەختىگە گەرەيلەر جىنسىدىن بولغان ساھىب گەرەي، ساپا گەرەي، ئۆتەمىش گەرەيلەر خان بولغانلار. بۇ شۇل رەۋىشچە قىرىم ئارقىلى قازاندا تۈركىيەگە تابىئ بولغان. بۇ خانلار زامانىسىدا قازاندا ئوقۇلغان خۇتبىلەردە تۈرك سۇلتانىنى ياد ئېتەلەر. روسىيەنىڭ چارلىرىغا يازغان خېتىدە: «قازان ئەستەرخان بىزنىڭ يۇرتىمىز، ئۇلارغا تەگمەڭىز، ئەگەر تەگسەڭىز بىزنى...

مەسكەۋدە كۆرۈڭىز» دېگەن تەنبىھلەردە بولغانلىقى ئىدى. شۇ ۋاقىتلاردا قىرىملىلار ئەستەرخان ئىشلىرىغا قاتنىشالار.

قازان، ئەستەرخان ئېللىرىنى بىرگە قوشۇپ گەرەيلەر سۇلالەسى قولى ئاستىدا بىر ئوردا ياساماقچى ئىدىلەر. قازانغا ساھىب گەرەي خانلىق قويۇلغاچ، 1535 ـ نچى يىلى قىرىم خانى ئەستەرخانىدا ئالغان ئىدى. لېكىن نوغايلار مۇڭغۇللار ئارىسىدا سوقۇش ئاچىپ قىرىملىلارنى قوغلىغانلار. ئۇل زامانلاردا 16 ـ نچى ئەسىردە قىرىملىلار تۈركىيە ھۆكۈمىتى ئارقاسىدا كۈچلۈك بولۇپ روسىيەدىن قورقماس ئىدىلار.

مەسكەۋ ھۆكۈمىتى ئەستەرخان، قازان
مەسكەۋ
يۇرتلىرىنى گەرەيلەرنىڭ تەسىرىدىن ئايرىش ئۈچۈن تۈرلۈك ھىيلىلەر قىلدى: قازان يۇرتىغا كىچىك مۇھەممەد نەسلىدىن بولغان قاسىم خانلىرىنى (شاھ ئەلى، جان ئەلىلەرنى) قويدى؛ شۇلاي ئوق ئاچىق سىياسەت بىلەن مەسكەۋ پارتىيەسى قۇۋۋەتلىك ئىدى. ئاتالار ئەستەرخاندا مەسكەۋ يېقىن نوغاي مىرزالارىن قوزغاتىپ ئىنقىلاب ياساتىپ، ئۆزلىرىنىڭ مەسكەۋگە خىلاپ قىرىمنى ياقلىغۇچى خانلارنى قوزغاتتىلار، مەسكەۋ جىرىدە تەربىيەلەنگەن چارنىڭ ئىككى تۈرلۈك ئاشكارا خانلارنى كىيگىزىپ قويالار ئىدى.

ئەلھاسىل بۇ ئىككى بىر بىرىسىگە ئاتلىغان تۇرغان مەسكەۋ ۋە تاتار دەۋلەتلىرى ئارىسىدا سوقۇش بىر ئەسىرگە يېقىن توختاۋسىز بولۇپ تۇرغان. بۇ سوقۇشلاردا ئىككى جانىۋارنىڭ بىرسى بىتۈ بىلەن توختارغا تېگىش بولغان. ئىككى ياقىدا كېلىشىپ ئۆزلىرىنىڭ تابىئى چىكلىرىگە چىقىپ يانا ئالماغانلار، چۈنكى ئاندى چىكلەر زامان بولماغان: مەسكەۋ بىلەن قازان ئارىسىن ئايىرغۇچى دەريالار، دېڭىزلار، زور چۆللەر يوق: بېلگۈسىز، ئىككى دەۋلەتنى بىرگە قوشا تۇرغان تېگىزلىك، ئانىڭ ئۈستىدە تاغ

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمى ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئبکی ئولکەنی ئیقتیسادی یاقدان برگە قوشب یاتوچی ئیدل
وەئانڭ تارماقلاری بار.
بو ئوزاق، ئامر سوعشلاردا ئالدا نوق
بو سوعشدا کم کم جیکەسی مەعلو ئیدی. تاتارلادا بژرۆ-
جیکەرگە تییش؟ نعی باترلق، بورزنعی سوعشچنلق قالمان؛
لاکین ئالار ئیقتیسادی، سەیاسی وەمەدەنی یاقدان روسلاردان
ئارتدا قالعانلار. مەسکەو کرەستییەنی، ئالپاوتنا ئیلنی تاتار
هۆجومندەن ساقلار ئوچن سوعشابز دیگەن شیعارا بیك یاخشی
تەدبیر ئیتەدر؛ چونکی ئول چن مەعناسی بلەن روس ئیندی.
ئیکنچی حالق؛ جیرنە باعلانعان، ئانڭ ئیقتیسادی تورمشی
ئول تیچلنشا باعلانعان ئیدی. بارم کوچمە تاتارعا ئیسە بر
جیردەن جیکلنب کوچب کیتووی، ئول قەدەر ئاورشیکللی تۆیلمی؛
ئول کوچب کیتکەچ ئیندی بەلالار کۆتکەنن نیز ئاڭلی
ئالماعان. شونڭ ئوچندە مەسکەونڭ تاتار ئوردالاری بلەن سوعشی
بر جیتدی تەرسە بولب کورنگەن بولر.
سەیاسی یاقدان روسلارنڭ حۆکومەت تۆزۆلشندە زاماناسنا
کورە تاتارلارنقنا قاراعاندا تەرتیبلەرەك بولعان. بو زاماندا
روسلارنڭ بارچاسی دیبرلك مەسکەو نیرەسنە جییلعان؛ چارلارندا
ئوزلەرنڭ حاکیمییەتلەرن نق نەساسکە قۆررغا ترشا یاشلاعانلار؛
بر ئۆزلی تەحت وەراسەتی هاقنداعی عادەتلەر قانونلاشقانلار؛
شونڭ ئارقاسندا تەحت نیزاعلارندا کیمی تۆشکەن. حۆکومەت
مۆئەسسەسەلەرندە (پریکازلارئۆسولندا) یاسالعان: قانون مەجمو-
عەلەری چعب حۆکوم ئشلەرندە زاماناسنا کورە چیبەر قویلعان
بولعان. ئەمما تاتار ئوردالارندا بوچاقدا بۆتنلەی ئانارحییە بارا.
بیکلەر، میرزالار سەیلەر حۆکومەتلەری بلەن ئوینچق بلە ئوینا-
عان شیکللی ئوینیلار؛ سەلالەر برسی ئارتندان برسی ئالماشا-

نچکی سوعش مەعلوم بر نیزام وە قانوننڭ بوقلغی — بارچاسندا
دەولەتلەرنی زاعیفلەتکەنلەر.
مەسکەو ئوسب کیلە تۆرعان عەرب - یاوروپا مەدەنییەتنڭ
کورشسندە تورا: ئوزی تامی حریستییان دینندە بولماعا، یاوروپاعا
یاتدا توگل ئیدی. ئەمما ئوردالار قازان توشەر ئالدندان 16نچی
عەسرلاردا مەدەنی جەهەتدەن زاعیفلەنگەن. بو زاماندا ئیندی
ئیسلام مەدەنییەتنڭ سونگەنی واقتی؛ قازان مۆسلمان یورتی
بولماعا تەعەسسیبلی یاوروپا بلەن مۆناسەبەتی ئاز؛ شونڭ ئۆستنە
قازان بلەن یاوروپا ئاراسی براق بولب - ئیکی ئارادا مەسکەو
ئیلی یاتادر ئیدی. قازان واقتی مۆنتەسیل سوعشدا، نیزاعدا
ئوتکەرگەنگە. ئوزی مەدەنییەت یاسی ئالمی، مەسکەونڭ مەدەنییەتی
کوتەرلگەنگە روسلار ئیندی مەدەنییەت سەمەرەسی بولعان یاڭا
قورالار ئیستیعمال قللار؛ توب مۆلتق ئیستیعمالی روسییەدە
15نچی عەسرنڭ ئاحرلارندا ئوق ئیستیعمالعا کرکەن. بو قورا-
للارنی ئیستیعمال قلو ئشندە یاوروپا (بیگنرەکدە نیمس، یالدك)
مۆهەندیسلەری حزمەت ئیتەلەر؛ تاتارلار ئیسە مۆندی قورالنی
کوب ئیستیعمال قلمیلار، ئاڭار ئەهەممییەت بیرمیلەر؛ ئالارعا توب
ئیستیعمالن ئۆیرەتوچی یوق. دۆرست، 16نچی عەسردە عۆسمانلی
تۆرکلەرنڭ ئاردوسندا توب بیك یاخشی قویلعان، ئول قورا-
للار قرم ئارقلی بر ئاز کیتەرلەلەر. لاکین قرم بلەن قازاننی
ئایرب تورعان. نوتە ئالماسلق بوسز؛ بولسز، داللارئیسە ئول
زامانڭ یولسزلغی ئارقاسندا ئاور توپلار کیتەررگە ئیرك
بیرمیلەر. تاتارلاردا توپلار بر ئاز بولسادا ئالارنی ئیستیعمال
ئتلا بلوچیلەر یوق حۆکمندە ئیدی. مەسەلەن، بر واقتدا روسلار
کیلب قازاننی مۆحاسەرە قلعاندا (1524) تاتارلارنڭ بر توپچیلاری
ئوتترلگەچ قازانلار سۆلوح یاسارعا مەجبور بولعانلار.

تاتارلارنىڭ ئەسكەرلىرى بارى تىپىك ئەبىرى مۇنتەزەم ئاتلىق
ئەسكەر بىلەن ئوقچى جەبەۋلىق ئەسكەرلەردىن مۇرەككەپ بولغان.
16 نچى ئەسىردە روسلار مىلتىق بىلەن قۇراللانغان تەرتىپلىك ئويۇ-
تۇلغان «ئىستىرېلېتس» ئىسمىدە جەبەۋلىق ۋە ئاتلىق ئەسكەر ياسا-
غانلار، ئەمما تاتارلارنىڭ ئەسكىرى تەرتىپلىرى چىڭگىز زامانىسىدىكى
شەكىللىكى گە بولغان. بىلگىنلى 16 نچى ئەسىردە ياڭا قۇراللار ئەسبا-
بلار چىققاچ مۇندى 13 نچى ئەسىر قۇراللىرى، تەرتىپلىرى بىلەن
قارشى تۇرۇ مۇمكىن تۈگۈل ئىدى. مۇنە شۇ سەۋەبلەردىن
مەسكەۋ، تاتار ئوردىلارىن جىڭەرگە تېيىش بولغان.
نوغاي ئورداسى ئاغىندا زائىف ئىدى. دۇرۇست، نوغاي مىرزا-
لارى مەسكەۋ كىنەزلەرىنە يازغان خاتلارىندا «يۈز مىڭ ئەسكەرىمىز
بار» دەپ ماقتاناللار، لېكىن بۇ ئەسكەر شول ئۆيرەتىلمەگەن قىلىچ
سۆڭگۈ، ئوق بىلەنگىنە قۇراللانغان نىزامسىز ئاتلىق ئەسكەردىنگىنە
ئىبارەت بولغان. شۇنىڭ ئۈستىندە مەسكەۋ ياقلى مىرزالار ئىل
سۆيەر باشلىقلارنىڭ قازان، ئەستەرخاننى ياقلارغا بولغان نىيەتلىـ
رىنە بالنا چاۋپ تۇرغانلار.
بىر ۋاقىتتا، قازان تۈشەر ئالدىندان تۈرك سۇلتانى روس ياقلى
بولغان نوغاي مىرزاسى ئىسمائىلگە خات يازىپ، تۈركىيە ئەسكەر
جىبەرگەنچى قازاننى ساقلاشىپ تۇررغا بۇيۇرغان. لېكىن ئىسمائىل
بىر نىيچە يۈز مىڭ قاداق، بىر ئىككى ئاۋلاچىنى، ئالتىن زەنجىران،
ئىپەك جەھاسىنا مەسكەۋگە ساتىلغان. ئەلھاسىل شۇندى ساتقىلىق
ھەر بىر تاتار ئورداسىندا ھۆكۈم سۈرگەن. قومسىز تاتار ئاق
سۆيەكلىرى، خانلارى، خاتۇن، كىيىم، ئالتىن، ئەسلى نەرسەلەر بەدىلىنە
ئىللەرن ساتارغا ھەزىر بولغانلار، ئەخلاقنىڭ بۇزۇلۇۋى تامام ئاخىر
چېگىگە جىتكەن.

مەسكەۋدىن كېلگەن بولەكلەر نەتىجىسىدە تاتار خانلىقىنىڭ
سارايىندا سەياسەتنى ئۆز گەرتە ئالغان.
قازان ئورداسى ئىلىنى 16 نچى ئەسىرنىڭ باشىندان ئالىپ
روسىيەنىڭ بىر مۇختار ۋىلايەتىنە ئەيلەنگەن. خانلارنىڭ ھەتتا
قرىم ئورداسىندان كەرەيلەر جىنسىندەن بولغانلارى مەسكەۋنىڭ
رۇخسەتىندەن باشقا خان بولا ئالمىلار. ھەتتا ئۆيلەنۈ ئۈچۈن دە
رۇخسەتنى مەسكەۋدىن ئالرغا تېيىش بولغان. شۇلاي ئىتىپ قازان
ئورداسى 15 نچى ئەسىرنىڭ ئاخىرى 16 نچى ئەسىرنىڭ باشىندان
ئالىپ ئۆزىنىڭ ئىستىقلالىيەتىن يوغالتقان، بارى تېپىك ساھىب
گىرەي، سافا گىرەيلەر خانلىقى زامانىسىندا غىنا بىر ئاز مۇستەقىل
بولىپ تۇرغان.

قازان ئورداسىنىڭ يېڭىلىۋى.

مەسكەۋ ھۆكۈمەتى تەختىكە ئىۋان گروزنى
ئوترىلىش بىلەن قازاننى بۈتۈنلەي ئالۇ
خانلىقنى بۈتۈنلەي قاراتۇ سەياسەتىن تۇتىمىلار
ئىدى. ئول بارى ئاندا ئىچى مەسكەۋ پارتىيەسىنە ئىلھام بىرۇ
ئانى قۇۋۋەتلەپ قازان ئورداسىن زائىفلەتۇ بىلەنگىنە شۇغۇللانغان.
ئىۋان گروزنى تەختكە ئوتىرغاچ قەتئى سەياسەت يۈرتىلە
باشلاندى. بۇ ۋاقىتتا گىرەيلەر تۈركىيەنىڭ قۇۋۋەتىنە تايانىپ،
بۈتۈن ئىدىل بويىنا خوجا بولۇ، بۈتۈن تاتار ئىللەرن ئالتىن ئوردا
خانلىقى كوك بىر بىرلىك قول ئاستىنا جىيۇ سەياسەتىن يۈرتە
باشلاغانلار. مەسكەۋ ئۈچۈن ۋاقىت ئۆتكەرگە يارامىلار ئىدى.
شۇنىڭ ئۈچۈن ئىۋان گروزنى بىر بىر ئارتلى روس ئەسكەرلەرن
قازانغا قاپا جىبەرە تورغان. ئاننىڭ زامانىسىندا قازانغا ئىككى مەرتەبە
سەفەر يالغان، ئۈچىنچىسىندە قازان ئالىنغان.
سوندا مەسكەۋنىڭ قۇرال كۈچلىگىنە ھەرەكەت نەتىجەسى، بۈتۈن
...ھەرەكەتكە كېتترىلدى. قازان پارتىيەسىنىڭ باشى

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

مەسكەونىڭ بالچىسى شاھعەلىنى ئىۋان ئىككى مەرتەبە قازانغا خان ئىتدى. ئىككىنچىسىندە خالق ئانى قووپ جىبەردى. لاكىن شاھعەلى ئوزىنىڭ ئىشىن ئىشلەدى: ھەر كىلىۋوندە قازاندا ئوزىنە، بىنائەن عەلەيھى مەسكەوگە، خىلاف پارتىيە ئەعزالارن ئوتروپ كىيدى؛ توپ، مىلتىقلارنى بوزدى، دارىغا سو سىبدى. نىھايەت تاڭ تەخت ئۈچۈن كورەشىندە قازاننىڭ تاو ياعى-روسلارغا بىرلدى؛ شاھعەلىنىڭ كىڭەشى بىلەن، قازاننىڭ كوز ئالدىندا، 25 چاقىرىم جىردە روسلار تارافىدان زوبە قەلعەسى سالىندى. شولاي ئىتىب قازان ئىلىنىڭ پارتىسى قولدان كىتدى.

نىھايەت 1552 نچى يىلدا مەسكەودەگى حەربى كىڭەش مەجلىسىندە (شوندا شاھعەلىدە بار ئىدى) قازانغا سەفەر قىلىرغا، ئانى ئالرغا قەرار قىلىندى. يوز ئىللى مىڭ عەسكەر، يوز ئىللى تاۋور توپ، نىمس مۇھەندىسلەرى، شاھعەلى قاماندا سىنداعى ئىللى مىڭگە ياقىن تاتار عەسكەرى بىلەن سودان ھەم قۇرۇقدان عەسكەر حەرەكەت ئىتدى. بو واقىتدا قرىم حۆكومەتى روسلارنى قازانغا جىبەرمەس ئۈچۈن روسىيەگە ھۇجوم قىلسادا، جىكىلىب قرمعا چىكندى؛ شول رەوشچە مەسكەو حۆكومەتى قرىملىلاردان قۇتىلعاچ راحەتلەنىب قازان ئوستىنە يوردى.

قازان دەولەتىن بارىسى ئالتمىش مىڭ عەسكەرى كوچ مۇدافەعە قىلدى. ئوتز مىڭ كىشى قازاننىڭ ئىچىندەن حەرەكەت ئىتدى. ئوتز مىڭى قازاننىڭ تىرەسىندە توروب، مەسكەو عەسكەرىن قالعان ئوتز مىڭى عەسكەر، سوڭعى عەسكەر بورچىب، بر توقتاوسىز ھۇجوم قىلىب توردى. ئۈچ مىڭ نوعاي وە تاتلى بولىب بو عەسكەر ئىچىندە بر، ئىككى قازان توقىشىر ئالدىندان تۈرك چىرمش عەسكەرلەرىندە بولعان. قازان تۈركلەر قازانعا يادكار سۇلتاننىڭ مەسلىحەتى ھەم قوشوى بىلەن نوعابلار قازانعا يادكار ئىسملى خانزادەنى خان ئىتىب، ئاكار عەسكەردە بىرىب جىبەرگەن.

40 كۈن تاتارلار غەيرەت بىلەن سوعشىپ ئىللەرن مۇدافەعە قىلدىلار. نىھايەت روسلارنىڭ توپلارىنا، ياخشى مۇھەندىسلەرنىڭ قازان ئىستىحكامىنە قازىب دارى توتىروب كوتەرتولەرىنە چىدى ئالمادىلار. قازان بىرلدى. يادكار خان ئەسىر توشدى؛ قازانداعى ئىر زاتىدان بولعان كوب كىشى ئىۋاننىڭ رۇحسەتى بىلەن قلىچدان كىچىرلدى؛ بىك كوب خاتن-قز، بالا-چاعا ئەسىر ئىتلىب ئالىنىب مەسكەوگە جىبەرلدى. شولاي ئىتىب 1552 نچى يلنىڭ 2 نچى ئوكتابرىندە قازان دەولەتى ئوزىنىڭ ئىركلى تورمۇشىن يوعاتدى.

ئەسترخان، نوعاي ئوردالارىنىڭ روسسىيە قولىنا كىرولەرى.

— قازان ئالىنو بىلەن روسلار ئىدىل يلعاسىنىڭ ئورتا ئاعىمىن ئالعانلار. شول زاماندان ئىتىبارەن ياوروپانىڭ ئازىيە وە تۈرك خالقلارىنا تەجاوزى باشلاندى. ئىندى نوبەت ئەسترخان، نوعاي ئوردالارىنا جىتكەن ئىدى. مونىڭ ئۈچۈن دە مەسكەو دەولەتى شول ئوق قازانعا توتقان سەياسەتىن يوردى. ئەسترخان يامعورچى ئىسملى خانى ئانىڭ تارافدارلارى. نوعايلارنىڭ مەسكەوگە قارشى بولعان ميرزالارى ھەم پارتىيەلارى بىلەن حەرەكەت قىلا باشلاعان. نوعايلاردا ئىككى تورلى پارتىيە بولعان. مونىڭ برسىنىڭ باشندا يوسف، ئىككىنچىسىنىڭ باشندا ئىسماعىل ئىسملى ميرزالار ھەم ئالارنىڭ بالالارى تورعانلار: ئىسماعىل ميرزا پارتىيەسى روسلار مۇمكىن قەدەر ياقلىلار، ئالارعا بولەكلەر جىبەرەلەر؛ يوسف پارتىيەسىنە قارشى سوعشو ئۈچۈن مىلتىق، توپ شىكللى قوراللار، حەتتا ئىستريلىس ئىرقالارى جىبەرەلەر ئىدى. يوسف ئىسە تۈركىيە ھەم قرمعا تايانىرعا تىرىشالار ئىدى. مەسكەو حۆكومەتى 1554 نچى يىلدا نوعايلارنىڭ مەسكەو پارتىيەسىنە ئوتز مىڭ

عەسكەر بىلەن كېلىپ ئەسترخاننى ئالدى. خان-خاتۇن، بالا چاعالارىن قالدۇرىپ قاچدى. مەسكەو ئوزندە خزمەتدە تۇرعان ئوزىنى ياقلى دەرويش خاننى كيتىرىپ قويىپ، شونىڭ بىلەن سولوح ياسادى. بو سولوح بويىنچا ئىندى ئەسترخاننىڭ ئيستىقلالىيەتى بۇتۇنلەى بتكەن ئىدى.

دەرويش روسىيەگە يىل سايىن ئوتز مىڭ ئاقچا (Алтын) ھەم ئوچ مىڭ يۈز بالىق بيرىرگە بولدى. روسىيە بالىقچىلارىنە ئەسترخان سولارىندا بالىق تۇتو حوقوقى بيرلدى. ئەگەر دەرويش خان ئولسە دەولەت تلەسە كىمنى خان ئيتە ئالماياچاق، بەلكى مەسكەو حۆكومەتى كىمنى تلەسە شونى قويالاچاق بولدى. ديمەك مەسكەو ئەسترخانعا نيسبەتەندە شول قازانعا تۇتقان سەياسەتىنى تۇتدى. شوشى واقتلاردا نوعايلار ئيچندەدە ئوز ئارا قاتى سوعشلار بارا، ئيكى پارتىيە بىر برسى بىلەن بىك قاتى سوعشالار ئىدى. نيهايەت يوسف ميرزا ئوتىرلىپ، ئيسماعيل ئوستن چىعىپ بوتن نوعاى ئورداسىنا باش بولعان. لاكىن ئىش مونىڭ بىلەن گىنە بتمەيدى. يوسفنىڭ بالالارى قرملىلار بىلەن دوست بولىپ ھەر واقتدا ئيسماعيلگە ھوجوم قىلىپ تورالار ئىدى. ئەسترخاندا دەرويشنىڭ حالىدا شەپ توگل ئىدى. قاچقان خان كيلىپ ھامان ھوجوم قىلىپ تورادر؛ دەرويشگە توركىيە حۆكومەتىدە، قرمدا دۆشمان ئىدىلەر. نيهايەت دەرويش ئيكى ئوت ئاراسىندا قالعان ئىدى. نيهايەت دەرويش قرم ھەم يوسف بالالارى پارتىيەسى بىلەن حەرەكەت قىلا باشلاب روسلارعا قارشى يەشرن حەرەكەتكە باشلاعان ئىدى. نوعايلارنىڭ مەسكەو ياقلى ئيسماعيل پارتىيەسى ئوزنىڭ دۆشمانى دەرويشدەن قوتىلو ئوچون باشقا چارالارگە كرشكەن؛ ئول چارا ئەسترخاننىڭ ئيستىقلالىيەتن بوتنلەى بتىرىپ ئانى قازان شيكللى روسىيەنىڭ بىر ئولكەسى ئيتىپ قالدرونى روسىيە حۆكومەتىندەن تالەب ئە ولا

ئىدى. 1550 نچى يىلدا مەسكەونىڭ عەسكەرى كيلىپ ئەسترخاننى ئالدى. بو كيلۆدە بىر گنە تامچىدا روس قانى توگلمەدى. دەرويش خان قاچدى. نوعايلار ئوز ئارا تالاشو، سوعشودا دەوام قىلدىلار. قرم توركىيەدەن كيتىرلگەن توپلارنىڭ ھەممەسندە روسلارعا نوعايلار ئوزلەرى بيردىلەر. شول رەوشچە ئەسترخان بوتنلەى روسىيەگە قوشلدى.

حەزر مەسكەو بردە سوعش قىلمىچى نوعايلارنىدا ئوز قول ئاستىنا كرتدى. ئەسترخانداعى روس ۋايۇۋدالارىنىڭ ئيشلەرى بر گنە ئيرسەدەن عيبارەت بولدى: ئول ئيسە نوعاى ميرزالارن بولىب بىر برسى بىلەن سوعشدرو، ئالارنى توركىيە ھەم قرمعا دۆشمان ئيتەرگە ترشو ئىدى. نوعايلاردا ئوز ئارا كيسشدىلەر، ھەر بىر باعى زاعيفلەندىلەر. ئالار ئاقرنلاب بىر ئروع ئارتىندان ئيكنچىسى مەسكەو حۆكومەتىنە بويسندى. شولاى ئيتىپ ئيدل بويندا بىر گنە تورلىدە مۆستەقيل تاتار دەولەتى قالمادى. مەسكەو ئالارنىڭ بارسندا يوتدى.

ديمەك فيئودالىزم ئەساسندان توتە ئالماعان قازان، ئەسترخان ئوردالارى ھەم ئروع پاترپارحات تورمشندان ياشاعىنا فيئودالىزم نيگزنە كوچە باشلاعان نوعاى ئوردالارى سەودە كاپيتالىزمىنا كوچىپ بارا تورعان مەسكەو سارسىۋاسىنىڭ ئاياق ئاستىنا كيلىپ يەلادى. بو ئىش تاتارلارنىڭ ئارعانيك ئيرەقيلارىنە؛ ئالارنىڭ دەولەت توزلشى بىلەن برگە تورمشلارىنە بىر ياقدان زارار ئيتسە، ئيكنچى ياقدان بو ئىش فيئودالىزم نعمتماسن تاتارلار ئوستندەن ئالىب تاشلاب، تاتارلارعا سەودە كاپيتالىزمىنا تيزلىك بىلەن كوچەرگە ياردەم ئيتدى. لاكىن بو ئىش تاتارلارنىڭ بوتن سينىفلارىنادا ئاور بولدى. بو تابيراتسىيە تاتارلار ئوچون ئيفرات چيتن بولدى: شونىڭ ئوچون قازان ئالىنو بىلەن گنە ئىش بتمەدى؛ مەسكەو نيز

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

كۆزندە بۆتۈن ئىدىل بويىنىڭ مەسكەوكە قارشى قوبووى فاكتى
ئالدىدا قالدى. 1553 — 1558 يىلغا قەدەر توزغالىشى دەوام قىلدى.
بو قوزغالىشى برباقدان تاتار فيئادالارىنىڭ توزلەرىنىڭ حاكىمىيەتن
كىرى قايتارو ئۆچۈن، تاتار ماسساسىنىڭ جىرنى مەسكەو ئالپاوتلارىنا
بىرمەو ئۆچۈن ياسالغان ئىدى.
مەسكەونىڭ بو قوزغالىشنى باسدرووى ئىسە قازان ئۆلكەسىنىڭ
مۆشكۈلچى ئالىناغان ئىككى جىرلەرىن ئالو دىمەك ئىدى.

٧ـ ئىدىل بويىندا تاتار فيىن قوزغالىشى.

قازان ئۆلكەسى مەسكەو حۆكومەتى قازان ئۆلكەسىندە ئوز قول ئاستىنا كرتكەچدە، ئوزىندەگى
مەسكەو ئىدارەسى. ئىدارەنى بو ئۆلكەدەدە توزۆپ جىبەرگەن.
بۆتۈن قازاق ئۆلكەسىنە باش ئىبەدىرب بر نامىستنىك بايارىن؛
يەنە، شونىڭ ئۆچ دانە مىنشوى بايارىن دىب، يە ئىسە مىنشوى
ۋايئوۋدا دىب يۆرتىلە تورغان مۆعاۋىنلەرى قويلدى. ئىلدەگى
بار حاكىمىيەت بو نامىستنىك قولىنا بىرلگەن ئىدى.
ئۆزاقلامى قازانغا مەسكەودەگى كوك زىندانلار سالغانلار، قازاننىڭ
وانلغان ئىستىحكاملەرىن ئۆزەتب قازاننى ساقلاو تشىنە بىك زور
ئەھەمىيەت بىرگەنلەر ئىدى. چۆنكى قازان ئوزى ئالىنغان
بولسادا، ئانىڭ تىرە بوننده گى تاتارلارغا مەسكەو حاكىمىيەتنى
كرب جىتمەگەن، كۆن ـ تۆن ئىستحكام دىوارلارىندا ساقچى
ئىستربلىسلەر قوراللانب ساقلاب يۆرگەنلەر. قالادا چىركەۋلەر
سالغانلار؛ قازان ئىلندە ماناستىرلار سالو تشىنەدە بىك زور
ئەھەمىيەت بىرب كرشكەنلەر؛ قازان شەھەرىنىڭ ئچندەن
تاتارلارنى قوغانلار.

ئالار حەزرگى ئىسكى بىستەگە ئوشرلگەنلەر؛ قازاننىڭ
قاپقالارندان بركنە عدبرى روسقادا ۋايئوۋدادان ئاپرم رۆحسەت
ئالمىچى، قالاغا كرگە ياساق ئىتلگەن.
ئىوان گروزنى قازانغا مەسكەو ھەم باشقا روس شەھەرلەرندەن
بايارلار وە ئالارنىڭ بالالارن كوچرب ئوترتا باشلاغان؛ ئالار
بلەن بر گەروس كرەستىيەنلارىندا كبلەلەر ئىدى. قازان ئالىنغانغا
بر نىچە كۆن ئۆتكەچدە، حۆكومەت فەرمان چقارب، ياساق
تولەرگە قوشدى. ياساق بو ئىسكى خانلار زامانىسنداغى
ئۆلچەودە ئالنب كىلدى. ياساق حۆكومەتكە جەنلك تىرىسى
بال، بالاوز بلەن بىرلە، چۆنكى حالقدا ئاقچا ئاز. ياساق ئۆلى
كىشىلەردەن تولى ئالنب، يەشلەردەن يارتىسىغنا ئالنىدر ئىدى.
بو ئىسە ھەر كىمدەن ئالنبا تورغان عۆمومى ياساقدان باشقا
"Поженный ясак"، ئاتالدر ئىدى. بو چار ھەم ئانىڭ وەلى
"Десятичный ясак"، عەدەتنە بىرلە تورغان بولەك ئىدى. يەنە بر
دىگەنى بولب، ھەر بر مالنىڭ ئوندان برى حەزىنەگە بىرىلرگە
تىيش ئىدى. قازان ئالنو بلەن مەسكەو حۆكومەتى ئۆلكەگە
روس ئىدارەسى كرتسەدە، ئول ئانى، بوغارندا ئىتلگەنچە،
نامىستنىك تارافندان ئىدارە ئتلدرا ھەم ئۆلكەنى ئابرم بر
جىر ئىتب تانمب ئانى «سارستۋا كازانسكويە» دىب ئاتاب
يۆرتە، چارلەر ئوزلەرىنىڭ تىتوللارندا «چار كازانسكى» دىگەن
بر قوشمانى ئارتدرغانلار ئىدى. بو ئش 1708 نچى يىلدا
بۆتۈن روسىيە گوبىرنالارغا بولىنگەنچى دەوام قىلدى.

قوزغالىشنىڭ سەبەبلەرى.

بوغارندا بز قوزغالىشنىڭ توب سەبەبلەرن ئەيتب ئوزدق. لاكىن مونى
بز حەزر بر ئاز تەفسىلىرەك ئىتب سويلىبز. قازان ئۆلكەسىنىڭ بۆتۈن حالقى، بۆتۈن سىنفلارى

روسىيەگە قوشۇلودان نارازى ئىدى. چېرمىش، چوۋاش، شىكەللى
خالقلار قازان دەۋلەتى ئىسەن چاقدا ئېركلى رەۋشدە ئۆزلەرىنىڭ
باشلىقلارى ئىدارەسىندە تۇراللار، ئالارنىڭ مالىنا، عادەتلەرىنە،
حۇقۇقلارىنا بىر كىمدە قاتىشمى. ئەمما مەسكەو حۆكومەتى حەزىر
ئالارعا قاتنىشا باشلادى. ئالارنىڭ كىنەزچىكلەرىنىڭ چارگە بىردە
شارتسىز بويسۇنۇۋون هەم حالقنىڭ ياساق تولەۋون تەلەب قىلا
باشلادى. قازان حانلىغىنىڭ ئۆب حاكىم سىنىفى بولعان فېئودالار
(بىكلەر، قاراچىلەر، مىرزالار، ئوعلانلار هەم تارحانلار) بولسا،
بۇلار، ئالدا ئەيتىلگەنچە كۆبىسى مەسكەوگە قوشۇلودان نارازى
ئىدىلەر. «بۇلارنىڭ ئۆب حوجالىقلارى چىت حالقلاردان ئالىنعان
قۇللار بىلەن ئىشلەنگەن، مەسكەو ئەلى قازان ئالىنعانچى ئوق
روس قۇللارىن ئازاد ئېتكەنگە كۆرە، بۇلارنىڭ حوجالىقلارى
ئىيەك مۇهىم بولعان ئىشچى قوۋەتىنىڭ بىر كىسەگىن يوعالتاچاقلار
ئىدى. شۇنىڭ ئۆستىنە مۇحارىبى مەسكەو بىلەن بولوب كېلگەن
سوعىشلار بۇلارعا كۆب عەنىمەت مال وە قۇللار بىرەلەر. ئالار
شولارنى مۇسلمان ئىللەرىنە ساتىب بايىب تورعانلار: ئەمما
حەزىر بۇ ئىش بىتەچەك، سوعىش قىلۇ مۇمكىن بولاچاق تۇگل
ئىدى. شۇنىڭ ئۆستىنە بۇلارنىڭ قازان ئالىنعاندا مال مۇلكەتلەرى
يالىلعان، تالانعان، سوعىش چاعىندا ئىمىنىيە وە زامىكلەرى
جىمىرلگەندە واتىلعان، قازاندا قالعان بالا چاعالارى ئەسىر
ئېتلگەن. قەردەش ئىروعلارى تونىرلگەن. شولاي ئوق ئاق
سۆيەكلەرنىڭ جىرلەرى ئۆز قوللارىندا قالاچاق تۇگل، ئالارنى
مەسكەو حۆكومەتى بايار هەم ... لارعا بولوب بېرەچەك. ئاق
سۆيەكلەر، مەسكەو كىلىب ئىلنى ئالعاچ ئۆزلەرىنىڭ ئەۋەلگى
سەياسى تەئسىرلەرىندە يوعالتقانلار. دۇرىست، ئالارنىڭ روسىيە
ياقىلى بولعانلارىنا ئىش ياحشى، ئەمما ئالارنىڭ ئاراسىندا

ئىستىقلالىيەت ياقلىلارىدا بولوب مەسكەوگە ئىسكىدەن بىرلى
دۇشمان بولوب كېلگەنلەرىدە كۆب: شۇنىڭ ئۈچۈن ئاق سۆيەكلەرنىڭ
بىر كىسەگىندە قازاننىڭ روسىيە قول ئاستىنا كىرۇوندەن نارازى
ئىدىلەر.

ئۆزلەرى فېئودال هەم فېئودالارنىڭ ئىلهامچىسى بولعان عۇلەمە
هەم سەيىدلەر ئىسە بىر نىچە سەبەبدەن قازاننىڭ ئىستىقلالىيەتىنىڭ
يوعالوۋدان رازى تۇگل ئىدىلەر. بىر ياقدان ئالار مەسكەونىڭ
چوقتىنىرو سەياسەتىن بىك ياحشى بىلەلەر، چۈنكى مەسكەو جىبەرگەن
كۆچكەن مىرزالار، بىكلەر، ئەسىر تۆشكەن عەسكەرلەر چوقتىنىرىلالار،
ئەگەر مەسكەو قازان ئىلىندە ئورنالاشسا، مۇسلمان دىنى ئۈچۈن
ناچار بولاسىن. حۆكومەت حرىستىيان دىنى جەيەرگە ترىشاسىن
ئالار سىزەلەر. قازان ئالىناچدا ئىوان گروزنىنىڭ ئەمرى بىلەن
مەسجىدلەرنىڭ جىمىرىلوۋون، كۆب كىشىنىڭ قىلچدان كىچىرىلوۋون،
قالعان تاتارلار قالادان. حەتتا شەهەرگە ياقىن ئاوللاردان قوۋولوۋون،
ئالار ئۆز كۆزلەرى بىلەن كۆرگەنلەر. ئىكىنچىدەن ئىقتىسادى ياقدان
مۇسلمان عۇلەماسى مەسكەوگە دۇشمان بولدىلار. ئالدا
سۆيلەنگەنچە، قازان ئۆلكەسىندە سەيىدلەر هەم عۇلەما بىك
حۇرمەتدە ئىدىلەر. حەزىر ئىلدە حۆكومەت حرىستىيان بولعاندان
سوڭ مۇسلمان عۇلەماسى بۇرۇنى تەئسىرىن يوعالتاچاق، شۇنىڭ
ئارقاسىندا بۇرۇنعى ئىقتىسادى بايلىقلارىندا يوعالتاچاق، ئالارعا
ئىيانە قىلۇچى حانلار، مۇسلمان حۆكومەتى بولماياچاق. ئەۋەل
زامانلاردىكى كۆك يەر جىرلەر بىلەب تورا ئالاچاق تۇگلەر،
ئەۋەل، مۇسلمان حۆكومەتى بار چاعىندا، سەيىدلەر سەياسى
ياقدان قوۋەتلى ئىدىلەر. ئىندى حۆكومەت مەسكەو حۆكومەتى
بولعاچ مۇسلمان عۇلەماسى ئورنىن حرىستىيان پوپلارى تۇتاچاعىندا

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ئالار ياخشى بلەلەر. شوشى سەبەبلەردەن ئالار مەسكەوگە قارشى
وە ئيستىقلال دارافندا ئيدىلەر.
سەوداگەرلەردە مەسكەوگە دۇشمان ئيدىلەر. روس سەوداگەرلەرى
قازان ئالتنو بلەن ئالارنڭ سەودەلەرن قوللارندان ئالا باشلاغانلار:
شەرقى خالقلارى قازان ئالتنو بلەن ئورى مەسكەوگە بە ئيسە
باشقا جيرلەردەگى بازارلارگە يۆريدچەگن ئالار بلەلەر
ئيدى. ئيوان گروزنينڭ ئاتاسنڭ قازان بازاركاسن ماكاريفكە
كوچرگەننەن نيندى زور زارار كيلگەنن بو سەوداگەرلەر
ياخشى بلەلەر ئيدى.

بيگرەك مەسكەوگە بويسنرغا تاتارنڭ چن خالقى بولغان
بارلى خالق: كرەستييەنلار قارشى كيلدىلەر. ئالارنى روس
چيناونيكلارى قازان ئالىماچ ئوق قسا باشلادىلار؛ ئيمانا (ياساقنى)
بيك تعزلاب جيبا باشلادىلار؛ سوغشلاردا روس قازاقلارى.
عەسكەرلەرى ئالارنڭ ئاوللارن تالادىلار؛ ئالار، قازان روسييەگە
قوشلماج روس مۇهاجيرلەرى كيلودەن‌دە قورقا باشلادىلار،
چۈنكى ئلك، قازان ئالنماس بۇرن. روسلار ئاو ياغن ئالماچ.
روسلار كيلب ئوتترب، تاتار هەم باشقا عەيرى روسلارنڭ
كرەستييەنلارن قسرقلى باشلاغانلار ئيدى. شونڭ ئۆستنەدە
تاتار كرەستييەنلرنا تاغى بر قورقنچ نەرسە بار، ئولدا بولسا،
تاتار فيئودالارنڭ قوللارندا بولغان روس قوللارى ئازاد
ئيتلگەچ، بو فيئودالارنڭ تاتار كرەستييەنن قول ئيتەچەگى
مەعلوم ئيدى.

ئيختيلالنڭ بارشى.

قازان وە ئەترافى روسلار تارافندان
1552 نچى يلدا ئالنسادا، ئانڭ بۆتن
جيرنە روسلار كرب جيتە ئالغانلارى

يوق ئيدى. بۇرنغى زاماندا- قازاننى چۇلعاب ئالمان قالغان
ئورمانلار. تاتار سولار، باتقاقلق، سازلق كوللەر ئچندەگى
تاتار ئاوللارى عەسكەردە بيرلب جيتمەگەنلەر ئيدى. قازان
ئالنعاندا قازاننى تاشلاب، روس عەسكەرن يارب بر نيچە مڭ
تاتار چقققان. بو تاتارلار ئورمان ئارالارنداغى تاتار ئاوللارنا
بارب. خالق ئاراسندا ئاگيتاتسييە يۆرتە باشلاغانلار. حەرەكەتنڭ
باشندا بەعزى سەيدلەر، موللالار، بيكلەر، ميرزالار، يۆز بيكلەرى
(Сотнии князья). خالقدان عەبرەتلى يگتلەر تۆزۆدىلەر. ئيختيلال،
قازان ئالنب بر ناى ئوتكەچدە باشلاندى. شول ئيختيلال
1560 نچى يللارغا قەدەر دەوام ئيتتدى.

بو قوزغالشنى تاتار حاكيم سينفلارى تۆركييە وە قرمغا
تاياناب باشلاغانلار: ئالدا ئەيتلگەنچە، تۆركييەنڭ يفەك وە
ئيران سەوداسى بولن قولغا تۆشرەسى كيلگەن. بو زامانداغى
تۆركييە سۇلتانى سۆلەيمان ئوزنە بۆتن مۇسلمانلارنڭ خەليفەسى
لەقەبن تاقغانغا «ئيسلام جيرلەرن كافير قولندان قۇتقارام»
ديب ئيديالوگييە ياسازغادا بيك مۆمكين بولغان. قازانلار
ئيسە ساحيب گەرەى خاندان بيرلى تۆركييەنى ئۆزلەرنڭ
ياشى ديب بلەلەر؛ لاكين قرم خانلارى ئيسە مۆندا ئۆز
سەياسەتلەرن يۆرتەلەر ئيدى. ئالار تۆركلەرگە هەر واقت
«بز ئوزنىزگە يارب قازاننى قۇتقارىرىز» ديب تۆركلەرنى
قاتشدرغا قورقالار؛ ئالارنڭ فيكرنچە، ئەگەردە تۆركييە قازان
ئەسترخاننى ئالسا، ئول واقتدا قرمنىدا بۆتنلەى ئالب، ئانداغى
خانلقنى بتررب، تۆركييەنڭ بر ويلايەتى ياساب قالدررر
ديب قورقالار ئيدى. بر قرم خانى (دەولەت گەرەى) ئەگەر
تۆركييەنى شيمال ئشلەرنە قاتشدرساق، قرم قولمزدا قالماس
(قرم دەخى ئەلمزدە قالماز) ديگەن ئيمش. ئيختيلالچى تاتارلار

نوعايلارغادا زور ئۈمىد باغلىغانلار. ھەتتا نوعايلاردان بىر خانزادەنى كىيتىرىپ، ئارچا ياغىغا قويۇپ، قازان خانى ئىتىپ ئېلان قىلغانلار ئىدى. لاكىن بۇ ئىشكە نوعايلارنىڭ ھەممەسى قاتنىشمىلار، بارى ئىيك ئالارنىڭ يۈسۈف مىرزا ھەم ئۇغۇللارى قول ئاستىندا بولغانلارىغىنا قاتنىشالار. كىيتىرگەن ياڭا خانىدا خالقنى جەبىرلەپ، ئوز كىشىلەرىنى بىلەن بىرگە ئارچا ياغى خالقىنىڭ سېپىر ئوگىزلەرىن سورىاوسىز سويىپ ئالشاغانلار، شۇنىڭ بىلەن ئوزىنە قارشى ھەرەكەت قوبتارغان: شۇكار كورمەدە خالق ئانى ئوزى كىيتىرگەن، ئوزى ئۇتۇپ باشنى كىسكەن ئىدى.

شۇل رەۋىشچە نوعايلارنىڭ ئازمى كوبى قاتنىشلارى بىلەن ئىختىلال باشلانغان ئىدى. ئىختىلالچىلار كوبىرەك قازان ئارتىندا ھەرەكەت ئىتەلەر. ئىختىلالنىڭ ئوچاغى ئارچا تىرەسى ھەم ھەزرگى لايىش ئۆيەزندەگى مىشە سوروى بوينىدا بولۇپ ھەتتا مىشە بوينىدا قازاندان 70 چاقرىم جىردە ئىختىلالچىلار بىر ئىملان شەھەردە سالغانلار. كاما بوينىدا بىر نىچە شوندى ئىستىكامەر ياساغانلار. بۇ ئىختىلالغا تاتارلاردان باشقا چىرمىشلەردە بىك قاتنىشقانلار. ئوموماً ئىختىلالدا ئىللى مىڭگە ياقىن قورالى خالق ئىشتىراك ئىتكەن.

1553 نچى يىلدا تاتارلار قازان تىرەسىندەگى «بىيىك تاۋ» ياننىغا كىلىپ، ئىستىكامەلەر ياساپ، ئىنگەنلار. شۇندان قازانغا ھۇجۇم قىلىپ تورادىلار. جىبەرلگەن روس فىرقەلەرىن جىڭىپ بىك كوپ قازاق ھەم ئىستىرلىتسلەرىنى ئەسىر ئالدىلار. ئىكىنچى ياقدان، تاتارلار ۋاق فىرقەلەرگە بولىنىپ، تىزنى، موروم شەھەرلەرىندە ھۇجۇم ئىتەلەر. ئوزۇن بىلغا ياقىن دەۋام قىلغان ئىختىلالدا بالىلىق بولۇپ يۈرگەن بىر نىچە مەشھۇر ئىختىلالچى بار. شولارنىڭ قايسىنىڭ ئىسملەرىدە مەعلۇم، تاتارى سارى باھادىر، زىن سەيبەلىردى

بۇ ئىككى ئىختىلالچى 1555 نچى يىلدا روسلارنىڭ بۇلارغا قارشى كوندەرلگەن ساتىيكوف دىگەن مەشھۇر قوماندانلارىن ئەسىر ئالغانلار. بۇندان باشقا، قوربان عالى كىنەزلەر، قولاى مىرزا ھەم باشدارلىق نوعاى ئىسملى بىر شۇھرەتلى قازان كىشىسى ئوزىنىڭ ئوغۇللارى بىلەن دەھشەتلى رەۋىشدە مەسكەۋ عەسكەرىنى بىلەن سوغىشقانلار. بۇلارنىڭ نىچىك ئولگەنلەرى مەعلۇم توگىل. لاكىن ئانىڭ ئىككى مەشھۇر تاتار ئىختىلالچىلارى دەۋلەت مىرزا بىلەن بىردى ئىسملى، ئىككى نوعاى مىرزالەرىن كىيتىرۈچى ئوتترۈچى ئىختىلالچى مەسكەۋ عەسكەرىنە ئەسىر تۈشكەنلەر ئىدى. بىردىنى ئوتتۇپ بىرۈچى ئالنىش ئىسملى تاتار بولدى. بۇدا ئىختىلالنىڭ سوڭىندا ئۈمىدسىزلەنىپ، روسلارغا بەيعەت ئىتۈچى جان بىك دىگەن كىشى بار.

ئىختىلالنى باستىرۇ — بۇ ئىختىلال ئەۋۋەل زاماندا روسىيە ئۈچۈن بىك قورقىنچ ئىدى؛ بىر نىچە مەرتەبە روسلارنىڭ ئىختىلالنى باسارغا جىبەرگەن عەسكەرىنى جىڭگەچ، بايارسكى دوماغا بايار ھەم روھانىلار ئىۋان. گروزنىيغا قازاننى كىرى تاتارلارغا بىرىپ، عەسكەرنى ئالىپ قايتىرغا مەسلىھەت ئىتكەنلەر. مۇندان مەسكەۋ ھۆكۈمەتىنىڭ بىك قاۋشاغانىنى كورۈلە. لاكىن قازاننى بىرۈ ياغادىنا ئالغان ئەستەر خانىندا بىرۈ، قول ياقىنى قرىم ۋە تۈر كىيە قولىغا تابىشرۇ دىگەن سوز بولغانغا، مەسكەۋ ياغادان ئىل بىلماسدان كىسلەچەك ئىدى. ئىۋان گروزنى ئاقىق عەيرەتنى ھەم ئۇستالىقنى سارف قىلىپ ئىختىلالنى باسارغا قرار قىلدى. قازانغا ئىختىلالنى باستىرۇغا ئىدللە نىچە ئاردو جىبەرىلىپ تورادى. بۇ فىرقەلەر ئۇچراغان بىر تاتار ئاۋلنى ياندىرالار، ئىرلەرىن كىسەلەر، خاتىن قىز، بالا—چاغانى ئەسىر ئالالار ئىدى. بۇ سوغىشدا ئىغىنا ئوزۇن مىڭ ئىر تاتار

ئەۋلاد گورۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

تۇتۇلۇپ، ئالتىنى ملك ئير، ئۇن ئالتى ملك خانىن تەسىر ئۇشكەن:
مەسكەو عەسكەرى ئوتكەن تاتار ئاۋۇللارى جير بلەن تىگز ياسالا:
قرلار، تابتالا، ياڭا سالىنعان شەھەرلەر جيمرىلە ئيدى.. شونىڭ
ئۇستىندە مەسكەو حۆكومەتى ئالتن، مال بلەن خالقنى ئالدارغا
ترىشا: ئيحتيلالچىلارغا قارشى تاتارلاردان مۇزە كەكەب عەسكەرلەر
جيبەرە، قاسيم تاتارلارن كيترىب سوعشتۇرا ئيدى. بەعزى تاتار
فيرقەلەرى ئوز خالقى بلەن سوعشىچى ئيحتيلالچى لار بلىننا
چقالار، لاكين بەعزلەرى ئيحتيلالچىلارنى ئوتوب بيرەلەر ئيدى.
شونىڭ تەقابىلىنە حۆكومەتدەن ئاقچا هەم دەرەجە ئالالار. بيردن
نى ئوتقاچ مەسكەوگە ئوزى ئالتيش ئيتكەن ئيدى.
نيهايەت ئۇركيپدەن كۇتكەن ئيعانەت كيلمەدى: قرملىلاردا
بر نيچە مەرتەبە روسييەگە هوجوم قىلب قاراسالاردا فايدا چىقمادى:
نوعايلاردان عەسكەرى بلەن كيلگەن خانز ادەدەن‌دە مەدەنە چقمادى.
تاتارلار ئچندە مەئيوسييەت، عەكسل حەرەكەت باشلاندى. عەر
جيردە تاتارلار بيرلە باشلادىلار. ئارعان، تالعان ئيللەرى ئالانعان،
تاتار ئيحتيلالچىلارى قىلچلارن قىلارىنا تعارعا مەجبور بولدىلار،
شولاي ئيتب ئيحتيلال باسلدى.

ئيحتيلالنىڭ نەتىجەسى.

ئيحتيلالنىڭ نەتىجەسندە قسولار تاعن قووەتلەندى. تاتارلارنىڭ
بيك كوبسىنىڭ جيرلەرى بايلار، بوپلارعا بيرلدى.
بو قوزعالىشنى باستىرو زور نەتىجەلەر
بيردى. برنچى ياقدان قازان ئولكەسندە
قوزعالىش سوڭندا 1500 تاتار ئاق سۆيەكى
تونترلگەنلەكەن، بيك كوبسى قاچب كيتكەنلەكەن، ئيستيقلال
توبن بولدىرو ئۇچن باشدا يۇرگەن كشىلەر يوعالدىلار: قالعان
ئاق سۆيەكلەر ئيسە ئوزلەرنىڭ ئيقتيسادى مەنفەعاتلەرى تلەگەنچە
مەسكەوگە ساديق قۇل بولب قالدىلاردا. سوڭرا مەسكەو بولار

بلەن فايدالانب. تاتار ميرزا وەبيكلەرندەن عيبارەت «يومشلى‌ۇ
تاتارلار» كيلب چىقدىلار. بۇلاردان وە ئالارنىڭ قۇللارى تاتار
كرەستيەنلەدەن مۇزە كەكەب مەسكەونىڭ تاتارلاردان عەيرى
مونتازام تاتلى عەسكەر ياسالدى. شول عەسكەر بلەن مەسكەو
حەزر فايدالانا باشلادى. مەسەلەن ئيوان گروزنىنىڭ بالتيق
بويى ليۋونييە نيمسلەرى بلەن سوعشدا مونتدى عەسكەردەن
ئيللى ملك تاتلى تاتار ئيشتيراك قىلدى. ئيحتيلالنىڭ چىمووى،
باستىرلووى مەسكەوگە بر ساباق بولدى. ئولدا بولسا قازان
ئيلن تيزگنە روس عونسرى بلەن توتترو وەكالانيزاوابت ئيتونىڭ
كيرەگى دەرسى ئيدى. شونىڭ ئۇچن حۆكومەت قازان ئالنعاچ
ئوق باشلاعان بو ئيشن ئيحتيلال بارعان چاقدا وە ئول باسلعاچ
ئيشلەرگە كرشدى.

قازان خانلىقىنىڭ كالانيزاتسىيە.

مەسكەو حۆكومەتى قازان ئالنعاچ ئوق
قازان خان وەفيئودالارندان قالعان جيرلەرنى
قازاننى ئالئشودا ئيشتيراك قىلعان عەسكەر
باشلارى بۇاوۋودالارعا ئيوان ئۆلەشب بيرگەن ئيدى. ئيحتيلال باسلعاچ
ئيسە حۆكومەت فەرمان چىعارب قازان تيرەسندە تەخمينەن
30 چاقرم تيرەسندەگى تاتارلار تاشلاب قاچقان، وەمۇسادە
قلنعان جيرلەرنى روس ئالپاوتلارنىنا ئۆلەشە باشلادى. بەعزى
جيرلەر ئيسە تاتار كرەستيەنى بلەن برگە توك شول ئالپاوتلارعا
تەكەتلەر. ئالپاوتلارعا بو ياڭا جيرلەردە خوجالقلارن توزب
جيبەرگە ئاسان بولسن ئۇچن چيتدەن كيتەرلە ئورعان روس
كرەستيەنلارن 10 يل مۇددەتندە ئورلى سالم وەپاووينوسلاردان
قۇتلدىرا ئورعان زاكون چىعارلدى. ياڭا وەمونيت ئورنلارعا
ئالپاوت زولمۇندەن عاجيز بولعان ئچكى ئولكەلەردەن روس
كرەستيەنلارى ئاعلب كيلە باشلادىلار.

شۇنىڭ ئۈستىندە ئىيۋان 1555 نچى يىلى قازان ئۇلكەسىندە
ياڭا ئىپارخىيە ياساپ، قازان ئۇلكەسىنە پوپلار كۆچۈرە باشلادى.
برىنچى قازان ئارخىيىپىسكوپى گۇرى دېگەن پوپقا وە ئانىڭ
يارانلارىنا ئېيدىل بويىنداغى خان وەبېكلەر جېرى بولغان مۇنبىت
وەپچەنلىك، ئورمانلىق وەباغچالىق جېرلەرنى وەقف ئېتتى. بۇ
جېرلەرنىڭ كۆپىسىندە تاتار ئاۋۇللارى بولغانغا كۆرە پوپلارغا
بىلەك كۆپ تاتار كرەستىيەنى ئىلەكتى، بۇلار روھانى روس
فېئادالارغا ئەۋۋەللە خان وەبېك سەيەلەرگە تۆلەگەن تۆسلى
ئابروك تۆلى وە خزمەت ئېتە باشلادىلار.

قازاننىڭ ئەتراپى مۇدافەئەگە ئوڭاي بولسىن
شۇلاي ئېتىپ. ئۈچۈن روسنىڭ ئەسكەرى فېئادالارىنا بېرىلسەلەر، ئېيدىل بويىلارى
روحانىلارىنا وەقف ئېتىلدىلەر.

مەسكەۋ خۆكۈمەتى ئېيلىنى تېزگىنە روسلاشتۇرۇ ئۈچۈن
ئالپاۋتلاردان قاچىپ كېلىۋچى روس كرەستىيەنلەرىن باشقا تۆزەمەنى
ئەبىرى رەسمى بولسادا قازان جېرىنە كېلىپ ئۆتۈرۈرغا مۇساغەدە
بېردى. 16 نچى ئەسرىنىڭ ئاخرىندا بۇ روس كرەستىيەننىڭ
كېلۋوى شۇل قەدەر كۆبەيدى كى، مەسكەۋ ئۇلكەسىندە جېرلەر
بوشاپ قالا باشلادىلار. ھەتتا خۆكۈمەت بۇ قازان ئۇلكەسىنە
قاچىپ ئەبىرى مۇئتازام كېلۋچىلەرنى تىيارغا چارالار قىلا باشلادى:
شۇل مەسئەلەدە روسىيەدە كرەپاستنويلىقنىڭ نەمۇونەسى ئەزىر
بار دەم ئېتتى.

خۆكۈمەت قازان ئۇلكەسىن تېزرەك كالانىزاتسىيە ياساۋ
ئۈچۈن باشقا يۇرتن مەئيوب كشىلەرنى وە سەياسى مۇتەھەم
كشىلەرنى شۇندا سۆرە باشلادى. شۇندىي كشىلەردەن ئىبارەت
قازاندا بىر نېچە تۈرلۈم دا ياسالدى، بىگرەكدە ئىيۋان گروزنى
بۇ ھاقدا ئەزىق بىر چارا ئويلاپ چىغاردى: ئول دا بولسا روسىيە

تورتاسىندا بولغان. ساماديرژاۋىيەگە خىلاف بولىپ، روسىيەدە
بايارلار ئىيدارەسى بولارغا ئىمتىلوچى كىنازى وە بايارلارنى قازان
ئۇلكەسىنە جىبەرىپ. ئانداغى ميرزالارنىڭ جېرلەرىن ئالارغا
تارتىپ ئالىپ، جېبولى تاتار ميرزاسىن مەسكەۋ ئۇلكەلەرىنە جىبەرىپ
تىگى بايارلاردان قالغان جېرلەرنى ئالارغا بېردى. مونىڭ بىلەن
ئىيۋان گروزنى بىر بولى ئىككى يلانىڭ باشىن كىيسدى: ئىچەگى
دۇشمانلارىن ياڭا جېرلەرگە جىبەرىپ. ئالاردان قۇتىلىپ، ئول
دۇشمان بايارلارنى ساماديرژاۋىيەگە بەيلەدى. چۈنكى كۆچكەن
دۇشمان بايارلار مەسكەۋ ئۇلكەلەرىندە تۇرغاندا چارغا دۇشمان
بولسالار، ئەبىرى روس ئۇلكەسىنە كېلىپ، قوتىرو بىلەن ئانىڭ
قولى بولىپ كىتتەلەر ئىدى. چۈنكى ئالارنىڭ ماللارىن وەجېرلەرىن
ساقلاۋ ئۈچۈن مەسكەۋ كۈچى وە خۆكۈمەتى ھەر واقتتا كېرەك
بولىپ تۇرادىر ئىدى. قازان ئۇلكەسىندەن قالغان ميرزا وەبېكلەرنى
روس ئاراسىنا ئېلتىپ، ئالارغا روس كرەستىيەنى بىرو بىلەن
ئالارنىدا يەنە خۆكۈمەتكە باغلايدىر ئىدى. چۈنكى ئېندى ئول
جېرلەرىندەن وەمالىندان ئايرىلغان تاتار ئاق سۆيەكلەرى ئۆزلەرىنىڭ
مال وەجانلارىن بارى مەسكەۋ خۆكۈمەتى وە چارى ئارقاسىنداغنا
ساقلاپ قىلا ئالالار. شۇنىڭ ئۈچۈن ئالار سادىق قۇللا ئەيلەنەلەر
ئىيدى.

ئالپاۋت قولىنداغى جېرلەر ئىشچى قولى بولماغانغا كۆرە
ئىگەلسىز قالا باشلادىلار.

ئىيۋان گروزنى قازان وە ئانىڭ ئەتراپىنا كۆپىس ھەم ھۈنەر-
مەنلەرنى دە سۆردى. بۇلار ئىيسە ناۋغورود ھەم پسكوف شىكەللى
ئەۋەلدەن ئىركىلى جۇمھۇرىيەت بولىپدا، مەسكەۋ سالارى
تارافىندان كۈچلەپ مەسكەۋگە قوشلغان وە ئەۋۋەلگى ئىركىنى
ئىلۈدە ئونتىغان شەھەر ئەھالىسى ئىيدى.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

16 نچی عەسردا قازاندا بۇلاردان عیبارەت ئەللە نیچچە تۇرام
یاسالدی، بو کوبیس هەم ئۇستالار قازانعا کیلیب یورو بلەن
مەنفەعەتنە مەسکەو حۆکومەتی بلەن تق باعلانیب. ئەووەللەگی
ئالارنىڭ ئیختیلالچی فیکرلەری یوعالعان ئیدی.
جیرنی کالانیزاوایت ئیتو ئۆچۈن حۆکومەت یاشكادان بر چارا
تابدی. ئۇلدا بولسا، قازان ئۆلکەسندە ماناستیرلار سالرعا
ترنشووی ئیدی. حۆکومەت تاتار وە باشقا عەیری روسلار ئاراسندا
روحانیلارعا جیر بیرەدە، روحانیلار شوندا ئیلتیب مەحکەم
قۆیمالار بلەن چۆلعاب ئالیب ماناستیر سالادا، ماناخلارنی قزرال-
لاندرا، شونىڭ یانتا کرەستییەنلەر کیلیب ئوترالار: جیرلی
حالقلار هۆجوم قلسالار، بو ماناستیر کرەستییەنلەری شول مەحکەم
قۆیمالار ئچنە کرب قاچالار ئیدی. شولای ئیتیب تیرە بویندە
روس جنسندەن بولعان حالق کوبەیە ئیدی. شول ئوق زاماندا
16 نچی عەسرنىڭ ئچندە ئیدل بویندا وە باشقا یلعالار قربلارندا
نعتما وە شەهەرلەر سالىرتلا باشلادی.
1556 نچی یلدا چاباقسار، 1557 یلدا لایش، 1578 یلدا
تەتش، 1589 یلدا ئالات، 1587 یلدا ئورژوم، 1584 یلدا چار
(کرەسنوکاکشایسك)، 1585- سانچورسك، 1603 یلدا یارانسك
شەهەرلەری سالندئلار. بو شەهەر وە نعتمالارعا حۆکومەت تۆرلی
سینۆذان بولعان روسلارنی کوچرب ئوترنادر ئیدی. ئۇل
شەهەرلەرنىڭ قۆیمالارنا قویلعان توپلارنىڭ حیمایەسندە قۆیمانىڭ
چیتندە دە بیك کوب بیستەلەر وە ئالار یانندا ئیستیحکاملەرنىڭ
باشلقلاری تورەلەر (ۋاپوادا، دیاك ئیستریلیس باشلقلاری) نىڭ
بیرلگەن جیرلەرگە یەنەدە 10 بللق لگوتا بلەن قزقترئلب روس
کرەستییەنی کیترئلب ئوترتلادر ئیدی. بو شەهەرلەرگە حۆکومەت

عائیلەلەری بلەن ئیستریلیس وە پوشکار ئاتالعان عەسکەرلەرنی
کیترئب ئوترتادر ئیدی.

8- ئیدل بویی ئۈچۈن کۆرەشكە بەینەلمیلەل سەیاسەتنىڭ قاتنشووی.

16 نچی عەسردا ئیدل، دون هەم قارا وە حەزەر دیڭگز-لەری ئەوەدەسی.

قازان ئالنعان چورلاردە تۆرکییەنىڭ ئیك زورایعان وە کۆچلی چاعی بولعانلقدان، داردانیل وە باسفور، قرم حانلقی کافکازنىڭ عەربی جارلاری تۆرکییە قول ئاستندا بولعانلقدان، قارا دیڭگز ئانىڭ کولی میسلندە بولیب قالدی.

شول سەبەبلی، قارا دیڭگز وە داردادانیل، دون وە ئیدل ئارقلی بولعان سەودەدە ئانىڭ قولندا ئیدی.

قازان تۆشب، روسییە، ئەسترحانعا تابا حەرەکەت قلیب ئانی ئالووی تۆرکییەنىڭ ئیقتیسادی حەیەتنە، ئانىڭ سەودە وە تاموژ-ناسنا زور بر زاربە تۆرو ئیدی. تابیعی، ئیدل روسییە قولنا کرو بلەن بو سەودە باشقا یولدان کیتەرگە وە روسییەگە تابیع بولرعا کیرەك ئیدی.

شول سەبەبدەن تۆرکییە ئوزنىڭ واسسالی قرم ئارقلی ئەلبەتتە، ئیدل بویی مەسئەلەسنە مۆداحەلە ئیتەرگە وە روسییە بلەن بەرلشرگە تیبیش ئیدی. شۇنىڭ ئۆستنەدە ئیدل بویی مەسئەلەسندە تۆرکییەنىڭ تاعی بر ئیقتسادی. سەیاسی مەنفەعەتی بار ئیدی.

ئۇلدا مۆنە نەرسەدەن عیبارەت:

16 نچی عەسردەشەرقەمەعرگی ئیراندابرزوردەولەت کیلیبچقدی.

بۇ ئىسە شىئى مەزھەبىدەگى سەفەۋىلەر سەلالىسى، قول ئاستىندە
ئىرانىڭ بىرلەشۋى ئىدى. 16 ئىنچى عەسىردا ئىندى سۇلتان سەلىم ۋە
سۇلايمان زامانىندا ئىران بىلەن تۈركىيە ئاراسىندا بىر توقتاۋسىز قانلىق
سوعىشلار باشلاندى. بۇ سوعىشلارنىڭ سەبەبى تۈركىيە ۋە ئىران خۇ-
كۈمەتلەرى سۈننى ۋە شىئى مەزھەبلەرنىڭ بىرلەشۋى دىب قارا-
سالاردا، ئاسلى ئىقتىسادى ئىدى. ئىران ئوزرايب تۈركىيەگە
ۋە ئانىڭ ئارقىلى ياۋروپاعا كىلە تۇرعان ھىند، ئورتا ئازىيا ۋە
قتاي ماللارى يۈرتۈلە تۇرعان كەرۋان يوللارىن ئىشعال قىلعان
ئىدى. تۈركىيەگە ئىسە بۇ زارارلى بىر ئىش بولوب چىققىدى.
شونىڭ ئۈچۈن سوعىشلار باشلاندى. مۇنە شوشى سەفەۋىلەر مەملە-
كەتىنە قارشى سايلاۋزاربەسى بىلەن ئىرانىنى بويسندۇروب بولەى،
ئانىڭ ئارتىنا ھەزەر دېڭگىزى ئارقىلى يا ئىسە شونىڭ عەربى
جارلارى بويلارىندان ھۇجۇم قىلىب جىڭەرگە مۇمكىن: مۇنىڭ
ئۈچۈندە ئىدىل بويى تۈركىيە قولىندا يا ئىسە ساخىب، ساقا ھەم
ئونەمىش گەرەيلەرنىڭ زامانىداعى شىكىللى ۋاسساللارى قولىندا
بولۇرعا ئىيىش ئىدى.

مەعلۇم كى، ھەر بىر ئىقتىسادى ۋاقىعە ئۈستىنە ماخسوس
بىر ئىدىيالوگىيە ئۆسەب چىقا. تۈركىيەنىڭ ئىدىل بويى ئىشلەرىنە
قرىم ئارقىلى قاتنىشۋى ئۈچۈن مۇنىڭدى بىر جىوانىش تابىلدى، ۋە ئۇلدا
بولسا روسىيەنىڭ قول ئاستىنا كىرگەن تاتارلارنى دىنى—مىللى
ياقتان قىسىلۇۋلارىن بەھانە ۋە دەلىل ئىتىب تىيۇنودى. مۇكارىعا
بىلگىلى تاتارنىڭ ئۆز ئاراسىندادا مۇۋافەقەت بار ئىدى. چىلابىدا
مەسكەۋ خۇكۈمەتىنىڭ تاتارلارنى چوقىندىرىرعا دىيملەۋى كۈچلەۋى
ھەم تالارنىڭ جىرلەرىن تارتىب ئالۋوى، تاتارلارنىڭ قوبىبدا ئۆز
كۈچلەرى بىلەن مەسكەۋ قولىدان چىقا ئالماۋلارىن ئاڭلاۋ تۈركىيە
ۋە ئانىڭ ۋاسسالى قرىمعا مۇراجەعەت ئىتەرگە مەجبۇر ئىتەدر.

ئىدى. شۇل سەبەبلى تاتارلار، ھەتتا باشقا عەيرى روسلار ئىسە-
خانلىق ۋە ياقىپا سارايعا ئىلچىلەر جىبەرەب، قرىمنى-تۈركىيەنى
چاقىرالار ئىدى. لاكىن ئىدىل بويى مەسئەلەسىندە ئەھمىيەت
بىرۋچى تۈركىيە، قرىم ۋە مەسكەۋگىنە توگىل، بەلكى عەربى
ياۋروپادا بار ئىدى. 16 نچى عەسىرنىڭ 60 نچى يىللارىندا روسىيە
بىلەن ئانگلىيە ئاراسىندا نق سەۋدە مۇناسەبەتلەرى باشلانعان.
مەسكەۋدەن ئارخانگلسكگە، ئاندان ئىنگىلىز كۆيمەلەرىنە تۈيەلب
دام ئەشيا (سىيرى ماتىريال) ئانگلىيە ۋە گالاندىيەگە كىتە باش-
لاعان ئىدى. شۇل ماللار ئىچىندە ئىڭ زۇر ئورۇن تۇتقان نەرسە،
ئىدىل بويىندان ۋە سىبىردەن كىلە تۇرعان مىخلار ھەم ئەستەر-
خاندان كىلە تۇرعان بالق ۋە ئىكرا. ئىدىل بويى بىلەن مەسكەگە
كىلە تۇرعان يىفەك ئىدى. ئىۋان گروزنى زامانىندان باشلاب
بۇ ماللارنى ساتۇ ئۈچۈن ئىنگىلىزلەر بىلەن مۇعاھەدە ياسالعان
بولعان. شونىڭ ئۈچۈندە قازان تاعى كوتەرلەب كىتكەن: ئاندا
ئىنگىلىز ۋە گالاندىيەلىلارنىڭ سەۋدە ئاگىنتلارىندە قويلعان ئىدى.
بۇ ئىيكى كوتەرلەب كىلە تۇرعان ئىللەرنىڭ مەنفەعەتلەرى ئىدىل
بويىن روسىيە قولىنا كرتو ئىدى: چۈنكى ئىراندان كىلە تۇرعان
مال تۈركىيە ئارقىلى ئوتە قالسادا، ئۇل ئىنگىلىز ۋە گالاندىيە-
لىلار قولىنا توگىل، بەلكى ۋەنىسىيە ھەم جەنوە سەۋدەگەرلەرى
قولىنا كىرگە ئىيىش ئىدى. بەلكى شونىڭ ئارقاسىندا بىر قازان
مەسكەۋ سوقىشىندا مۇھەندىس ھەم توبچىلارنىڭ ياۋروپالىلار
بولعان ھەم قازان ئۈچۈن سوعىشى كۈرەشدە قازاننىڭ نعىتما-
سىنىڭ مۇھىم بىر ئورۇنى كوتەرەب تاتارلارنى قورقتقان ۋە مۇدا-
فەعەدىن تاشلارعا مەجبۇر ئىتكەن كىشىدە ياۋروپالى ئىدى.
ھەر ھالدە ئىڭ ئاۋال ئىدىل بويى ئۈچۈن مەسكەۋ، قرىم،

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

تۈركىيە بىلەن بىرلىشىرگە تىيىش ئىدى. مۇنە شۇشى بىرلىشۇلىرىنىڭ قايسىسىنى ئىسكە تۈشۈرۈپ ئۆتەيلى (1).

تۈرك ھەم قرىم ئەسكەرىنىڭ ھۇجۇملەرى.

— قازان ئەترافىدا ئېھتىلال بولۇپ تۇرغان چاغدا، 1555 نچى يىلدا، قرىم خانى تۈركىيەدىن ئالغان يەنى چەرى ئىسىملى ئەسكەرلەر بىلەن روسىيەنىڭ خۇدۇدىن ئۆتكەن. روسلارنىڭ ئاشكار قارشى جىبەرگەن ئەسكەرلەرى جېڭلگەن. تاتارلار تولا شەھەرىنە ياقىنلاشىپ كېلەلەر. ئىۋان گروزنى مۇنكار قارشى ئەسكەر كوندرگەن. لاكىن قرىم ئەسكەرى نى ئۈچىندۈر يورۇلۇپ قايتىپ كېتكەن. مۇندان سۆڭغى ئىككى يىلدادا قرملىلار ھاماندا روسىيەگە ھۇجۇم قىلدىلار، قرىم تاتارلارى قازانلىلارنىڭ ئېھتىلالىنى بولىشۇ ئۈچۈن واق-واق بۇز، ئىككى يۈزلۈك قىرقالار بولۇپ كېلىپ تۇرالار ئىدى.

1566 نچى يىلدا تۈركىيە سۇلتانى سۇلەيمان قانونى ئۆلۈپ، ئانىڭ ئورنىدا سەلىم II تەختكە ئولتۇردى. ئىندى بۇ سۇلتان ئىش تۈتكەن قازان، ئەسترخان روسلار قولىدا تۈشكەن بولسادا، كبرى ئەسترخاننى ئالرغا ئويلادى. سۇلتان سۇلەيمان قانونى (تۈركىيە سۇلتانى) چىلاپ ئىشكە كرىشىرگە ئويلاپ 1563 نچى يىلدا قرىم خانى دەۋلەت گەرەيگە، ئەسكەرگە ئاشارغا، تچىرگە ئاتلار خەزرلەرگە ھەم يازغا ئەسترخانغا ھۇجۇم ئىتەرگە بۇيۇردى. باز كۈنى تۈركىيە حۇكومەتى يەنى چەرى ئەسكەرىن ھەم مۇقتدىر قوماندانلاردا كوندردى، قرىمدا توپ، جەبرەلەر تۈيەرگە يۈز ئاريا خەزرلەرگە قوشدى. تۈركلەر دون سووى بىلەن توپ وە

(1) بۇ حاقدا ئۆزن مەعلومات «مەعارىف ژورنالىدا» ئىدىل ئۈچۈن كۆرەش» ئىسىملى مەقالەبزدە بار.

ئەسكەرلەرنى تۈيەپ بارىپ، ئىدىل يىلغاسىنا قەدەر نەرسەلەرنى ئاتقا تۈيەپ، سۆڭرا ئىدىل يلغاسى، ئانىڭ قرىبىن بىلەن بارىپ ئەسترخانغا ھۇجۇم ئىتمەكچى بولدىلار. شۇل ئۇق واقتدا مەسكەونىڭ قرمداغى ئېلچىسى حۇكومەتكە، ئەسترخان تاتارلارىنىڭ تۈركلەر بىلەن قرملىلارنى كۈتكەنىن يازدى. لاكىن قرىم خانى مۇنى تىلەمى؛ ئالدا ئەيتكەنچە تۈركلەر ئىدىل بوين ئالسالار، «قرىم ھەم ئەلمىزدە قالماز» دىب قورقالار ئىدى. شۇلاي بولسادا، دەۋلەت گەرەي روسىيەگە ئولتىماتوم بىرىپ، قازان ھەم ئەسترخاننى كبرى قايتارورن. قازانغا خان ئىبىتىپ، ئۇلى عەدل گەرەينى قويۇنى سورادى. ئەلبەتە، روسىيە حۇكومەتى مۇنكار قارشى جەواب قايتاردى.

نىھايەت 1563 نچى يىلدا تۈركىيەنىڭ ئەمرى بىلەن بولاچاق ئەسترخان سەفەرى بولمى قالسادا، قرىم خانى جەنوبى روسىيەگە ھۇجۇم ئىتەدى. لاكىن روسىيە ئەسكەرى تارافىدان قاتى قارشىلىق كورىپ، كېرى يورۇلۇپ قايتىپ كېتتى. مۇندان سۆڭدا قرىم حۇكومەتى قازان وە ئەسترخاننى سوراۋىدان دەوام قىلدى. چۈنكى بۇ جىبرالەردەن ھامان ئېلچىلەر كېلىپ تۇرالار. حەتتا چىرمىشلەردەندە قرىمغا ئېلچى كېلىپ، قازانغا بر خانزادەنى چاق ئىبىتىب ئەسكەر بىلەن جىبەرۋنى سۇرىبلار ھەم ئۆزلەرىنىڭ قرىم ئەسكەرىنە بولىشلق قلب 66000 ئەسكەر بىلەن قازانغا ھۇجۇم ئىتمەكچىلىكلەرىن بىلدردىلەر. لاكىن قرىم ھاماندا روسىيەگە ئەسكەر بىلەن كېلە ئالمادى. بېكلەر، مىرزالار، قاراچىلار شوراسى خاندان قازانغا بارونى تالاب قىلدىلار. شوندان سۆڭ قرىم خانى ياكادان ئولتىماتوم بىلەن ئېلچى جىبەرىپ، قازان وە ئەسترخاننىڭ تاتارلارغا كېرى قايتارلۇۋىن سورادى. لاكىن مەسكەو حۇكومەتى رازى بولمى. شولايدا قورقىپ خانغا ئاقچا جىبەرە، ھەم كېلىشر

ئۈچۈن شۇندى ،يول كورسەتە ئىدى: خانزادە روسىيەگە كېلسۇن.
ئاڭار سابىق قازان خانى شاھعەلىنىڭ قىزىن (ئاسراماغا ئالغان)
بېرەم، قاسىم شەھەرىنە خان ئېتەم دېدى. مۇنىڭ بىلەن قىرىم خانى
ئالداماقچى بولدى. ئاڭار قىرىم خانى بۇلاي دېب جەۋاب بېردى:
«مېنىم بالامنى ئاشاترلىق حالىم بار. قاسىم خانلىقى ئاڭار كېرەك
توگل، ئەگەر ياخشىلىق بىلەن قازان، ئەسترخاننى بېرمەسەڭ
تۈركىيە حۆكۈمەتى بارىن بىر ئانى سېنىڭ قولىڭدان ئالۇر.»

سۇلتان سەلىمنىڭ ئەسترخانغا ئاتا كېلوۋى.

1566 نچى يىلدا تۈركىيەدە سۇلتان سۇلەيمان قانۇنى ئۆلگەچ، ئانىڭ ئورنىغا سەلىم II تەختكە ئولتۇردى. ،بۇل ئېيندى چىلابىدا ئىدىل بويى مۇسلمانلارىنىڭ ھەم عەيرى روسلارنىڭ تلەگەن جىرىنە جېنگەرگە كىرشەكچى بولا، شۇشى واقىتلاردا بۇخارا، خىۋادان كېلگەن مۇسلمان تۈرك حاجىلارى ئىستانبولدا حۆكۈمەتكە روسىيەنىڭ قازان، ئەسترخاننى ئالوون، ئاندا مۇسلمانلارنىڭ خورلىقا تۈشۈلەرن، باشقا مۇسلمان ئېللەرىنەدە ھۇجۇم قىلو ئىحتىمالىن، ئەسترخانغا كېلە تورغان سەۋدەگەرلەرنى تالاب، بېك كوب پوشلىنا ئالوون سۈيلەب، زارلانىب عەريزە بېردىلەر. سۇلتان قىرىم خانىنا ئەسترخانغا بارغا حەزرلەنرگە كېرەك، يارىق حەزرلەرگە بويرا ھەم تۈركىيەدەن عەسكەردە، تويلاردا كوندردى. تۈركىيەنىڭ ئەسترخانغا كېلرگە تلەۋىنىڭ ئىكىنچى بىر سەبەبى دە بار ئىدى. تۈركىيە سەلىمنىڭ چىركاسدان بولغان بىر ۋەزىرى ئالدا سۈيلەنگەن ئىراننى كاسپى دېڭگىزى ئارقىلى جېڭكب ،بولو حاقىدا عى لائىحەسىن تەقدىم ئېتكەن ئىدى. دەۋلەت گىرەي خان ھەر تۈرلى يالغانلار بىلەن سۇلتاننى قورقتا: «روسىيەنىڭ ئەسترخاندا عەسكەرى

كوب، ئەگەر جېڭلسەك بۈتىن مۇسلمان عالەمىندە دانىڭ بىتەر؛ سېوقتا عەسكەر جىدى ئالماس. ئەگەر دون بىلەن ئىدىل قوشلسا، روسلارغا قىرىم، قارا دېڭگىز بىلەن تۈركىيەگە ھۇجۇم قىلرغا ،يول ئاچىلىر ئىدى» دېدى. ئەسما ئوزى روسىيەدەن قازان، ئەسترخاننىڭ بېرىلوون ئالاب قىلرغا عەم ئانى تۈركىيەنىڭ قىلرغا تلەگەن ئىشلەرىنەدەن حەبەردار ئېتب تۇرادر ئىدى. سۇلتان ،دون بىلەن ئىدىل يىلغاسىن بىرگە ئويشب، ،شۇنىڭ ئارقىلى فلوت جىبەرىرگە ئويلىمىر ئىدى. ئويلەب ئويلاغانىدا! ،بو لائىحادا بىردە ئاقلغا ئاشىغاسلىق نەرسە يوق. چۈنكى سۇندا ،دون بىلەن ئىدىلنىڭ حەزرگى كامىشىن يانىندا ،بارى بىر بىرسىندەن 25 چاقىرىم عنا كېلب ياقنلاشقان ،ئورنى بار. ،شول مەقسەد بىلەن 1569 نچى يىلدا ،بۇ ئىش ئۈچۈن 17000 عەسكەر، قازى ئۈچۈن قورالار، ئىشچىلەر ھەم ئىللى مىڭ تاتار عەسكەرى كوندرگەن. عەسكەر، كويمەلەر بېك ئاورلىق بىلەن ،دوننىڭ ئىدىلگە يافن كېلە تورغان ئورنىنا بارب جېتكەنلەر؛ قىرىم خانى تۈركلەرنىڭ شىمال تۈركلەرى بىلەن قوشلولارىندان قورقب تۈرك عەسكەرى ئاراسىنا تۈرلى يالغان نەشويشلى حەبەرلەر تاراتا باشلاغانلار. ئىەش ،بو جىردە قىش كۈنى قاراڭغى بولا، جەى كۈنى تۈن بولمى، بېك كوب نامازلار قالدىررغا كېرەك بولا دېيلەر ئىدى. كانالنى ھېچ قازر حال يوق، ئش بېك ئاقرن بارا؛ عەسكەر ئاراسىدا نارازىلق كورۈنەدر ئىدى.

ئەسترخاندان كېلگەن ئېلچىلەردە: «بىردە كانال كېرەك توگل، تېز كىنە ئەسترخانغا كېلب بىزنى روسلاردان حەلاس ئېتنگز» دېب ئوتنەلەر ئىدى. ،شول رەۋشچە تۈرك عەسكەرى ئەسترخانغا ياقنلاشقان: قوماندان پاشا تقنەلسا ئەسترخانغا ھۇجوم ئېتەرگە ئويلامى؛ ،ئول شوندا ئىستىحكام سالب، يازغا قەدەر قىشلارغا ئويلاغان ئىدى. ،ئول ئاراداقىرىم عەسكەرى بىلەن خاندا

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

قىرىمغا قايتىپ كېتكەن ئىدى. شۇنىڭ ۋاقتىدا تۈرك ئەسكەرى ئاراسىدا ئىختىلال چىقتى. قايتىشنى تىلى باشلادىلار. ئۇل ئارادا ئىران، رۇس ئەسكەرى ھەم مەسكەۋ تارافلى نوغايلار كېلەلەر دېگەن خەبەر چىقتى: ئۇشول ئۇچ كۈنلەردە چۆللەردە مەسكەۋ ئەسكەرىنىڭ ياقىنلاشقان خەبەرى كېلدى: تۈرك ئەسكەرىنىڭ باشلىقى ئىستىھكاملەرنى بۇزۇپ، ياندىرىپ قايتىشقا چىقتى، يولدا سۇلتاندان ئەمر ئالدى. بۇ فەرماندا ئەسترخان يانىدا قىشلاشقا ھەم جەي كۈنى زور ئىمانەت ئەسكەرى جىبەرەچەگىن سۆيلەگەن ئىدى. لاكىن ئەسكەر مۇنى تىڭلامادى.

دەۋلەت گەرەي خان ئۇزىنىڭ ماقسەدىنە ئىرىشكەن ئىدى. ئۇل ئىۋان گروزنىيغا خات يازىپ، تۈرك سۇلتاندان قۇرقىپ، ئانىڭا ماقتانغان ئىدى. ئۇشول ئۇچ ۋاقىتدا بىك كوپ مال، ئاقچا سوراغان ھەم قازان بىلەن ئەسترخاننى تەلەپ قىلىۋىندا ياكارتقان ئىدى.

مەسكەۋ حۆكۈمەتىنىڭ قاۋشاۋى.

بۇ زاماندا ئىۋان گروزنىينىڭ بايارلارنى ئۆلتۈرە باشلاغان، ياخشى بايارلار ئاندان قاچا باشلاغان، ئىمسلەر (لىۋونىيە) بىلەن پولشە سوغىشىپ تۇرغان چاقلار ئىدى. سۇلتان سەلىم دە فىكرىندەن قايتماغان ئىدى. ياز جىبەرۈ بىلەن ھۇجۇم قىلىرغا ئويلىيدىر ئىدى.

ئۇشول سەبەبدەن قىرىم خانىنادا بىك زور خىراج، پولەكلەر جىبەررگە ئويلاغان ھەم سۇلتان ئالدىندا ئۆزىن ئاقلارغا ترىشىپ ئىستانبولغا ئېلچى جىبەرگەن ئىدى. ئېلچى بولەكلەر ئالىپ بارىپ، سۆز ئارسىندا سۇلتانغا: «چارغا قارشىلىق قىلماقان قازانلىلار بىك حۆرمەتدە. ئاڭار حۆرمەت ئېتەلەر: ئۆز ئۆرنلارىندا تۇرالار، چار ئالارنىڭ دىنىنە تيمى، ئالارنىڭ مەعبەدلەرىن

(مەسجىدلەرن) جيمەرمى: مۇنە چار حەزر قاسىم شەھەرىنە بولاتنى خان ئىتە: مۇسلمان شەرىعەتىنچە مەسجىدلەر. كاشانەلەر (مەقبەرە) ئشلەرگە قوشدى. ئەگەر ئۇل مۇسلمان شەرىعەتىنە خىلاف بولسا ئىدى، روسىيەنىڭ ئورتاسىندا بولاتقا خان بولرغا ھەم مۇسلمان شەرىعەتىنچە ئۇررغا قوشماس ئىدى.» دىپ ئەيترگە قوشقان ئىدى. سۇلتان ئېلچىگە ئىۋاننى بىك ئۆرىشىپ ئەسترخان بولى ئاچارغا ھەم ياكا يساللغان ئىستىھكاملارنى ۋاتارغا قوشقان ئىدى. ئىۋان ياكادان ئېلچى جىبەرىپ، ئەسترخاندا‌غى مەسجىد ۋە كاشانالارنىڭ جيمرلىۋى ئىۋان ئەمرى بىلەن بولماغانلىغىن بىلدىررگە قوشقان. لاكىن سۇلتان ھامانىدا قازان بىلەن ئەسترخاننىڭ مۇسلمانلار قولىنا بىرىلوون ئالەپ قىلادر ئىدى.

1571 نچى يىل ھۇجۇمى.

مەسكەۋ حۆكۈمەتى تۈركىيە بىلەن قىرمدان بىك قانى قورقا باشلاغان. ئۇل بىك كوپ ئەسكەر تۇتا ئىدى. 1570 نچى يىلنىڭ باشلارىندا ئۇچ ۋاق تاتار فىرقالارى روسىيەنىڭ چىكلەرىنە ھۇجۇم قىلا باشلاغانلار: 1570 نچى يىلدا دەۋلەت گەرەي ئۆزى يۈز يگرمى مىڭ تاتار ئەسكەرى بىلەن روسىيەنىڭ چيگن ئوتىپ مەسكەۋ يانىنا كىلىپ جىتدى.

روسىيەنىڭ ئاڭار قارشى جىبەرگەن ئەسكەرى جىڭىلىپ ئىۋان ئۆزى دە قاچدى. ئىرەبوندەگى خالق بۆتىن مالىن جىيىپ مەسكەۋگە كرىپ بىكلەندى. تاتارلار مەسكەۋنى مۇحاسەرە ئېتىدلەر، مەسكەۋ ھەر ياقدان يانا باشلادى. تاتارلار مەسكەۋگە كرىپ تالى باشلادىلار. بەعزى رىۋايەتلەرگە كورە سىگز مىڭ كشى ئۆترلدى، يۈز ئېللى مىڭگە ياقن ئەسىر ئالندى شۇنىڭ قەدەر ئەسىر، ئەللە نى قەدەر مال ئالىپ قىرم خانى مەسكەۋنىڭ زور ئەسكەرى كېلە دىپ ئېشتىپ چىگە باشلادى.

دەۋلەت گەرەي ئىۋانغا شۇندىن بىر خەت يازىپ قالدۇرغان ئىدى: «بۈتۈن نەرسەنى يىغىپ، جەملەپ، بارىسىدا قازان بىلەن ئەسترخان ئۈچۈن، بۈتۈن دۇنيانىڭ بايلىغىنى بىتەردىم؛ ئاللانىڭ ياردەمىنە ئىشانىپ، مىن سىنىڭ ئۈستۈڭگە كېلدىم، شەھەرلەرىڭنى ياندۇردۇم. باشىڭدان تاجىڭنى دا ئالۇرغا تىلەگەن ئىدىم، لېكىن سىن كېلمەدىڭ: بىزگە قارشى سوغۇشمادىڭ. ئۆزۈڭ، مىن مەسكەۋ پادىشاسى دېگەن بولۇپ ماقتاناسىڭ: يە بىر سىنىڭدە ئۇيات، غەيرەت بولسا ئىدى، بىزگە قارشى سوغۇشىر ئىدىڭ! ئەگەر بىزنىڭ بىلەن دوسلاناسىڭ كېلسە، بىزگە قازان بىلەن ئەسترخاننى بىر. ئەگەر بىرمىسىڭ ئاندىن، خەزىنە بىلەن قوتىلام دېسەڭ-مۇ بولماس. بۈتۈن دۇنيانىڭ بايلىغىن بىرسەڭدە كېرەك توگۈل! بىزگە كېرەك نەرسە قازان بىلەن ئەسترخان، ئەمما دەۋلەتىڭنىڭ يولىن مىن خەزىر بىلدىم ھەم كۆردۈم.»

مەسكەۋ خۆكۈمەتىنىڭ ئەسترخاننى بېرىشگە رازىلىغى.

ئىۋان بۇ تاتار ھۇجۇمىندان سوڭ قورقىپ، چىنلاپدا ئەسترخاننى بېرىشگە رازى بولغان، قىرىمغا ئىلچى جىبەرىپ، بولەكلەر كۆندەرگەن ھەم شۇندى شارت تەقدىم ئېتكەن: ئەسترخانغا قىرىم خانىنىڭ ئۆز ئوغلىن خانلىققا جىبەرە؛ لېكىن شۇل خاننى مەسكەۋ پادىشاسى تەعيىن قىلا؛ دېمەك مەسكەۋ ئەسترخاندان يارىم مۇستەقىل، قاسىم خانلىغى كېبىك بىر خانلىق ياسارغا تىلەر ئىدى. لېكىن قىرىم خۆكۈمەتى مۇڭار رازى توگىل. شۇل ئىۋانغا شۇلاي يازغان ئىدى: «سىن ئەسترخاننى بىزگە بېرىرگە رازى. ئەمما قازاننى بېرىرگە تىلەمەيسىڭ. نېچۈك ئىتىپ بىرلىك بىلماڭ (ئىدىلنىڭ) دىڭگىزگە قويا تورغان ئورنى مىنىدە بولسىن دا، ئانىڭ باشى ئىيمىش سىنىدە»؛ شۇكارغا ئانىڭدا بىرىك كوپ بولدىك، ئاقچا سوراغان ئىدى.

مەسكەۋ خۆكۈمەتى ئىسە خاننى ئاقچا بىلەن ساتىپ ئالىپ بولماسىن دىپ بىراك كوپ كانترىبۇتسىيە بېرىرگە رازى بولغان، بىلەن

تېك قازان بىلەن ئەسترخاندانغىنا ۋاز كىچۈۋنى سوراغان ئىدى.

قازان، ئەسترخان ئۈچۈن تارتىشۇنىڭ زاعىفلەنۈۋى.

1572 نچى يىلدا دەۋلەت گەرەي خان ياڭادان مەسكەۋگە تابا يۈز يىگىرمى مىڭ عەسكەر بىلەن ھۇجۇم ئېتكەن ئىدى. لېكىن بۇ يولى مەسكەۋنىڭ زور ئاردۇسى خاننى مەسكەۋگە بورا غىراق جىردە قارشىلاپ، سوغۇش بىرگەن ھەم بۇ سوغۇشدا خان كوب تەلەفات كۆرەپ چىكىنگەن ئىدى. مۇنىڭ سوڭىندا قىرىم خۆكۈمەتى ئۆزىنىڭ تەلەبلەرىندە كىمىتكەن، خەزىر شۇل بارىي ئەسترخان بىلەنگەندە قىناعەتلەنىرگە رازى بولغان. لېكىن ئىندى مەسكەۋ خۆكۈمەتىدە ئۆزىنىڭ قۇۋەتىن سىزىپ قاتى تورا باشلاغان. خەتتا ۋەعدە ئېتكەن كانترىبۇتسىيەنى دە تولەۋدەن دە باش تارتقان. ئۆز ئاقلامى مەسكەۋ دۇشمانى قازان، ئەسترخان ئىشلەرىندە ئەھەمىيەت بىرۈۋچى دەۋلەت گەرەي ئولىپ، ئانىڭ ئورنىنا تەختكە ئولتۇرغان خان ئىشلەكسىز ھەم سوغۇش ئىشىندە بىرلىگەن كىشى توگىل. دۇرىست، شۇلدا قازان، ئەسترخان مەسئەلەسىن چىغارىپ توردى؛ لېكىن شۇل روسىيەدەن كېلگەن ئاقچا، بولەكلەر بىلەن قانەعەتلەنىپ سوغۇش قىلمادى. شۇنىڭ ئۈستىنىدە تاغى قىرىم بىلەن تۈركىيە ئاراسى سوۋىنىپ كىتىدى. ئاندان سوڭ كېلگەن خانلاردا باشقا ئىشلەر ۋە ئىچكى نىزاعلار بىلەن مەشغۇل بولدىلار. شۇلاي ئىتىپ 16 نچى عەسىردە تۈركىيە ھەم قىرىم دەۋلەتلەرى ئاقرىنلاپ قازان، ئەسترخان مەسئەلەسىنە ئازراق ئەھەمىيەت بىرە باشلادىلار؛ چۈنكى بۇ زاماندا بالقان يارىم ئاتاۋىندا ۋە ياۋروپادا تۈركلەرنىڭ سوغۇش مەيدانى ئاچىلدى؛ تۈركىيە سەياسەتىندە تەجەۋۇزدەن مۇدافەعەگە كۆچەرگە مەجبۇر بولا باشلادى.

شۇل رەۋىشچە بۈتۈن ئىدىل بويى مەسكەۋ قولىندا قالدى.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

9- سىبىر خانلىقىنىڭ بتووى.

سەودە كاپىتالى ئوزىنىڭ سەودەسىنە جىبورى
سەبەبلەر. هامان ئارتدرو، ئزورابنونى سۈرى: شونىڭ

ئۈچىن مەسكەونىڭ سەودە كاپىتالىزمى ئوسكەن ساين ئانىڭ ئاپېتىت نىردە ئارتقاندان ئارتدى: چۇن، مىخ وە تىرى بلەن چىت ئىللەر بلەن سەودەنىڭ ئوسورى چارنىڭ خەزىنەسىنىڭ تويماس كوزلەرن ئورالنىڭ نگى باعىندا چوپرتدرە باشلادى. قازان ئالىناج باشقردلاردا مەسكەوگە بەيعەت ئىتىب، خەزىنەگە ياساق تولەرگە رازى بولىب ئىلچىلەر يبەرگەنلكدەن، بازار تاعى كىڭەيسەدە. سەودە كاپىتالىنىڭ تويماس مىعدەسى تاعى ياڭا ماللار سۈرى باشلادى. زاتەن قازان شىكىللى باشقا تاتار خانلقلارنى وە ئوردالارنى قاراعاندا تارعانىز اتسيبەسى وەمەدەنىيەتى ياخشى راق بر نەمىنىا مەسكەو قولىنا كرگەچ، قالعانلارىنىڭ جب ئۇچلارى ئوز ئوزلەرندەن سوتلە باشلادى. سىبىر خانلىقىدا مەسكەونىڭ كاپىتالىزم ئەساسىنا كوچە باشلاعان ئىقتىسادى وە ئىجتىماعى تورموشى بلەن كورەشدە تابىعى جىڭلدى. بو كورەشنىڭ نىچك باشلانىب، نى بلەن تەمام بولعانىن بلر ئۈچىن سىبىر ئورداسىنىڭ سەياسى ئەحوالىنا كوز تاشلاب ئوتەرب قارىيز.

سىبىر خانلقىندا سەياسى حەل. — بۇرۇنعى زاماندا سىبىر تاتارلارىنىڭ مەركەزى ئىشىم سووى بويندا بولىب، ئول زاماندا ئانىڭ ئيرتشقا قويا توزعان ئورنندا «قزل تورا» دىگەن شەهەر بولعان. بۇرۇنعى زاماندا بوجىرلەرنىڭ برنچى خانى «ئون» بەئيسە «ئونس» بولعان ئىمىش. بو كىشى خانلقنى زورايتقان. بىك كوپ جىرلەر ئالب خانلقعا

قوشقان ئىمىش. مۇكارعا قارشى 16 نچى عەسىردە جىنگىز يەئيسە جىنگىزنىڭ ئىسمانى بر بىك قوبب، ئوننى ئوترگەن. لاكىن بو بىك خاننىڭ زوجەداشلارنىڭ توچ ئالولارندان قورقب، ئوزىنىڭ ئىيەرچىلەرى بلەن قاچىب توبلعا قويا توزعان تورا يلعاسى بويىنا قاچىب كىتب. شوندا «چىنگى تورا» ئىسملى شەهەر سالعان؛ سۈكرا بو شەهەر «تۈمەن» ئاتالعان. ئون ئوتتۈرگەندەن سوڭ ئىشىم بويى ئون خاننىڭ بالالارى تار افندان ئىدارە قىلنىب كىلگەن؛ لاكىن دەولەت زاعىق بولعان: ئەمما چىنگىزنىڭ ئوعلى تايبوعا تورا يلعاسى بويندا ئىدارە ئىتە باشلاب، شاقتى كۈچلى حۆكومەت توزگەن هەم بۇز يللاب سىبىر خانلىقنى ئىدارە قىلب كىلگەن. خانلار شوشى نەسلدەن (سەلالەدەن) بولعانلار. لاكىن 15 نچى عەسرنىڭ يارتىسىندا ئون خان نەسلىدەن كىلگەن ئىبراهيم يەئيسە ئىباق چىنگى تورا خانى جىڭب تايبوعا قولندان حاكىمىيەتنى ئالدى: چىنگى تورا، يەئيسە تۈمەن شەهەرىنى مەركەز ئىتب ئىباق بۇتىن سىبىر تاتارلارى بر حۆكومەت قولنا جيدى. بو خان ئوزىنىڭ تەئسىرى عربكە تابادا جىبەرب نوعاى تاتارلارى بلەن برلەشب ئالتن ئوردانىڭ ئەحمەد ئىسملى خانى توشرب، بر واقتدا ئارالا باشلاعان ئالتن ئوردا عاداباش بولا. لاكىن بو زاماندا ئىندى شەرقى ياوروپا هەم عەربى سىبىرگە قورقنج بولعان مەسكەو دەولەتى ئوسب كىلە. خەتتا مەسكەو عەسكەرلەرى پيرم، ويانكا ئۇلكەلەرى ئارقلى عەربى سىبىرنىڭ فين قەبيلەلەرن ئوز قول ئاستلارىنا كرتەرگە ئۇمتىلالار. شونىڭ ئۈچىن هەم خانلىقدا ئوزىنىڭ دۇشمانلارىنا قارشى بر كۈچ كە مالىك بولو ئۈچىن مەسكەو كنەزى ئىوان III بلەن ئىتتىفاق ياسارعا تلەب، ئىلچىلەر جىبەرب تۇرا. لاكىن تايبوعا نەسلى هاماندا ئىباقعا هۇجوم ئىتب تەخت داوالاودان كىرى تورمى. شونىڭ ئۈچىن 1414 يلدا

تابىوغا نەسلىدەن مۇھەممەد ئىسىملىك بىرسى ھۇجۇم ئېتىپ، ئىبراھىم
(ئىباق) نى ئۆلتۈردى: ئىرتىش قىرىغىدا ئاتاك تۇبلىغا قوشنىلا
تۇرغان جىرىندەن 25 چاقىرىم ئۆسىدەرەك بۆرۈنقى ئىسكەر ئىسىملىك
شەھەر خارابىسى ئورنىدا سىبىر شەھەرى سالىب مەركەز ياسادى.
شۇلاي ئېتىپ ھاكىمىيەت ياشكادان تابىوغا سەلالەسىنە قايتىدى.
مۇنىڭ بىلەن ئىچكى نىزاع، تەخت ئۈچۈن كۈرەش بىتمەدى. ئىباقنىڭ
ئوغلىنىڭ ئوغلى ئىبقرات بولدىقلى كۈچۈم ياشكادان تەخت داۋالارغا
تۇتۇندى. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇھەممەدنىڭ خەلەفى يادكار كۈچۈمگە قارشى
كۈرەشكەندە ئىتتىفاقچى بولۇر دىپ ئۈمىد ئېتىپ مەسكەۋ پادىشاسىندا
خىراج تۆلەرگەدە رازى بولدى. خەتتا 1555 نچى يىلدا يادكار
مەسكەۋگە ئىلچى جىبەرىپ ئىۋان گروزنىينى قازان. ئەستەرخان
ئالىنۇ بىلەن تەبرىكدە ئىتتى ۋە يىل ساين مىڭ جۇفار تېرىسى
بىرىرگەدە ۋەعدە ئىتتى: سوڭرا مەسكەۋدەن كىلگەن ئىلچىگە
يادكەر سىبىر خالقىن بەيعەت ئىتدىردى، سالىم تولەۋ ئۈچۈن خالقنىڭ
سانىن ئالدىردى. شۇلاي ئېتىپ، سىبىر خانلىغى 1555 نچى يىلدا
قۇمسىز ھاكىمىيەت ئۈچۈن خالقنىڭ ئىستىقلالىيەتىن بىرىرگە رازى
بولغان خانى ئارقاسىندا، مەسكەۋگە بويسۇندى. دىمەك، سىبىردەدە
بىر شاھەعلى تابىلدى. لاكىن مەسكەۋنىڭ يادكارغا فايداسى تىمەدى.
ئۇل ۋاقىتدا مەسكەۋ ئۆزىنىڭ غەربى كورشىلەرى بولغان لىۋونىيە
ئىمسىلەرى، پالەكلەر بىلەن سوغىشدا ھەم قىرىم خانىنىڭ ھۇجۇملەرىندەن
مۇدافەعە بىلەن مەشغۇل ئىدى. جىدى يىل يادكار كۈچۈم بىلەن
سوغىشدى. نىھايەت كۈچۈم جىڭىپ يادكارنى ھەم ئاتاك برادەرىن
ئۆتتۈردى: خانلىقنى شۇلاي ئېتىپ باش بولۇپ قالدى. شۇلايدا ئىچكى
نىزاعلار ھامان دەۋام ئېتىپ تۇردى.

كۈچۈم ۋە ئاتاك ئىدارىسى.

كۈچۈم بۈتۈن غەربى سىبىرنى برلەشدىرىپ، كۈچلى بىر پادىشالىق ياسارغا ئۆمتىلدى. بۇ ۋاقىتدا قەدىم ئەلى تاتارلار ئارالاسىندا،

تالارغا بويسۇنغان قىرىن قاۋملارىندادا مەجۇس دىنى - شامانىلىق
خۆكم سۈرەدر ئىدى. كۈچۈم ئىلنى برلەشدىرۇ ئۈچۈن ياكىدا
بىر سەياسەت تۇتتى. ئۇل خالقنى ئىسلامىيەتكە ئوندى، ئورتا
ئازىيا بىلەن مۇناسەبەت تۇتتا، شۇل دىن برلىگى ئارقاسىندا
ئوردانىدا برلەشدىرگە ئويلادى. ئىسلامىيەت تاتارلار ئاراسىندا
شاقتى شايع بولدى. شۇلاي ئېتىپ 1570 يىللاردا ئىندى سىبىر
خالقىنى شاقتى قووەتلەندى. لاكىن خالقنى فىكر بىلەن گنە
تۇبەنتۇرغا مۇمكىن توگىل ئىكەنى كورندى: يىكلەر ميرزالارنىڭ
خالقنى تالاۋى. قىسرۇى ھامانىدا كىمىمەدى: شۇنىڭ ئارقاسىندا
ئىلدە ئىجتىماعى سۈلۈح بولا ئالمادى.

كۈچۈم خۆكۈمەتىنىڭ مەسكەۋگە مۇناسەبەتى.

قازان ئۆشكەچ مەسكەۋنىڭ شەرقدا ئوتاچاق ئىمپىريالىزم سەياسەتىنە يول ئاچىلغان: شۇنىڭ ئۈچۈن مەسكەۋ بىلە ئىكى ئاراسىنى بىر مەعلوم دائرەدە ئوتارغا تىيىشلىگى مەعلوم ئىدى. كاما بويلارىندا ئورال تاۋلارىنىڭ ئىتەكلەرىندە
مەسكەۋنىڭ ئالپاۋتلارى كىلىپ ئوتترا، كرەستىيەنلارىندا ئوزلەرى
بىلەن برگە ئالىپ كىلە، تازمى، كويمى ئىستىحكاملەردا ئىسالا
باشلاغانلار ئىدى. ئىۋان گروزنى ئستروگنوف دىگەن كىشىلەرگە 1558
يىلدا كاما بويلارىندا بوش جىرلەرنى ھىبە ئىتكەن: 1574 نچى
يىللاردا ئىسە شۇل نوق فاميليەدەن بولغان ئالپاۋتلارغا توبل
يلغاسى بويىنداغى جىرلەردە بىرلگەن: شۇلاي ئېتىپ مەسكەۋ
تاۋرلاپ ئورال تاۋلارىنى مىنىپ، ئاندان غەربى سىبىرگە كىلىپ
چىققان: بۇلارنىڭ ئالغاچدان سالغان ئىستىحكاملەرى مەسكەۋ
ھاكىمىيەتىنە بر ئىلىنىچا گاھ بولغان ئىمەدى. لاكىن كۈچۈم خەزر
ئورتا ئازىيا بىلەن ئىختىلاتدە تۇرا، ئاندان عەسكەر كىترىنە:
غەربى سىبىردە ئىسلام مەدەنىيەتى جەيەرگە ترىشا؛ شۇلاي

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمقى ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قازانغا تابادا
ئوق قازان مەسئەلەسىندە كوچۇمنىڭ ئىچى پۇشتى؛ قازانغا تابادا
ئوزىنىڭ تەئسىرىن جەيەرگە ئۇمىتلادر ئىدى: شونىڭ قونتىنسىنىڭ
تەئسىرىندە نوغاى تاتارلارىنىڭ روسىيەدەن ئايرىلولارىندا هەم بىك
قانلى سوعشلار بىلەن بتكەن قازان يۇرتىنداعى چىرمش
قوزعالىشىندا كورەبز. كوچۇم ئىۋانغا يادكار شىكىللى تەربلىكا
توتمى. لاكىن ئارانى ئالاى رەسمەت بۇزارعادا قورقانر ئىدى:
هەتتا يادكار زاماندا بيرىلب كيلگەن ياساقنىدا 1571 يىلدا
تولى كيلش كوندردى. چۈنكى ابو چاقدا كوچۇمنىڭ ئارتىندا
ئيكنچى دۇشمانلارى قرعز قازاقلارنىڭ هۇجوملىرى بار ئىدى.
كوچۇم دۇشمانلارن جيڭگەچدە مەسكەوگە مۇناسەبەت
ئوزگەردى. كوچۇم مەسكەوگە ياساق (خىراج) جىبەرمەس بولدى.
شونىڭ ئارقاسىندا كوچۇم پيرم ئوبلاستىنداعى باشقرد تاتارلارنى
قوتۇرتدى، بەعزى واقتدا ئول جيرلەرگە هۇجوم قىلونى بىك
جش ياسى باشلادى. ديمەك مەسكەوگە قارشى سوعش ئاچىلدى،
لاكىن مەسكەو ئاڭارعا قارشى كالانىزاتسىيە سەياسەتى بىلەن
جەواب بيردى. ئول ئيسە ئستروگنوفلارعا سىبىردە جىر بيرو،
ئول جيرلەرنى ئيكسپلاتاتسىيە ياسارعا، كرەستىيەنلەر كوچۇرگە،
ئاندا ئوترعان عەيرى روسلارنى. ئيدارە قىلرعا هەم ياساق
جيبارعا، حاكىمىيەتنى ساقلارلق عەسكەر توتارعا ئيرك
بيرو ئىدى.

ئستروگنوفلارنىڭ عەسكەرى.

بو زاماندا ئالباوتلارنىڭ زولمىندان عاجىز بولعان، جىر سولارن تاشلاب، قاراق قاچاق بولعان، تۇرلى قىسمدەن روس تاتار وە باشقا عەيرى روسلار دالالاردا، ئيدل بويلارندا قاچب ئالاو بىلەن مەشعول بولب يۇرگەن برگر وە خالق بار: مۇنە شولار، شول توق ئالاو فىكرى بىلەن يۇرگەن ئستروگنوفلارعا عەسكەر

بولب يازىلالار ئىدى. بۇلار هەتتا ئيدل بويلارنداعى حوكومەت كۆيمەلەرن دە ئالاغانغا. حۆكومەت قارشىندا ئالار جينايەتچى، ئيحتىلالچى حيساب قىلنسالاردا، مەسكەو ئالاردان قوتىلو ئۇچن ئول قازاقلارنىڭ كۈچلەرن باشقا جيرگە چەونرو ئۇچن ئستروگنوفلارعا ئالارنى ياللارعا رۇحسەت بيرگەن. مۇنە شوندى قازاق ئيحتىلالچى عۇنسرنىڭ باشلقلارندان برسى يارماك تيموفييف ديگەن كشى عەسكەرى بىلەن ئستروگنوفلارعا ياللانعان ئىدى.

شوشى عەسكەر بىلەن كوچۇم ئاراسىندا
سوعش.

سوعش باشلاندى. يارماك ئوزىنىڭ بىك ئاز سانلى مىلتق، توپ بىلەن قوراللانعان عەسكەرى بىلەن كۆيمەلەرگە ئوترب سوعشا. سوعشدا تاتارلارنىڭ كوب شەهەرلەرن ئالدى. نيهايەت 1581 نچى يلدا كوچومنىڭ پايتەختى سىبىر (بۇزرنعى ئيسكەر) شەهەرى يانىنداعى سوعشدا كوچوم جيڭلدى. مۇندادا ياوروپانىڭ شەرق ئيللەرن قول ئيندرگە سەبەبچى بولعان مىلتق هەم توپ - بۇرۇنعى قوراللار بىلەن قوراللانعان قازاقلار ئوق، سۈنگى، قاچ بىلەن قوراللانعان خالقنى جيڭدى. شولاى ئيتب عەربى سىبىر روسىيەگە قوشلدى. كوچوم قاچدى. ئالايدا كوچوم هەم ئانىڭ ئوعوللارى قلچلارن قىلارننا تقماديلار. هامان قازاقلارنى راحەتسزلەولەرندە دەوام ئيتديلەر. هەتتا 1584 يلدا كوچوم عەسكەرى قازاقلارعا هۇجوم ئيتب قرب تزردى؛ يارماك ئوزى، سوعا باتب ئولدى؛ قالعان قازاقلار سىبىرنى تاشلاب روسىيەنىڭ ئيسكى چيكلەرنە چيكىندىلەر: كوچومنىڭ ئوعلى كىرى سىبىر قالعەسن ئيشعال ئيتدى. لاكىن ميرزا خانزادەلەرنىڭ ئوز ئارا نيزاعلارى بتمەدى: تاعى ئوز ئارا قانلى سوعشلار باشلاندى. مەسكەودە ئيندى

قازاقلار وە ئۇستروگىنوفلارنىڭ كۈچلەرىنىڭ ئەكىنە قاراب تورمادى؛ مەركەزدەن عەسكەر جىبەرتىب، ياتلاردان ئاقرىلاب سىبىرنى روسىيەگە قوشدى. (1)

١٧- تاتارلاردا سەودە كاپىتالىزمى دەورى.

1. فىئوداليزمنىڭ دەوامى وە ئانىڭ جىمىرىلە باشلاوى.

16 نچى عەسرنىڭ يارىمىندا ئىدىل بويى فىئوداليزمنىڭ دەوامى تاتارلارنىڭ مەسكەو دەولەتى قولىنا كرولەرى ئالاردا ئىجتىماعى جەمەتدەن زۇر ئۆزگەرش ياسامادى. تاتارنىڭ فىئودال سىنفىنىڭ روسىيەگە سادىق بولوب قالغانلارى مەسكەو حۆكومەتى تارافىدان شول تۇق عەسكەرى وە جىبر بىلەوچى ئالپاوت سىنفى بولوب قالدىلار.

مەسەلەن، ئالدا كورگەنچە حەتتا مۇللا، فىئودال عەبدىرزاقنىڭ 17 نچى عەسرنىڭ باشىندا ئەللە نى قەدەر جىبر-سولارى وە ئاندىاعى خزمەتكەر چورالارى بار. حۆكومەت تاتار فىئودالارى تۈزەلەرندەگى مەسكەو پاتشاھنىڭ سلوژىلى سالاويەسى بلەن عەسكەرىلگەن بر تۈسلى ياساب. تاتار فىرقەلەرى ياساوى؛ ئالارنىڭ باشىندا تاتار بىك وە مىرزالارى قويوب، عادى عەسكەرلەرنى دە «سلوژىلى (يۇمۇشلى) تاتارىن» دىب ئاتاب ئالاردان ياساق وە سالم ئالمى تورعان بولدى. بو عەسكەرى فىرقەلەر بلەن حۆكومەت ساحرا خالقلارى، قرم باشقورد ھەم قالمقلارعا قارشى سوعشلاردا ھەم بالتىق دېڭگىزى ئۈچن سوعشلاندا لىۋونىيە نىمسلەرى ھەم

(1) بو X قاسلنى ئوقعاندا ئامىرىكەگە برنچى ئىسپەنيوللار كېلۋ، ھىندىستانعا برنچى مەرتەبە ئىنگلىزلارنىڭ نىچىك ئىتب ئىستىلا ئىتۈەرى سۆيلەنسە شەكردلەرگە پارالېل ئۈچن ياخشى بولر.

پالىيا كىلىرگە قارشى سوعشلاردا قوللانب كىلدى. بىگرەكدە مۇندى ئشلەردە قاسىم خانلارى وە ئاق سۆيەكلەرى وە يۇمۇشلى تاتارلارى (سلوژىلى تاتارىن ھەم يۇمۇشلى تاتار ئىككىسى بر سوز: بۇلار عەسكەرى كىشىلەر) مەسكەوگە زۇر خزمەتلەر كورسەتدىلەر. شونىڭ ئۈچن قاسىم فىئودالارى جىبر-سو ھەم چورالارن 18 نچى عەسرگە قەدەر بردە كىمەتمىيچى ساقلاب كىلدىلەر. بىگرەكدە ئىمرات زۇر وەحشەت وە چاپقىنلىقنى 1558 يلدا روسىيەنىڭ لىۋونىيە نىمسلەرىنە قارشى بولعان سەفەرىندە قىلدىلار. شول زامانىڭ نىمس روز نامەچىلەرى بو حاقدائى واقىعەلەرنى يازعاندا سۆيلىلەر وە بو ئىللى مىڭ لاپ تاتار عەسكەرلەرىنىڭ باشىندا تورووچى سابىق قازان خانى شاھعەلىنىڭ عايەت زۇر وەحشىلەر ياساعانى بلدرەلەر. مونە شوشى خزمەتلەرى ئۈچن تاتار فىئودالارى وە عادى يۇمۇشلى تاتارلار روس سلوژىلىلارى بلەن بر تۈسلى ئولك ئەومەلگى ئاتا بالالارندان قالعان جىرلەرنى وە ئاندىاعى مۇسلمان دىنندە بولعان كرەستىيەنلەردەن بىلەرگە ھەم سوعشلاردا ئالعان ئەسىرلەرنى بو جىرلەردە ئشلەترگە حۆقوق ئالدىلار: حەتتا بۇلارنىڭ خزمەتلەرى بەرابەرىنە مەسكەو حۆكومەتى بۇلارعا روس كرەپاستنويلارى بلەن برگە ياتقا «پامېستىيە» (جىبر، سولار) لاردە بىرە تورعان بولدى. شولاي تۇق تاتارنىڭ ئىك بوعارندا تورعان فىئودالارى بىكلەر وەحانزەدەلەر- سرايدادا زۇر تورنلار تۇتۇب چارلار (Князья и царевичи.) ياتنا كرەلر: بىگرەكدە مەسكەو پاتشالارى ئىران قرم، تۈركىيە وە تورتا ئازىيادائى مۇسلمان جىرلەرندەن ئىلچىلەر كىلگەندە ئالارنى تورگە تورتا. ئالارعا ئىتكەن حۆرمەتى بلەن بو جىر مۇسلمان مەملەكەتلەرنە ياخشى ئاتلى بولوب كورنرگە ترىشا- در ئىدى.

ئەۋلاد گۆرۆپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

لاكين شولاي بولسادا. تاتار فيئاداللاري 16 - 17 نچى عەسرلاردا سەياسى حۇقوق جەھەتندەن ئوزلەرنىڭ روس سينفداشلارندان توبەن ئيدئلەر، مەسەلەن، بيك وە حانزادەلەرنى تاتارلارنى مەجلسلەرگە كرتمەلەردە، تورگە ئوتورتسالاردا، ئالارنى ئول زامان روسيبەسىنىڭ ئيك عالى زاكون چىعارو قورولتايى بولعان باياريسكى دوماعا كرتميلەر ئيدى. شولاي ئوق بيك وە ميرزالار تاتار فيرقەلەرنىڭ باشلقلارى حيسابلانسالاردا، بو ئيسمەدەگىنە بولب عەسكەرنىڭ چن باشلقلارى «تاتار عالاواسى» ئيسمندەگى روس تورەلەرى بۇلادر ئيدى. شولاي ئوق بو فيئادالار مەسكەو پاتشاسى ئالدندا مۇسلمان جيرلەرندەن كيلگەن ئيلچىلەر بولعان مەجلسدە توردە ئوتىرسالاردا، قازاندا وە قاسيمدە بولسن ئالارنىڭ ئۇستلەرندەن مەحسوس روس تورەلەرى بو حالقلار بلەن مۇناسەبەتدە بولميلار ئيدى. قازان، قاسيم ئارقىلى ئوتكەن ئيلچىلەر بلەن كورشب سۇيلەشمەسنلەر ديب قورقب تيكشرب تورالار ئيدى.

بو فيئادالار حۇقوق روسيبە دەولەتى قارشندا ئاز بولسادا، ئوزلەرنىڭ تاتار جەمعيەتندە بزور ئورن تۇتالار، قۇللار - چورالار ئاسريلار ئيدى. بو مەسئەلەنى ئاچب بيرو ئۇچن بز مۇندا 1639 نچى يلدا يازلعان عەليكەى ئاتالق ئيسمندەگى بر تاتار يىناكرانىڭ وەسيبەتنامەسىنىڭ بر كيسەگن ئوز ئيملاسى بلەن كوچرب ئوزابز؛ مۇندا 17 نچى عەسردادا واسساللق وەسوۋەرەنلك حۇكم سۇر گەنن‌دە كورەچەكبز هەم فئيادالارنىڭ حوجالقلارى بلەن بردە شفرحسز-تيسز تانشاچاقبز، شول زامانداعى مەدەنيەتنىڭ دەنى دەرەجەدە بولعانن عەرەب سوزلەرنىڭ يالعش ئيملالارندان كورەچەكبز:

«بر اللە‌تعالى حضرتلارىننك عنايتى حاكمى برلەن تقى عزيز پيعمبرلارىننك حديثى قران آيتلارى برلان تقى دۇلت ليغ پاتشاه حضرتلارى خان هدم اولوغ بيك ميخايل فيدورويچ وسيياروس نيننك يرلغى هم اولاژينيياسى برلان تقى شوليت دورستليگى برلان تقى سيد و سعادت مالا وموجوداتلارنيننك شهيدليق (شاهيدللك اورننا) لارى برلان ايامبز (سوۋەرەن ديكەن سوز) آرسلان خان حضرتلارى اوعلى ايامبزسيد برهان سلطان حضرتلارىننك يارليقاب بيورعان روحست (روحسەت) لارى برلان تنگرى تعالى حضرتلارىننك بنداسى آقاي ميرزا اوعلى عليكەى آطاليق اوز ايقرار كونكلوميز برلن ايامبزسيد بورهان سلطان حضرتلارىعا باش اوروب روحستى تيلاب عقليمز اوسومبز دورست لوكوندا دونيا و آخرتليك اشلاريمز آسانطليق برلان آمان بولعان ايردوك يتب بو واصيت نامه خطيمزنى كوزومز ترويندە يازدردق... (مونداعى بيك كوب موهيم بولماعان ئورنلارنى ئوشرب قالدرابز)... بو واصيتمزچە ايامبزسيد برهان سلطان حضرتلارينە تقى آنالارى ايامبز فاطمە سلطان بيكچ حضرتلارينە باش اورعاى سز بز قوللارينە يرليقاب كونكوللاردين تعيل ايتب بريكان ايچكان آش لارين سولارين بر گە حلال ايسونلار بزنيناك بركان ايتكان جزمتيمز كوچومز آنرعا حلال بولعاي... آلارنيننك يرليقاسيندا (ئالارنىڭ ئيعانەتى بلەن) بتكان يورتومز تقى مجلد قرالايمز ايامبزسيد برهان سلطانلارىننك حقى تورور هر نيمچك ايتلار هر كيم كه يرليقاسالار آلارنك ايركى بار تورور تقى تقى ايركان كشى ايامبز فاطمه سلطان بيكچ حضرتلارينە اوراز محمد باشماقوۋ (ۋ - روسچە B) ميراث بريب كيتكان آى صلو آتليغ خاتون برلان باش اورامبز

(بولاق ئیتب قالدرابز) بر تارت قوللارین شونك برلان
یاده ئیتسونلار بر نیننك قولامیزدا اوسكان اوض مادیانیسیز
(كوك بیبه آت (I) برلان باش اورامیز...یان بولاط اوعلی
قوطوبای حاتونوندان ساتب آلعان ایریند اوعلی قورمانای
آتلیغ نیبس چورام (قولوم) آغا میراس ایتیم...تقی احمد
محمدسید اوعلی كیاویم تین محمد سید برلان بوجندوم
تابیش بیكاچ بركا فعیل بولغای‌لار ایر دعالار آلارعا شولوق
قوطوبای حاتونوندان ساتیب آلعان ایریند اوعلی ایوانای آتلیغ
نیمیچ چورام بزدین سونكرا میراث بولسون آلارعا تقی علی
بك حافیظ اوعلی كو یاویمیز اش محمد برلان خریندا شیمیز
سلطان بیكاچكا آلارنینك ایكی‌سینه بورنای اوعلی اوتدمیش‌دین
ساتیب آلعان نیمیچ مارجام تورزمان‌بی آتلیغ میراث بولسون
(بو چورالار تاتار روس عدسكرنده سوعشب ئدسیر ئیتب
آلب قایتب سوڭرا ئول ئسیرلەرنىڭ تاتارلاشقان كره باستنویالرى،
قوللاری)...ایمدی تقی بو میراث بركان نسیر (ئدسیر
لاریمیزدین باشقه اوزبیزیننك آیلامال حقیمیز آندیرای اوعلی
یایس آتلیغ چورامنی حق ریضاسی اوچون پیعمبر علیه‌السلام
شفقتی اوچون قیامت اومیدی اچون اوز باشیمیزدان آزاد
ایتدك اوزكا آزاد (ئازاد) لارینك ئوتونای حاتونوندان ساتیب
آلعان ایریند آتلیغ چوراینك حاتونی یوریه قزی دولش‌بی
هم آزاد ایتدك اوزكا آزادلارینك آزاد بولسون تقی آلارنك
آزاد خطلارین هم اوز توزبیز بتروینیدا ترزومز آلدوندا
یازدوردوق...تقی آندرای آتلیغ اوروص چوراسیز هم

1) ویلیامینوف-زیرنوف تەرجىمەسى.

ایر كلی كتی‌دور هر قایدا سویا اوز ایركی برلان آندا بارسون
حلالا داعی كچی اویومیزعا بریب یبارگای‌سز.....(2)

بو داكومینتدا بزباری پالەك. روس، نیمس، جنسنده‌ن
بولعان قوللارنی‌ئەمنا كوره‌لیز ئەسما ھشول زامانلاردائوق باشقا
بر واسیقەلەردەدە ئیسە تاتار قولاریدا زیكر قلنالار. مەسەلەن
كیش بیكه‌بیكەچ دیگەن بر خاتن ئاریشتا كرات ئوزنینك
وەسیيەتنامەسىدە:

«من كیش بیكه بیكایچ دونیادین رخلت قیلعان سوڭرا
«بالتلاچ آتلیغ صورا آتلق اوعلانلاری اورتاقای بیرلانشابای
وھم.ئونیچ، على وهم تازمیش ئدووھلكى شیكتللى ئیرنمه خزمەت
قلنیلاردا. ئول حلالم عالله عول دونیادین رحلت قلعاچ
ئازاد بولسنلار» دی..

قازان خانلقی ئورتنادا 17 نچی عەسرنك
باشندا ئالپاوتلار تەلی شاقی كوب: لاكين ئول
ئالپاوتلار واق، ئیرلەرنك قوللارندا ئالتمش توعزار
بویسنغان كرەستیەنلەردەن ئارتقلی بولعانی یوق. مەسەلەن قازان
ئارتی ئالات بولندا 166 یومشلی تاتارنك یورتی بار: شوندا
یومشلیلار 382 جان تورالار؛ شوندا چورا-دوار اویلار 86 كشی؛
ئەسما قالعان بو ئالپاوتلارعا خزووق بەئیسە ئیقتیسادی باغدان
بویسنغان تورلی ئیسمداگی كرەستیەنلار دوار اویلار بلەن بركه
322 جان؛ ئارچا بولندا 99 میرزاوه. یومشلی یورتی (دوورى)
بولب. شوندا 295 ئالپاوت جنسندەن بولعان جان بار؛ چورا-

2) بو داقومینتنی شول قەدرلی كه كوچرب باشقا چیرن قالدرابز؛
بوندا نیچنك تاتار بولعان چورالارنی‌عنا قوتلدرالار دیب ئویلانسه،
جەواب بیك ئاسات ئیدی. 1628 یلدا تاتارلار قولداغی خرەستیان
قوللارنی ئازاد ئیتو حاقدا ئەمر چقتان: بو لاكين ئەلی عەمەلكه
ئاشماعان ئیدی؛ شونی سیزب بولسا كیرەك ئالپاوت عەلیكەی ساوابلی
بولو ئوچن قوللارن ئوزی ئوزلدررعا ئاشقا تورعاندر.

ئەۋلاد گورۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولیازمىلار ئامبىرى

دووراوابلار 35؛ ئەممابۇنىن كرمستيبەن 482 كىشى. جورى بولدە
ميرزا هەم بومۇشلى تاتارلارنىڭ 203 يۇرتى هەم شوندا 868
جان ئالپاوت جنىسىدەن كىشى تۇرا. شولارنىڭ ئاوللارندا 724
كرمستيبەن بار. ئەمما شونىڭ ئچىدە چورا ـ دواراوابلار 4 كىشى:
مۇندان كورۇنەكى، 17 نچى عەسرنىڭ ئورتالارنا تابا قازان
ئولكەسندە تاتار ئالپاونلارى كوب قالسالاردا، بۇلارنىڭ كرمستيبەنلارى
چورالارى بيك ئاز. شونىڭ بلەن برگە بو زاماندا ئينندى بو
ئالپاونلارنىڭ خوجالقلارى ياللانعان ئشچىلەر واسيتاسى بلەن ئشلى
باشلاعانلارىدا كورۇلە. ئالات، جورى، ئارچا بوللارنداغى تاتار
ئالپاونلارنىڭ قوللارندا 43 ياللانب ئشلى تۇرعان، روسچا
«ئابيت» ئاتالعان خزمەتچى ـ كرمستيبەنلار كورۇنەلەر.
قازان ئالنو بلەن تاتار فيئادالارنىڭ ئيدبالوگيەلارندا ئۇزگە
رش بولمادى. واسسال، بيك، ميرزالار ئۇزلەرنىڭ تاتار بوۋەرە-
نلەرى بولعان خانلارن مەسكەو پاتشا سىناعىنا ئالماشىردىلار. هەم
ئالارنى شولاى ئوق خۇرمەت ئيتە تۇرعان بولدىلار. مەسەلەن
چار باريس زاماندا يازلعان بر فارسى تاريخ كيتابى تەرجىمە-
سىنىڭ مۇقەددىمەسندە شوندى سوزلەر ئوقىبز: «جملە ـ الكر-
بستان پادشاه حضرتلارى باريس فيدراوچ الوع بيك ئاق خان...
ئابىلاسى (ئەبلەنەسى) ئالتىن خان ئوكراگى تورت خان دۇنيانىڭ
توروب بورچىن (پورچاقىن) بيلگەن (بيلەگەن) خان....» ديب
ماقتاب كيتە وە تاتار خانى بلەن روس چارى هيچ بر ئايرمى-
چۇنكى خان شبكنللى ئولك» ئاق خان وە ئانك سينفداشىدر.
ئالدا كيترگەن رەقملەردەن بيك ياخشى
فيئادالىزمنىڭ . كورنەكى، 17نچى عەسردە تاتارلارداغى
بتووى. فيئادال سينفلارى ئاقر- نلاب كيمى بارلار:
ديمەك فيئادالىزم قازان ئالنعاج ئاقرنلاب زاعيفلەنب كيلە.

بيلگەنلى مۇنىڭ بر نەتيجەسە بدىبى بار. ئيك ئلك تاتار فيئادالىزمنى
ئاياقى چالعان، ئانى ئاۋدان تەگەرەتب توشرگە سەبەبچى بولعان
نەرسە ئيدل قريلارنداغى هەم قازان تيرەسندەگى تاتار فيئادالارنىڭ
جيرلەرن ئيحتيلال باسدرلعاچ مۇسادارە قىلب روس ئالپاوت
وە روحانيلارنە بيرو بولدى. شونىڭ نەتيجەسندە 16 نچى
عەسردا تاتار فيئادالارندان ئالنب روس قولىنا كرگەن
جيرنىڭ ميقدارى: تاو ياعندا 200'503 ديسەتينەگە، ئەمما
قازان ئارتندا (قوياعندا) 1'352'800 ديسە ـ تينەگە جيتدى.
17نچى عەسرنىڭ باشندا قازان ئار جيبسكوپىنەگنە بيرلگەن
جيرنىڭ ميقدارىدا 11830 ديسەتينەگە جتدى. ديمەك تاتار
فيئادالارنىڭ جيرلەرنىڭ ياخشى ئورنلاردا بولعانلارى روس
روحانى بايار هەم سلوژيلى سالاويبەسىنە كرب بتدى: بر ئاز
جير تاتار ميرزا وە بومۇشلىلارى قولندا قالدرلسادا، ئول جيرلەر
قازاندان ئيدل قريندان يراق بولعانلقدان ئاندا ئيگن بلەن
شۇعۇللەنو فايداسز ئيدى. تاتار ئالپاوتنىڭ ئاشلەرى بازاردا روس
ئالپاونلارى بلەن كورەشە ئالمادى: تاشلق تاتار ئالپاوتنا قيباتقا
تۇشەدر ئيدى، شونىڭ بلەن برابر قازان ئالنعاندا سوعش هەم
ئيحتيلالنى تيدرعاندا بو تاتار ئالپاوتنىڭ بركيسەگى قاچدى، لاكين
ئۇدو بركيسەگى قرلدى. مەسەلەن، 1557 ـ 1558 يللار قوزعالىشن
باسدرعانداعىنا 1500 تاتار ميرزا وە بيكلەرى قرلدىلار. چار فيدر
(1584 — 1598) وەزيرى نىسىندەن مەملەكەتنى ئيدارە قلوچى
چوقنعان تاتار ميرزاسىنىڭ ئوعلى باريس عودونوف «قازان
پاتشالعى مۇديرى» لەقەبن يۇرتسەدە، شول ئوق سەياسەتنى
يۇرتدى: لاكين بو زامانلاردا تاتار عەسكەرى ئەلى مەسكەونىڭ
قرم، ليۋونيە، باشقرد، نوعاى پولشا بلەن سوعشلارندا كيرەك
ئيدى: شونىڭ ئۇچۇندە ئيۋان گروزنى ئوزىنىڭ سۇگەى كۆنلەرندە

هەم چارفىبىر بر باقىدان تاتار مىرزا وە بىيكلەرى ئوز وە
تانلەرنىدە ئىكانومىكا باعىدان فىسالاردا، مەسكەونىڭ ئىچكى جىرلەرىندە
ئالارعا جىرلەر بىرب خزمەت ئىتەرۈدە دەوام قىلدىلار؛ حەتتا
ئالارعا روس چورالارن (كرەپاستنوبلارن) هەم سوعشلاردا
تەسبر ئىتب ئالىب قايتقان پالاك (پان چورا) ئىبەس قوللارن
قوللارندا تۇتارعا ئىرك بىردىلەر. لاكىن بو ئىرك واقتلىعىندا
بر چارا ئىدى؛ مىرزالارنىڭ روس كانكورىنلەرى بىلگىنلى
مۇنىدان رازى توگل ئىدىلەر؛ بو بر ئىكنچى باقدان «بوسوزمان»
(روسلار مۇسلمانلارنى شولاى ئاتىلار بولعان) ئالپاوتلارى قولىندا
روس وە حرىستىيان كرە پاسنوبلارن بىرو ئىسە روسىيە دەولەتى
شىكلى تيوكراتىزم (دىن) ئەساسىندا تۇزلگەن بر مەملەكەتنىڭ
ئەسلىنىدا جىلاف ئىدى. شونىڭ ئۈچن روس حاكىم سىنفى
بولعان بايار وە سلوژىلىلارنىڭ ئىدىيالوعلارى پوپلار - روحانىلار
مۇكارعاجدى ئالمادىلار. مەسەلەن، قازان ئارحىپىسكوپى گېرماگىن
چارفىدزعا شىكايەت يازب تاتارستانعا كىلب تۇترعان روسلارنىڭ
بوزلعانلقلارن تىللەرن وە دىنلەرن ئۇنۇتب مۇسلمان تاتار تەسىرىندە
تۇشكەنلكلەرن بلدىردى. مۇنىڭ نەتىجە سىندە بۇتن مەسجدلەرنى
جىمرگە دىب بر فەرمان چىقسا، 1593 يلدا تاتار سلوژىلى
كشلەرىندە روس وە عۇمومەن حرىستىيانلارنى خزمەت
ئىتدرمەسلە يگەن تۇكاز چقدى. مۇندى تۇكازلار سۇكندان
كوب چقدىلار؛ بوشولارنىڭ برنچىسى ئىدى. لاكىن
بو قانوننىڭ تاتار فىئادالىزمن جىمرگە زور بر فاكتور
بولعانلعن ئۇنترعا يارامى، چونكى مۇنىڭ بلەن تاتار
ئالپاوتلارى بىك كوب ئىشچى قوللىدان جودا بولدرعا
تىيش ئىدىلەر؛ ئەگەر تاتار - ئالپاوتى مۇسلمان چوراسن قاتى
وە كوچلەب ئىشلەتە باشلاسا، تاتار ئالپاوتلارى قولىنداعى تاتار-

مۇسلمان چوراچلارى‌دا چوقتب بر ئانار قاسىندا قوتلو ئىمچىنبالا-
رى بار ئىدى. ئىمما مۇندى برش نشلى تور... ... لەرنى بوعاتقاچ
ئەگەر تاتار ئالپاوتى ئاول حوجالىعن دەوام قىلدرام دىب يالانمان
ئىشچى كوچى بلەن حوجالىعن ئالب بارعا كىرەك ئىدى؛ بۇلاى
بولعاندا تاتار ئالپاوتىنىڭ جىرندە ئىشكەن ئىگن روسلار ئىشقى
بلەن بازاردا كانكورىنسىيە ياسى ئالاچاق توگل ئىدى؛ شونىڭ
ئۇستىندە تاعى ئول زاماندا يالانمان كشى تابوويدا ئوڭايسز
بولعان. ئەگەر بوعارندا سويلەنگەنچە تاتار ئالپاوتلارى جىرلەرنىڭ
قازاندان وە سو يوللارندان يراق بولعانلعن حەترگە ئالساق،
تاتار ئالپاوتلارى حوجالقلارن بۇتونلەى ئالب بارا ئالاچاق توگل
ئىدىلەر. لاكىن چار باريس زامانندانوق روسيەدە 1598 يلدان
1613 يلعا قەدەر دەوام ئىتلعان «سمونا» ئاتالىب يۆرتلگەن
ئىجتىماعى وە سەياسى حەرەكەت باشلاندى. مۇنە بو حەرەكەتدەن
تاتار يۇمشلىسى بر ياقدان ياخادان كىرەك بولدى، ئىكنچى
ياقدان ئانى ئاچولاندرودا حاكىم سىنفلار ئۇچن قورقنچ بولدى.
مۇنە بز حەزر فىئادالىزم جىمرلو مەسئەلەسن قالدرب تورب
شول واقىعەنى سۆيلەب ئالابز

تاتارلارنىڭ ئىختىيالالىغا قاتنىشولارى.

ئون جىدىنچى عەسردە چار باريس ئولب 1613 يلدا زامانفلارنى سايلاعاچ، برنىچە واقتلار دەوام ئىتلعان ئىختىلالدە تاتارلاردا ئىشتىراك قىلدىلار. مۇندا تاتالار ئەلى بر
مىللەت بولب توگل، بر سىنف بولب قاتنشدىلار. روسيە
تارىخندان مەعلوم بولعانچا، بو ئىختىلالنىڭ ئىك زور كۆچى
ئالپاوتلاردان قاچقان، «قازاق» ئاتالب قرلار، دالالاردا، بۆيۈك سو
يوللارى بويندا يۆرگەن بر تۆنسردان مۆرەككەب ئىدى
بو «قازاق» ئاراسندا كوبرەگى «روس بولسادا، باشقا

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ئەبرى رۇس وە تاتارلاردا يوق تۇگل. ئەلى ئېۋان گروزنى
ئېسەن چاقدا ئوق نوغاى ميرزالارى پاتشاغا قازاقلارنىڭ تالاوندان
شىكايەت قىلىب يازغاچ، چار ئالارغا «قازاقلار رۇس قىلمىا تۇگل»
ديب بۇلارنىڭ ئچندە قازان، قرم، ئازاق تاتارلارىدا بارلىغن
بلدرگەن ئيدى. مۇنە شونىڭ ئۈچۈندە تاتارنىڭ يارلىسى تۇرلى
قسنقلقلار كورگەنى رۇس كرەستيەنى بلەن برگە «قازاق»
بولب حەرەكەت قىلغان.

تاتارلارنىڭ ميرزا، كنەز، عۇمومەن نسلوزيلى قيسمى بولسا
تۇزى ئيكنگە بولنب حەرەكەت قىلغان. بر تۇرلىسى بولسا
بايارلار تارافىدا، ديمەك عكسلحەرەكەت ياغىدا ئش كورگەن.
ئالارنىڭ قايسيسى بايار ــ پاتشا واسيلى شويسكى (1606—1610)
تارافىدان تەشەككر يازولارىدا ئالغالاغانلار. مەسەلەن 1609
يلدا 12 ئاپريلدا زۆيە تاتار، چوواش چيرمشلەرىنە يازلغان
بر تەحسين مەكتوبندە «سز ئاللانى هەم مۇسلمان دينگزنى
ئۇنتميچا» بزگە ياخشى خزمەت ئيتەسز: يالغان ديمىترىلەرگە
مينم عەسكەرلەرم بلەن بر گە قارشى سوغشا سز» ديب ماقتى.
شونىڭ ئۈچۈندە بو سينف تاتار ئاق سۆيەكلەرى مەسكەوگە
يازغان گراموتالاردا قاتشدىلار: ئۆزلەرىنىڭ سينفى مەنفەعەتلەرى
ئۈچۈن مينتر پاليتلەر بلەن برگە حەرەكەت قىلودان تارتنمادىلار.
مۇنە ميسال ئۈچۈن شول گراموتانىڭ برسن ئالىق: «قازاقلار
ئۆزلەرىنىڭ عەھدلەرن بوزىب بزنى وانان دۇشمانلارى، پالەكلەر،
ليتوالىلار هەم رۇس ۋورلارىنا قارشى سوغشالار.... بز
مينراپاليت هەم قازان مەملەكەتىنىڭ بۆتن كشلەرى تاو ياغى
هەم نوغاى تاتارلارى چيرمشلەر نيۆزنى تاوغورود وە ئيدل
بويىنىڭ باشقا شەهەرلەرى بلەن برگە قەرار بيردك: بز هەممەبزدە
هەر واقتدا بر كيڭەشدە بولرغا هەم مەسكەو، قازان ئيللەرىنىڭ

بر بولوون ياقلارغا، بر برنيز بلەن تاتو تۇررغا، جيانەت
ئيتۈچىلەر، عەيبلىلەرنى گوناهلارىنا كورە جەزا ئيتەرگە بولدق.
بز مەسكەو يەحتنە تاللا بر پاتشا جيبەرگەننە چاقلى هەميشە
شولاى بولربز... ئەگەر قازاقلار بزنىڭ ريزالقدان باشقا برەر
كشى سايلاسالار، بز ئاڭار ريزا بولمابز». مۇندى گراموتالار
بيك كوب. بۇلار بارى شونى كورسەتەلەر، بو سينف ئاق
سۆيەك تاتارلارنىڭ مەنفەعەتلەرى رۇسلارنىڭقى بلەن برگە؛ قارا
سۆيەكلەرنىڭ «قازاقلارنىڭ» باش بولووى قورقوسى بۇلارنى
ئۆزلەرنىڭ ئەوولگى دۇشمانلارى بلەندە برلەشدىرە ئالا.

لاكين قارا حالق وە بەعزى ئيسكى،
مەسكەودەن
مۇستەقيل تۇرمۇشنى كيرى قايتارغا تلەوچى
ئايىرىلو فيكرى. ئاق سۆيەك وە عۇلاماسىنىڭ غاماندا ئيحتيلال
ياغىدا حەرەكەت ئيتەلەر: حەتتا يارم مۇستەقيل قاسيم خانى
ئورازمۇحەممەد ئۆزىنىڭ عەسكەرى بلەن «تۇشين قاراغى»
ديب مەشهۇر ئيحتيلالچى وە قازاقلار ياغىدا تۇرا. ئانىڭ ئوغلى
حەتتا تۇشيندە، سوڭرا «قاراق» كالوغاغا قاچقاچ ئاندا تۇرا.
باشقردلار. سيبير تاتارلارى نوغايلار غاماندا شول شويسكى
عەسكەرىنە، سوڭرا پالاك عەسكەرىنە قارشى سوغشا. عەسكەرى
فيرقەلەر بلەن حەرەكەت قىلا.

شويسكى تەختەن تۈشرلگەچ، قازاندا تاندان ئلك
مەسكەودەن ئايىرلىب ئەسترخاندا بۆتنلەى مەسكەودەن ئايىرلغان
تيران قول ئاستندا (1) ئيدل بويىندا ئايرم بر بەولەت ياساو
فيكرى تووا. ئيكانور شولگين دىگەن ديياك (ۋايۋادا-والى
قول ئاستنداغى تورە) 1611 يلدا تاغىدا كۆچلەب مۇسلمان

1) بو زاماندا تيراننىڭ تاقتى كۆچلى سەفەويلەر سەلالەسى قول
ئاستندا جيبلمان چاغى.

وە روسلارنىڭ بارلىق سىنىپ ئۈنسۈرلىرىنى تاپانىپ ئىختىلال چىقاردى.
حەتتا بو حەبەر، ئول زامانداغى ئوغلى مەسكەۋ تەختىگە سايلانغان
پولشە كارولى سىگىزموندقا دا ئىشىتىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئول
مەسكەۋدەگى ئۆزىنىڭ تارافدارلارىغا شۇندى بىر يازۇ يازا:
«مەسكەۋ دەولەتىنىڭ ۋاق كىسەكلەرگە بولۇنۇۋىدەن ساقلانىڭلار»
پسكوف هەم ناۋغورود ئەھالىسى شۋىتسىيە كارولى ئوغلى
ياغىدا؛ سىزدە ئىسە شۇندى حەبەر بار: ئەستەرحان، قازان وە
باشقا تاتار ياغى شەھەرلەرى بىلەن كېلىشىپ، ئىران شاھىغا بوي
سۇنماقچى بولالار ئىمىش. ئەمما قازان هەم ئەستەرحان چېرمىشلەر
هەم قىر ياغى شەھەرلەرى ئاق ئىدىل بويى هەم سىبىر قالالارى
پېرم هەم ۋياتكە بىزنىڭ گراموتالارىمىزنى تىڭلامىلار هەم چېرمىشلارنى
مەسكەۋگە بېرمىلەر هەم بىزنىڭ ئوغلىمىزغا كرەست ئۆپمىلەر»
بولارنىڭ ئىسەبلەرى بوفسلار باشلىقى «توشىن قاراغى»
(ئىككىنچى يالغان دىمىتىرى نى) پاتشا ئىتىۋ، ئول ئوترىگەچ ئانىڭ
ئوغلى تەختكە كېچىرىپ ئىران قول ئاستىندا يانگا بىر پاتشالىق
ياساۋ. شۇنىڭ ئۈچۈن دە قازان ئولكەسى (1611-1612) يىللاردا
روسىيەنىڭ ئول چاقداغى بورژوۋازىيەسىنىڭ ئىلنى پالەك
قولىندان قۇتقارو ئىسمى بىلەن ياساغان حەرەكەتىندە قاتناشمى.

قاسىم حانلىغى وە ئانىڭ فيئادالالارىنىڭ روللەرى.

— مەعلوم كى 17 نچى عەسردا تاتارلارنىڭ فيئادالىزم تۈرمۈشىنىڭ ئېنىك تېپىك (типичный) ئۆرنى قاسىم حانلىغى ئىدى. مۇنە، بو تاتار فيئادالالارىنىڭ ئوچاغىنىڭ

17 نچى عەسر ئىپتىدالاردا ئۆتكەن ئورنلارنى بىلىپ ئۆتۈۋى
ئەھەمىيەتلى بىر مەسئەلە. قاسىم حانلىغى چار يارىس تاپ
ئوراز مۇحەممەدگە بو حانلىقنى ئوترىغا» سوۋرغال قىلىپ
بۇرگەن (بە ئىسە روسچا ئەيتسەك — Ленная зависимость

گە بېرگەن ئىدى.) بىرىنچى يالغان دىمىتىرى وە شۇلاي ئوق
ئانى قالدىرىپ شۇندای ئوق ئوراز مۇحەممەدگە قاسىم حانلىغىن
ئىدارە ئەتىشۈردى. سوڭرا قاسىم حانى وە ئانىڭ ئاق
سۆيەكلەرى ئىككىنچى يالغان دىمىتىرى هەم پالەكلەر هەم قازاقلار
يانىغا چىقالار. شۇنىڭ ئۈچۈن زامانىنىڭ مىللەتچىسى روس
يازۇچىسى ئابراھام پالىتسىن يارىس ئودونوفنىڭ پاتشالىق دەورن
سۆيلەگەندە «بو دۇنيادە چار يارىس شۆھرەت ئالدى هەم قاسىم
شەھەرىنە حان قويدى هەم، ئول ئۆلگەن سوڭندا، بو بوسورمان
ئۆزوولسپ ئانىڭ تەختىندە واريس بولغان كىشىلەرگە بويسۇنماس
بولدى» دى. حان ئۆزىنىڭ عەسكەرى يالغان دىمىتىرى ئىككىنچى
تۇرغان توشىن يانىداغى لاگېرغا كىتىپ كوپ ۋاقتلار شۇندا
تۇردى. لاكىن ياشداغى قاسىم حانى وە فيئادالالارىنىڭ روس
حاكىم سىنفلارى «توشىن قاراغى» دېپ بۇرگەن بو دىمىتىرى
ياغىندا بورونى عەجەبرەك شىيكەللى تۇبلا. چۈنكى دىمىتىرى
وە ئانىڭ يارانلارى بىلەن قاسىم ئاق سۆيەكلەرىنىڭ مەنفەعەتلەرى
هېچدە بىر بولماسقا تىيىش ئىدى. لاكىن مۇندا تۈب ئىقتىسادى
سەبەب بار ئىدى: توشىنچىلار ياغىندا بولغان قاچقان كرەستىيەنلار
پالەك وە لىتوالار، قازاقلار تاتار ئالپاۋتلارىنىڭ جەبرلەرن ئالىبلار،
ئالارنىڭ ماللارن ئالالار؛ وە شول زامان داكومىنتى تلى بىلەن
крестьянишек грабят, бьют и мучат и денег пра- ئەيتسەك
вит, и кормов конских и людских правят же وە شوندان
عاجىز بولغان كرەستىيەنلار قاچالار، تاتار ئالپاۋتلارى ئىشچىسى
وە كرەستىيەنلاردەن ئالىغا تۇرغان ئابروك-ياساقسز قالالار ئىدى.
مۇندە ئوراز مۇحەممەدنىڭ توشىن قاراغى ياغىنداغى پالەك-لىتوا
قىرقىلەرىنىڭ كامانديرلارى ساپىگاگە يازغان حاتلارىنا قاراساق،
ئاندان تاتار ئالپاۋتلارى وە حانزادەلەرىنىڭ روسىيەنىڭ تۈرلى

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمى ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

جیرلەرندەگی یامیستبەلەرن تالانمی نورعان بارلیق (گرامونا)
نوارادعا ئیعتیبارعا ئالساق، ئوراز مۆحەممەدنڭ توشین قاراعی
یاعندا بولوونڭ ئیقتیسادی سەبەبی ئاچئلا. شونڭ ئوچۆن دە
بۆتن قاسیم شەهەری هەم «Бояре Касимовские» تۆشینچئلار
یاعئنا چقفانلار ئیدی. شونڭ ئوستئندە قاسیم فیئادا للارئنڭ
بارسی دا، سوعشچی بولعانلقلارئدە شول سوعشلاردا ئالئنا نورعان
عەنیمەت مال بلەن فایدالانعانلقلارندا ئیعتیبار ئیتەرگە کیرەك.
بو زاماندا روسییە زاعیف بولعانعا چیت ئللیەر بلەن سوعشدا
چیت جیرلەرگە سوعئشقا بارب تەووەلگی شیکئللی ئالارنی تالاب
بولمی، باری روسییەنڭ ئچکی جیرلەرنگنە تالارعا مۆمکین ئیدی.
شونڭ ئوچۆندە 1609 نچی یلدا قاسیملئلار ئیحتیلالچئلار یاعندا
حەرەکەت قئلب ئالاتر، قارمش، یادرین، ئارزاماس هەم تیمنیکوف
روس، چواش وە تاتارلاری بلەن برلەشب تەووەلگی قازان
خانلئعئنڭ تاو یاعئنا زۆیە ئۆیەزئنە کیلدئلەر. بۆلارنڭ باشندا
جان عەلی شوگوروف، بەتەکییف ئائلی تاتار کنەزلەری وە
روسلار ئورالار. بۆلارعا قارشی دا قازاندان شویسکینی نائئعان
روس ئالپاوت وە تورەلەری بلەن برگە تاتار کنەز، میرزا هەم
یۆمئشلی تاتارلاری چئعالار. بو ئشلەری ئوچۆن 1609 نچی
یلدا شویسکی چارنڭ عەسکەرلەری تارافندان قاسیم شەهەری
مۆحاسەرە قئلنب ئالئنا، زیندانلاردان بایار پارتیاسی وەچار
شویسکینڭ تارافدارلاری ئازاد ئیتلەلەر.
ئونزاقلامی قاسیم خانئنا وە میرزالارئنا ئیحتیلالچئلار
یاعندان تایارعا یول ئاچئلا. 1609 یلنڭ 27 دیکەبرندە
توشین «قاراعی» (دیمیتری) توشیندان کالوعاعا قاچا.
شوندان سۆڭ توشیندا قالعان عەسکەرلەری
کیکەشکە جیئلالار، شوندا قاسیم خانی وە ئاق سۆیەکلەرنە

سەری بولالار. مەجلس پولشە کارولی یاعئنا چئعارعا قەرار
قئلا. تابیعی ئاریستاکراتییەنی باش ئیتو وە بایارستواعا زور
سیاسی حۆقۆقلار بیررگە وەعدە ئیتکەن پولشە پارتییەسی
یاعئنا ئوراز مۆحەممەد خان ئوزئنڭ یولداشلاری بلەن چئعالار؛
ئوراز مۆحەممەد وە پولشە کارولی سیگیزمونت یاعئنا سمو-
لنسککە کیتە. شولای ئیتب تاتار ئاق سۆیەکلەرئنڭ مۆکارچی
بەشرن بولعان ئوبلاری زاهیر بولا. لاکین خان یاکادان یالعان
دیمیتری یاعئنا کوچە: مۆنڭ سەبەبی بولسا، ئولدا دیمیتری نڭ
کالوگاعا کوچکەچ تاعن کۆچەیە باشلاوی وە تاتار ئاق سۆیەك-
لەرئنڭ مال-مۆلکەت. جیر-سولارئنڭ قورقنچ حالدە قالۆوی
بولسا کیرەك. لاکین دیمیتری وە ئانڭ تارافدارلاری بلەن
ئوراز مۆحەممەد خان وە ئانڭ واسسالاری ئاراسندە نیزاع باشلانا.
شونڭ نەتیجەسندە دیمیتری خانئی ئوترە؛ ئەمما شونڭ [ئوچئن
ئالو ئوچۆن دیگەن بولب چوقنعان نوعای میرزاسی مۆرات-
پیتر ئوروسف دیمیتری نڭ ئوزن ئوترە. مۆنە شوندان سۆڭ
دیمیتری نڭ یولداشلاری کالوعادا تاتارلارنی قوالار. مۆنە بز
مۆندا ئۆرلی قاتلاولار بلەن قاپلانعان سینفی کۆرەشنی
ئاچیق کورەبز. فیئادال تاتار سینفی باشندا بەعزی واقتلی
مەنفەعەت وە سەیاسەت ئارقاسندا دیمیتری بلەن واقتلی عنا
بلوك یاساعان بولسادا، لاکین ئالپاوت بلەن جەمعییەتنڭ
ئاستندا تۆرعان، قاچقان کرەستیان قازاقدان مۆرەککەب
بولعان دیمیتری چئلار ئاراسنداعی سینفی کۆرەش ئیکی
یاشلقنڭ دا ئوترلووی، بر برسن قرشو بلەن تەمام بولا.

برنچى رامانوفلارنى تەختكە ئۇلتۇرتۇ وە ساقلاۋدا تاتارفېئودال سىنفنىڭ رولى.

مەعلوم كى سمۇتا ئۇرۇنىڭ نەتىجەسىدە بايار — سلوژىلى سىنفلارنىڭ جىڭكووى بىلەن تەمام بولدى. سۇڭىندان حزمەت تەھلىنىڭ كوتەرلىشى روسىيەنىڭ فېئودال ھەم سەۋدەگەر سىنفنىڭ نايوزى ئارقاسىندا تابىتالدى. بو سايوزغا تاتار فېئودالارى دا كرگەنلەر ئىدى. شونىڭ ئۈچۈن دە روس سىنفداشلارى پالەكلەرنى برلەشب مەسكەۋدەن قوغاچ، قاچقان كرەستيانلارنى جىڭگەچ، كىبرى حاكىمىيەتلەرن قايتارا باشلاغان چاقدا، تاتار مىرزا وە بىكلەرن ئۇنۇتمادىلار. حەتتا 1613 نچى يلدا چار سايلاو ئۈچۈن جىيلغان زېمسكى سايوزغادا تاتار فېئودالارنىڭ وەكىللەرن قبول ئېتدىلەر وە ئالاردا ئۆزلەرنىڭ سىنفداشلارى رامانوفلارنى سايلاشب قول قويدىلار. (1)

چار سايلاو بىلەن گىنە قوزغالىش تەمام بولمادى ھەم پالەكلار ھۇجوملەرن توقتاتمىلار: مۇنە شول چاقدا مەسكەۋدە، مەسكەۋ سوونىڭ كچىك ھەم كوپرلەرن ساقلاۋدا تاتار كنەز وە مىرزالارى قوماندا سىندا بولغان تاتار عەسكەرى مەسئولىيەتلى ئورنى ئوتا. دېمەك روس يوغارى سىنفلارى تاتار سىنفداشلارىنا بىك ئوشانىچ بىلەن قارىلار. شونىڭ ئۈچۈن دە برنچى رامانفلار ئەسترخان كبك تاتار قالالارىنا يازغان گراموتالاردا تاتار مىرزا وە كنەزلەرنە ياخشى مۇعامەلە قىلورغا، ئالارنى «جومالارغا» ئەمر ئېتە. مەسكەۋ تەختنە كورسەتلگەن كاندىداتلار ئاراسىندا بەعزى بر تاتار خانزادەلارنىڭ ئىسمى بولووندا، شول فىكرنى قووەتلىيدر.

1) بو حاقدا تەفسىلى مەعلومات بزنىڭ «تاتار سىنفلارى تارىخىندا» بار؛ تلەگەن كشى شوندان قاراسن.

تاتار فېئوداللىرىنا ياڭا زاربالار.

— شولاي ئېتب روسىيادە بولغان يگرمى يلدان ئارتقا ئارتلغان ئىجتىماعى — سىنفى كورەش تاتار فېئودال سىنفنا قارشى بولغان حكومەت مۇجوس توقتاتب توردى. لاكىن سمۇتادا جىر وە كرەستيانلارغا عايت سوساغان روس سلوژىلى سالاويەسىنىڭ وە سەۋدەگەرنىڭ (ئىچكى مىنىن وە كامپانىيەسىنىڭ) جىڭگووى بىلەن تەمام بولماچ، تاتار جىربىلەوچىلەرنە قارشى كورەش ياڭادان باشلانەدى.

برنچى رامانوف باشلاب 1628 يلدا ئوزن سايلاشوچلارغا قارشى كورەش ئاچدى. شوشى يلداغى ئوكازى بىلەن ئول پراۋاسلاۋنى بولماغان ئالپاوتلار، مىرزا وە بىكلەر قولىندا خرىستيان دىنندە بولغان كرەستيانلارنى قالدرماسقا، ئەگەر بو ئالپاوتلار ئۆزلەرى خرىستيانلق قابول قىلماسالار ئالارنىڭ روس دىنندە بولغان كشىلەرن، شولار چەچە تورغان جىرلەرى بىلەن خەزىنەگە ئالورغا بيوردى. مىخايل رامانفنىڭ ئاتاسى زاماندا 1649 يلدا نەشر ئېتلگەن ھەم بايار — واق ئالپاوت ھەم سەۋدەگەرلەر سابورى قابول ئېتكەن ئولاژېنىيەعادا شول ئوق ئوكاز ياڭادان بولب كردى. بو ئېندى تاتارنىڭ فېئودال سىنفى روس سلوژىلىسى بىلەن خرستيان يالاب برگە قوشب روسلاشدرو يە ئىسە ئانىڭ ئىشچى قولن ئالب ئىقتىسادى بولدرو ئىدى. مۇنە شول زاماندان ئىعتبارەن تاتارنىڭ سلوژىلى — يومشلى سىنفى جىرلەرنە ئەھمىيەت بىرمىيچە، ئالاردا سەۋدە قىلورغا، ئۆزلەرنىڭ بر عىرىزالارندا نەبەنكەنچە خزمەت يوق واقتدا ئۆزلەرنىڭ بىلگى بولغان يە ئىسە ئىجارەگە ئالغان كيبتلەرندە سەۋدە ئېتەرگە يە ئىسە «قول ھونەرى بىلەن» شوغللەنرگە باشلادىلار.

ئەۋلاد گورۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

مۇنە شول زاماندان ئالب تاتارلاردا ئالپاوتلقدان سەودەگە کوچکەن، رەسمی یازولاردا «تارعاوای سلوۋیلی تاتارین» دیگەن بر گروە کشی کیلب چعا. قازان ئالنعاچ، ئەسترحان، نوعایلار هەم باشقردلار وە سیبیریا روسییە قولنا کرگەچ، روسییە بلەن قازان خانلغی ئاراسنداعی سەیاسی کیرتەلەر بتکەچ، تاتار سەودەگەرلەری ئۈچۈن سەودە مەیدانی بیك کیڭ وە بیك فایدالی بولب قالدی؛ ئەووەلدە حۆکۆم سۈرگەن بر ئۆلکەدەن ئیکنچی سنە ئوتکەندە ئالنا تورعان «نامعا تاقچالاری» (بوشلینەلەر) بتدی؛ بو ئۆلکەلەرنڭ بر برسی بلەن مۇنەسیبل سوعشب تورولاری دە بتب، سەودە یوللارن مەسکەو حۆکومەتنڭ ستریلیسلاری ساقلی باشلادلار. شول ئوق چاقدا تاعی روسیەنڭ ئانگلییە وە گاللاندییەلەر بلەن سەودەلەری کۆچەیدی، ئارحانگل دە زاماناسنا کورە ئیك مۆهیم بر پوست بولب کیتدی.

قازان ئۆزی دە روسییەنڭ سەودە جەهەتندەن مەسکەودەن قالا ئیکنچی شەهەری بولب کیتدی. یلنا بر میلییون سوم سەودە ئابارونی یاسی باشلادی (1) تاتار سەودەلەری وە روسییە بلەن ئازیا سەودەسندە تل وە عورفلەرن بلگەنگە، بو حالقلاری بلەن بر دینە بولعانعا زور واسیتاچلق رولن ئیفا ئیتە باشلادی. تاتارنڭ میرزاسی ئازییە ئیللەرنە حۆکومەتنڭ ئیلچی سی ئالماچی ئیتلب یۆرتلە باشلاسا، تاتار تلی بو ئازییە حالقلاری بلەن واسیتادا دیپلوماتییە تلی بولب کیتسە، ئانڭ سەودەگەری وە سەودەگەرگە ئەیلەنە باشلاعان میرزا وە بۆمەشلەسی ماللارن تۆیەب ئازییەگە ئۆزی کیتە باشلادی.

1) شول ئوق چاقدا مەسکەونڭ ئابوروتی بیش میلییون

ئەلماسبل فیئودالیزم قاقشادی. ئەمما سەودە کاپیتالی ئۆزوا باشلادی.

ئیرکلی کرەستیانلار. — 17 نچی عەسرنڭ باشلارندان ئالب تاتارلاردا فیئودالیزم قاقشی باشلاعان چاقدا بو تاتارلاردا حاکیم سینپ بولعان فیئودالار وە بۆمەشلەلەر حاقندا وە سەودەگەرلەرنڭ کیلب چعولاری حاقندا کوب کێنە ئوقعالدیق: لاکین بو 16-17 نچی عەسرلاردا کوبچلکنی بولعان سینپ بۆلاردا وە ئالارنڭ کرەپاستنوی کرەستییەن قول چورالاری ئەیکل. بەلکی «یاساقلی تاتار» ئاتالعان ئاول حالقیدر. بۆلارنڭ حۆقوقلاری ئاز، جیرلەری کۆن ساین کالانیستلار کیلو ئارقاسندا قسلب تورا. ئۆزلەری حۆکومەتکە ناتورال-سالئم «یاساق» تولەب تورالار ئیدی. بۆلار مەسکەونڭ 17 نچی عەسر حۆکومەتی تاراقندان رەسمی یاقدان تلگەدە ئالنمیلار، بۆلار باری سالئم -یاساق تولەولەری یاقندان عنا حۆکومەت ئۈچۈن ئەهەمییەتلی ئیدیلەر. بۆلار رەسمەن کرەپاستنوی بولماسالاردا، ئاسلدا بو یاساقلیلارنڭ کوبنسی بایلار — ئالپاوت-میرزا هەم پوپلارعا بویسنعان بولالار ئیدی. 17 نچی عەسردا یاساقلی کرەستییەنلاردەن باشقا روسلاردا نیندی تورلی ئاول حالقی ئوجراتساق، تاتارلاردا دا شوندای ئوق گروەلار تودلار. ئالارنڭ ئچندە Наймит ئاتالعان جیرسز یاللانب ئشلەوچیلەر بار ئیدی. بۆلارنڭ سانی قازان ئارتندا (17 نچی عەسردە) تالات بولنداعی ئالپاوتلار قولندا 5 کشی. ئارچا یولندا 35 کشی. جۆری یولندا 3 کشی بولعانی مەعلوم. بۆلاردان قالا «بابیل» ئاتالعان جیر وە یورتسزلاری دا ئیدی. تاعی مەنعەتلەر تاتارلار ئچندە نادووانی دیگەن بر ئەوع تاتار کرەستییەنلەرن تلگە ئالالار.

— 16 - 17 عەسىردە تاتار ئالپاۋتلارى

ئېركسز كرەستيانلار.

قولىدا ئېتىبىسادى وە خوقوقى ياقدان قول
بولغان كرەستيەنلارنى قېتادالېزمنىڭ دەۋامى
خاقىدا سۆيلەگەندە ئەيتىب ئوزدق، لاكين 17 نچى عەسىردە ئالار
روس ئالپاۋتلارى وە روحانيلارى قولىدا بار ئيدىلەر. قازان
ئارخىيىپسكوپلارىنىا خوكومەت ئەورەلگەن خان وە ئالارنىڭ ترۇعلا-
رنىڭ جيرلەرن تابشرعان. مۇنە شول جيرلەردە تاتارلاردا بار
ئىدى. مەسەلەن، 1623-1624 يللارنىڭ خيسابى بويىنچا قازان
ئارخىيپسكوپى قولىدا 7 چيركەۋلى ئاول، بر كچكنە تاتار ئاولى، 20
دانە روس وە تاتار ئاوللارى بولعانى، شولاردا 386 كرەستيان
يورتى (روسلار)، 233 روس بابيللەرى يورتى هەم 76 تاتار يۇرتى
بولعانى مەعلوم. 1649 يلداعى زاكون بويىنچە خرەستيان
بولماعان كرەستيەن روس قولىدا مۇسلمان لماعان كرەستيەن
مۇسلمان قولىدا تورر عايلرامى ديلسەدە، بو زاكون بلەن خوكومەت
روحانيلارعاجير بيرگەنن عەمەلىن قلميەر ئيدى. مەسەلەن، 1681
يلدا ئارخىيپسكوپلار قولىدا ساف تاتار ئاوللارى بولعانى مەعلوم.
شول ئاوللاردان قارا بوا، سيليك قابان هەم قاراشيوا
(حەزر تاتارلار قەريشە ديب يۇرتە تورعان لايش قانتون-
داعى روس ئاولى ديگەن مۇسلمان ئاوللارى بار ئيدى.
لاكين روحانيلار بو ئاوللارنى چوقىندرعا ترىشالار، ئەگەر
تلەمەسەلەر قووب جيبەرب روس كرەستيەنى كيترب ئوترتالار
ئيدى. تابيعى تاتار كرەستيەنلارى دە روسلار شيكىلىلوك روحانيلار
قولنداعى جيرلەردەن ئالارعا خزمەت ئيتەسىلەرى كيلمەيچە
قاچالار ئيدى. 17 نچى عەسىردە شولاى قارا ئيش ئاولىدا ئيكىن
تاتار قاچب قازان تۇيەزندە تورعانى مەعلوم.
ئارخىيپسكوپلارعا ئابروك تولەۋچى تاعى بر تورلى ئاول خالقى

بار ئيدى. بولار ئيسە ئومارتاچىلاردان عيبارەت ئيدىلەر. ئەلى
بو زاماندا ئومارتانى باقچادا ئاسراۋ يوق، بەلكى بر نەوع ئاول
خالقى قالن ئورمانلاردا يورب ئۆزلەب ئومارتا ئۆيالعان ئاعاچنى
تابالاردا. شوكارعا ئوز تامعالارن سالب كيتەلەر ئيدى.

ئەگەر بو ئورمانلار ئالپاۋتلار ياكى روحانيلار قولىدا
بولسا، شول ئومارتا باشىدان سالىم — ئابروك تولىلەر ئيدى.
مەسەلەن 1623 هەم 1624 يللار ئيچىندەگى مەعلوماتقا قاراعاندا
ئارخىيپسكوپ ئورمانلارندا 44 تاتارنىڭ (شونىڭ برىسى
يۇمۇشچى) 2330 ئومارتاسى بولب، شوندان شول زامان
ئاقچاسى بلەن بر روبل 14 ئالتن 4 دينگا ئاقچالاتا، ئەمما
67 باتمان 35 فونت باللاتا ئارخىيپسكوپكە ئابروك جيبەلەر
ئيدى. قايسى تاتارلارنىڭ ئومارتالارى كوب كنە بولعان. مەسەلەن
بوعارندا كورسەتلگەن يللارداعى خيساب ئالو دەفتەرندە
(Писцовая Книга) شوندى مەعلومات ئۇچراتابز:

„Митрополичьи деревни Татарова деревни Кабанов Андербыш Амелеков, дельных триста дерев, а оброку дает три батмана меду да восемь алтын две деньги – знамя (тот) Андербышева №14

ئارخىيپسكوپكە مەنسوب بولعان ئاوللاردا توروچى يورت
جيرسز بابيل ئاتالعان تاتار كرەستيەنلارىدە ئاقچا بلەن ئابروك
تولىلەر ئيدى. ئابروكنىڭ ميقدارى 17 نچى عەسىردە هەر بر
يورتقا شول زامان ئاقچاسى بلەن 10 ئالتن. (Алтын)
تولىلەر ئيدى.

بر نەتيجە. ئارخىيپسكوپكە ئابروك تولەۋچى تاتار-
لاردان ئومارتاچى هەم بابيللەر ئيچىندە بز
ئابروكنى ئاقچا بلەن تولەگەنىن كوردك. بو مەسەلە بزنىڭ
بو فاسلدە ئەيتكەن سوزدە كاپيتالى تاتارلار ئاراسىندا توۋون

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولليازمىلار ئامبىرى

باخشى كورسەتە. 16 نچى عەسرنىڭ برنچى چېرىگىندە يازۇچى ھەربر شەيىن تاتارلارنىڭ عادىلەرندە ئاقچا بوقلىغى؛ ئالتىن كۈمۈشنىڭ بارى سەۋدەگەرلەر قولىنداعىنا بولعانى سۆيلى. ئەمما شوندان يۈز يل ئۆتكەچ بز باشقا بر كارتىنانى كورەبز: كرەستىيەنلارنىڭ بايلارى بولعان ئۇمارتاچىلارنىڭ قايۇسى ئابروكنى ئاقچا بلەن تولى. دېمەك، بال تابو، ئۇمارتاچىلق ئشى تاتارلار ئاراسندا تاۋارنى خوجالىقا ئەيلەنگەن: ئالار باللارن ساتالار، ئانى ئاقچاعا ئەيلەندرەلەر. شولاي ئوق تاتار كرەستىيەنلارنىڭ ئيڭ يارلىلارى بابىللەردەدە ئاقچا بار؛ دېمەك ئالاردا ئارخىيپىسكوپ جىرن چەچپ شوندان حاسل بولعان ئىگىننى ئاقچاعا ساتالار. دېمەك سەۋدە كاپىتالىزمى قازاننىڭ ئۆزندەگىنە توگل قارانسى ئاۋللارعا وە قارا ئورمانلار ئچىندەدە كرە باشلاعان.

كرەستىيەنلارنىڭ خوجالىقى.

تاتار كرەستىيەنلارنىڭ جىرلەرى ئابشىنا رەۋشى بلەن بىلەنە. شوناڭ ئۆچۈندە بىيسباداعى كندەگەلەر ھەر بر تاتار يۇرتىن ئايرم-ئايرم سۆيلەسەدە، ئالارنىڭ جىرلەرن عوموملى حيساب بلەن يۆرتەلەر. لاكىن بەعزى ئاۋلدا ئيسە جەمەعەت جىرى بولماعان ھەر بر يۇرتنىڭ ئايرم مىلكى بولعان جىرلەردە بار؛ لاكىن بۇلار كرەستىيەن توگل، بەلكى واق يۇمۇشلى تاتارلار. 17 نچى عەسرنىڭ برنچى چېرىگىندە ئوك ئۆچ باسوعا بولىب ئيگن ئيگو حۆكۈم سۆرە. شوناڭ ئۆچۈن بز مەنبەعلاردا تاتار ئاۋللارن وە ئالارنىڭ جىرلەرىنىڭ ميقدارن سۆيلەگەن جاقدا شوندى جۆملەلەر ئۇچراتابز: „На все три поля имеется по … три десятины“ دېمەك قازان ئالنو بلەن، ئىلگە روس كالانىزاتسىيەسى باشلانعاچ، جىر كىمىب قالعاچ، تاتارلاردا ئۆچ باسولى سىستىما ئيگن ئيگوگە كوچە باشلىلار. وە شول جىر

17 نچى عەسردە تىزلاتا، ئازايا باشلادى (تابيعى ئلىنك قازان يانىنداعى جىرلەر): مەسەلەن، 1636 يلدا ميترابوليت قولىنداعى كيربسكى ئاۋلنىڭ روس كرەستىيەنلەرى بلەن قاراتاى ئاۋلنىڭ ياساقلى تاتار كرەستىيەنلارى ئاراسندا بچەنلك حاقىندا نيزاع چىعب، تورەلەر شول مەسەلەنى تيكشرولەرى وە حۆكۈم بولووى مەعلوم.

تاتارلارنىڭ رازىن ئيجتيلالىنا قوشلولارى.

بوعارندا سۆيلەنگەن سۆزلەردەن ئاچق بر نەتيجە چىعارعا بولا: تاتارلارنىڭ فېئادال سينفى 17 نچى عەسرنىڭ ئورتاسنداعى قول ئاسراو مەسئەلەسىندە دائير زاقونلار ئارقاسندا حۆكومەتكە چن ئيخلاسدان دوست بولا ئالميلار ئيدى. شوناڭ ئۆچۈندە 17 نچى عەسرنىڭ ئيكنچى يارتىسندا قازان ئۆيەزى «ئورمان» دېگەن ئاۋلنىڭ يۇمۇشلىسى جانعلى ئيسملى كشى قول ئاستندا كوتەرىلشدە بولب ئالداب، ئانى يەمەي ئاتلى بر تاتار ئۆتب بير گەچ، بو حەرەكەت باسدرلعان. تاتارنىڭ ئوعللارى ئيشبولات ھەم ئايتوعانلارنىڭدە جىرلارى مۆسادارە ئيتلب، ئاۋعوردقا سۆرگونگە جيبەرلگەنلەر ئيدى. بو يۇمۇشلى وەميزالاردان كيلب چىققان «يۇمۇشلى سەۋدەگەر تاتارلار»دا حۆكومەت بلەن كيلشب بتە ئالماديلار. چونكى بردەن بۇلارنى حۆكومەت مەجبورى عەسكەرى خزمەت ئيتەدرە، شوناڭ ئۆستىندە زور ئالوكلار ئالادر ئيدى. كرەستيانلەرگە كيلسەك بو مەسئەلە ئاچق: ئالارنى ئۆتب بولارعا، ميرزالارعا چورا-قول ئيتب بيرگەنلەر يا ئيسە ئالار شولارعا زور ئابروكلار تولەرگە مەجبور ئيتەلەر.

شوناڭ ئۆستىندە ئابيعى دينى قىستىقلق وە مۇسلمان دينىندە بولعانلقلارى ئۆچۈن حوقوقسز بولالار. حەتتا بر روس جينايەت ئشلەسە شاهيد بولو حاقىندا ماليك بولا ئالماولارن ئالارعا كيرەك.

ئەگەر شوڭلارغا جېرنىڭ نازابىۋى، رۇس ئالبارت وە روحانىيلارىنا
جېرلەرن بېرب، ئوزلەرى چوقنماسالار ئىيسكى تاوللارىندان
قووولارن عىمنا حەترگە ئالساقدا، تاتار كرەستيەنىنىڭ حۆكومەتكە
نىچىنك قاراشى بولغانن بلەربز.

ئىستاپان رازىن تاتارلارنىڭ تۈرلى سېنىفلارىندا حۆكومەت
وە حاكىم سلوزبلى بابار سېنىفننىڭ قارشى بولغان روحلارن
بىيك ياخشى بلگەن بولارغا كېرەك. مۇنى بلەروچىلەرنىڭ بىرنسى
مەعلوم. ئۇلدا بولسا-تاتار ئاق سۆيەكلەرىندەن حەسەن (ناسان)
قىلرا چورا ئوغلى ئايبولاتوف دېگەن كىشى: بو كىشى قولىندا
قاسىم يانىداعى كادىم هەم كيرنسكى ئويەزلەرندە جېر-سولارى
بولغان. ئېحتىمال حەسەننىڭ قولىنداعى حريستيبان دىيندەگى
كرەپاستنوي-چورالارى ئالىنىپ، ئالار بېيلى تۇرغان جېرلەرى
دە حۆكومەتكە ئالىناچ حەسەن حۆكومەتكە قارشى حەرەكەتتە
ئىشتىراك قىلغانلار. هەر حالدە بو كىشى ئىستاپان رازىننىڭ يانىدا
بولغان. رازىن تاتار حالقىنا تاتار تىلىندە پراقلاماتسىيەلەر
(Преметное письмо) لار جېبەرە تۇرغان بولغان. مۇنە شونىڭ
قازان وە ئۇيەز ئەهالىسىنە-تۈرلى سېنىفلارىنا قاراپ يازىلغانى
شوشى حەسەن ئىيسمىدەن يازىلغان بولغان. شول حيتابنامەنىڭ
روسچاسى ساقلانىپ قالغان. بز بو ئورندا شونىڭ تاتارچا تەرجۇمەسىن
كېتىرەبز: «ئلوغ ويسكا (چېرو)دەن: ئىستاپان تيمافيۋيچدان
مەعلوم بولسون: سزكى قازان بىيسىدەسى مۇسۇلمانلارىنا هەم
ئەهلى مەچت باشى ئابزيلارعا. بارچا ئەهلى ئيسلامعا هەم فقير
وە قوللارعا مەرحەمەت وە شەفقەت ئېيتۇچىلەرگە. ئيكىش موللاعا
هەم ماماي موللاعا هەم نيش ميرزاعا، موسكوف ميرزاعا
بارچا بىيتنە هەم ئويەز مۇسۇلمانلارىنا ئىستاپان

تيمافيۋېچدەن، بو دنىيادا هەم كيلەچەكتە باش ئۇرام (В этом свете и в будущем челобитие). سەلام سۆزكندا بزدەن حال
ئەحوال سوراساڭز، بز سلامەتبز هەم سزدە ساغ بولغاي ئىيدىڭز.
سوز بز شولدر: تەڭرى، پەيغەمبەر هەم پاتشا (для государя)
وە عەسكەر (قازاقلار موراد) ئۈچۈن سز بزنىڭ بلەن برگە بولغاي
ئىيدىڭز، ئەگەردە برگە بولماساڭز، سوڭرا بزگە ئۆپكەلەمەڭز.
تەڭرى شاهىدتر كم سزگە بر تۈرلى دە ناچارلىق بولماياچاق
وە بز سزنىڭ ئۈچۈن تىرشابز. بەنە مەعلوم بولغاي ئىيدى: مىن
حەسەن ئايبولاتوف ئىستاپان تيمافيۋيچ يانىدا هەم بزگە بو حاقدا
ئۆشانڭز: مىن حەسەن سزگە بو توغرىدا مەسلىيحەت ئيتەم:
ئەگەر مىڭا ئيشانساڭز ناچار بولماس. بارچاڭزدان ئۆتنەم. مىن
سزنىڭ بارچاڭزدان رازىيمن. ئەما بزدەن سزگە-باش ئۇرو.
بو يارليقنا ئوز مۆهەرمنى باسدم».

واقىعەدن، تاتار وە عەيرى روسلارنىڭ چواش، مارىيلەر. رازىن
سەمبرنى مۇحاسەرە قىلغان چاقدا، سەمبرنى جۆلب ئالۇرعا كيلگەن
حۆكومەت عەسكەرىندە بولدا ئالە نىچە مەرتەبەلەر هۇجوم قىلالار.
بو فيرقەلەر حەتتا چواش بايلارىنادا هۇجوم قىلالار. مەسەلەن،
چوبل ئۇيەزىندەگى توج باي چواش حۆكومەتكە عەريزا بيرب
رازىنچىلار تاراقىدان تالانغانلقلارن سۆيلەگەندە „Воровские татары и чуваши хотели до смерти побить" دىيلەر.

دىمەك، مۇندا تاعى عەيرى روسلارنىڭ ئوز تارلارىندا سىنفى
كورەش عەلامەتلەرى كورۈنە باشلى. سەمبرنى قوتقالدررعا
مەسكەۋدەن جىبەرلگەن ئيكنچى بر فيرقە عەسكەر جيكلىپ تەتشكە
چېكگەن ئيدى: شونىڭ باشلىقى ئيوان باريياتينسكى تالەكسى
پانشاعا يازغان راپورتندا «تاتلى عەسكەردە هەم قازاق عەسكەرلەرى
ئېچندەگى تاتارلار ناچار هەم ئىشانچسز. برنچى سوعشدا ئوق

ئەۋلاد گۆرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قاچىپ كيتەتىلەر. ئالاردان ئۈميد يوق. ئالارنى يوقفا توبەرب
مال ئەرەم ئيتەرگە يارامى» دى.

لاكين شولاي بولسادا رازيننىڭ بۈتين تاتار ـ مۇسلمان سينفلارىنىنا تايانوۋى حاتا چىقتى. سەعيد حەلفيننىڭ 1767 يلدا مەسكەوگە زاكون چىقارو كامىسسىيەسىنە قازان ميرزا وە يۇمۇشلىلاردان ئالىپ كيلگەن ناكازدا ماقتانىب قازان ميرزا وە يۇمۇشلىلارنىڭ رازيننگە قارشى نق سوتشقانلىلارنى بىلدىرلە. ديمەك سموتا واقتندا ئىشكىللى بو واقىيەدە تاتار فيئادال قاللقلارى ئۆزلەرىنىڭ روس سينفدا اشلارن ئۆنتمىلار.

قاسىم خانلغىنىڭ بترىلىۋى.

— تاتار حالقى 17 نچى عەسردە سەودە كاپىتاليزمى دەورىنە ئاياغىن باسسادا. تەلى فيئاداليزمنىڭ نق ئۇيايسى قاسىم خانلغى ئيسمندەگىنە ئيسەن تۇرادر ئيدى. 17 نچى عەسر بو توچاقىنىدا بتردى. مۇنە شول حاقدا بر ئاز سۆيلەب ئۆزمى حال يوق.

قازان بىلەن مەسكەو دەولەتى ئاراسندا بوقىمر (قاسىلە قاسىم (حان كيرمەن خانلغى روسىيەدە ئيحتيلال ـ ئىسمونا) بولغان چاقدا ئيسەن ئيدى: ئانىڭ ئيحتيلالداغى رولى: روسييە حۆكومەتىنىڭ بوقلغى بائيسە زاعيفلەنوۋى ئانى بتروگە ئيرك بيرمەگەن. رامانقلار باش بولو بلەن ئاچقەدان ئاچقىقا خانلقىقا قارشى حەرەكەت باشلادا. مەسكەو بو خانلقنى نيچاك ئۆستا بتردە. لاكين بو خانلقنى تورغزوبوق ئيتو مۇمكين توگل ئيدى. چۈنكى روسييە بو خانلقنى ئاسىراوى بلەن تۈركييە وە ئيران هەم قرم خانلغى ئالدندا ئيسلامغانيەوچى بولب كورنەدر ئيدى. نيك قازان وە ئەستەرخاننى ئالدىقا ئادىگەن سۆزگە روس چارلارى مۇنە بز بيت ئۆزلەرى باخشى تۆرتاج قاسىم خانلغنا تيمىز، بەلكى بيلمەكس ئاندا مەجلسلەر سالدر ابز.

نـلارغا ئيركلى تۇرورغا رۇخسەت بيرەبز. قازان، ئەستەرخان ئۆزلەرى بزگە قارشى حەرەكەت قلدلار، بز ئانى شونىڭ ئۆچەن بتردك، ديلەر ئيدى. ئيكنچى ياقدان قاسىم خانلارى وە ئالارنىڭ عەسكەرلەرى عەيرى مۇنتەزام ئاتلى عەسكەر بولب، يالكلەر وەقىرم تاتارلارى بلەن بولغان سوغشلاردا ئيشتيراك ئيتەلەر. شونىڭ ئۆچەن ئانىڭ حەزرگە كيرەگى بولغان. ئۆچنچى ياقدان مەسكەو حۆكومەتى قاسىمنىڭ خانلارى بلەن مەسكەوگە ئيران. تورتا ئازيادان كيلگەن ئيلچلەرنى قابول ئيتكەندە فايدالانغانلار. ئالار كيلگەندە قاسىم خانلارى حەزر بولب، بر تۆرلى مەسكەونىڭ زورلغن هەم ئيسلام دۇنياسى بلەن دوستلغن كورسەتە تۇرغان بولغان. دورتنچى سەبەبدە قاسىم خانلغن دەفعەتەن بترسەك مەسكەونىڭ ئۆز قول ئاستنداغى مۇسلمان خانلقلارىنىڭ رازيسزلغن قوبارغا مۇمكين بولغان. نيهايەت روسييەنى ئيدارە قلوچىدا ئالپاوت، خاندا شولار شيكللوك خانلقدان تشدادا ئەللەنى. قەدەر جيرى بولغان بر ئالباوت: ئانىڭ سينفداشلارى زور بايارلار خاننى رەنجتمەسكە تلەيتەلەر بولار.

بترونىڭ يوللارى.

— قاسىم خانلارن حوكومەت بيك خورمەتلى؛ تۆرلى ئاتناالى مەجلسلەردە ئالارنى بولندرا؛ تورننىڭ بيك يوعارىسنا ئۇترتا؛ حەتتا ئارسلان عەلى يانيسەنالب ئارسلان حان مەسكەوگە كيلگەچ، شوندا ئانى ئانگلييە سەفيرى ژونمەريكەدەن يوعارىراق ئۇتۇرتدىلار. شولاي بولسادا، رەسمەن ئالار روس بايلارى بلەن بر تيگز بولسالاردا، خانلارنى روسييەنىڭ عالى ديوانى بولغان «بايارسكي دوماغا» كرتميلەر. ئالاردان شيكلەنەلەر. ئۇستلەرندەن قاراب تۇرورغا «عالاوالار» قويالار ئيدى. برنچى رامانقلار زامانسندا قاسىم خانلغندا رەسمەن حاكيميەت

خان قولىدا جىسابلانسادا، ئاسلدا ئىلنى مەسكەۋدەن جىبەرلگەن، ۋايۋادا ئىدارە قىلغان. شۇلاي ئوق سوددادا خاننىڭ ۋەكىلىنە كىرگە رۇخسەت ئىتلمەگەن.

17 نچى عەسردا ئىيدى قاسىم خانلىقى روسىيە ئىزچىن ئەۋۋەلگى سەياسى ئەھەمىيەتىن يوغالتقان ئىدى، قازان خانلىغى بىتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن مەسكەۋ بىلەن قازان ئارسىندا ئاندى بوفەردە كىرەك توگل ئىدى.

قاسىم خانلارى ئۇزلەرى، سۆڭغى بوخارا ئەمىرلەرى شىكللى، ۋاقتلارن مەسكەۋدە ئۆتكەرگەنلەر. ئاندا قوناق بولوب ياتقانلار. شۇنىڭ ئۈچۈن ئالار بىك تىز روس بايارلارى بىلەن قاتىشب، روحانىيلارنىڭ ترىشۇۋى ئارقاسندا روسلاشالار؛ حەتتا 1573 يلدا، ساين بولات خان چوقنب سىمون ئاتالغان.

قاسىمنىڭ سۆڭغى خانى سەيد بۇرھاننى ئلك، تاللەكسى پاتشانىڭ قزن ئالب بىرەبز دىب، چوقنرغا دىملەسەلەردە 12 يەشندەگنە بولغانلقدان، بالىغ بولغانچاغا قەدەر قالدرلغان. سۆڭرا 1653 يانيسە 1655 يللار ئاراسندا سەيد بۇرھاننى حۆكومەت ئالداب چوقندرب ۋاسىلى دىب ئىسم بىرگەن: شۇنىڭ ئۈچۈن دە قرىم خانى مۇحەممەدگەرەينىڭ ئۇلوغ ۋەزىرىنىڭ روسىيەگە بىرگەن نوتاسندا: خان كىرمەن سولتانن سەياسەت ئىتب كۆچ بىلەن خرىستىيان ئىلىيوب ئۆشاۋەز ئش ئىتەلەر دىب ئوپكەلەگەن ۋە تەھدىد ئىتكەن. بو سەيد بۇرھانغا قەدەر بولغان قاسىم خانلارن مەسكەۋ حۆكومەتى تەعەين قىلب كىلدى. ئالارنى «چار»غا سادىق خزمەت ئىتوۋى حاقندا ئانت ئىتەر گەنلەر. سەيد بۇرھان ۋاسىلىگە ئەيلەنگەچدە «چار» لەقەبى بىلەن خان كىرمەن سولتانى بولوب تۇردى؛ ئۇل 1679 يلدا ئولدى.

ئانىڭ ئورنىنا خان تەعەين قىلنمادى، ئانىڭ ئاناسى ئولگەنچە «قاسىمق خوجاسى» ئىسمى بىلەن تۇردى.

شۇلاي ئىتب سۆڭغى ياسالمان قاسىم خانلىقى سوڭغى رەۋشدە بىترلدى. دىمەك تاتار فىئوداليزمىنىڭ سۆڭغى ئوچاغى قاسىم خانلىغى دا جىمرلدى.

فىئوداليزمنىڭ بتۇۋون توقتاتب تورغان بر واقىعە.

شۇلاي ئىتب 17 نچى عەسرنىڭ ئاخرىنا تابا روسىيەنىڭ ئچندە سەۋدە كاپىتالى ئوسو ئىدل بلماسى ۋە قازاننىڭ سەۋدەدە ئەھەمىيەتى ئارتو ئارقاسندا، يوعارىدا كورسەتلگەن ئچكى سەبەبلەر ئارقىلى تاتار فىئوداليزمى بنە ۋە- ئانىڭ سىنفى دا يا ئىسە عادى كرەستيەن بولوب قالا، يا ئىسە سەۋدە گەرگە ئەيلەنە باشلادى. لاكىن كشىلەرنىڭ ئوتكەننە بارا تورغان تارىخ ئارباسىنىڭ كوبچە كىنە ئاياق تىلغان ۋە شۇنىڭ ئارقاسندا واقتلى ئولاراق تارىخنىڭ كوبچەگى تەگەرەمى تورغان واقتلارندا ئوچراتابز. دۇرست بو تەسادۇفى واقىعەلەر تارىخنىڭ كىتىشن ئزىقتاتا يا ئىسە ئانى كىرى بۇرب جىبەرە ئالمى، لاكىن واقتلى بولسادا، ئانىڭ كىدىشن ئاقرنلاترغا خەللەرندەن كىلە.

مۇنە بز 17 نچى عەسر تاتار تارىخندا ئانىڭ فىئوداليزمدان تەملم چىغام دىب تورغاندا، كىدىشن ئاقرنلاتقان بر واقىعەنى كورەبز. ئول مۇنە نەرسەدەن عىبارەت: ئالەكسى پاتشانىڭ ئوغلى فىيدر 1682 نچى يلدا ئولگەچ 1689 يلغاقەدەر يەش شاھزادە ئيوان ۋە پيتر يەش بولسانلقدان، مەملەكەتنى ئالىكسىينىڭ قزى سوفييا ئىدارە قىلب تورا.

سوفى واقتدا روسىيەنىڭ ئچندە، تەخت ئىرەسندە ئاغى نىزاع باشلانا.

ئەۋلاد گورۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمى ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئىستربلىس ئىسملى جاللانعان عەسكەر باشلىقلارى خاوانسكى قول ئاستىندا سوفىيەعا قارشى قوبالار: بۇلارعا قارشى سوفىيا سلوزىلى ساسلاۋىيەدەن عىبارەت عەسكەرى قوۋەت قوپ ئىزاعنى باسدرا. تابىعى بىو سىنفىدان بولعان عەسكەر ئىچىندە تاتار بۇمۇشلىلارى دا بولماى بولۇرعا كىرەك. (1) لاكىن بۇلارنىڭ قوللارىنداعى «حرىستىيان دىنىنە گى كرەستىيەنلار وە مىرزا بۇمۇشلىلار پراۋاسلاۋىيە قابول ئىتمەسەلەر جىرلەرىندە مۇساەر قىلىرعا كىرەك» دىگەن زاكون بويىنچا جىرلەرى ئالىنا باشلاعاچ، بۇلارنىڭ سوفىيانى ياقلاماۋ ئىھتىماللارى بار ئىدى. شونىڭ ئۈچۈن دە سوفىيا 1682 يىلدا مىرزا وە بۇمۇشلى تاتارلارنىڭ بىو حاقدا بولعان شىكايەتلەرن ئىعتىبارگە ئالىپ بر ئوكاز چىقاردى. بىو ئوكاز بويىنچا تاتار ئالباۋتلارىنىڭ حرىستىيان دىنىندە بولعان (يا ئىسە بىو ئوكاز دىنىگە چىققان) كرەستىيانلارن ئازاد ئىتكەندە مۇسادارە قىلىرعا تىيىشلى جىرلەرىنىڭ بارىنىسى مىرزا وە بۇمۇشلىلارنىڭ ئوز قوللارىندا قالدىرىپ، قالعانىنىنا مۇسادەرە قىلىرعا ئەمر ئىتىلگەن ئىدى. مۇنە بىو زاكون تابىعى تاتار فىئودالارىنا تاعى يال ئىتەرگە واقت-مىيلەت بىردى. ئالارنىڭ جىرلەرى بتۈنلەى بتمەدى. سوڭرا پىترنىڭ بەشلىگى، سوڭرا بىو ئىستربلىس مەملەكەتنى ئىدارەنى ئوز قولىنا ئالعاچ بولعان عەسكەرىنىڭ قوزعالوۋى، پىترنىڭ سەياحەتلەرگە كىتىپ يۈرولەرى. ئازوف ئۈچۈن تۈركىيە بىلەن سوعىشى، سوڭرا 1700 يىلدان ئالىپ 1709 مچى يىلعا قەدەر شىمال سوعىشى وە بىو سوعىشدا باشدا روسىيەنىڭ جىڭلۈوى 1706 ئەستەرخاندا فىتنە، 1711 يىلدا پروت يانىندا پىترنىڭ عەسكەرىنىڭ جىڭلۈلەرى 1708 يىللارداعى ...

(1) بىو حاقدا مۇفەسسەل مەعلوماتنى بزنىڭ «تاتار سىنفلارى تارىخىندان» قاراڭز.

باشقىرت قوزعالىشى بتودە تاتار بۇمۇشلى وە مىرزالارىندان عىبارەت عەسكەر فىرقەلارىنىڭ كىرەك بولىپ چىقولارى-عەمەسى دە روسىيە حۆكۈمەتى تاتار ئالباۋتلارىنا ئىعتىبار ئىتەرگە وە ئالار بلەن شۇعۇللەنرگە ئىرەك بىرمەدى؛ شونىڭ ئۈچۈن تاتارنىڭ فىئودال سىنفى ئوزجابى بلەن گىنە يىتىپ بارسادا، هامان ئىسەن قالدى. شۇلاى ئىتىپ فىئودالارى زاعىفلەنگەن، تالانعان، بىك كوبىسى سەۋدەگەرگە ئەيلەنگەن كىلىش 18 ئىنچى عەسرگە ئاياق باسدىلار.

2. تاتار فىئودالىزمىنىڭ جىمرلۇوى وە ئانىڭ قالدىقى (1713 — 1775)

فىئودالىزمگە تاعى. بر زاربە

— روسىيە حۆكۈمەتى 1709 يىلدا يالتاوا يانىندا، كاتكورىننى شۋېتسىيەنى جىڭگەچ، «ياۋروپاعا تەرەزە ئاچىپ» بالتىق قىرىلارىنا چىققىپ، سەۋدە كاپىتالى تاعى كوچەيىپ جىبەرگەچ، ياڭا فورما ياۋروپانىقى ئۈسلى دايمى ئۈيرەتىلگەن عەسكەردە ياساپ جىبەرگەچ، حەزر پىترنىڭ حۆكۈمەتى وە-ئەۋەلگى شىكللى بۇمۇشلىلارعاعىنا تايانىچى سەۋدە كاپىتالى ساحىبلەرىنە وە تايانا باشلاعاچ، تاتار فىئودالىزمىنە وە ئوز ئوزندەن بر زاربە ئۇرنلىرعا كىرەك ئىدى.

شۇنداى ئىش هەم بولدى دا. 1713 يىلدا باشقا مەسئەلەلەردە عايەت دىنگە ئۇستىدەن قارى تورعان، شونىڭ ئۈچۈن روس دىنچىلەرى تارافىندان «ئانتىخرىست — دەججال» دىپ ئاتالعان پىتر عايەت دىندار بر ئوكاز چىقاردى؛ بىو ئوكاز بىو ئاتاسىنىڭ مىرزا وە بۇمۇشلى تاتارلارعا عائىد چىققان ئوكازن تاعىدا هانتراق رەۋشدە تەكراردان عىبارەت ئىدى.

ئەگەرتاتارمیرزا وەبۇمۇشلىلارنىڭ پامیستیبەوەۋوتچینەلەرندە (1) حرستیبیان دیننده‌گی کرەستیبەن دوارائوویتلارى بولسا، میرزالارن بارتی بل تچنده چوقنۇرغا ندەر ئینەرگە. نەگەردە ئالار تلەمەسەلەر کرەستیبەن دوارائوویلارن وە جیرلەرن پاتشاغا مۇسادەر قلرغا (Взять и отписать на него Вел. государя) شول ئوق بلدا وە ئایدا ئوکاز تاغی تەکرار قىلىندى. مۇندا میرزا وە بۇمۇشلىلارغا «مدیلەت» بیرمەسکە قوشلغان ئیدی. بو ئوکاز پیتر زامانىنىڭ بارچا ئوکازلارى شیکللى تاچق یازلماغان بولغانلىقتان، ئاڭلارغا مۇمكین بولمانلقدان. تاتار وە باشقى تورلچە ئیتب ئاڭلارغا مۇمكین بولمانلقدان. تاتار ئالپاوتلارنىڭ قوللارنداغى بیك کوب کرەستیبەن تۇزلەرى چەچە تۇرغان جیرنی گێنە ئالب قالب، تۇزلەرى قونۇلو بلەن گێنە قەناعەت ئیتمیچە، ئالپاوتلارنىڭ تۇزلەرى چەچە تۇرغان جیرلەرندە قالا باشلادىلار هەم ئالارنى تۇسادبەلەرندەندە قووب چغارا باشلادىلار. دیمەك تاتار ئالپاوتلارنا قارشى چن بر جیر حەرەكەتى چىقادى.

1715 ئالمادى، بیلگىلى پیترنىڭ حۇكومەتى مۇكارغا چدى كانفیسكاتسییە بلدا بو ئوکازلارنى شەرحلەوچى بر ئوکاز چغارب، حرستیبیان بلساغاندا بارى تاتار میرزا وە بۇمۇشلىلارى قولنداغى حرستیبیان دیننده‌گی كشىلەرنى گێنە قونۇلدرب ئالپاوتلارنىڭ تۇزلەرى ئیگە تۇرغان جیر، بولنلقلار وە ئالارنىڭ تۇسادبالارنا تیمەسكە ئیدى. بۇلای ئیتمەگەندە مۇسلمان ئالپاوتلارنا قارشى قوبقان كرەستیبە‑نلار پراوسلاونى قالپاوتلارغادا هۇجوم قىلولارى بیك ئیحتیمال ئیدى.

---

1) حۇكومەت تاراقندان حزمەتلەرى ئۇچن بیرلگەن یائیسە ئاتا بابارندان قالغان جیرلەرندە.

مۇندان چىققان بر نەتیجە.

— مۇنە بو ئوکازدان تاتار ئالپاوتلارنىڭ کرەپاستنوی حوجالقلارنادا بر بر نەتیجەدە چغا: ئەگەر تاتار ئالپاوتلارى تۇزلەرى ئۇچن چەچب تۇرغان جیرلەرى ئایرم بولب، کرەستیبەنلارنقى باشقاچە بۇلنگەن بولسا، تاتارلار بارشچینا بلەن توكل، بەلكى حریستیبیان دیننده‌گی کرەستیەنلارنى ئابروك تۇلەتو تسولى بلەن حوجالق ئالب بارغانلقلارى؛ ئەمما تۇزلەرنا تیگەن جیرلەرنى ئیسە یائیسە یاللانغان كشلەر كۇچى بلەن یایب مۇسلماندان بولغان چورالار دواروواپلار واسیتاسى بلەن ئشلەنگەنلەرى ئاڭلانا.

تاتار ئالپاوتلارى بو ئوکازلار چقو بلەن کوبسى چوقنمادى، جیرلەرى — کرەستیبەنلارى مۇسادارە قىلندى. 1718 بلغا قەدەر قازان گوبیرناسنىڭ بیش، ئازوفسكى گوبیرناناڭ ئیکى ئویەزندەگنە 17 ئالپاوت دوورى، 510 کرەستیبەن دوورى، 3 سكوتنیك مەجموعسى 560 یورت مۇسادارە قىلندى؛ شوندا 39 جان ئیر وە خاتن چورا — دوواراوای، 3748 ئیر وە خاتن کرەستیبەن، 8 سكوتنیك بارسى 3795 جان بار ئیدى. قاسیم میرزا وە بۇمۇشلىلارى قولندان 302 یورت 175 جان کرەستیبەن مۇسادارە قىلنمان.

بو مۇسلمان قولندا حریستیبەن تۇررغا یارامى دیگەن زاكون بۇتون 18 نچى عەسر بویىنچا باقى قالا. بو زاكون تاتارلارداغى فیئودالیزم قالدقى سندررغا زور باردەم ئیتە: مۇنڭ ئارقاسندا مۇسلمان - تاتار میرزالارى ئشچیسز قالالار؛ چونكى بر یاقدان حریستیبیان دیننده‌گی کرەستیبەن قوللارندان کیتسە، ئیكنچى یاقدان تاتار ئالپاوتلارى مۇسلمان جنسندەن بولغان قوللارن

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولیازمىلار ئامبىرى

كۈچلەپ ئىشلەتە ئالمىلار: ئەگەر ئىنقىلاب كۈچلى باشلىساق تاتار كرەستىيەنىي دەپ چوقۇنۇپ. تاتار ئالپاۋتلارى قولىدان قۇتۇلۇ ئىجتىمائىي بار. شۇڭا ئىچىدىكى تاتار ئالپاۋتىنى ئۆزى چوقۇنۇپ جبر ۋە كرەستىيەنلەرنى ساقلاپ ئالىپ قالىمىز؟ مۇشكۈلگە جەۋابىنى بىز تەفسىلىي رەۋىشدە تۇبەندە كۆرەچەكمىز؛ لېكىن ھازىرگە ئاساندىنا جەۋاب بېرىپ ئۆزايىز: تاتار ئالپاۋتلارى قولىدىكى جبرلەر ياخشى ئورنلاردان. شەھەر — سۇ تۈبىلارىندان يىراق بولمىغانى قايدالىمىز: بۇ زامانىدا روسىيە شەرقىگە تابا سەۋدەدە سەياسەتنى سۈزگەنى. تاتارنىڭ ئالى سىنىپلارى سەۋدەگە بېرلگەنگە ئۇل تازىيە بىلەن ساتۇنى بارى تاتار مۇسلمان بولغان ۋاقتىدا ئىتتىنا قىلالاچاق بولالىغان (چۈنكى ئورتا تازىيە خالقلارى مۇسلمان بولماغانلارىن كرتىمىلەر) بۇ تاتار ئالپاۋتلارىنا جبر چەچپ مەشەقەتلەنىپ ئۇرغانچا سەۋدەگەر ئەمما مۇسلمان بولوپ قالوۋى ياخشىراق بولغان.

تاتار ميرزا ۋە يۇشۈلىلارنى لاشمان ياساۋ

— 18 نچى ئەسرنىڭ باشىندا خۆكۈمەت تاتار فېئودالسىنىقى بىلەن بردەدە خىساب لاشمى باشلادى. مەئلوم كى پېتىر برىنچى روسىيەدەگى ھەر بر ساسلاۋىيەنى بر مەئلوم ساسلاۋىيە دەۋلەتنىڭ قولى ئىشكە قوشۇپ باغلىغان ئىدى. ھەر بر ساسلاۋىيە ئىشكە قوشۇپ ئىدى. پېتىر ئاخىرغا نەرسە بىلەن بولسادا خزمەت ئىتەرگە تىيىش ئىدى. پېتىر روس ئالپاۋتلارىنىڭ ئىشلەتەتۋاسىنىڭ ئىمتىيازلارىن تارتىپ ئالماسادا، ئالارنى ئۇسىپ بىنكەنچى ئوقىرغا مەجبۇر ئىتىپ، شۇڭرا يىگىت بولغانچ ئولگەنچى عادى ئەسكەر بولوپ خزمەت ئىتە باشلى تۇرغان ياساۋى. شۇندان ئۇسىپ كىتە روس «دۆمربانى ئىشلەتىنى» ئۇزۇن ئورنلارغا مىنە ئالا ۋە بلارى خزمەت ئىتسەگىنە ئۇل كرەپاستنوى كۈچنى بىلەن فايدالانا ئالادر ئىدى.

دۇرست، پېتىر تاتار ميرزالارنىڭ مۇسلمان جنسندەن بولغان كرەستىيەندەن — چوۋالارنى قوللارىندا تۇتۇپ ئەكسپلوئاتاتسىيە ياساۋنى بتىرمەدى. لېكىن ھەر نىچىك بولسادا ئالارنى ئۇل روس دۆرىيانى بىلەن بر تىگىز باسلادى: لېكىن شولايدا ئۇل ئالارنى عەيرى مۇنتەزام ئەسكەر ۋە خزمەت ئىتەرگە مەجبۇر ئىتىپ كېلدى ۋە — شۇڭىندان پېتىر ئالارنىڭ ئىلك كويسىن باشقا بر مۇھىم ئىشكە باغلاپ قويدى. 1718 يىلدا يۇزمۇشلى تاتارلاردان بر گروۋە خالق ياسالدى. بۇ گروۋە ئىلىل ھەم باشقا يىلالار بويىندا پېتىر زامانىندا ياسالا باشلاغان سوغىش كۆيمەلەرى ئۈچۈن ئاغاچ كىتىرۈچى «لاشمانچىلار» ئىدى. بۇ لاشمان سوزى ئىمسچە «لاس مان» «كېسوچى كشى» دىگەن سوزدەن ئالىنغان. بۇ يىلنىڭ 31 نچى ئىنوار ئۇكازى بىلەن خۆكۈمەت بر نىچە گوبېرنادان 56113 جان ئەيرى روسنى كارابلار ياسارغا، ئاغاچ خەزرلەۋ ۋە ئالارنى ياساۋ ئۈچۈن تەعيىن ئىتدى. بۇ گروۋە خالق ئاراسىندا عادى يۇزمۇشلى تاتارلار بولغان كوك. ئارىستوكرات ميرزالار، ۋە بېش كاراپ ياساپ بېرەرگە ئاقچاسىن جىبتە تۇرغان، بوراشق شىكەللى بريەر برىنىمانلاردە بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ لاشمانچىلار بر سىنىف توگل، بەلكى خوقۇقى ياقدانىغىنا تەعرىف قىلو مۇمكىن بولغان بر گروۋە ئىدى. بۇ كشىلەرگە خزمەتلەرى تەقابلىنە ئاقچا تولەنمى، ھەر بر شوگار يازلغان كشى 15 ياشدەن 60 قە قەدەر خزمەت ئىتەرگە تىيىش ئىدى. ھەر بر 9 كشىدەن، قىش ھەم كۈز كۈنلەرى ئۈچۈن ئالتى ئاي مۇددەتكە ئىكى كشى ئالىنا. ئەگەر بۈتىن يىل بويىنا ئىشلەرگە تىيىش بولسا، 15 كشىدەن 9 كشى ئالىنا ئىدى. بۇلار ئىچىدەن بايلار ئىيسە ياللاپ ئىشلەتەلەر ئىدى. ئۆز قول كۈچلەرى بىلەن ئىشلەمەگەن ئۈچۈن بايلار قازناغا 2 سوم 30 تىيىن ئاقچا تولەلەر ئىدى.

پېتر زامانىدا لاشمانچىلار قازاندا بىر تۆرلىدە سالىم تۆلەيدىلەر
ئىدى. ئۇل ئۆلگەندەن سوڭ ئالارنىڭ ھاللەرى ئاۋرايدى.
ئالاردان باشقا خالقدان ئالىنغان تۇسلى سالىم تۆلەتىپ، باشقا ئۇزلرى
پاۋىننسىلەر ئىشلەتىپ ھەم سالداتلار ئالا باشلادىلار. بۇنى 18 نچى
عەسىر بوينچا تاتار لاشمانچىلارى حۆكۈمەتكە عارىزا بىرىپ ئىلىپتىلەر
جىبەرىپ، ئۆزلەرىنىڭ ئورمۇشلارىندان شىكايەت ئىتىپ تۇردىلار.
حەتتا حۆكۈمەت ئالارنىڭ ئىتكەن حىزمەتلەرى تەقابىلىندە مۇنچادان
ئالىنا تۆرغان بىر سوم سالىمنى ئالودانىدا توقتامادى. بۇ سافدا
قازان كوبىرنى بوراشقىنىڭ پىتربوردا كىنەز ۋيازېمسكىيگە 1783-
نچى يىلنىڭ 4 نچى ئاپرىلدە يازغان خاتىنىڭ بەعزى بىر ئورنى
بىك ماتور دەلىل بولا ئالا. بوراشقىنىڭ خاتىنىڭ باشىندا «سىز عالى
كىنەز، لاشمانچى تاتارلار ئوچىن بۇ حىزمەتنىڭ مۇھىملىك ھەم
زارارلى ئىكەنىن بىلەسىز» دىپ باشلاپ كىتىپ. ئۇرمان كىسكەن
چاقدا ئولوچىلەر ھەم قول ئاياعى زاعىيفلەنۇچىلەرنىڭ كوبلىگىندەن
بۇ ئىشدە بەش بوونلار كوبرەك حىزمەت ئىتكەنلىكدەن، ۋىكروت
ئالعاندا سالداتقا يارارلى بەشلەرنىڭ بىك ئاز چىعوون ئەيتىپ
كىتە. دىمەك بۇ حىزمەت تاتارلارنىڭ ئىقتىسادى حاللەرىنە گىنە
توگل. ئالارنى جىسمانى ئىشدەن چىعارعان.

دۆرست كوب شىكايەتلەر سوڭىندا 1757 نچى يىلدا
لاشمانچىلاردان ئالىنا تورعان سالىم تەقابىلىندە حىزمەتلەرىن حىسابلى
باشلاسالاردا، ئانى حۆكۈمەت بىك ئارزان حىسابلىيدىر ئىدى:
ئاتلى لاشمانچىنىڭ كۆنلىك حىزمەتىن قىش كۆنىنى سىگىز، جەي كۆنى
ئون تىيىن، جەيەۋلىنى بىش تىيىن حىسابلى ئىدى: ئەگەر
سۆگىمى ۋاقتىدا سالىمنى 170 تىيىن حىسابلاساق، ئاتسىز فەقىر
كىشىگە ئۆزىنە توشكەن سالىمنى تولەر ئوچىن گىنە 31 كۆن
حىزمەت ئىتەرگە كىرەك ئىدى.

شۇل ئوق پېتر ۋەلىبەكى زامانىدا بۇ ئىشكە مىرزا ۋە-
يۇمۇشلىلار جىنەلگەچ حۆكۈمەت بۇ ئىشكە باساقلى تاتار، فىن
چۇاش كرەشىندەلەرنە كرتەسى: دىمەك حۆكۈمەت بۇ فىئەدال
ئاللەقلارىن ياساقلى «قارا سۆتەكلەر» بىلەن ئىگزلەۋى. مۇنە بۇ
خاقتەدە تاتار فىئەدال سىنىفىنا قرلعان بىر زاربەدر.

سەۋدەگەر ۋە سەۋدەنىڭ ئۆسۈۋى

18 نچى عەسىردەن باشلاپ روسىيەنىڭ
تاعن شەرقكە تابا تەجاۋز باشلاۋى كاسپى
بويىندا باكو ۋە گىلاننىڭ ئالىنوۋى، قرعزلارنىڭ
روسىيەگە تابىع بولولارى، باشقردستاننى حۆكۈمەتنىڭ مونچا-
قلاۋى ۋە ئانىڭ ئاۋتانومىيەسى ھەم روس كالانىزاتسىيەسىنە
قارشى كۆرەشلەرن باسدرو، ھەممەسىدە تاتار سەۋدەسىنە كىڭ
مەيدان ئاچدىلار. زاتەن تاتار مىرزالارى ئۆزلەرى ئوك ئالدا
سۆيلەگەنچە سەۋدەگە كوچەرگە مەجبور بولعانىدا. ئالار شۇل
شەرق ئىللەرن روسىيە تەئسىرىنە توشروگە زور حىزمەتلەردە
ئىتدىلەر. قوتلوع مۇحەممەد تەۋكىلوفنىڭ 1724 يىلداعى پېترنىڭ
ئىران سەفەرىندە پېتر يانىندا «ساۋدەگەر ھەم تلماچ» بولىپ
بارووى، شۇل ئوق مىرزانىڭ پېترنى قرعزستاننى روسىيەگە
قوشو كىرەك كىلگىن سۆيلەپ قوتورتووى، سۆڭرا ئاننا ئىۋانوۋنا
زامانىندا قرعز خانىنا ئىلچى بولىپ بارىپ، ئالارنى ئالىپ روسىيەگە
بەيعەت ئىتدرىپ قايتووى تابىعى. تاتارنىڭ سەۋدە كاپىتالى بىلەن
بىك باعلاشرعا مۇمكىن ۋە تەسادۇفى بىر ۋاقىعە توگل. 18 نچى
عەسىردە تاتارنىڭ سەۋدەسىنىڭ كولەمى سىفرلار بىلەن كورسەتىپ
بولىنى. لاكىن شولاي بولسادا. ئانىڭ خاراكترن شاقتى دۆرست
تەسەۋۋر ئىتەرگە بولا.

18 نچى عەسىرنىڭ ئىچىندە تاتار سەۋدەسىنىڭ ئىكى مۇھىم بازارى
بار: 1) ئىچكى بازار: بەعنى تاتارلارنىڭ ئۆز ۋەتانلارىندا ئۆزلەرى

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بلەن ساتو ئىتو؛ 2) تشقى بازار، دىمەك تاتارلارنڭ باشقردستان،
قرعزستان، بوحارا، حيوا وە عۆمومەن تۆركستان بلەن سەودەلەرى:
تەمە 18 نچى عەسرنڭ سوڭعى كۆزلەرندە ئىسە قتايدان
(كياحتادان) چەى كيترو. ئاندا ئىسە مۆكز(*)ھەم كازول ئيلە تو.
بو سەودەنى سۆيلى باشلاماس بزرن 18 نچى عەسر روسيە-
سنڭ ساسلاونى تۆرمۆشنڭ سەودەگە بيك قوماچاولى بولعانن
بلب وە ئيعتيبارعا ئالب تۆزارتا كيرەك. روسييەدە ھەر بر
ساسلاوبيە بر ئشكە باعلانعانعا كورە كرەستيەن - باساقلى وە-
ئالپاوت-ميرزا وە يۆمۆشلى‌نا ساتو ئيتەرگە مۆمكين توگل ئيدى؛
بر تاز ئيمكان بولعالاب تۆرسادا پيترەدان سۆنڭ تاعى بترلگەن،
بارى سەودە ئيتو كوپيس سينفنا بازلعان، شونڭ برگيلدييەسنە
كرب كاپيتال تولەگەن كشگە گنە مۆمكين ئيدى. *) شولاى بولسادا
تاتارنڭ باى - قولاق كرەستيەنى ھەم ميرزا وە يۆمبشلەسى
تۆرلى رەوشدە زاكوننى حەيلەلەب ساتو ئيتەدر ئيدى. لاكن
بول ئۆستلەرندە تورعان كرەستيەنلەرگە واق تۆيەك بلەن سەودە
قلرعا نەرسەنى واقلاب ساتارعا زحمەت بولعان: ئەممە كرەستيەن
قالاعا كيترگەن مالن ئيك ئلنك كوبيسكە ساتارعا تيش بولعان.
بر ساسلاوبيەدەن ئيكنچى ساسلاوبيەعا كوچو 18 نچى عەسر
زاكونلارى بوينچا جيرلى تورەلەرنڭ زازبلمى وە سينانڭ
نو كازى بلەن گنە مۆمكين بولعانعا، باى تاتارلار ئۆزلەرىنڭ
ساسلاوبيەلەرندان تيزلاك وە ئاسانلق بلەن چمعا وە كوپيس بولا

*) بو بر تۆرلۆ قرىمەجەسى مۆكۆزى: قتايلارنانى دارو تورنىدا
ئيستيعمال قلالار: بيك قيمەت يورى يكرمنچى عەسرنڭ باشلارىندا
ئەلى تاتارلار قتايلارعە مەكەرجە يارماركەسندا شونى ساتالار ئيدى.
مۆنڭ تەفسيلى بزنڭ «تاتار سينفلارى تاريخندان» قاراڭز.

ئالماعانلار: لاكين قازاندا تورعان، بوعارندا ئەيتلگەن، «تارعاوى
سلوزبلى تاتار» ديگەن بر گروه، تاتار كوپيسى بولماسادا، حۆكو-
متكە حزمەت يۆمۆشلارن ئۆتەگەچ ساتو ئيتە ئالعانلار. كرەستيەن
وە عادى يۆمۆشلى تاتارلار ئويتاواى سەودە قلو ئۆچن شوندى
حەيلە قلعانلار: ئالار روس كوپيسلارندان تازعنا مال ئالب،
ئالاردان داۋير نوست ئالب يا ئيسە ئالارنڭ پريكازچيكلارى بولب
كورنگەنلەردە، شول تازعنا مال ئۆستنە تاعن تۆز تاقچالارنا
كوبكنە مال ئالب، پريكازچيكلار ياللاب، يارماركالارعا بارب ساتو
ئيتە بيرگەنلەر.

1) تۆز، تارا ئالماشو: تاتار سەودەگەرى، تاتارنڭ كوستار
مالن جيياذا، تاتار تارابندا بولعان يارماركا، بازار وە ئاولدان
ئاولعا يۆرب ساتا. تۆزى ئالاردان تۆرلى ماتيرياللار، جۆن-
جاباعا، سوس، بالاون، بال، ئيت، تيرى-يارى، ئاعاچدان ياساعان
نەرسەلەر ئالا، يا ئيسە تۆزنڭ مالن شول نەرسەلەرگە ئالماشدرا.
تاتار كوپيسلارى پراوا ئالماس ئۆچن، يا ئيسە حۆكومەتنڭ
كرەستييەنما ساتو ئيتەرگە ئيرك بيرمەگەنلگى ئۆچن سەودەسن
شولاى واق سەودە ديب كورسەترگە ترشادر ئيدى. ئاول،
يارماركا وە بازارلاردا جيعان مالنى تاتارلار قالالارعا ئيلتب
كوپيسلارعا ساتالار ئيدى؛ 2) شونڭ بلەن برگە تاتارلار تاراسندا
يۆزور وە باى كوپيسلاردا توددى. بۆلار پريكازچيكلار ياللاب
تۆمەن، ترويسكى ھەم ئورنبورغ يارماركالارنە بارالار. ميناواى
دۆور ھەم گاسنينى دۆرلاردا نيك ياحشى كيبتلەرنى ئيشمال
ئيتەلەر: ماكليرلار تۆتب قرعز - باشقردنى تل بلو تارقاسندا
قوللارنا ئالعانلار ئيدى. روس كوپيسلارى 18 نچى عەسرنڭ
يارتسندا ئازيا وە سبر بازارلارندا عەيرى روسلار بلەن
سەودەنڭ بۆتنلەى تاتار قولنا كرب بتوون، ساتا ئالماعاچ، ئالب

كېلگەن ماللارنى زاراز ئىنىپ تاتار سەۋدىگەرلىرىنە ساتىپ
بېرىپ قايتىرغا مەجبۇر بولغانلىقلارنى بىلدۈرۈپ شىكايەت قىلالار
ئىدى. تاتار سەۋدىگەرلەرى ، بۇ بارلىق كالالارغا ياۋروپا ماللارنى
ماتېرىيەللەر، مەعدىن نەرسەلەرنى ئالىپ كېلىپ شۇلارنى قىرغىز
ۋە باشقا ئازىيا خالقلارىنا ساتالار ئىدى. 18 نچى ئەسرنىڭ سوڭىدا تابا
خىۋا ۋە بۇخاراغا ئېلىپ روسىيەدە ئىشلەنگەن مىلتىقلارىندا قاچىرىپ
ساتا باشلاغانلار ئىدى. بۇ ھاقدا 18 نچى ئەسىر نىچىدە ھۆكۈم
نىشلەرى بولغانلىقى مەعلوم. مۇندى ئىرى تاتار بورژۇۋاسى روسىيە-
دەگىنە سەۋدە بىلەن قەناعەتلەنمى، چېت جېرلەرگەدە چىقىپ كېتە ئىدى،
بۇ ئىشنى لىگاللى رەۋىشدە ئىشلەۋى قىيىن بولغانغا كۆرە، قازان ۋە
ئوملىق پانتىرانى بىيسەلەردە تۇرغان تاتار سەۋدىگەرلەرى 1767
نچى يىلدا ھۆكۈمەتكە بىرگەن بايرولارىندا خارىجى سەۋدەنىڭ
كېڭەيتىلگىنى ۋە تىلەگەن كىشىنى چىتكە چىقارغا رۇخسەت ئېتىۋنى
كىرەگىن سۆيلەگەن سۆزىندا «ياۋروپادان كېلگەن مالنى ئوسۇدار-
ستوينى بانكا ئالىپ سەۋدىگەرلەرگە تاراتسىن» دېگەن مەئالدە
بىر سۆزدە قىستىرىپ كېتىپ: „Ибо приобретение продуктов от другого государства делает прибыль Российской империи. Ближайшая и великая всей империи польза, чтобы иностранных рук, через утвержденные государственные банки“
كاپىتالىزمنى تەمام قابول ئېتىۋ دەرەجىسىنە ئېرىشكەنلىكلەرنى بىلدۈرگەنلەر ئىدى.

تاتارلار 18 نچى ئەسىر روسىيەسىدە ئىناق ھەيلەكەر سەۋدەگەر
ھېسابلانىپ، ئالارنى رۇس كانكورېنتلارى ـ كوپىسلار مال بۇزۇ
دىيانەت قىلىپ بالاۋزماي شىبىكتىلى نەرسەلەرگە ئارزانلى نەرسەلەر
قوشىپ ساتقانلىقلارى بىلەن ئەيىبلەر ئىدى. دېمەك 18 نچى ئەسىردە
تاتاردا ، زورغىنا كاپىتالىستلار بولغان. ئەگەر بۇ ئارىدا سۆيلەنگەن
سۆزلەرگە ئەيىبلىمەزى بوراشق دېگەن قازان كوپىسنىڭ 1783

نچى يىلدا ھۆكۈمەت بىلەن جىدى دانە „Стопушечного ранга“
سۆزچى كارابىن ياسارغا مۇقاۋەدە «Кондиции» ياساغاننى كۆز
ئالدىنا كېلتۈرسەك. 18 نچى ئەسىرنىڭ ئاخرىندا تاتاردا كاپىتالنىڭ
ئۆسكەننى كۆرەمىز.

تاتارنىڭ سەۋدە كالونىيالارى.

— قىرغىزلارنىڭ روسىيە قولىنا كىرۋلدۇرى، ئورنبورغ شەھىرى ۋە ئىستىمالارىنىڭ سالىنىۋى ، تاتارلارنىڭ سەۋدەلەرىنىڭ ۋە
سەۋدەگەرلەرىنىڭ ئەھمىيەتلەرىن ئارتتىردى. ھۆكۈمەت ئۆزى ئۆك
جىكلىنگەلەر ۋە ئىشىنىپازلار بىرىپ تاتارلارنى، قىرغىز ۋە ئورتا
ئازىيا بىلەن مۇنەسەبەتدە ۋاسىتاچىلىق ياساۋ ئۈچۈن چاقىرا باشلادى.
تاتارلارنىڭ دىنلەرىن ئۆزلەرىنىڭ ۋاتانلارىندا تەعقىب قىلغان ھۆكۈمەت
1734 يىلدا ئورنبورغ ھاقىنداغى تەعلىماتىندا مەچىت سالىرغادا،
شەھەرنى ئىدارە ئىشىنە قاتنىشىرغادا رۇخسەت بىردى. ئىنيايەت
قازاننىڭ «باي ھەم مالىلى كىشىلەرىندەن» سەعىد ئىسمىلى سەۋدەگەر
1745 يىلدا ئورنبورغدان يىراق توكەل بىر ئورىندا، بارى باي
كىشىلەرنى گىنە كېتىرە، بارى 200 گىنە عائىلە ئۆترتو، مەچىت
سالىرغا ئىرك بېرو شەرتلارى بىلەن «قارغالى بىستەسى يانىسە»
Оренбургская подгородная Сеитова слобода торговых татар
ئىسملى بىستە سالىرغا رۇخسەت ئالدى. مۇنداغى خالقىنىڭ سانى
ئىللى يىل ئىچىندە ئېغىرات ئارتدى: كوپىسلەر 1820 كىشىگە جېتەدىلەر.
شۇلارنى جىداب قىلو بىلەن ئورنبورغ ئۆكرۇگىنىڭ بۇدژېتىدە
باشلانىدى. ئەۋۋەلى بىرنچى يىللاردا ئورنبورغ ئولكەسى ئىدارە
ئۈچۈن يىل سايىن ھۆكۈمەتدەن 30 مىڭ سوم ئاقچا ئالىناتى ھالدە
1750 نچى يىللاردا داخود 50 مىڭ سومغا جىتىپ ئۆزىنى
پراسخودلارنى قاپلاي باشلادى.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

قرغزستان چیگنده روس-تاتار ئاکسییه-نیرنی سه‌وده جه‌معییه‌تی.

—شولای ئیتیب جیرلی وه مه‌رکه‌زی حۆکومه‌ت
ئازیبا-روسییه سه‌وده‌سىنده تاتارلارنىڭ
فایدالی بولولارن ئائلاب ئالدی. شونىڭ
ئۆچۆن ده برنچی ئورنبورغ گوبیرناتوری
مه‌شهور کاپیتالیست ئاترنیپلیوبوف 1750نچی یللارده
روس—تاتار قانتش بگرمی ملك سوم کاپیتال بله‌ن بر سه‌وده
ئاکسییه‌نیر ئۆیۆشماسی یاسادی. بو ئۆیۆشمانىڭ دیریکتوری
تاتار بولرغا تییش هه‌م ئورتا ئازیباگه باروچىلاردا تاتار ئه‌عزالار
یانیسه روس ئه‌عزالارنىڭ تاتار پریکازچیقلاری بولرغا کیره‌ك ئیدی.

لاکین چیکله‌رده حۆکومه‌ت تاتار سه‌وده‌گه‌ری بله‌ن فایدالانسادا،
قازاندا هه‌ر تۆرلی ره‌وشله‌رده تاتار سه‌وده‌گه‌رن قسادر ئیدی.
مسه‌له‌ن یلیزاۋیته پیتراونانىڭ سۆگفی کۆنله‌رنده قازاندا تاتار-
لارنی سه‌وده ئیتدره‌مه‌س بولغانلار ئیدی. بر یلنىڭنا 23 دانه
تاتارغا قول ندرسه‌له‌ر بله‌ن ساتو ئیته تۆرغان تاتار کیبنله‌ری
یابلغان، حه‌تتا شول زاماندا تاتارغا ئیسکی پوسیقی هه‌م سومسا
ئیت، بلش شیکنللی بازارغا کیلگه‌ن کره‌ستییه‌نلارغا ئاشاماق
ئچمك نه‌رسه‌سی ساتوچىلارغادا ساتو ئیته‌رگه مه‌نع ئیتلگه‌ن
ئیدی.

کره‌ستینیه‌نلار (قۇل وه یاساقلىلار).

—18نچی عه‌سرنىڭ باشندان ئالب تاتار
جه‌معییه‌تنىڭ باشنا بورژوا—سه‌وده‌گه‌ر
کیچه باشلاعانن وه فیئادال سینفن جیه‌رگه
حۆکومه‌ت ئوزی ده بولشقانلىغن بز کوردك.

لاکین بو فیئادال هه‌م بورژوازییه تاتار خالقنىڭ ئازچىلغی
ئیدی. ئانىڭ یادراسی ده خالیس میلله‌تنىڭ ئوزی بولغان بر
سینف بولسا، ئولدا تاتار کره‌ستییه‌نلاری ئیدی. قول—چورا
کره‌ستییه‌نلار 18نچی عه‌سرده ئاز قالغانلار ئیدی ئیندی.

بۆلارنىڭ مۆعده‌یه‌ن کوبی بولغانلقلارن حه‌زرگه باسلغان.
مه‌علوم بولغان مه‌نبه‌علارده‌ن بلر حال یوق. شولای بولسادا،
1781نچی یل مه‌علومه‌تی بوینچا قازان نامیسنکلگنده (13 ئۆیه‌زده)
33779 ئیرجان تاتار یۆمۆشلىلاری قولندا 555 دوراوای تاتار
بولغانی مه‌علوم. بیلگلی بو بیك ئاز. لاکین هه‌ر حالده 1767
یلغا قه‌ده‌ر قازان وه ئه‌تراقی میرزا وه یۆمۆشلىلارنىڭ قولندا
قول- کره‌پاستنوی کره‌ستییه‌ن شاقتی بولغانلغن بز بله‌بز.
حۆکومه‌ت ئوزی ده تاتار میرزالارنا هامان تاتار یاساقلی
کره‌ستییه‌نلاری بله‌ن جیر وه ئاوللار بیروونده ئالارنىڭ
حۆرمه‌تله‌ری ئۆچۆن شوندی «مال» بوله‌ك ئیتووده دوام قىلادر
ئیدی. مه‌سه‌له‌ن، حه‌زرگی ئالابوغا ئۆیه‌زنده تولۆغ مۆحه‌ممه‌د
ته‌فکیلفنىڭ قولندا 1740-نچی یللاردا بر نیچه ئاول بار
ئیدی (بالتاس، کیبرسه، سلاوش وه باشقالار). بو قوللار
عامانندا ئیسکیچه ئالنىلار، ساتىلالار، میراس ئیتلب قالدىرلالار:
خانۆن ئالماندا پریدانی ئیتب کییه‌ولرگه بیرله‌لر ئیدی.
لاکین نیچك بولسادا، کره‌پاستنوبلق بزنىڭ تاتار ئاراسندا
بتووده دوام قلا، سه‌وده کاپیتالی بزده ئانی یۆتادر ئیده‌ی.
دورست، بو 18نچی عه‌سردا روسییه‌ده‌ن ئیکمه‌کنىڭ ئیقرات کوب
ده‌ره‌جه‌ده ئانگلییه، گالانییه شیکنللی جیرله‌رگه چىقووی سه‌وده کاپیتالی
کره‌پاستنوی خوجالق بله‌ن واقتلی بلوك یاسارغا ئیمکان بیرگه‌ن بولسا،
ئالپاوتنىڭ کره‌پاستنوی حۆرمه‌تچی بله‌ن ئیکمه‌ك ئشله‌وی
ئالارنىڭ پامیستییه‌لرن ئیکمه‌ك فابریکی یاسانسا، بزده ئش ئالای
بولمادی: تاتار ئالپاوتی جیرگه نه‌هه‌مییه‌ت بیرمیچه سه‌وده‌گه
تۆتۆنب شه‌رق بله‌ن سه‌وده‌ده واسیتاچیلك رولن ئیفا ئیتب
کیته‌دی. چۆنکی ئالارنىڭ جیرله‌ری مه‌رکه‌ز وه‌سو یوللارندان
یراق بولسانسا، تاتار میرزا وه یۆموشلىسنىڭ ئیکمه‌گی بازاردا روس

ئالپاۋتنىڭ ئىكمەگى بلەن كانكۇرىنسىيە ياسى ئالمادى: شۇنىڭ ئۈستىنەدە سۆيلەنگەن زاكونلارنىڭ دا قۇماچاۋلاغانى خاتىرگە ئالرغا كېرەك.

تاتار خالقىنىڭ كۆبچىلىگى 18 نچى ئەسىردا ياساقلى كرەستىيەنلەر ئىدى. بۇلار خۆكۈمەتكە ياساق تولەۋچى. ئاڭلار پادوود بىرو، رېكرود بىرو، تورە ۋە ئەسكەرگە كۆۋارتىر بىرو، ئاتنىڭ تۈرلى خزمەتلەرن ئۈتەۋ شىكىللى خزمەتلەر بلەن مەجبۇر ئېتىلگەن. شەخسەن ئىركلى ئىگىنچىلەر ئىدى.

1769 نچى يلدا تەمام بولغان بر نچى رىۋىزىيە ئاتالغان ئالوك دۇلەۋچى خالقىنىڭ سانى ئالو مەعلومەتىنە قاراغاندا قازان پراۋىنسىيە سىندە (خەزرگى بر نىچە كانتونىدان عىبارەت) 37،621 ياساقلى ئىر تاتار بار؛ ئەمما 1780 نچى يللاردا قازان نامېستنىكلىگىدە بۇلاردان 32'293 مۇسلمان - تاتارچان (Ревизская душа) بار ئىدى. بۇ سىنىف كرەستىيەن باشىدا ياساقنى قازناغا تىرى - يارى. جۈن - جاباغا. جەنلىك تىرىسى، بال، بالاۋز بلەن تولەسەدە، 18 نچى ئەسىردا ئاقچا بلەن كۆن كورش كۆچەيگەنگە، خۆكۈمەت ئەبىرى روسدان ئالا تۇرغان ياساقنى ئاقچاغا كوچردى. 1712 يلغا قەدەر ھەر بر بېش ملك تاتار خۆكۈمەتكە بېش سوم ئاقچا تولەسەدە، مۇندان سۆڭ ئول ئاقچا ئارتىمىز ئاب ئون سومغا جىبنكرلدى. بۇ تولەۋ ئەلى روس كرەستىيەنى تولى تۇرغان سالغەدان بۇ تولەۋ ئەلى روس كرەستىيەنى تولى تۇرغان سالغەدان كيمىرەك بولسادا، پېتروۋېلىكى زامانىندا نوق تاتارلارغا جان باشندان (پادوشنى) سالم، يانىسە ئىمانا كرتلدى. بۇ زاماندان ئىعتىبارەن ھەر بر تاتار يلنا بر سوم 14 تىين تولى تۇرغان ياسالب، سۆڭرا بۇ تولەۋ بر سوم 70 تىيىنگە جىبنكرلدى. ئەگەر بۇ چاقدا ئارش ئۈزنىنىڭ بەھاسى پۇتى 10 تىين بولغانى ئىعتىبارغا

ئالساق. ھەر بر تاتار يلنا 10 - 11 پۇت چاماسندا قازناغا ئارش بىررگە مەجبۇر ئىدى.

پىرم گوبېرناسنداغى تاتارلار پېتر زاماناسنا قەدەر سالئمنى جەنلىك تىرىسى بلەن تولەب كېلسەلەردە، سۆڭندان 44 تىين تولى تۇرغان بولدىلار. بۇ سالملارنى تاتارلارنىڭ ئۈزلەرندەن سايلانغان سوتنىك ۋە ئىستارسىنالارى جىيالار ئىدى. شۇنىڭ ئۈستىنەدە تاتارلار تورەلەرگە ئەللەنى قەدەر رىشوەتدە بىررگە مەجبۇرلار ئىدى. مەسەلەن 18 نچى ئەسىرنىڭ ئورتالارندا ئەگرچى تىرەسندە تۇرغان تاتارلار ھەر بر جان ئىيەسى ئورمان باشلقلارى (Валдмейстр) كېلگەندە 9 - 10 تىين تولەگەنلكلەرى مەعلوم. بۇ ئاقچا تولەمندەن باشقا. تاتارلار خۆكۈمەتكە خزمەت ئىتەلەر ئىدى. مەسەلەن ئىستىبحكاملەر سالرغا، پېتربور شىكىللى قالالار سالرغا، ياڭا قالالار قازرغا روس ۋە غەيرى روس كرەستىيەنلارى بلەن برگە ئەللەنى قەدەر تاتارلاردا كېتەلەر ئىدى.

ياساقلى تاتار ۋە عۇمومەن تاتارنىڭ ئىركلى كرەستىيەنلارى خاقندا سۆيلەگەندە بر نىچە ماھىيەتنى خەترگە ئالب كېتەرگە كېرەك بولا. 18 نچى ئەسىرنىڭ بارتىلارندا تاتار كرەستىيەنى ياساقلى ۋە چورالاردان غىنا عىبارەت توگل.

يۆمۆشلى تاتارلاردا بۇ چاقدا تەحلىل قلنىب. بۇلار ئاراسندان بر ياقدان ئالىباۋىلار چىقسا. ئىكىنچى ياقدان بۇلار ئاراسندان باي سەۋدەگەرلەر تۇسا، ئۈچۈنچى ياقدان بۇلار ئاراسندان ئور قول كۆچلەرى بلەن ئىگن ئىگوچى ئاۋل خالقىدا چىققى. سۆڭەمسى ئىسە ئاڭ شاقتى كوب بر سىنىف ئىدى. مەسەلەن قازان نامېستنىكلىگىندە 1781 نچى يلدا يۆمۆشلىلارنىڭ سانى 33779 ئىرزان بولسا، ياساقلىلارنىڭ 32'293 ئىدى. دېمەك يۆمۆشلىلارنىڭ سانلارى كوبرەك. شۇنىڭ ئۈچۈندە قازان روس

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

سەودەگەرلەرنڭ بر وەکیلی ئۆزىنڭ 1767 بل کامىسسیەسندەگی
ئۆتقۆندا یاساقلی تاتارلار باردا بر ئالار کرەستییەنلار دیگەن
ئیدی. بۆلارنڭ یاساقلىلاردان ئایرماسی یابلق وە یارلىلقدا
توگل، بەلکی جیر بیلەو رەوشنڭ باشقا تورلی بولووندا
ئیدی. یاساقلىلار جیرنی ئاپشینا حۆقوقندا بیلەب تۆرسالار،
یۆمۆشلىلار ئیسە وونچینا پراواسندا. دیمەك هەر برعائیلەنڭ
1840 سۆگندان
تۆرنە تیگەن میلکی بولغان جیری بار. هسوگندان
ئۆزنە تیگەن میلکی بولغان جیری بار.
یللاردا بۆلارغا کۆچلەب ئاپشینا کورتدىلەر. دیمەك تاتارنڭ
ئوز کۆچی بلەن ئشلەب ئیگن ئیگە تورغان حالقن رەسمی
سالاونی تەعبیر بلەن ئاتالغان قاراغاندا. ئالارنی تۆب توعری
«تاتارنڭ ئاول حالقی» دیب یۆرتورگە کیرەك بولا.

ئاول حالقنڭ یارلىلانۇوی. -18 نچی عەسردەگی تاتار ئاول حالقنڭ بز بر یاقدان تەحلیلن (دینفیربنسییەتسبە) سی کورسەك، ئیکنچی یاقدان ئانڭ یارلىلانۇون کورەبز: ئانڭ یارلىلانۇوی ئەساسەن ئیکی سەبەبدەن کیلیب چقا:

1) کالانیزانسییەنڭ دەوامی.

2) تاتار جیرىنە هسول کالانیزانسییەنڭ تیز هۆجومی ئار-قاسندا جیرنڭ ئازایب قالووی (بزگە مۆنی 1867 یل کەمسییە-سنڭ تاتار ناکازلاری بلدرەلەر: چۆنکی هەم یاساقلی هەم یۆمۆشلی تاتارلار جیر ئازلقدان شیکایەت قىلالار) وە تاتارنڭ ئاول حالقنڭ هسول ئاز جیرنی یاحشلاب ئشلەب فایدالانووی ئۆچن یاحشی تسولگە کوچە ئالماوی.

3) ئۆچنچی یاقدان حۆکومەتنڭ تاتارنی چوقندرونی بەعانە ئیتب چوقنماغان ئۆچن نارتق ئالولکتولەنووی، یاحشی ئورنلاردان قووب، ناچار جیرلەرگە ئوترتووی، چوقنغان عەبری روسلار ئۆچن‌دە ئالولك وە ریکروت ئالووی: هسول ئوق دینی مەسئلەنی ئالغا

سۆرب تاتارنی حۆکومەت مۆدافەعەسز قالدروووی (تاتار روسقا شاعید بولا ئالماو. حۆکۆمنڭ تلن تاڭلاماو شیکللی) مۆنە شونڭ نەتیجەسی تاتار ئاول حالقنڭ 17 نچی عەسردە باشلاعان باشقرد-ستانغا، قازاعستانغا وە باشقا جیرلەرگە کوچب، ئیسکی قازان حانلقی ئورنندا هۆز کوبچلك یاسی ئالمیچی قالووی.

کالانیزانسییەنڭ دەوامی. -17 نچی عەسردەگی ئسمونا «مەسکەو حۆکومەتنە ئلچقدان ئاچق ئیدل بویغنا کالانیزانسییە یاساو وە ئانی قابا رەوشدە ئوتکەرو، بی قدەر ناچار نەتیجەلەر بیرگەنن کورسەتدی. شونڭ ئۆچن ئیکنچی رامانوف ئالەکسی زامانندا 1649 نچی یلدا «ئولازینییە» ئیسەملی بلەن چغارلغان زاکون مەجموعەسندە تاتار جیرن روسقا، روس جیرن تاتارغا بیرمەسکە دیگەن قانوننی چغاردی. لاکین بۆ قانون چغسادا، تاتار حالقی ئوزن ئیدل بویلارندان قوووی، ناچار جیرلەرگە ئوترتونڭ ئاچقدان ئاچق رەوشدە، وازین ئیحتیلانندا. کالانیست ماناستیر وە ئالپاونلارغا هۆجوم بلەن ئالدی. شۆنڭ ئۆچن ئاچقدان ئاچق قابا سیفاتدە کالانیزانسییە 18 نچی عەسردە توقتادی. حەتتا 1737 نچی یلدا ئیمپیراتریچە ئاننا ئیوانوونا زامانندا (1730—1740) تگەن (ئولازینییە) دەگی زاکون تاعن تەکرار ئیتلدی هەم هۆزور ئشتراق بلەن تەهدید ئیتلب، روس بلەن چوقنماغان تاتار ئاراسنداغی ساتلغان جیرلەرگە کوچچی هەم زاقلادنوبلارنڭ یاساووی مەنعی ئیتلدی.

لاکین بو زاکونغا قارامیچی ئیدل بویینداغی تاتارلاردان جیرنڭ روسلارغا کوچووی دەوام قىلدی. پیتر برنچی‌نڭ (1725 - 1682) حۆکومەتی زامانندا تشقی ئیکمەك بازارنڭ کۆچەیووی ئاراسندا کریپاستنویلقنڭ کڑن سایین ئوسووی

جىرلەرىن مۇسادىرە قىلىپ فابرىكىلەر سالالاردا، ئالارنىڭ جىرلەرىنە ئۆزلەرىنە ئىشچى ئىتىپ رۇس كرەپاستنويلارىن كىتىرتىپ ئوتىرتالار.

شۇنىڭ نەتىجەسىدە حۆكۈمەت 17 نچى عەسىردەن باشلاپ «جىرلىك» ئانالا تۇرغان قازان خانلىغى ئورنىن كوچمە خالقلار ۋە باشقىردلاردان ساقلاۋ ئۈچۈن نەعمىتىما سىزقلارى ياسى باشلادى: بۇ سىزىق 18 نچى عەسىرنىڭ باشىندا تاعىدا شەرقكەرەك ئىلتىلىپ ھەم ئۆزاينلدى، بۇ نەعمىتىمالار سىزىقى كاللانىزاتسىيەگە زور خىزمەت ئىتتىلەر.

بىلەن ئۆزىن ئاكوبلار ياسالىپ، شول جۆقرلار بويىنا نەعمىتىمالار سالىنىپ تويلار قويىلا. ئالارنى ساقلار ئۈچۈن شول ئاكوبلار بويىنا كىتىرتىلىپ سالداتلارنى عائىلەلەرى بىلەن ئۇتىرتىپ. ئولاردان عىبارەت ئەھالىلى ئاۋۇللار تۇۋادىر ئىدى. مۇنە مۇنىڭ بىلەن ۋە بۇ سىزىق تىرەلەرى رۇسلار بىلەن ئىشغال قىلىنالار ئىدى.

حرىستىيانلاشتىرۇ سەياسەتى ئاناڭ ئىقتىسادى سەبەبى ۋە كاللانىزاتسىيەگە خىزمەتى.

18 نچى عەسىردەن ئالىپ رۇسىيەدە ئىسلاحات باشلاندى. بۇ پىتر بىرىنچى دەورى؛ بۇ دەورنى ئىسلاحات دەورى دىپ يۈرتەلەر. بۇ چۆردا رۇسىيە ئىسكى ئەساسى ئىدارەنى تاشلاپ ياۋروپادا ئول چاقدا مەقبول بولغان «عاقىل فەلسەفەسىنە» تايانغان «تەرەققى يارومر ئىستىبداد» يولى بىلەن ئىدارە قىلىنا باشلى؛ بۇ دەورىدە رۇسىيەدە سەناعەت كاپىتالىزمى تەرەققى ئىتدرىلرگە تىرىشىلا. مادى عالەمدە گەنە توگل: حەتتا عاقلى، فىكرى مەيدانلاردا ئىسلاحات ياسارعا تىرىشالار: ياۋروپا نازارى فىكرىيەسىن، فەلسەفەسىن كىرىتىپ ئىسكى بىزانس ئەساسلارىن تاشلارعا ئۆمتىلالار. لاكىن بۇ ياكالىق، دۆرىسىن ئەيتكەندە، يۇعارى دائىرەدە ۋە قالالارداغىنا عالى سىنفلارعا مۇنەسەبەتدە گىنە قالدى؛ عەمرى

ئالپاۋتلاردا كرەستىيەنلەرگە خوجا بولو حۇقوقىنىڭ كۆن ساين كۈچەيۈۋى رۇس ئالپاۋتلارىنا جىر كويەيتونىڭ ئەھمىيەتىن ئارتدردى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئالار مۇمكىن قەدەرى كوب جىر ئالىپ شوندا تورلى جىرلەردەن رۇس كرەستىيەنىن كىتىرتىپ ئوتىرتوعا قىزقدىلار ھەم شوكار تىرىشدىلار. شوكار كورەدە ئالار حۆكۈمەتنىڭ ئالدا سوپلەگەن زاكوننى نىچكەدە تاشلاپ «جەبلى شەرعى» ياسارعا تىرىشدىلار. بۇ ئىش ئاسان ئىدى. چۈنكى حۆكۈمەت ۋە ئالپاۋتلار بىر سىنىف كىشىلەرى بولغانغا مەنفەعەتلەرى بىر، شۇنىڭ ئۈچۈن زاكوندان تىشقا چىقىۋىن ئول قەدەر چىتىن توگل ئىدى. مۇنىڭ ئۈچۈن ئالپاۋتلار قولندا كۈچلى بىر قورال بولىپ تولدا «دىن»؛ «چوقىندىرو» تاتارنى پراۋوسلاۋىيەگە كوچىرو ئىدى. ئىلىنك ئالپاوت بىر تاتار كرەستيەنن كورسە يا ئىسە بولگەن مىرزا بولسىن ئالىپ تەربيەلى، ئىچرنە ئىسرتە. سوڭرا ئاڭا ئىسمىندەن تاتارلاردان جىر ساتىپ ئالدىرتا، سوڭدان ئانى چوقىندىرا. ئىندى، يگىت حرستىيان دىنىن قابول ئىتكەچ ئانىڭ جىرن ئالدالىپ، يا ئىسە عەسىلەب ئوزىنە ئالا. شول جىرگە رۇس جنىسىندەن بولغان قول كرەستىيەنلارنى كىترتىپ قونرتا. بۇ حاقدا تورلى ۋاقتلاردا تاتارلار حۆكۈمەتكە عەرىزا بىرىپ شىكايەت قىلىپ تورىدىلار. بەعزى ۋاقتدا! رۇس كولا كلارى تاتار كرەستيەنلارنىڭ جىرلەرىن كوچلەپدە ئالالار. شەھەرخالقى تاتار كرەستيەنلارىنىڭ جىرلەرن، تاتارلارنىڭ شىكايەتلەرنە گى ئىستىعمال قىلىنغان روسچا ئىستىلاح بىلەن ئەيتىسەك „СВОИМ НАСИЛЬСТВОМ“ ئالالار. شۇنىڭ نوستنىدە 18 نچى عەسىردە پىتر زامانىندان باشلاپ تاتار ۋە باشقىرد جىرلەرىنە بارىپ مەعدىن كارخانەلەرى ياساۋچى رۇس كاپىتالىستلارن ياقلاو عەدتكە كرىپ كىتە. مۇنە بۇ كاپىتالىستلار پىرم گوبىرنياسى شكللى جىرلەردەگى تاتار

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولليازمىلار ئامبىرى

روسلارغا وە خۇسۇسان تاتارلارغا مۇنەسەبەتتە ئېسكىنچە قالدى. ئېسكى مەسكەۋ سەياسەتى ئېسمىن ئۆزگەرتىلىپ، باشقا بوياۋغا بويالىپ ھاماندا 18 نچى ئەسىرنىڭ ئاخىرغى يىللارىنا قەدەر داۋام ئېتتى.

دۇرست، ئېسكى قازان خانلىغى تېررىتورىياسى جىرلەر «كازانسكى سارستوا» ئېسمىن يوعالتىپ روسىيە 1708 نچى يىلدا سېگىز گوبېرنىيەگە بۆلۈنگەنىدە، مۇنىڭ بىرسى قازان گوبېرناسى بولدى. «قازان ۋايېۋوداسى» ئېسمىن گوبېرناتورغا ئەيلەندۈرۈلدى. لاكىن ئېسكى روح وە سەياسەت بۇتۇل كېتىلمەي قالدى. بۇ ئېسكى سەياسەتنىڭ ئېڭ كۆزگە كۆرۈنگەنى، خۆكۈمەتنىڭ پراۋوسلاۋنىيەدان باشقا بولغان دىن ئەھلىنە مۇناسەبەتىندە بولدى. خۆكۈمەت ئىۋان گروزنى وە ئانىڭ ئوغلى فيودر قوروپ چىققان خرىستىيانلاشتۇرۇ سەياسەتىن تەئقىب قىلۇدا داۋام ئېتتى. گەنە توگل، ھەتتا ئېكاتېرىنا ئېكىنچىگە قەدەر بولغان دەۋردە، بىر باقدان قاراغاندا تاغى دا قاتتىراق وە ئۇزۇنراق رەۋىشتە داۋام قىلىنىردى، بۇ سەياسەتتە بېلگىلى ئىقتىسادى ھېساب زور رول ئوينادى.

18 نچى ئەسىردە، ئالدا سۆيلەگەنچە، ئېكمەك بازارىنىڭ ئاچىلۇۋى، ئانگلىيە، گاللاندىيە فلوتلارىنىڭ باروسلارى روسىيەدەن ئالپاوت كرەستىيەنلارى ئىشلەگەن باروسىن بىلەن تەئمىن ئېتىلە، بۇتۇن ياۋروپاغا چوين بەنە ھېچ روسىيەنىڭ ئېركسىز كرەستىيەن قولى بىلەن ئىشلەنە تورغان زاۋودلارىنىڭ كېتكەنىگە — روس فېئودال سىنىفىنىڭ كۆڭلى بىك كۆتەرىلدى. بۇ سىنىف ھامان ئۆزىنىڭ بوش ئىشچى قولى بولغان كرەستىيەنلارىنىڭ سانىن ئارتتىرۇغا تىرىشادىر ئېدى. ئەمما ئېدىل بويىدا ئەللى بىردە قول ئېمەگەن كۆپ سانلى تاتار وە قىن كرەستىيەنى بار ئېدى.

لاكىن مۇنى روس كرەستىيەنى ئىشلەگەن شېكىللى ئاسانلىقنا كرېپاستنوى ياساپ بولمايدىر ئېدى، چۈنكى بۇ ئىش بوغارلدا سۆيلەنگەن زاكونلارغا خىلاف ئېدى. چۈنكى 1756 نچى يىللاردا مىسيونېر وەچەسلوفنىڭ ھېسابىنا قاراغاندا قازان گوبېرناسىندا ھاماندا 98،913 مۇسلمان تاتار، 3382 چوقىنغان تاتار بار ئېدى (1). دېمەك، ئەگەر بۇ يوزمىڭ كىشىنى چوقىند-ىرساك، ئالپاۋتلارغا يوزمىڭ كرەستىيەن ئارتاچاق؛ ئەگەر بولار چوقىنمىيچى تۇرۇپ، ئالارغا قارشى رەپرەسسىيەلەر ياساپ، ئالارنى يا ئېسە قاچارغا مەجبور ئېتسەك، يا ئېسە خۆكۈمەت ئوزى چوقىنماۋلارىن بەھانە ئېتىپ قوروپ چىقسە، بەنە ئالپاۋتلارغا بېرۈرگە چىر ئارتاچاق ھەم ئالارغا ئولەشىرگەدە كرەستىيەن ئېشە-بەجەك ئېدى. چۈنكى رەسمى جەھەتتەن خرىستىيان كرەستىيە-يانلارىنى ئالگوتا ۋاقتى-مۇددەتى ئوتكەچ خرىستىيان ئالپاوتلارىنا بېرۈرگە مۆمكىن ئېدى. گەرچە خۆكۈمەت ئوزىنىڭ رەسمى فەر-مانلارىندا چوقىنغانلارنى كرېپاستنوى ياساماسقا قوشسادا، بىز مۇندى ۋاقىئەلەرنى ئوچراتابىز. ئالدا سۆيلەنەچەك «چوقىندىرۇ كامىسسىيەسى» نىڭ خرىستىيان قانونلارىنا ئۆيرەتو ئۈچۈن دېگەن بولىپ، ياڭا چوقىنغان كىشىلەرنى كرەپاستنوى ياساۋلارى ھەم زۆيبە ئار-تېمانىدىربىنى ئالەكسىنىڭ تورنىبلارى كورۇمىن دېگەن كىشىنىڭ كرەستىيەنلارنى ئالپاوتلارغا ئولەشۈۋى مەعلوم.

مۇنە شوشى ئىجتىماعى وەئىقتىسادى مەسئەلە تاتار كرەستىيەنىن چوقىنماۋ باغىنا تارتتى؛ شونىڭ ئۈستىنە ئىچكى بازاردا ساتو ئىتوئۈچىن تاتارنىڭ چىنسى كىلە تورغان سەۋدە كاپىتالى ئېيەلەرى سەۋدەگەرلەردە تاتار كرەستىيەنىن دىنلەرندە توتو ئۈچۈن تاكىتانسيەدە

(1) مۇسلمان تاتارنىڭ بۇ دەۋردە بولاينا بولوۋىندا شۆبھە بار. لاكىن بىز باشقا مەعلومات تاپا ئالمادىق.

عۇلاما، روھانىيلارغا مال بىلەن بولۇشتىلار: شۇل سەۋەبلىدە تاتار
كرەستىيەنلىك بىلەك ئاز پىراسىنتى چوقۇندى.

— 16-17 نچى ئەسىرلاردا بۇ چوقۇندۇرۇ
چوقۇندۇرۇ پىراسىسى، پىراسىسى ئەلى توقتاپ، ئەلى كۈچەيىپ
بىلەك قابا رەۋىشتە، كۈچلەۋ فورماسىدا ئىشلەپ كېلىدى. بۇ
زامانىدا ھۆكۈمەت كۆپرەك تاتارنىڭ ھاكىم سىنىپى بولغان
مىرزا ۋە بەگلەرنى چوقۇندۇرۇ نىيىتىدە ھەرىكەت قىلدى، چۈنكى
بۇلارنى ئاۋشۇرغان تەقدىردە ئالارنىڭ تەدبىرلەرىدە بولغان
كرەستىيەنلار بىلەن ئىش قىلىۋ ئاسات بولاچاق ئىدى. ئەمما
18 نچى ئەسىردە تاتارنىڭ ھاكىم سىنىپى سەۋدەگەرلەر ھەرباقدان
تاتارنىڭ مۇسۇلمان بولۇپ تۇرۇۋىدا مەنپەئەتدار ئىدىلەر: شۇنىڭ
ئۈچۈن 18 نچى ئەسىردە ھۆكۈمەتنى 1773 نچى يىلغا قەدەر
كرەستىيەننى چوقۇندۇرۇ بولن بىلەن ھەرىكەت قىلدى. بۇ ھەرىكەت
پىتىروىلىكىگە قەدەر زاغىپ باردى چۈنكى ئالدا سۆيلەگەنچ
ھۆكۈمەت باشقا مەسئەلەلەر بىلەن مەشغۇل ئىدى.

پىتىر زامانىدا ئىسە ھۆكۈمەت پىراۋوسلاۋىيە دىنى بابندانى
قەدەر خور ھېسابلانسادا، ئالپاۋتلار ۋە كاللانىزاتسىيە ئىشىدە فايداسى
بولۇرلۇق بولغاچ پىراۋوسلاۋىيەدەن ئاچىق كۆزلۈكچى پىتىر تاتارلارنى
چوقۇندۇرۇ ئىشىدە زور ئەھمىيەت بىردى. مۇندا تابىئى ئاتى
بىر سەياسى ھېسابدا بار ئىدى. تىسار ئاۋزىرلارغا قارشى پىتىر:
ئالارنىڭ ئەكسلەھەرەكەتچى بولغانلىقلارى ئۈچۈن شىددەتلى مۇئامەلەدە
بولدى. بىباگىلى پىراۋوسلاۋىيەنىڭ بىر مەزھەبىن بۇ قەدەر قىستان
ھۆكۈمەت، بونىڭ قابلا ئۈچۈن مۇسۇلمانلارغا ئادا شۇل تۈرلۈك ھۆكۈمنى
يۈرگۈزگە كېرەك ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن پىتىر پاتر بارجاقنى
بىلدۇرۇپ، پىراۋوسلاۋىيەنى ئورنىتاق بويسۇنمان بىر قورال ئېتىپ
1721 نچى يىلدا مۇقەددەس سىنود ياساغاچ ئۈرق چوقۇندۇرۇ ئىشىدە

زور ئەھمىيەت بېرىپ، بۇ ئىشكە تەشەببۇس ئىپتىدى ھەم قازان
مىتراپالىتى ئىچىدىن «نىچۈك ئىپىپ تاتارلارنى خرىستىيان
دىنىدە تۇتارغا مۇمكىن ھەم نىچۈك ئىپىپ ئانى ئارانىرغا كىرەك؟»
دىپ سورادى. بۇ سوئالگە ئىچىدىن «مۇسۇلمان بالالارنى ئائىلەلەرىدەن
ئالىپ، خرىستىيان دىنىدە تەربىيەلەپ ئوقۇتۇرغا كىرەك» دىپ جەۋاب
بىردى. مۇندان بىر يىل ئۆتكەك، ساران پىتىر «دەۋلەتنىڭ يارلىقىنا
ئاقچانىڭ يوقلىقىنا قارامىيىن 1720 نچى يىل ئوكازى بىلەن،
يېڭى خرىستىيان دىنىنى قابۇل ئىتۈچىلەرنى 3 يىلغا سالىقلاردان
قۇتۇلدۇرۇرغا قوشتى. قازان مىترا پالىتىدە ھەر يىلنى چوقۇندۇرۇ
ئىشلەرىدە تۇتارغا مىڭ سوم ئاقچا، دىمەك يۇن مىڭ پۇت
ئاشلىق سوما بېرۈرگە قوشتى. 1721 نچى يىلدا قازان گوبېرناسىدا
30 مىڭ كرەشىن تاتار بولسادا، بولار بارى ئىسمىدەگىنە پىراۋوسلاۋنى
بولۇپ، ماھىيەتدا ئىسكىچە كۆنە كورەلەر: چىركەۋگە بارمىلار،
پوپقا سەدىقە تۆلەمىلەر، مۇسۇلمان زىيارەتلەرىدە دەفن قىلىنالار
ئىدى. ھۆكۈمەتنىڭ ئىندى چارالار قىلارغا كىرەك. دىگەن سوئالىدە
مىتراپالىت شۇندى چارالار كورسەتتى: 1) تەھدىد بىلەن
ئىسكى مۇسلمان مەقبەرەلەرىدە ئۆلگەنلەرنى كۆمدۈرمەسكە،
ئۆلگەنلەرنى پوپلاردان باشقا دەفن ئىتمەسكە ئەمر ئىتەرگە،
ئىسكى زىيارەتلەرنى بۇزتىنلەي يوق ئىتدۈرگە، بەيرەم ۋە يەكشەنبە
كۈنلەردە چىركەۋگە يۈرگە مەجبۇر ئىتەرگە. 2) بىر مەئلۇم مىقدار
كرەشىن بالالارنى ئالىپ، كۈچلەپ دىن عىلمىنى ئوقۇتۇر ۋە باشقالار.

پىتىر ئۆلگەچ ھۆكۈمەت دىن سەياسەتىن تاغىدا قۇۋەتلەپ
جىبەردى. 1731 نچى يىلدا، زۇيەدە گى بىر ماناستىر يانىندا
«كامىسسىيە كرىشچونىيە دىل» دىگەن بىر مۇئەسسەسە تەئسىس
قىلىندى. لاكىن بۇ كامىسسىيەنىڭ خىزمەتى ئارقاسىندا ئاشقاتاى مەجۇسى
خرىستىيان دىنىنى قابۇل ئىتسەدە، كامىسسىيەنىڭ باشىندا تۇرۇچى

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ئارحيەاندريت ئالەكسى تەعبيرنچە تاتارلار «عادەتلەرندە قاتقان»
„В Обычаях весьма замерзшие“ بولعانلقلارندان بيك ئاز حرستيان-
لقا كوچدلەر؛ كوچكەنلەرندە بارى ماددى فايدالار ئۆميت
(Разве кого к тому привлечет из них какая ئيتب كنە كوچدلەر.
нужда). لاكين حۆكومەت مۆكار قارامى تشن كيگەيتب، قازاندا
مەحسوس روحانى سيمينارىيە وە باشقا مەكتەبلەر سالب، ئاندا
تاتارلاردان پوپلار وە ميسسيونيرلەر جيتشدرگە كرشدى.
ئۆز اقلامى كاميسسيەنك حۆكومەت قارشندا ئيعتيبارى تۆشدى.
چۆنكى كاميسسيە توردان تورى، چوقندرعان كشلەرنى ئالپاوتلارعا
ئۆزلەشو بلەن مەشعول بولووى مەعلوم بولدى. شونك ئۆچن
1740 نچى يلدا كاميسسيە بترلب «كانتورا ناۋو كريشچنسكيح
ديل» زۆهور ئيتدى. بو كانتورانك حۆقوقىدا زور ئيدى. قول قازان،
ئەسترحان، مەكەرجە هەم ۋارونيژ گوبيرنالارندا ئۆزنك ئشن قلا
باشلادى. كانتوراعا دۆنياوى حاكيمييەتدە بيرلب، ميسسيونيرلەرنى
ساقلاو ئۆچن عەسكەردە بيرلدى. يل ساين كانتوراعا ئون مك سوم
ئاقچا، عەيرى روسلاردان جيبلا تۆرعان ئيكمەكدەن بيشەر مك پۆت
ئۆن هەم بارما بيرلە تۆرعان بولدى. كانتورا بر نيچە جيردە
عەيرى روسلار ئۆچن دينى مەكتەبلەر ئاچب تاشلادى. شونك
ئۆستنە چوقندرچلارنى قزقدرو ئۆچن هەر بر چوقنوچىعا
بر قات تشقى كيبم، كولمەك - ئشتان، ئاقچا بيررگە هەم عائيلەسى
بلەن چوقنوچىلارعا تەرىدە بيررگە ياسالدى. ئش مۆنك بلەن گنە
بتمەدى، چوقنوچىلاردان 3 يل ئچندە ئيمانا، باشقا سالم هەم
ئيكمەك ئالماسقا ياسالدى. لاكين شوننسى فاجيعەلى بولدى كى،
بو سالملارنى هەممەسن (شول ئوق چوقنمى قالعان عەيرى روسلارعا
سالدلار). چوقنوچىلارنى حەزينە زاۋودلارندا ئشلەودەن قۆتلدررعا،
ئالاردان سالدات (ريكروت)، نيكاح ئاقچاسى ئالماسقا بولدى.

لاكين بو ئالار ئۆلششنە تۆشكەن ريكروتنىدا چوقنمى قالعان
عەيرى روسلاردان ئالرعا ياسالدى. بز ئالدا كوردك، كى چوقنمى
قالوچىلارنك كوبسى تاتارلار ئيدى. بەس تاتار كرەستييەنى
چوقنوچىلار ئۆچن هەم سالم تولى هەم سالدات بيرەدر ئيدى.
حەتتا ئش شول قەدەرلەنگە جيتدى كى، بەعزى واقتدا بر تاتار
ئاولندان بيشەر مەرتەبە ريكروت ئالدلار. شول رەوشچە تاتار
حالقى حۆكومەتنك بو سەياسەتى ئارقاسندا ئيفرات كوب ماددى
وە مەعنەوى ئاورلقلار كوردى. چوقنوچىلارعا بيرلگەن بو
جيڭللكلەر مۆنك بلەن گنە بتمەدى، حۆكۆمنى جيڭل وە تيز
باساو، جينايەتدە عەيبلەلەرنى قۆتلدرو شيكللى نەرسەلەرنىدە
حەترەدەن چىعاررعا يارامى.

چوقندرو كانتوراسى ياسالعان چاقلاردا 1738 نچى يلدا
قازاندا لوكاكاناشيۋيچ ئيسملى، ئيفرات دەرەجەدە مۆتاعەسسيب،
فاناتيك، بر ماناح بيپيسكوپ بولب تەعين قلندى. بو كشى
تاتارنك ئوزن، عادەتن وە مەدەنييەتن تامرندان ئالب تاشلارعا
قەرار قلعان بر كشى ئيدى. ئانك تەشەببۆسى بلەن ئيسكى
بۆلعار وە قازان زاماننداڭ قالعان، تاتارنك مازيسن، مەدەنييەتن
وە بۆرنعى تلن كورسەتوچى بيك كوب قەبر تاشلارى قوبتارلب،
چيركەو فوندامينتلارنا قويلدى؛ ئيسكى حەرابە وە مەدەنييەت
ئەسەرلەرنك كوبسى وانتلب يوق ئيتلدى. بو كشى دين
مەسئەلەسندە بۆتنلەى وەحشييانا مۆعامەلە قلدى. تاتارلارنك
عائيلەلەرندەن بالالارن كۆچلەب ئالب، چوقندرب، دين مەكتەبلەرنە
ئالدى. يورى تاتارلارنى قۆنرتو، ئالارنك ئاچوون كيتررو، تەحقير
قلو ئۆچن بۆتن چيركەولەردەن تەرتليق چىعارتب تاتار يۆرتلارى
ئالدندان يرلانب يۆرتە تۆرعان بولدى. بو پوپنك مەقسەدى
پرۆۋاكاتسيە بولب، تاتار وە روس حالقن بر برسنە دۆشمان

ياساپ سوئشتىرۇ[illegible] تىگىن مىللەتنىڭ دە بىر سىياسەتنى
كرەشتىيەنلەرنى ئۇلىن كىيىن [illegible] قارشى دۈشمانلارىشا
تتلار: ئەمما تاتارلارنىڭ [illegible] باشقا، شۇل نوق لوكا [illegible]
مۇتاعەسسىپ بەچونۇ دىيگەن كىشى قويۇلدى. بۇ كىشى [illegible]
نىشتە ياڭا بىر چارا ئويلاپ چىقاردى. ئۇنداق بولسا مۇسۇلمان
بولمىشچىكلەر قولىدا بولغان تاتار كرەشتىيەنلارنى چوقۇنغانلارى
تالارنىڭ قولىدان چىقارمايلار قىلىۋچارلىق ئىدى. [illegible]
چوقۇنۇچىلارنىڭ تاۋلۇك سالىم ۋە تالار بىرە [illegible]
شۇل تۇبەكىنىڭ چوقۇنغانى قالغان كىشىلەرنى بىرىگە تىيىش ئىدى.
[illegible] ئىيسە بۇ مەسىلەنى ئومۇمىيلەشتۈرۈپ، چوقۇنۇچىلارنىڭ
سالىم ۋە ئاسالاتلارنى بىزنى قازان گۇبېرناسى مۇسۇلمان [illegible]
ئەھرىسىلەرنى ئۈستىنە سالدىي خۆكۈمەتتىن تالاپ ئىتتى. تەبىئەت
تاتار ۋە بۇنىن عەمىرىنى روس ئۈچۈن مۇدھىش بىر چارا ئىزلەن
تابتى: [illegible] بولسا ئە گەر بىر [illegible] گرەشتىيەن بولسا
ئاندا [illegible] تاتار لارنى [illegible] قوپ چىقىرىپ، يېڭىشا مۇسۇلمانلار
[illegible] ئىدى. شۇنداق دۇ ئەقىدىلەرنى قابول
تىنەپ نوكا چىقاردى. شۇل رەۋىشتە تاتارلار ئەۋۋەلكى تۇرۇشلارىدىن
كۆچۈرۈلۈپ تاغىي قاچار جىيرلەرگە ئۆتۈرتۈلا باشلادىلار. مۇنە بۇ
چارا بەشىرن كاللار ئاسىيەنىڭ بىر بۇرانى ئىدى. مۇنىڭ باعدى
تاتارنىڭ ئىقتىسادى ئۈرۇمۇشىدا ياتقان [illegible] چابلەدى. [illegible]
ئۈشۈنە تابۇم مەنئۇر ئەھمىيەت قىلىندى.
خۆكۈمەت بۇ چارىلارنى ئىلگىرە قەناعات ئىتمىدى، خۆكۈمەتنى
نىچە مەرتەبە مەنئى قارۇنىنا قارامىجى تاتارلار مەچىت ۋە مەدرىسەلەر
سالغانلار ئىدى. 1756 نچى يىلدا بىر مەچىت سالدىلىقا دىپ [illegible]
[illegible] قىۋرى ئارقاسىندا يىللارغا كىيرەلىك [illegible]
[illegible] مەچىتلەر [illegible] 1742 نچى
يىلغا كىيىنچە ئارتىپ [illegible]

يىلنىڭ 10 نچى ئويغۇرلارىنە خۆكۈمەت ياڭا فەرمان چىقارىپ،
مەچىتلارنى بۇزمارلىققا ھەم ياڭا مەچىتلار سالدىرماسلىققا رۇخسەت
ئىتمەسلىكە دىپ قەدەر بىردى. شۇنىڭ نەتىجەسىندە 1742 نچى
يىلدا ئىيالى قازان ھەم ئويەزلەرىندە 536 مەچىتتەن 418 دانەسى
سىرىدە ئىيسە 136 مەچىتتەن 89 مەچىت: ئەسترخان تىيرەسىندە
40 مەچىتتەن 29 مەچىت جىيمىرىلدى. بىيلگەنلى بولار يانىنداما كىتابلاردە
بۇزىلدىلار.

بۇ قىسمەتلىقلارغا تاتارلارنىڭ قارشى ھاۋالالارى.

تاتار خالقى ئىيدى بۇ تارىخلارغا قارشى تۇرۇرلىق توگىل ئىيدى. تاتاك 16 نچى عەسىردە گى سوئشىپانالىقنى بىتكەن. شۇل خەزىر خوقوقدا ئىيرلىگەن، ئىقتىسادى ياقدان ئابتالغان ئىيدى. لاكىين شۇلاي بولسادا تاتارلار بۇ تاۋرلۇقلارغا قارشى دەشىيچى گەنە قالماتلار، ۋاق تۆزىك بولسادا تاتارلار كوتەرلىپ، خەتتە قورال بىلەن قارشى كىلىپ تۇردىلار. تابىغى تالارنىڭ بۇ قوزغالىشلارىنى ھاقتدا؟ خەزىرگە قولى مەعلۇمات يوق. لاكىين شۇلاي بولسادا چىيلونىكلەرنىڭ تاتارلار ئۈستىندەن شىكايەتلەرىندەن، شۇل كورىنە: مەسىلەن ۋارونىژ گوبېرناسىندا، ئالمىرق براۋىنسىيەسىندە 500 لەپ قورالى تاتارنىڭ، چوقۇنمانلارنى كوچىرىپ يورۇچى بولسا تۇرىۋارلارنى قاھرۇم ئىتكەنلىكلەرى، تاتى ساقلاۋچى عەسكەرى ئىيرقەلرىي قىيناۋلارنى «خۆكۈمەتنىڭ ئوكازىن تىڭلامىيز» دىپ ئىيتقان قىلۇلارى ھەم شۇنىڭدى ۋاقىعەلەرنىڭ قازان گوبېرناسىندا بولىپ تۇرۇلارى مەعلۇم. لاكىين تاتارلار خەزىر روسىيەدە ئىمپېراتۇرلىقنى بىلەن قورال كۆتەرگەن تارىخى كۆرىپ، ئاۋاپاچىلارىن بىلىپ، خۆكۈمەتكە عەرىزا بىرىپ شىكايەت ئىتۇ، ئىمپېراتۇرىيلەر جىيبەرىشكەللەن. تىيشەلەرگە كۆرىنەتلەر. مەسىلەن 1744 نچى يىلدا قازان، سىمبىر، زوىيە ئويەزلەرنىڭ ياساقلى تاتارلارى ۋە كىيللەر ساپلاپ خۆكۈمەتكە

ئەربىزا بىرىپ، بۇزۇلغان مەچىتلەرنى تۈزەتىشكە رۇخسەت بىرىشنى
ھەم كوچۇرۇشنى بىكار قىلىشنى سوراشقان. لېكىن ھۆكۈمەت كۆچۈرۈش
مەسىلىسىدە ئېسكى فىكرىدە قالسادا، توبەندەگى سەۋەبلەرنى
كورسەتىپ، بارى مۇسۇلمانلارغا تۇرا تۇرغان جىرلەردەگى مەچىتلەر-
نى ۋاتاماسلىققا رازى بولدى. ئول سەبەبلەر شۇشىلار ئىدى:
بۇلارنىڭ مەچىتلەرن ۋاتسالار، مۇسۇلمان جىرلەرىنە بۇ خەبەر
ئىرىشكەندە، ئاندا پراۋاسلاۋنىيلارنى قىسا باشلارلار: ھۆكۈمەتكە
ئانت ئېتدىرۇ ئۈچۈن بىر ئورن كېرەك بولغانلىقدان بىر تاز
مەچىت قالدۇرۇغا. شۇنىڭ ئارقاسىدا تاتار بېستەسىندە ئېسكى مەچىت
سالدۇرۇغا رۇخسەت ئېتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئەگەر بىر
ئاۋۇلدا خالق 200 - 300 بولسا، ئاندا ئېسكى مەچىتدە ۋاتىلغان
بولسا، ئارخىرىينىڭ رۇخسەتى بىلەن بىر مەچىت سالۇرغا ئىمكان
بىرىلدى. شۇندان ئارتىق مەچىتلەر بولسا خەزر ۋاتارغا ئەمر
ئېتىلدى.

ئالىنىز قالغان تاتارلار يەنە بىر كۆرش ئۇسولىن ئېستىمال
قىلىپ كېلدىلەر. ئولدا بولسا تورەلەرنى ساتىپ ئالو ئىدى.
مەسەلەن 1749 نچى يىلدا سىيناندا بىر قىزىق ئىش قارالدى، بۇ
ئىش لوكا كاناشۇۋىچنىڭ دانوسى بويىنچا ئىدى. گرەكوف فاجىلىيەلى
قازان گوبېرناتورى تاتارلارنى ياقلاپ، چوقۇندۇرۇ ئىشىنە قومالچاۋلىق
ياساغان. ئالاردان رىشۋەت ئالغان: گوبېرناتورنىڭ دوستى مۇستافا
ئاتلى كىشى، ھۆكۈمگە بىرلگەن جىنايەتچى تاتارلارنى گوبېرناتورنى
كورىپ چوقۇندۇرمى قالدۇرغان؛ يەنە بىر ئاۋۇلدا بىر چوۋاشنى
مۇسۇلمان ئېتىپ سۇننەتكە ئوتىرتقانلاردا، ئول ئىشكە گرەكوف
كوز يۇمىپ قالغان ئىدىش.

نىھايەت 1748 نچى يىلدا تاتارلارنىڭ قوزغالغا ئوبلاغانلىقلارى
مەسلۇم، بىر خەرەكەت 1747 نچى يىلدا باشقۇرتستاندا ئىپتىر

ھەم مىنەر تاتاپ بۇرتلە تۇرغان تاتارلارنىڭ كونەرلولەرى
بىلەن مۇناسەبەتدە بولرغا كېرەك. بو ۋاقىغا ئېكى يەشرن
خات ئاتلو مۇناسەبەتى بىلەن بىلىندى. بىلگىلى بو ۋاقىغانىڭ
ئەساسى بىزگە مەئلوم توگل، بەلكى لوكانىڭ بىر براۋاكاتسىيەسىنادر.
لېكىن ھەر خالدە بو ئېكى خات مۇناسەبەتى بىلەن توغان
ۋاقىغالار تاتارلارغا بىك قىممەت توشدى. قازانغا ئەللە نى
قەدەر ئەسكەر كېتىرلدى. شوشى مۇناسەبەت بىلەن ئورىنبور
گوبېرناسىدان ئېكى پولك، جەنوبدەن ئۈچ دراگون روتالارى
ئارتىرلدى. قازانداغى ئەسكەرگە خەزر تۇررغا ئەمر ئېتىلدى.
قازانداغى تاتار بېستەسىنە (ئېسكى بېستەگە) ھەم ئاۋۇللارغا
قاتى تەئلىمات بىرىلىپ خەفىيەلەر جىبەرلدى. قازان ۋە
ئەترافىنداغى تاتارلارداغى بوتىن مىلتىق، جەدرە ۋە دارىنى مۇسادارە
قىلۇرغا قوشلدى. سوڭرا ئېكى يەشرن خاتلارنى يازوچىلارغا
كېلىپ ئېسمىلەرن بىلدىرۇرگە قوشلىپ، ئالارغا 500 يۈزلۈك ئاقچا
تەئەين قىلىنىپ ئېئلان ئاسلدى. ئەسكەرلەر كېلىپ جىنكەچدە
قازان شەھەرندەگى تاتار بېستەسىنە قويلدىلار؛ قالغانلارى
قازان ئارتىنداغى 18 تاتار ئاۋۇلىنا جىرلەشدىرلدىلەر. بىگرەكدە
جۇرى بولى تاتارلارى ئېستىلاغا مايىل كورنگەنلىكدەن، ئالارنى
ساقلارغا ئارتىق تەئسىيەت بىرلدى. باشقۇرتستان بىلەن چىگەمش
مىنزەلە تىرەسىنە تاتارچا بىلە تۇرغان تورە بىلەن ئەسكەرلەر
قويلدى. شوشى تەھدىدلەر ئارقاسىدا خەرەكەت كوتەرلمى
قالدى.

تاتار بورژوازىيە‌سىنا بىر ھۇجۇم؟ ھۆكۈمەت ئۆزىنىڭ چوقۇندۇرۇ ئىشىندە
بىر ئارتا تۇرغان سەياسەتىنە قارشى تاتارنىڭ
ئاۋول خالقىنا كىم بولشقانن بىلىك ئاختىشى
سەبەبىدن بولسا كېرەك؛ شونىڭ ئۈچۈن ئول بو سىيەقلەرنى ئاشىنلەتو

ئۈچۈن ياڭا بر چارا تاپدى. ئۇلدا بولسا قازان بيستەسىدەگى بو سىنفنىڭ ئۇيۇشمىسىنى تۇزدىرۇ ئىدى. 1750 نچى يىلدا تاتارلارنى ئىسكى بيستەدەن بۈتۈنلەي قووارغا ئەمر چىقارلدى. بو واقىعا 1749 نچى يىلدا لوكانىڭ دانوسى بىلەن بولدى. بو يىلدا قازاندا ئۇت چىقىب، تاتار ئاراسىدان باشلاپ، رۇس ئاراسىنا تۈشۈب بيك كوپ يۇرتلارنى ھەلاك ئىتدى. ئىڭ كوپ زارلانغان كىشىلەر تاتارلار بولدىلار. لوكا ئۆزىنىڭ دانوسىندا، ياڭا يۇرتلار سالغاندا تاتارلارنى باشقا جيرگە كوچۈرۈب ئوترىغا كيرەك ئىكەنىن، ئالارنى كرەشىن وە رۇسلار ئاراسىندا تۇتارغا يارامىغانلىغىن سۆيلەدى. ئول زاماندا، ھەزرەتى ئىبراھىمنىڭ چير كەوى يانىندا يۇرتىدان قالما تاتار زيارەتى بار ئىدى. ئانى دا بىتىررگە سۆرادى. سىنات ھەم سىنودنىڭ 1749 نچى يىلداغى ئوتىرىشىندا تاتارلارنى ئىسكى بيستەدەن قووب، ھەزرەتى ياڭا بيستەگە جيبەرلگە قارار چىقدى.

لوكا كاناشيويچنىڭ بو ئىسكى بيستەدەن كوچرو مەسئەلەسىندە سيلۇدقا يازغان دەلىللەرى بيك قزق. ئول دەلىللەر پراۋاسلاۋنى روحانيلارنىڭ تاتار حالقىنا قاراشلارن بيك ئاچىق كورسەتەلەر. تللىك لوكا، قازانداغى يانغىننى چير كەو باشىندان بيك كوب روحانيلار بىلەن قاراب تۇرغانن سۆيلى وە شۇندا ئەيتە: «كوكدەن بر ئوت تۈشۈب تللىك تاتار يۇرتلارن وە مەچتىنى ياندىردى، سوكرا ئاللا، پراۋاسلاۋنيلارنا تاتارلارنى ئوز ئارالارندا تۇتارغا رۇخسەت ئيتكەن ئۈچۈن رۇس يۇرتلارن ياقدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھەم تاتارلار كرەشىنلەرنى قوترتقانلقلارى سەبەبلى ئالارنى قازاندان باشقا جيرگە قووارغا كيرەك» دى.

شۇندا شۇل رەوشدە «ياڭا بيستە» زۇھور ئىتدى. شۇنى سۆكدى چوقىنىرو سەياسەتى شۇل رەوشچە يليزاويتەنىڭ

زمانىندە ئاقرنلى باشلاب. يكاتيرينا ئىكنچى زامانىنىڭ يۇگاچيارىلەن برگە قويغان ئىشچى كرەستىيەننىڭ توب وە متلقلارندان چىققان ئۇتۇن ئيسى حۆكومەتنىڭ يۇرتىنا كرە باشلاغانچى، ديمەك 1773 نچى يىلغا قەدەر دەوام قىلب، بارى شۇل يىلداغىنا ماندى وە مەعنەوى بابلاردا تاتار ئيرك ئالدى.

تاتارلارنىڭ كوچولەرى

موندە مۇندا سۆيلەنگەن تاتار كرەستىيەنى ئۈستىنە تۈشكەن يۈتن ئاورلقلار تاتار حالقن يارلىلانديلار. بو جيرنىڭ تارايۇوى يارلىلق ھەم حقوقسزلقدان تاتار كرەستىيەنى بر بافدان تولب قرلدى. تاتار لاشمانچىلارنىڭ ئۆزلەرىنىڭ حۆكومەتكە يازغان يازولارندان بز ئالارنىڭ تەمام ئيزلگەن، يەشلەرنىڭ ئاياق قوللارى ئاغاچ كيسكەندە سىنغان، شۇنىڭ ئۈستىنەدە يەشلەر قارتلار ئۈچۈن لاشمان خزمەتى ئوتەب عاجز بولغانلار. ئورمانلار تاتارلار ئوترغان ئۇرندان يراقلاشقانغا، ئشلەب چىقارغا يۈريۈلمان ئشلەرن ئوتەب بترە ئالميلار؛ شوڭا كورە نەرسەلەرن ساتب، كشى ياللارغا مەجبور بولالار ئيدى. (1) ئالار لاشمانلقغا يازلماغان كشىلەر وە سالم ئولدو ئۈچۈن بۈتن نەرسەلەرن ساتب بترەلەر، ئوزلەرن: حەتتا قابالالى شارتلار بىلەن فابريك زاوودلارغا ساتارغا مەجبور بولالار ئيدى. زاوود حوجالارىدا ئالارنى ئالداب، پربكازچيكلەر جيبەرب، زور ئاقچالار بيرب ياللىلاردا، ئالغان زاداتكالارن ئون يل ئشلەسەلەردە تولەب بترە ئالميلار ئيدى: چۈنكى حوجالار ئالارغا ئوز كيبتلەرندەنگنە نەرسە ئالونى مەجبور ئيتب، ئاندا ئيسە نەرسەنى 3 - 4 مەرتەبە ئارتق باھا قويب ساتالار ئيدى.

---

1) بو حاقدا تەفسيللى مەعلومەت بزنىڭ «تاتار سينفلارى» ديگەن كيتابدان تاپارغا مۇمكين.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تائىق تاتار كرەستىيەنلەرىنىڭ كازوننى ھەم ئالپاوت مەئەدىن زاۋودلارىنا كۆچلەپ يازلىغانلارى بولۇپ، بۇلار يىل سايىن 500-600 چاقىرىم جىرلەرگە بارىپ 3-4 ئاي بوش ئىشلەرگە مەجبۇر ئىدىلەر. مۇنىڭ ئۈستىنىدە تابىئى مەئنەۋى قىسىنىقلىقلارىندا ئالسىق كرەستىيەنىنىڭ حالى مەئلۇم بولۇر.

مۇنە شۇنىڭ ئىشلەردەن قۇتۇلۇ ئۈچۈن تاتار كرەستىيەنىنە بىرگىنە يول بار ئىدى. ئۇلدا بولسا باشقردستانغا وە ئورالنىڭ تۆگلىگى ياغىناقاچو ئىدى. بوئىش بىر 18نچى ئەسىردا گىنە توگل، بەلكى قازان ئالىنماچ ئوق باشلانغان ئىدى. ئەگەر ئاجىز بولغان روس كرەستىيەنى دون، جايق سولارىنىڭ بويىنا بارىپ ئىرك تابىپ «قاچاق» بولسالار، تاتار كرەستىيەنى بىر ئاز ئىركلىك جىرنى باشقردستاندان تابدى. باشقردستان 19نچى ئەسىردە بىر ئوق مەسكەۋ حاكىمىيەتىن تانىسادا، ئول روسىيەگە مەئلۇم شارتلار بىلەن قوشىلدى: باشقرد جىرنى تارتىپ ئالماسقا، ئانىڭ جىرىنە كىشى كوچىرمەسكە ھەم ئانىڭ ئىسكى سايلانغان ئىستارشىنالار واسىتاسى بىلەن بۆرتۆلگەن ئىدارەنى، مەسكەۋ ئىدارەسى بىلەن ئالماشىرماسقا.

17نچى ئەسىرنىڭ باشىندان ئالىپ حۆكۈمەت بوشارتلارنى بۇزا باشلاساداء باشقردلار ئۆزلەرىنىڭ ئىركلەرىن قورال كۈچى بىلەن قارشى تورىپ ساقلاپ كىلدىلەر. 17-18نچى ئەسىردەگى بوكوتەرىلىشلەر بىك قاتى رەۋىشدە باستىرلسادا، حۆكۈمەت ھالاندا باشقردستاننىڭ ئاۋتانومىيەسىن يېكاتىرىنا ئىكىنچىگە قەدەر بىترە ئالمادى.

مۇنە شۇل باشقردستانغا بارلانغان تاتار كرەستىيەنى يوموشلىقسى كوچە، قاچا باشلادى.

ئۇلىڭ تامبو، پېنزە سىمبىر نىژگارود ئۇيەز وە ۋىلايەتلەرىندەن

«مىشەر» ئاتالغان تاتارلار كىلدىلەر. بۇلارنىڭ بىر گروھى حۆكۈمەت تارافىدان ئەسكەر كوچ رەۋىشىندە كىترلسەلەر، كوبرەگى ئاجىزلىكدەن. ئارىلقلارغا چىدى ئالماي قاچىپ كىلدى.

شۇنىڭ نەتىجەسىندە 18نچى ئەسىرنىڭ باشىندا باشقردلارنىڭ سانى رەسمى حىسابقا قاراغاندا بارى 35-40 مىڭ بولغانى حالدە 1730نچى يىللارغا تابا بۇز مىڭگەن تارىقىپ كىتدى. تاتارستاننىڭ تۇزىلىشىدە 18نچى ئەسىرنىڭ باشىندا تاتار حالقىنىڭ سانى كىمىدى. 18نچى ئەسىرنىڭ برىنچى يىللارىندا قازان ئۆلكەسىندە (پراۋىنسىيەسىندە) 37،185 كىشى كىمىگەنى مەئلۇم بولدى.

بۇلاردان 13 مىڭى تاتار ياساقلىسى بولۇپ، شۇنىڭ ئىچىندە 8698 ئولگەن ھەم 3832سى باشقردستانغا قاچقان ئىدى.

1760نچى يىلدا ئىندى روس مەئلۇماتىنا بىنائەن وە ئوفا ئۆلكەسىندە (پراۋىنسىيەسىندە) 13،857 مىشەر ئىرزاتى بار ئىدى؛ ئەمما شۇل ئوق باشقردستاندا ئىسيت ئۆلكەسىندە (پراۋىنسىيەسىندە) 1683 ئىر جان مىشەر بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈستىنەدە تەلى 1734نچى يىل حىسابى بىلەن باشقردستاندا تاتار وە تاتارلاشقان فىنلەردەن ئىبارەت بولغان تىپتەرلەردەن 11،294 ئىرزاتى بار ئىدى. ئەمما 1777نچى يىلدا تىپتەرلەرنىڭ سانى 28،937 گە جىتدى. 1781نچى يىلدا شولاي ئوق 43،656 ئىر زاتنا جىتدىلەر. دىمەك بۇلارنىڭ سانى يىگرمى يىل ئىچىندە 33% ئارتدى.

مۇنىڭ بىر كىسەگى تابىئى ئارتو بولسا، ئىكىنچى بىر ھەۋدر كىسەگى ئەلبەتتە قاچىپ كىلوچىلەر ئىدى.

تاتار، مىشەرلەر وە باشقردلارنىڭ بىر-بىرسىگە مۇناسەبەتلەرى

تاتارلارنىڭ حەزمەت ئەھلى باشقردستانغا كالانىزاتر وە ئەكسپلاتاتر سىفاتى بىلەن كىلمەدى. زاتەن 18نچى ئەسىردە حۆكۈمەت سۆنعى رەۋىشدە بۇلارنىڭ ئاراسىن ئايىرغانچى ئالاردا دۇشمانلىق يوق ئىدى. مەسەلەن

1724نچى يىللاردا حۆكۈمەت قاچىپ كېلىۋچى تاتارلارنى قابول ئېتمەسكە قوشسادا، ئالار ھامان كېلىپ تۇرالار ئىدى. بۇجاقدا بر ميسال ئېتېب ئۆتۈش واقىعەنى سۆيلەب ئۆزارغا كېرەك: 1724نچى يىللاردا حۆكۈمەت، باشقردستانغا ئېلچى ئېتېب برەۋنى جىبەرگەن ئىدى. ئاڭار باشقردلار شۇلاى ئەيتكەنلەر: نېگە سېڭا قازان ئۆيەزىندە تۇررغا؛ ئۆز ائلامى روسىيە بلەن سوغش بولا. ئەووەلگى شېكىللى گنە سوغش بولماس، سېبر ھەم جايق قازاقلارىندا بزنىڭ بلەن برگە بولورلار دېب، بر كرەستىيەن تاتارنى جىبەرمىشلەرنى كېلەدگەن ئېمش. عۇمومەن 18 نچى عەسردە تاتار حزمەت ئەھلى بلەن باشقرد خالقى بېك دوس تۇرغانلار. شۇنىڭ ئۈچۈن دە حۆكۈمەت ئالارنى ئايررغا سۆنعى چارالار قىلمان. باشقردستان ئېختىلاللارن ، تېبيوچى تۆرەلەردەن رومەنتسوف ھەم كېربالوفنىڭ حۆكۈمەتكە يازغان خاتلارندا: «باشقردلار يايب كېتىپ قازان، بېيسەھەم ئۆيەزلەرنىڭ تاتارلارى بلەن قودا ، بولىشىپ بتەئلەر. شۇنىڭ ئۈچۈن قازاندا نى گنە بولماسن، حەزىن باشقردلار بلەلەر؛ تاتار وە باشقردلارنىڭ قىز ئالىشىپ قىز بېرىشولەرن قازان گوبېرناتورىنىڭ رۇخسەتنى بلەنگنە قىشلەرگە ئېرك بېرۈرگە كېرەك» دېيلگەن ئىدى. واقىعەن شۇندى ئوكاز چىقدىندا: باشقرد وە تاتار ھۆۋى ياساقلارى كېلسە گۇبېرناتوردان رۇخسەت ئالرغا، رۇخسەت بېرسەدە مۇندى ھۆۋى ئۈچۈن قىزدا يگتدە حەزىنەگە برەر ئات بېررگە، ئەگەر رۇخسەتسز ھۆۋى ياساسالر قز بلەن يگتنى سېبر سۆرگنگە جىبەررگە بولغان ئىدى. عۇمومەن 18نچى عاسرد، تاتارلاربلەن باشقردلارنىڭ ئېختىلالارى بېك قىروتلى بولب، شۇنلقدان روسىيە سامادېرژاويەسى ئالاردان بېك قورقادر ئىدى. مەسەلەن، 1735نچى يلدا حۆكۈمەت رومەنتسوف دېگەن كشىنى باشقردستانغا باش قوماندان ئېتېب جىبەرگەن

چاقدا، بېشرن تەعلىماتدا ، شۇندى سۆزلەر بار ئىدى: «قازانغا بېك كوب باشقرد كېلىپ يۆرى؛ ئالار نىندى بولسادا حەبەر كېتۈرمېلەر مىكەن. مال دېگەن ، بولب ملتق، دارى ئالشمېلار مىكەن. شۇلارنى تېكشرب تۇررغا ئارچا قرىيەغا عەسكەر قويلدى» دېيلگەن ئىدى.

1748 نچى يلدا تاتار كرەستيەنلەرنى سامادېرژاويەنىڭ قسۇونغا قارشى قوبارغا ئويلاغان چاقلاردا باشقردلار بلەن سوز برىكتەنلەر ئىدى. شۇلاى ئوق 55 — 1754 نچى يللاردا عى باشقرد ئېختىلالى قالدندان ، شونىڭ باشندا يۆروچى باشقرد ئېختىلالچىسى باتىرشاه، قازان وە ئەترافى تاتارلارى بلەن برگە حەرەكەت قىلدى. ئۆزىنىڭ ، ئۆزن وە قووەتلى رەوشدە يازغان پراكلاماتسيەسن قازان وە ئەترافى تاتارلارىنا جىبەردى.

، شۇشى واقىعەنىڭ ئېچندە بولغان بر ، ئورسنىڭ يازووىنا كورە باترشا تاتارلاردان باشقردلار بلەن برگە كوتەرلچەكلەرن بلدرب وەكيلدە جىبەرگەنلەر. سامادېرژاويە حوكومەتى ، شونىڭ ئۈچۈن دە ھەر واقت باشقرد بلەن تاتارلارنى ئايررغا تلەب كېلدى.

، شونىڭ ئۈچۈن دە باشقردستان كالانىزاترلارندان، تاتارنىڭ بېك كوب قوزغالشلارن ، تېبوچى نېپلويف، 1735 نچى ، يل ئېختىلالىن باسدرو حاقندا حۆكۈمەتكە بيرگەن لائىحەسندە ئاچقدان ئاچق « باشقردلار ئوزلەرىنىڭ كوچلەرى بلەن قورقىنچ توگل، بەلكى قاچقۇچىلارنىڭ كوب كيلب تۇرولارى ئارقاسندا قورقنچ» دېب، تۇرلى قىسىقلاردان قاچىپ كيلوچى ، روس كرەستيەنى بلەن برگە تاتار كرەستيەنلەرنىڭدا قورقنچندا بلدرە ئىدى. ، شوڭار كورەدە سامادېرژاويە حۆكۈمەتى تاتار وە باشقرد ئاراسن تۆرلى يوللار بلەن بۆزارغا ، ترشدى ھەم باشقرد كوتەرلشلەرن

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

باسو ئشندە ئاگلى رەوشدە تاتار ميرزا، پالكاونيك وە گېنېراللارى
كوچى بلەن فايدالاندى.
لاكين باشقردستانغا كوچۈپ كيلگەن تاتار كرەستيېنى
مۇندادا كرېپاستنوى حۆكومەتنىڭ زۇلمىدەن قۇتۇلا ئالمادى.
مۇندادا حۆكومەتنىڭ تۈرلى قسولارى تاتارلارنى كيلەپ تۇتدىلار،
قاچپ كيلوچىلەر ئارقاسىندا باشقردستاندا

باشقردستاندا تاتار وە فين قوزغالىشى.

ميشەر وە تيپتەر ئاتالا تورغان خالقنىڭ
كۈن سايىن سانى ئارتقانىن كوردك. سارانى
تيسرافلارى ھەم وە كوب عەسكەر ئاسترا
بلەن ئاقچاغا سوساغان حۆكومەت 1747 نچى يلدا باشقردستانداغى
تاتارلاردان دۇور باشىدان ئالىنا تۇرغان سالمنى جان باشىدان
ئالىنا تۇرغان ئيماغا بلەن ئالماشدرب، جان باشىدان 80 تيين
ئالرغا قەرار بيردى، بو ئاقچانى تولەو، ئالانغان، باللارىن ئاپقا
ئوترمس ئۈچۈن جيرساتارغا مەجبور بولوب بيك ئازغنا جيرگە مالىك
بولغان باشقردستان تاتارلارى ئۈچۈن بيك ئاور بولدى. چۈنكى
ئول زاماندا ئاقچا بيك قيممەت بولوب مەسەلەن 1717 نچى
يلدا قازاندا بۆز دانە واق قاداق 5 تيين، 130 بۆلك ياغشى
ئوتن 13 سوم 50 تيين ئيدى.
ديمەك 80 تيين ئاقچاغا ئول چاقدا 1600 دانە
واق قاداق ئالرغا مۇمكين ئيدى، ئەگەر سوعش ئالىنداغى
حيسابقا سالب ھەر بر بيش دانە قاداقنى بر تييندەن گنە حيسابلاساق،
بو 18 نچى عەسردەگى 80 تيين ئاقچا ئۈچ سوم يگرمى تيينگە
تورى كيلەدر.
عائيلەدە تۈرتا حيساب بلەن ئكشى حيسابلاساق ھەر بر
عائيلە 4 جان ئۈچۈن تولەسە يلغە 12 سوم 80 تيين تولەرگە
تييش بولا. تابيغى بيك ئيزلەگەن ھەم بيك ئيركن تورورغا

تۈرۈنگەن باشقردستان تاتارلارى ئۈچۈن بو ئش بيك ئاور تۈيلدى.
شونىڭ ئۈچۈن ميشەر، تيپتەر، چوواش چيرمشلەر بو فەرماننى
ئالب كيلوچىلەرگە ھۇجوم ئيتدىلەر ھەم ئيمانا بيرودەن باش
تارتدىلار. بو حەبەر نيپلويفكە ئيشتىلگەچ، ئول ميشەر، تيپتەر،
چوواش ھەم چيرمش ئاوللارنا ئالارنى ئۈگتلەرگە، ئەگەردە
ئالارغنا بولماغاندا حەرەكەتنى كۈچ بلەن تيارغا كشىلەر جيبەردى.
بو حەرەكەت واقتندا مەلەكەس ئاولى مەركەز بولوب توردى.
لاكين عەسكەر كيلب جيتب ئازغنا بەرشەدەن سۆڭ خالق ئيمانانى
بيرۈرگە رازى بولب ئيتاعەت ئيعلان قىلدى. ئيحتيلالنى تيپودا
باشقرد، ميشەر، وە تيپتەر ئستارشينالارىدا ئيشتيراك ئيتدىلەر.
ئالار شول حەزمەتلەرى ئۈچۈن حۆكومەتدەن بولەك قلچلار ئالدىلار.
مۇنە بو واقيعەدە تاتار — باشقرد ئاراسىنداغى سينفى كورەشنىڭ
بر سالديغنى كورە: چۈنكى بايلار يارلىلارنى باسدىلار.

3. سەودە كاپيتاليزمى ئۈسكەن دەوردە سينفى كورەش.

ئەساسلەر: — ھەر بر ميللەتنىڭ يائيسە دەولەتنىڭ
بر تۈرلى ئيقتيسادى تۈرمۇشدان، ئيكنچى
تۈرلىسندە كۈچۈزۈنى وە شونىڭ ئارقاسىندا ئيجتيماعى تۈرمۇشنىڭ
ئۆزگەرب، فارتابعان ئيكانوميكا نيگزن بوعالتب، ئيكنچى ياڭا
سينفنىڭ تاريخ سەحنەسندە حاكيم بولاراق چىغۇوى تنچ قنا بولمى.
مۇنندى پراسيس ئەلبەتتە بيك ئاورلىق ھەم كوب قان
قويولار بلەن ئوزا تورغان بولا. بو چاقدا، بتە بلشلاغان، مازيسن
يوغالتقان سينفى ياڭا چىققان يەش سينفغا يابيشا، ئانى بۇوارغا
تىرشا: شونىڭ ئۈچۈندە بو كورەش ئيفرات رەحيمسز رەوشدە

برگەلەشب مەوجۇت ئىدىلار. میسال ئیچن تاتارنی چوقندرو
مسئلەسین ئالغا سۈرگەن ـ مۇندا ئەڭگی ئیکی ئەساسدە
مۇتەئەسسىبلار: بىرىنچى: روحانیگە پریخود كیرەك، ئالپاوت - فیئودالغا
جبر كیرەك: روس كوپیسنە یانیسە سەودە ئیتوچی دۆرەنكە ئاول
كۆز كورۇنشى ملەسوالەتنىڭ تاتار سەودەگەری ئارقىلى توگل،
توغرىدان توغرى ئوز قولینا توشۆونی كیرەك. روس كوپیسنە
سەرتەگی گالاوربیتنى، تاتار سەودەگەرن، بازارسز قالدرب،
قولندان «دین» ئورالن ئالب بترگە كیرەك.

ب) تاتار جەمئییەتی ئوزی روسییە بلەن ئیقتیسادی باغلانیشدا، ئۆل
ئایرم بر جەمئییەت: ئاڭ ئوز ئچندە كورەش بارا؛ ئول ئوزی بەعزی
واقتدا روس جەمئییتندن ئالدا، بەعزی چاقدا ئاندان ئارتدا قالب
بر ئیقتیسادی دەورددن ئیكنچی سننە كوچە؛ بو پراسیسقا عۇموم روسییە
ئیكانومیكاسی تەئسیر ئیتكنی شیكللی، ئوز ئیكانومیكاسیدا تەئسیر ئیتە.
مۇنە، تاتارلارداغی سینفی كورەشنی ئالغان چاقدا شولارنی
بلب هم باشنی ئیتتیبارغا ئالب سۆیلەرگە كیرەك. شونڭ
ئوچن دە بو كورەشدە بر یاقدان تاتار جەمئییەتىنڭ ئوز ئچند
كورەش بارسا، ئیكنچی یاقدان تاتار سینفلارى بلەن نەرەس
سینفلارى برلەشب عۇموم دۇشمانلارینا قارشی سوغشالار. مۇنە
بو سۆزنی واقیعەنى بز سینفلارنڭ پوساچ یاوینداغی
قانناشولارندان كورەبز.

18 نچی عەسردەگی سینفی كورەشنىڭ

قازان یېزمزشللارنى — بر واقیعەسی 1707 نچی یلداغی بر
وەبیرزالارنىڭ تاتار — فاكتدر. پیترنڭ شیمال سوغشلارندا
باشقردلارغا قارشی — ئالی جیكلب تورغان چاقدا. 1705 نچی
ھەرىكەتلەرى. — یلدان ئالبە باشقردستان كوتەرلش ئوتی
ئاستندا ئیدی. 1707 نچی یلدا بو

بار. بەعزى واقتدا شول كوچو دەورندە بولغان نیزاغ، جانجال
ئورۇشنى تاریخچیلار كورەلەر: لاكین ئالارنی هیچ بر ئوسلی
شۇشى كوچو دەورنڭ تواماغی دیب ئاكلامیلار. چونكی ئالارنڭ
ئیلك باقی سەبەبلەری بوتنلەی ئاڭ بلەن باغلانماغان شیكللی
توئیولار. لاكین ئیجتیماغی تورموش ئیفرات موھر ككەب نەرسە.
شونڭ ئوچن بەعزی واقتدا ئیقتیسادی عامیل توغرىدان توغرى
واقیعەلارنی تودرمی، بەلكی قزباشنڭ نوری ئلنك بر كۆزگەگە
توشب، ئاندان ئیكنچی سننە توشب. قزباش كرمی توغان بولمەینى
یاقترتقان شیكللی، ئیقتیسادی عامیل دە واسیتەلەر ئارقیلی واقیعە
لەرگە تەئسیر ئیتە. مۇنە بزنڭ 18 نچی عەسر تاریخندان بر شونی
كورەبز: — ئەساسندە دین مەسئلەسی، باشقورت — تاتار بونتلاری، تاتارلارنڭ
باشقردستانغا كوچولەری ھەممەسی دە فیئودالیزم قالدقی بلەن سەودە كاپیتا
لنڭ بر برسی ئاراسندا یارتشوودان كیلەدن نەرسەلەردر. بر مۆئەر
رخچی سۆیلەگەن سوزلەردەن كوردك، لاكین بز ھازر ئو
ئیكی ئەساسنڭ كورەشن تاتار جەمئییەتندەگی 18 نچی عەسردەن
بولغان بر ئیكی سینفی كورەش واقیعەسن تیكشرب قاراساق،
تاغندا ئاچق كورربز. بو كورەش تاتار تاریخندا بیك مورەككەب
(Сложный)؛ چونكی بز 18 نچی عەسردە مۇنە نەرسە كورەبز:
1) روسییە دەولەتی. بو جەمئییەت بلەن تاتار ئیقرات نق باغلانمان:
ئانداغی ھەر بر واقیعەدە ئوز گەرش، تاتار خالقی جەمئییەتی
تورموشنا قوۋەتلی تەئسیر ئیتە. ئەگەر بز بو 18 نچی عەسردە
روسییە دەولەتن ئالساق، ئاندا بز بر یاقدان ئیكی ئەساسنی،
یەعنی فیئودالیزم وە سەودە كاپیتالیزمنڭ نق كورەشن، بر یاقدان
بلەن یارشۆون كورەبز: بەعزی ئورنلاردا ئیسە مەسئلەن كرپاسا
ستنوی پراوا مەسئلەسندە، بو ئەساسلار بلوك بلب ئات
كامیتی ساحەسندە ئت بلەن ماچی دوست بولغانلاری شیكللی

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمى ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

کوتەرلش کۆچەیب کیتب ئاڵك باشندا کوسوم ئالدار هەم ئیسماعیل ئیسملی باشقردلار حەرەکەتنڭ باشندا تۆردنلار. 300 عەسکەر بلەن بۆلارغا قارشی کیتکەن ئوفا وایوودا‌سی حاطلوف جیڭلدی. یارتی عەسکەرن یوعالتب چیکدی. مۆننڭ سۆڭندا ئیحتیلالچلار حەرەکەتی زورایب، تاتار وەباشقا عەبرتی روسنی ئوزلرندە ئیبەرتو ئۆچن قازانغا تابا حەرەکەت قلدنلار. بولیدا ئوچراعان ئاوللارنی تالاب، یاندرب هەم ئەسیر ئالب باردنلار. بولداعی باراقلی تاتارلار هەم چوواشلار ئیحتیلالچلارغا قوشلدنلار. بیك کوب شەهەرلەرنی، شول جۆملەدەن ئالابوغانی مۆحاسارە قلدنلار. نیهایەت قازانغا 80 چاقرم یاقنلاشدنلار. حۆکومەت بو واقتدا سوعش ساقندا ئابرم ئوڭایسز حالدە چاعی ئیدی. شولای بولسادا حۆکومەت قاتی چارالار قلرغا ئوبلاب، خوۋانسکی دیگەن کشنی باش ئیتدرب قویدی. خوۋانسکی باشقردلارنی توگلەر ئۆچن قازان تاتارلارن تلماچ یاساب ئالارغا ئیلچیلەر کوندردی. لاکین باشقردلار رازی بولمادنلار، یاڭا زور سالملارنی بیروونی، زالیم تورعالەرنی تاتار ـ باشقرد ئاراسندان ئالونی تالاب قلدلار. ئیحتیلالچلار هامان حەرەکەتلەرندە هەم قازانغا یاقنلاشولارندا دەوام ئیتدنلەر. نیهایەت ئالداعی فیرقەلەر قازانغا 30 چاقرملاب جیرگە کیلب جیتدنلەر. شوشی واقتلاردا قازان ویلایەتنی گوبیرناتورنی یاڭا چارالارگە کرشدی. قازاننڭ میرزا وەیۆمۆشلیلارن، مابلیز اتسیە یاساب، ئالارنی قوز عالعان کرەستیبەن وەباشقردلارغا قارشی جیبەردی. بو واقتدا حۆکومەتکە یالچی بو[لغان] کشی‌دە تابلدی. شول نیسە ئیشبولات موللا ئیدی (1) مۆنە شول عەسکەر هەم حۆکومەتنڭ ئشتی (ااا)

(1) مۆنە شوندان تاتارلاردا «ئیشبی بولدی باشتبز، بولدی تاشتبز» دیگەن مەتال قالدی.

ئازەی - گوبەی مۆننان‌ئام عەسکەری چێعب، ئیحتیلالچلارنی قازان ئۆستندە کیلودەن توقتاتدی.

18 نچی عەسردە یازلعان بر تاتار وە قایع نامەسندە بو واقیعە حاقندا شوندی ئەرسەلەر ئوقیبز:

«تاریخ منکده یوزده اون توقز ایدی باشقورط یاغی بولوب ئیدر آرسطو دیکان اورس باشلابو باش اولوب یوردی آخر یارا باشقورط قزان خلایقی ایسنده تیلوب خلقنی اوزلارینه باغندوردیلار. کوب ایللاری مناص طولاری یاندوروب ایله کوب اورس مارجا قزلارینی یسیر قیلوب قزان خلقی باشقورط برلان بوغندیلار قزاندان چیرو (عەسکەر) چقوب تاتارلارغا اشبولاط ملانی باش ایتدیلار اوروس چیرونه رامان‌اوبچ لیکادەیگاننی(؟) باش ایدوب اما اوروس چیروی نوعای بولی سلطان‌علی دیکان ایلده توروب صوقش قیلدی اما قزان خلقی کوب کوب اوغلی یسیر اولوب تاتارلار دخی یسیر ایتدیلار الوغ بلوکلکلر اولنوب اخری خوانسکی دیکان بایار پادشاهنڭ حکمی بولان کلوب توقتاتدی»

لاکین حەرەکەت مۆننڭ بلەن توقتامادی. حۆکومەت باشقرد - تاتارلارغا عەزوی عمومی ئیعلان قلساداعی، یاساقلی تاتارلار هەم باشقردلار حەرەکەتنی دەوام قلدردنلار. قازان ئوفا ئۆیەز - لەرندە‌گنە ئیحتیلالچلار تارافندان 303 ئاول یاندرلدی، 12765 کشی ئەسیر ئالندی، بو واقتدا تاعی دون قازاقلارندادا ئیحتیلال باشلانب؛ ئالاردا باشقردلار بلەن قوشلرغا تۆمتللا باشلادنلار. لاکین ئیندی 1709 نچی یلدا پالتاوا سوعشندا شۆیدلەر جیڭلگەچ، حۆکومەتنڭ قولی بوشاب قالدی. کوب قان تۆکلگەننەن سۆڭ کوتەرلش باسدرلدی. قازان یۆمۆشلی تاتار وە میرزالاری سۆڭندان، بو واقیعەگە 60 یل ئوتکەچ

قوزلەرنىڭ بىر نا كازلارىدا بۇ ئىشلىرى بىلەن ماقتاندىلار: ئالار قوزلەرنىڭ حۆكومەتكە ئىتكەن خىزمەتلەرىن ساناغاندا شۇلاى دىدىلەر:

В 1708. г. против бунтующих воров и других башкирцев, что с ними имели мужественный и храбрый бой, и на том бою их побили и поймали, и за что дано нам тридцать фузей (بىر نەوع مىلتىق) двадцать пороху, свинцу тоже. да государство знамя и шестьдесят кремней, в чем имеем того 1708 году похвальный лист..

تەفكىلىق كرەستيەن - تاتارلارنىڭ قوبوۋى.

مەنبەعەلەر بىزگە ناعى برسىنىڭ كۆرەش-نىڭ ئاچىق كارتىناسىن ساقلاپ قالدىردى: ئولدا بولسا گېنېرال سابور قوتلوغ موحەممەدىيە ئىبسە ئاليكسى (ئانى كوبرەك شول ئىسىم بىلەن يۇرتەلەر ئىدى) تەفكىلىق قولىدائى كرەستيەنلارنىڭ قوبوۋىدر.

بۇ كىشى كاسىم، ۋلادىمىر، كېرىنسكى ئۇيەزلەرىندە ئوتلار ھەم كرەستيەنلەرى بولغان ماميشىف دىگەن بىر ميرزانىڭ نەسلىنىڭ بىرسى ئىدى. ئىسكى فامىلىيەسىن تاشلاپ بۇ كىشى ئوزىن تەفكىلىق دىپ يۆرگەن. ئورونبورغ شەھەرن سالىپ حۆكومەت باشقىرد وە قىرغىز جىرلەرن كالانىزاتسىيە باساغاندا، تەفكىلىق شول ئىشنىڭ باشىندا تورغان كىشىنىڭ ئورن باسارى بولغان.

روسىيە حۆكومەتى بىك كوب باشقىرد حەرەكەتلەرن باسغاندا، كاراتلىق فىرقەلەرنى كامانىدا ئىتىپ يەمسىز رەحىمسىزلىكلەر كۆرسەتكەن. (مەسەلەن، ئورىنبورغا بىر فىرقە عەسكەر بىلەن ئازىق ئىيەپ بارغاندا، ئاكىر بىر ئاۋل يانىدا باشقىرد تۆغا كۆچلەرى ھۆجوم ئىتكەچ، شول ئاۋلنىڭ مىك باشقىردن بىتىرگەن. ئاۋلنى ياندىرتقان، يۆزدە بىش كىشىنى بىر ئۆيگە ياپىپ ترىلەنەي

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

ياندىرتقان). مۇنە شوشى خىزمەتلەرى ئۈچۈن حۆكومەت تەفكىلىق كە تورلى بۇلەكلەر وە دەرەجەلەر بىلەن بىرگە، حەزرگى ئالابوغا كانتونىندا كوب جىر، سولار ھەم تاتارلاردان كرەستيەنلار بىرگەن ئىدى. مۇنە 1774 نچى يىللاردا شول ئاۋلداغى تاتار كرەستيەنلارن ئىبفرات رەحىمسىز رەۋىشدە ئەكسپلوتاتسىيە ياسى باشلاغاچ، مۇڭا چىدى ئالمىچا باتالس وە مارذۇينكووا ئاۋللارىنداغى تاتار كرەستيەنلارى ميرزاغا قارشى چىقدىلار.

بۇلار ميرزانىڭ ئرسادبالارىنا ھۆجوم ئىتدىلەر، ياندىردىلار حەتتا ئوزن ئونرە يازدىلار. سوڭرا بۇ ئىجتىلالچىلارنى باسارر ئۈچۈن عەسكەر كىلدى. كرەستيەنلەر ئالارغادا قارشى تۆردىلار. كوب واقىتلار قارا ئورمانلاردا قاچىپ قارشى تۇرودا دەوام قىلدىلار. نىھايەت ياڭادان عەسكەر كىلىپ ئالارنى بويسۇندىردى. لاكىن شولاى بولسادا بۇ كرەستيەنلارنىڭ باشىندا توروچى حەبىبوللا ئىسملى كرەستيەن قاچدى. بۇ حەبەر مەركەزگەدە ئىشتىلىپ شاو شوغا سەبەب بولدى.

مۇنە بۇ تاتار كرىپاستنوى كرەستيەنلارنىڭ بوغاج ياونا قىدەر ئاكتىف كۆرەشلەرنىڭ برسى.

1767 نچى يىل كامىسسىيەسىندە تاتار سىنفلارنىڭ تۆرەشى.

18 نچى عەسردە تاتار سىنفلارنىڭ تلەكلەرن وە ئالارنىڭ بىر برسىنە بولغان مۇنەسەبەتلەرن كورسەتە تورغان، ئورن، 1767 نچى يىلدا يكاتىرىنا ئىكىنچى حۆكومەتى تاراقىدان ياڭا زاكونلار چىغارونىڭ لاييحەسن ياساو ئۈچۈن جىيلغان كامىسسىيەدە بولدى.

بۇ كامىسسىيەنىڭ تارىخن مۇندا بىز ئۇزاق سۆيلەپ تورورغا ئويلامىيز. مۇنى تلەگەن كىشى روسىيە تارىخى دەرسلىكلەرنىڭ ھەر قايسىندا تابار. بۇ كامىسسىيەگە مەعلوم بىر ميقداردە وەكىللەر

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ئەیری روسلاردانىدا چاقرلغان ئیدی. تاتار - باشقردلقدا ئۆچ
سىنفدان 27 گە یاقن وەكیللەر مونىدا سایلانىب كیلدیلەر:
1) میرزا وە یوموشلی تاتارلاردان؛ 2) مولالاردان؛ بولار
تابرم بر سینىف بولىب توگل، یەلكی-یە ئیسە یوموشلی. یە
ئیسە یاساقلی تاتارلاردان سایلانىدىلار) 3) یاساقلی تاتارلاردان.
بو تاتار وە باشقرد وەكیللەری تۆرلی ویلایەت وە پراوینسیە-
لاردان كیلدیلەر.

بو وەكیللەر ئوزلەرینىڭ سایلانغانلقلارىنا كاغەزلەر ئالىب
كیلدیلەر هەم كامیسسیەنىڭ مەجلسەلەرندە تل بلەن هەم یازو
بلەن ئوزلەرینىڭ فیكرلەرن بلدردیلەر.

بو مەجلسلەردە میرزا وە بای یوموشلیلار نەرسە سویلەدیلەر،
نەرسە تلەدیلەر؟

برنچی مەرتەبە ئالار ئوزلەرینىڭ روس دەورەنستواسی بلەن
بر تیگز بولونی سورادیلار. ئوزلەرینىڭ ئاق سویەك جنسندەن
كیلگەنلكلەرن، ئوزلەرینىڭ حوكومەتكە ئیسكیدەن بیرلی تۆرلی
سوغشلاردا وە تۆرلی بونتلاردا «ئیزمیننكلار» بلەن كورەشودە
تشنبراك قلغانلقلارن سویلەب، روس دەورەنی شیكللی ئوق
ئیمتیازغا حاقلی بولغانلقلارن بلدردیلەر. بو فیكرلەر میرزا-
لارنىڭ هەممەسنىڭ ناكازلارندا بار ئیدی. ئالار بو حاقدا
ئوز ئیسملەرندەن میرزا ئەیوب بنیكیفنی چغارب، ئانىڭ یازغان
عەریزە-داكلادىنا هەممەسندە قول قویدیلار. ئوزلەرن عادی تاتار
بلەن بر دەرەجەدە سانالماونی تالاب قلدیلار. میرزا وەكیللەری
مونىڭ بلەنگنە قانەعەتلەنمەدیلەر. روس دەورەنستواسی حوكو-
مەتدەن ئیمتیاز (پریویلیگییە) لەرنی ئارتدرونی سوراب
مەجلسكە بیرگەن مەعروضلارندا برنىڭ تاتار فینادالارنىڭ وەكیل-
لەریدە قول قویب روس سینىفداشلاری بلەن تلەكلەرنىڭ

للەرىنىڭ، عەملەكلەرینىڭ بر بولغانن بلدرب تۆردیلار.
ئیكنچیدەن تاتار میرزالاری ئوزلەرینىڭ قوللارندا چورا-
كریپاستنویلار بولوب، ئالارنىڭ حوجالارنىڭ سوزلەرن تڭلامولارن
قاپولارن، یان قلغان سوكندا، تاتار میرزا وە یوموشلارینادا
روس دەورەنلەرندە بیرلگەن ئالارنی ساتداتقا توتوب بیرو، سورگنگە
جیبەرو شیكللی حوقوق بیرلوون تلەدیلەر.

بز بو واقیعەدە تاتار كریپاستنوی حوجالەمەنىڭ ئچندەگی ئالپاوتلار
بلەن كرەستیەنلار ئاراسندا بولغان كورەشنی ئاچق كورگەنلكبز-
دەن. قازان شەهەری میرزالارنىڭ ناكازلارندا‌غی شول تلەكنىڭ
روسچەسن مونىدا كیترب ئوزابز:

„А из оных дворовых людей" крестьян некоторые бывают не в послушаньи нас, и иногда бегают з, будучи в том побеге, чинят воровство и приведены бывают в присутственные места и изобличаются. Того ради, повелено б было таковых прилагав-шеяся, или без оного изобличения (بەعنی حوكومسز) только в одном случае подачи на них от нас, от владельцев, доношеньев атсылать их в казенные работы, куды указом повелено, в счет за них иль дворовых людей „крестьян работы".

شول واقتدا یارلی یوموشلیلار هەم یاساقلی تاتارلار نەرسە
سورادیلار؟

بولارنىڭ سوراغان نەرسەلەری جیر بولدی. جیرنىڭ ئاز قالووی،
قانك. ئالدا سویلەگەنچە، روس ئالپاوتلارنىڭ قولنا كرب بتووی
ئالارنىڭ ئیڭ زور موڭلاری ئیدی. كریپاستنوی حوكومەتنىڭ
كوب سالم ئالووی، یاستوی تۆشرووی وە باشقا نەرسەلەر تولەتووی،
لاشمانچیلققا یازب ئالارنی فاكتدا كریپاستنوی یاسادی.

ئالارنىڭ یەنە بر موهیم تلەكلەری بار ئیدی؛ مەعدین زاوودلارنىڭ
ئالارنی قز قترب یاللاب-ئالب كیتب ئالووی؛ ئالارنىڭ ئاندان قاچقان
كشیلەرنىڭ ئالدان ئالغان زادادكالارن كروگاوای پاروقا بلەن

توله توله‌رن سۆيله‌دىلەر. تاتار حزمەت ئەھلىنىڭ ئەكسپلاتاتورلار بلەن كىيلەچەكتە بوگاچ ياوندا كۆرمەكچەك قانلى كۆرەشلەرىنىڭ مۇقەددىمەسى ئىدى.

تاتارنىڭ، بايىراق سەودەگەرگە ئەيلەنگەن ئاول خالقى كوپىسلار بلەن نەرسە ئۈچۈن كۆرەشتى؟ بۇلارنىڭ برىنچى زاربەلەرى فىئادالىزم قالدىقى «ساسلوونى» تۈرمۇشقا بولدى. بو بابدا ئالارنىڭ ئىلك ئاچولانعان نەرسەلەرى بارى كوپىس بولعان كشىلەرگە ساتو ئىتە ئالىدا، باشقا كشىنىڭ رۇخسەتسز بولوورى ئىدى.

بو بابدا بزنىڭ ئۈچىنچى «ساسلوويەبز» نەق فرانسوز ريۋالوالوتسيەسندەن ئالداعى بورژووازيەنىڭ ئالابى ئۆزسلى ئىدى. ئالار كامبسيەدەگى سوزلەرنەدە ئادەم ئىگە وە نى ئشلەرگە لەياقەتى بار، شونىڭ ئوچۈن ئشلى ئالا. ئادەم ئىركلى بولورعا كېرەك ديدىلەر. لاكين بو كامبسيەگە تاتارنىڭ كرىپاستنوى وەكىللەرى كيلمەگەنگە كورە، ئەرنت ئوشلارن ئىشتە ئالمادق. لاكين بو خالق، باشقا حزمەت خالقى بلەن بىرگە، ئوزلەرىنىڭ ئاوشلارن پوگاچاو ياوندا توپ، ملتق ئاوشن، جەبەلەرى بلەن كرىپاستنوى حۆكومەتكە ئاتقان ئوقلارىنىڭ سزعرووى بلەن تارىخقا ئىشتىردىلەر. شونىڭ ئۈچۈندە بو واقىعەدە تاتار سينفلارىنىڭ قاتناشوونىڭ توغرى توغرى بولووى، سينفى كورەش تارىخىنىڭ ئىلك ياخشى مەنزارالارىندەن برسىدر.

پوگاچ ياوندا تاتار سينفلارى.

(1) پوگاچ ياووى تاتار سينفلارىنىڭ مۆكارچى ئاچىلماعان بر برسنىدە قارشىلىقىن ئاچق ئىنب ئاچب بيردى. بو زاماندا ئىروع تۈرمۇشى وە بيگرەكدە فىئادالىزم تۈرمۇشى تەحليل قىلىنب

1) بو حاقدا بزنىڭ ئايرم بر ئەسەرىمز حاجاتقە كورە ئوزاق توقتالمىز؛ بارى نەتيجەلەرىنى بيرب كيتەبز.

يتمەگەن. روس وە باشقا خالق كالانيزاتسيەسنىڭ قارشىلىقىدا ھەممەسى بر قېبكردە بولعان باشقرد خالقى، پوگاچ ياوندا بارسى ديب ئەيتەرلك ئىجتىمائى واحىدا بولسالار، بو حاقدا ئىندى سەودە كاپيتالىزمنى تەمام كرب ماتچلعان تاتار ميللەتى بر بۈتۈن خالق بولاراق توگل، بەلكى توزلى سينفلار ئولاراق تۆرليچە قاتناشدىلار.

ئاق سۆيەك ميرزالار، ميرزالاردان چىققان مولا-ئاخوندلار، عادى يۇمۇشلىقدان چقب ميرزا بولعان تاتار چېناونيكلارى، تابىنى، ئولارنىڭ سينفداشلارى بولعان روسيەنىڭ حاكىم سينفلارى دەۋرەتلەر وە ئالاردان عيبارەت بولعان حۆكومەت تەرافىندا بولدىلار.

شونىڭ ئۈچۈندە، حەرەكەت باشلانو بلەن حۆكومەت باشقرد وە تاتارلارنى ئۈگۈتلەو ئۈچۈن بر «ياخشى كشىنى» (بيلگىلى ميرزا وە ئاخوندلاردان) باشقردستانعا جيبەردى. يكاتيرينا ئوزىنىڭ قازان ويلايەتىنە مۇراجەئەت قىلب يازعان منافيستندە بۇلارعا ئۈشانعانلىقىن بەيان قىلدى. مەعلوم قۇتلۇع مۇحەممەدنىڭ ئوعلى، مايور تەفكيلەفنى حۆكومەت باشقردلارنى ئۈگۈتلەر ئۈچۈن باشقردستانعا كوندەردى. سوڭندان بو كشى باشقرد عەسكەرىنە قوماندان بولب حۆكومەت ياعندان سوعشا باشلاب، ئوز باشقردلارى ئوق ئانى تۇتۇب ئىجتىالچىلارعا بيردىلەر. يەنە بر تاتار ميرزاسى كاپىتان باشارىننىڭ حۆكومەت عەسكەرنىدە بولب، باشقردلارعا تەسير ئۆشب بارىن ئانىڭ قول ئاستنداعى سالداتلارى باشارىن سالداتلار ئۈچۈن ياخشى ئىدى ديب جولب قالولارى ئارقاسىداغىنا قوتۇلب ئاسلمى قالدى. عادى بر يۇمۇشلىقدان لاشمانلار كانتوراسىنىڭ تلماچى بولب، سوڭرا قازان ميرزالارىندان 1767 نچى يل كامسيەسنە وەكىل بولب بارعان، سوڭندان بريگادير بولعان سەعيد حەلفين حۆكومەت ياعندا بولب باشدا پوگاچ قازان

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئىنتىماسىن مۇجاسار واقتىدا ئەرجەرەى وە رۇس-تاتار ئالباوتلارى تورەلەرى بىلەن قازان كرېملىنە ئولتۇردى؛ پۇگاچاۋ تەمام جىڭگلگەچ ئانىڭ ياغىنداغى كىشىلەرنى جەزا قىلىش ئۈچۈن تۈزۈلگەن سلېدستۋىننى كامىسسىيەدە، سىمبىر شەھەرىندە كىرازى پانىن تول ئاستىندا مەشغۇل تىلماج بولۇپ ئىشلىدى.

سەۋدىگەرگە ئايلانغان يۇمۇشلىق تاتارلاردا ھۆكۈمەت ياغىندان بولۇپ پۇگاچوۋغا قارشى ھەرەكەت ئىتتىلەر. بۇلارنىڭ سانلارى بىك كۆپ، لېكىن ئىچىندە ئىسمى ئەدەبىي كېتىرلىگى كېيىنت ئاۋلىنىڭ يۇمۇشلىق تاتار وە فابرىكانتى ئىبراي يۇسۇپوف دىر. بو كىشى باشىدا ئورېنبورغنى ھۆكۈمەت مۇداپىئە قىلغاندا، پۇگاچاۋ ئانى كاماب ياتقاندا، ھۆكۈمەت ياغىندا ئىشلەسە؛ پۇگاچاۋ قازانغا كېلگەچ شۇنىڭ ئارتىندان كېلىپ ئاشكارا قارشى ھەرەكەت قىلدى. شۇ كار ھۆكافەت ئولاراق ئەيوب يۇسۇپوف فابرىكانت بۈتۈن روسىيەدە ئۆزىنە وە ئۆزىنىڭ بالالارىنا «كۆپىس سالالارى توك مېچە» ساتۇ ئىتەرگە ھەم ھەر بىر جىيرگە ئېلتىپ ئۆز فابرىكاسىندا ئىشلەنگەن ماللارنى ساتۇ ھوقۇقى ئالدى.

تاتارنىڭ روھانىيلارىنا كەلسەك، بو سىنىف ئۆزى بىر نېچە قاتلاۋغا بۆلۈنگەن ئىدى. ئانىڭ ئەخۇند، باي-ئالپاۋت بولغانى ھەم عادى ئاۋۇل موللاسى بولغانلارى بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىرىنچىلەرى ھۆكۈمەت ياغىندان ھەرەكەت قىلدىلار.

مەسەلەن، چىلەبى تىرمىسىندەگى زور ئالپاوت كامىسسىيەگە وەكىل بولۇپ بارغان ئاخۇند عابدۇللا مۇسلىموف، داۋۇت مىرزا نەسلىدەن كېلە تۇرغان ئاق سۆيەك موللا خالىقنى پۇگاچاۋغا قارشى ھەرەكەتكە ئۈندەدى. ھەم ئۆزى دە پۇگاچاۋغا قارشى ئاتلىنىپ ھەرەكەت قىلدى. ئەمما عادى قازان موللاسى عەبدۇررەشىد ھۆكۈمەت تارافىدان ئۆتلىپ ئاسترىلدى. ساپا ئاۋۇلى موللاسى،

ئۆزىنى عادى كىرەستىيەن بالاسى بولۇپ بىلەن بىرگە، ئىلك پۇگاچاۋ ياغىندان ھەرەكەت ئىتتى. سوڭرا، ئۇل قازان يانىندا جىڭىلگەچ، ئەۋۋەل قازاقستانغا، ئاندان بۇخاراغا قاچتى. ھەتتا بىر موللا، پۇگاچاۋنىڭ «رۇس تارىخيا ئاردوسىندا» قوماندانلىقىدا ئىدى. ھەزىر بىز تاتار بۇرژۇئازىيەسىنىڭ پۇگاچاۋغا بولغان مۇناسەبەتى مەسەلەسىنە كېلەبىز.

بىلگىلى بو سىنىف تابەئەن پۇگاچاۋغا قارشى بولماسقا تېيىش ئىدى؛ رۇس كۆپىسلەرىدە پۇگاچاۋ ياقلى بىك كۆپ ئىدى؛ چۈنكى بو پۇگاچاۋ ھەرەكەتى — كرېپاستنوبلقغا قارشى كۆتەرىلگەن بىر ھەرەكەت ئىدى؛ ئەمما كرېپاستنوبلق وە فېئودالىزم قالدىغى بىترو ئەلبەتتە بو سىنىف ئۈچۈن ياخشىراق بولۇرغا كېرەك ئىدى. چۈنكى ئەگەر خالىقنىڭ بىك كۆپ بىر كىسىمى ئەسارەتتەن قۇتۇلسا بازار ياخشىراچاق، سەۋدا كۆبەيەچەك، بۇرژۇئازىيا بايىچاق ئىدى. لېكىن ئۇل زامان سەۋدىگەرى ئەلى بو قەدەر تونۇپ يەتۈپ بۇيلارلىق ئاڭغا مالىك بولمىغان. واقتلى ئوڭايسىزلىقلار، كەرۋانلارنىڭ تالانۇلارى (مەسەلەن، پۇگاچاۋچىلار تارافىدان بۇخارادان كېلگەن كەرۋاننىڭ تالانۇوى يش بولۇپ تورغان واقىئەلەرنىڭ بىرسىدر. خالبۇكى تورتا ئازيا ئىسە تاتار سەۋدىگەرلەرىنىڭ بىرىنچى بازارلارىندان سانالا ئىدى). تەرتىپسىزلىك، تاتار سەۋدىگەرىنىڭ توپ بازارى بولغان بلخفردستاننىڭ ئېھتىمالى ئونى ئىچىندە قالۇوى، بو سىنىفنىڭ كۆپ ئەعزاسىن پۇگاچاۋدان يۈز چۆيىرگە مەجبۇر ئىتتى.

شۇنىڭ ئۈچۈن دە قايىيوم ناسىرىنىڭ بىر قول يازماسىندا ئۇل چاقداغى سەۋدىگەرلەرنىڭ پۇگاچاۋغا قارشى بولغانلىغىنى ئاڭلاتا تورغان بىر واقىئە ساقلانىپ قالغان. بىز ئانىڭ بىر كىسەگىن مۇندا كۆچۈرۈپ كىتەبىز:

— «در آیطاق محمدجان حضرتلری روایت قیلادرکه ازان سودا کرلرندن جابقدان ایك اوّل بزنك آبط بابای صانو اینه باشلاغان آنکارچه بزنك قازان خالقینك جابق بلەن ئش بولماس ایکان، انکامز سوبلر ایدی شوندان صوك پوگاچاو قازانغا کیلگاندر اما بزنك آیط بابای اول زاماندا جابقده ایکان اول واقتدا جابقدا سۆیلەشلر ایکان پوگاچاو قازاننی آلرغا کیتدی دیب آبط بابای آلرغا اینور ایکان پوگاچاو قازاننی آلا آلماس صار ایوان واسیلیچ اوچ بل قاماب کوچکا آلدی ایکان بو سوزنی پوگاچا طرفندان قویلغان جابق اوطامانغا جینکرو بلر. آندان صوك اوطامان امر ایتار آیط بابانی طوطب چی قلسی بلان بلاکلرندن هم بوطلارندن بودروب قرغا چقارب طاشلیلر. اول آرادا آیط بابای نك دوست اشلری باروب اوطامانغا عذر ایتب اول آلدی دیب اینکان آنك گناهسی یوق دیب اسبابلر کورستکاچ جیبترگا امر ایتکان... آیط بابای شوندان صوك تیزون ایکی جفاك جاولق آلوب پوگاچاو عسکرینه الم گه دیب بولدك ایتب آطانغه ایلتب بیروینه آیط بابای اینور ایکان جابقدا آندان صوك شونداین نظامسزلق بولوی سینم نیچه ملك قوی تیرمنی جابق صوونك کیچووینه کوپر اورننه توشاب عسکر چیعاردیلار دیرلر ایکان»

شۇنىڭ ئۈچۈن‌دە تاتار سەودەگەرى «نىزامسىزلىق» ئۈچۈن، مالى تالانىدىن قورقۇپ پوگاچاۋ ياغىدىن ھەرىكەت قىلمىدى؛ شۇ ۋاقىتتا شۇ ھۆكۈمەت ياغىدا ئارتۇق فەئالىيەت كۆرسەتمەدى؛ شۇ ئاۋشالى تۇردى؛ ئۆزىنىڭ ۋاقتلىق مەنپەئەتلەرىن كۆزەتتى.

تاتار سەۋدە كاپىتالى ئىبىلەرى چىنلاپ‌دا پوگاچاۋ باۋندان شاقتى زارار كۆرۈپ تۇردىلار. مەسەلەن، قازان ئارتىندا

قىشقار ئاتلى بايلارى ۋە فابرىكلارى (قتات تشلەنە تۇرغان) ۋە بىك ئىبسكەندەن بىران مەدرەسەلەرى بىلەن مەشھۇر ئاۋلىنىڭ بىر باين تالاۋ خۇسۇسىندا بىر قول يازمادا: «1774 مەسجىدە ئىيۇلنىڭ 15 كۈنندە جامالجان (ئەمىلىيان پوگاچوف) نىڭ كاماندالىرى كىلىپ قوشقارنىڭ سەئىد ئۇسمان ئوغلۇنى تالادىلار» دىيىلگان: شۇلاي توق پوگاچاۋ تورىنبورغ قارغالىشتان كىتكەن چاقتا قارغالىنىڭ شاقتى كۆپ بايلارنى تۇترتە ھەم تالارنىڭ يۇرت — جىر ۋە ماللارىن ياقتى.

نى ئۈچۈن تاتار بورژۇئازىيەسى بۇ زاماندا پوگاچاۋ ۋاقىيەسىدە ئىھتىياتلى بىر سەياسەت يۈرتىپ ئىكىنلى رول ئوينادى؟

مەسىلەن، قازان بورژۇئازىيەسى ئانى قابۇل ئىتىپ بولەكلەر كيتردى؛ ئەگەر خالق تلندە يۈرى تۇرغان خەبەرلەرگە ئۇشانلسا، ھەتتا پوگاچاۋ قازاننىڭ شۇل زاماندىغى سەۋدەگەرى مۇسا ئاپانايىندا قوناقتادا بولغان (ئىما رۇس كوپىسلەرندە سېلانوۋى، مونچالارىندا كرودى موجەدققاقلار). پوگاچاۋ قازانغا كىلگەن: تاتارنىڭ قازانغا جىتووى مەكەرجە يارمانكاسىنە بارئلا تۇرغان ۋاقتقا توغرى كىلگەن؛ لاكىن گۇبىر ناتور: «بىيىستە كىشلەرى مەكەرجەگە باروداي سەنىم قىلدى». شۇل ۋاقتدا قازان تاتارلارنىڭ (دىمەك مەكەرجەگە بارىرلىق بورژۇئازىيەنىڭ) كاركۈزلار (باشلىق: ئاقساقال) ئاتەمى قارت ئىبراھىم ئەيتكەن ئىكەن: «بۇ كىشى بىيىستە خالقتا ئەيتوبەدۇر ھەر نى مەكەرجەگە بارىرغا ھازىرلىغان كومەچ، باۋرساق، سوخارى، ئىكمەك، بال، ماي، جۆەرقا، سىرا ۋە ھەم مۇنىڭ كىبىك نەرسەلەرنى مەچت ئالدىنا كىترگەلەر ھەم مەچت ئالدىنا ئىسكەمىيەلەر ياساپ، شۇل نەئاملارنى (ئاشلارنى) مەچت ئالدىنا ئىسكەمىيەلەرگە ئۆيب

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

قويدىلار. شوندان سوڭ قازان بورژووازيەسى پوگاچاو بلەن كيلوچى باشقرد عەسكەرن سيلى هەم بو باشقردلارنڭ «ئيل (دوست) بولساڭز ئانايما (پوگاچاوغا) بارنگز، بەهيەت بيرنگز» ديب قستى باشلاغاچ، ئيبراهيم قارت حالققا ئەيتوبدور: ئيمدى چارە يوق، ديب هەم ئول جيدنى كشنى قوراللاندرب. ئاتقا ئاتلاندرب، ئوڭ بلەكلەرنە پوگاچاو تارافننڭ عەلامەتى كوك چوپرەك بەيلەتب ئوزى هەم جەيەو كوسەككە تاياﻧب كيتكەنلەر. پوگاچاوغا بولشلق قلابز ديب كورسەترگە تلەگەنلەر، چونكى ئەلى بو واقتتا پوگاچاونڭ قازاندا حۆكومەت عەسكەرن جيڭگەن ئاتتالى كوڭلەرى بولمان: لاكين ئيبراهيم قارت ئول جيدنى كشنى باشلاب بارغاندا، مەسكەو بولندا زور توزان كورب ئەيتوبدور: هاى بكلەر ئاتتمزدان توشب، ئيبەرلەرگزنى برگتب، چوپرەككزنى سول قولتمزغا بەيلەگز! ديگەن. ئاندان سوڭ: ئيمدى ئاتلانتمز، بو توزان پاتشادان قالاغا ياردم كيله تورغان ميحيلسون بنيرال (ئانڭ دورستى پالكاونيك) نڭ عەسكەرى بولسا كيرەك، ئاڭلار بارتمزادىبوبدور. شوندان بو بكلەر قومراب چابب ميحيلسون عەسكەرنە بارب كرگەنلەر. (بو پالكونيك قازان يانندا پوگاچاونى جيڭگەن كشى). (1) ميحيلسون كيلب ئيب حۆكومەت عەسكەرى پوگاچاونى جيڭگەچ، شول ئوق قازاننڭ بورژووازيەسننڭ ئاق ساقالى ئيبراهيم قارت مەكرجەگە ديب حەزرلەنگەن «ئازق بولەكنى كريبوستكە ئيلتب توب ئيشكالەرندەن سالداتلارغا ئولەشو» ئيلەن. مونە شوندى ئيكى ياقلى سەياسەت بلەن قازان تاتار سەودەگەرلەرى هەم ميشچەنلەرى (واق بورژووازيەسى) مال ملكەتلەرن تالانو ياندرودان ساقلاب

(1) مۇنداعى سوزلەر ناسيرىنڭ قول يازماسندان ئالندىلار.

قالدىلار: چونكى بوتن قازان ياندرلمان چاقدا سوكنا فابريكندەگى ئشچلەر نورىا توتان بيستە بلەن بارى تاتار بيستەسى گنە ئيسەن قالدى. ئەمما حۆكومەتكە ياخشى ئاتلى كورنو ئارقاسندا حۆكومەتدە تاتار بيستەسن حالقن پوگاچاو ياقلى بولدىلار ديب جيدىنى عەيبلى ئالمادى. تاتار سەودەگەرلەرنڭ ئيكنچى بر ئويناسى، بولمان ئوزىنبورغ تارغالىسندا بورژووازيە شولاى ئوق ئيكىلى سەياسەت يورتدى. پوگاچاو ئوزىنبورغنى ئالورغا كيلگەندە قارغالى حالقننڭ كوبيسى حۆكومەت تارافندان مايلىزاوات ئيتلب ئوزىنبورغقا ئالب كيلنگەنلەر ئيدى. ئەمما قالغانلارى ئيسە پوگاچاونى ئانتانالى رەوشدە قارشى ئالدىلار: حەتتا بو واقيعەنى تەسوير قلوچى مەنبەعلەر قارشى ئالو مەراسيمن بر پاتشانى قارشىلاو شيكىللى ئيتب تەسوير قلالار: بر مەيدانغا پالاسلار جەيب كوتب، سوڭرا پوگاچاو ئوزىنڭ يارانلارى بلەن كيلب يتكەچ، حالق تلوغلاب يوگلب توروب، بارى يميليان ئوزرغا ئەمر ئيتكەچ كنە تورغانلار ئيمش. ئەمما پوگاچاو ئوزىنبورغنى قالدرب چيككەچ قارغالى بيستەسننڭ حالقننڭ كوڭلى باشقارغان: قارغالىدا قالغان حاتن وە ئوغلن ئالرغا كيتشلى كرگەن پوگاچاونڭ ئيك بولدقلى پالكاونيكلارندان حلاپوشا ديگەن قازاقنى وە ئانڭ يولداشلارن توتب حبس ئيتب، بازغا يابقانلار وە حۆكومەتكە ياخشى بولب كورنر ئوچن ئانى يابلار بەيلەب ئوزىنبورغقا ئيلتب تاپشرغانلار.

لاكين ئوزىنبورغقا مايلىزاوات ئيتلب ئالب كيلنگەن واق بورژووازيەنڭ حەلى باشقاچاراق بولغان: ئول هامان ئوزىنبورغدان قاچب تورغان: شونڭ ئوچن ئوزىنبورغ موحاسەرادە چاقدا سوڭرا ئالارغا حۆكومەت كشلەرى ئوشانمس بولغانلار، حەتتا بيك كوب قارغالى تاتار عائيلەسن ئيرلەرى بلەن قالادان دا

سۇرگەنلەر: سۇرلگەنلەر ئينسە تۆب تۈزنى پوگاچاو لاگيرينە گېتكەنلەر.

تاتارنىڭ حزمەت ئەهلى بولسا بۈتنلەى پوگاچاو ياقلى بولعان. مەسەلەن ئورينبورغدا بۇخارا سەودەگەرلەرندە حزمەتچى (Работник) بولب تۈرعان قازان ئۆيەزنىڭ بر كشى‌سى پوگاچاو ياعنا قاچب بارعاندا تۆتلب تەوقيف ئيتلگەنى مەعلوم.

پوگاچاو ياعندا ئيك ياخشى حەرەكەت قلوچلار تاتار كرەستيەنلارى ئيدى. چنلابدا بۈتن كرەستيەنلار ميللەت وە جنس ئايرماسنا قارامىجان پوگاچاو ياعندا بولدلار. تاتار باشقرد قبرقەلەرنە روس كرەستيەنى، مەعدين زاوودلارندا ئشلەوچى كرەستيەنلار باش بولب يۈرسەلەر تاتار — باشقرد حزمەت ئەهلى روس حزمەت ئەهلنە كاماندير بولب كرەپاستنويچى حۆكومەت عەسكەرى بلەن شوعشدلار.

ئوق، قلچ حەتتا مىلتىق، پيستوللار قورالانعان تاتار وە باشقرد قبرقەلەرى عراق وە كنەزلەرنىڭ مەعدين زاوودلارن ئالاب يۈردىلەر: ئالارنى يقدلار، ياندردىلار. چونكى بو زاوودلار هەممەسىدە شول جيرلى خالقنىڭ جير وە ئورمانلارن تالاب سالنعانلار ئيدى. شولارعا روس كرەستيەن ئشچىلەرى قوشلب تاتار وە باشقردلار بر توعان قەردەشلەر شيكللى كورەشدلەر. حەتتا قوراللى تاتار ئشچى وە كرەستيەنلارى قورى سوعشب عنا قالمادلار، بەلكى ئالار مەعدين زاوودلارنا وە روس ئاوللارنا كيلب پوعاچاو فايداسنا ئاگيتاتسيەدە ياساب يۈردلەر. حەتتا حۆكومەت تورەلەرى بۇلارنىڭ بو قەدەر ئويشولارندان قورقب ئۆزنىڭ حيتابنامەلەرندە پراوقاتسيەلەر ياساب روس وە تاتارنى ئايررعا تلەب تاتارلار ئالار سزنى تالارعا، خاتن — قزلارنى كوچلەرگە تلىلەر ديب يازب تۇردى.

ئەۋلاد گورۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

پوگاچاو 1774 يلدا قازانعا تابا حەرەكەت قلب، ئانىڭ تاتار ئاوللارندان ئوتوۋى بر تانتانالى يۈرش بولدى: تاتارلار ئالارعا قازانلار ئاسب سيلار حەزرلەب كوتب تۇرالار، ئەمما پوگاچاودە كيتكەندە تاتارلارعا ئوز ئارالارندان باشلقلار سايلاب قالدىرادر ئيدى. مەنبەعلەرنىڭ ئەيتوونە كورە پوگاچاونىڭ قازانعا كيلگەن عەسكەرنىڭ كوبيسى تاتار، چواش وە باشقردلاردان مۇرەككەب ئيدى. بر مەرتەبە پوگاچاو قازان ئاستندا ميحيلسون تارافندان جيڭلگەچ، شول تاتار ئاراسنا كشىلەر يبەرتب عەسكەر جيعان وە شول وافنداعى ئانىڭ قول ئاستنداعى 25 مڭ عەسكەرنىڭ كوبيسى تاتار كرەستيەنى بولعان. شونى سيزب بولسا كيرەك پوگاچاو كيلگەنچى، حۆكومەت تاتارلارعا عيبرەت بولسن وە قورقسنلار ديب قازانعا كيترب بر تاتار كرەستيەنن ئيحتيلالچلقدا عيبلەب ئاسدرعان ئيدى. بو ميحيلسون تارافندان پوعاوچىلار تاتن جيڭلدىلەر: شوندا ئۆلگەن ئيحتيلالچلار ئاراسندا 2000 تاتار ئاول كشىلەرندەن عيبارەت بولعان.

پوگاچاو جيڭلگەچ حۆكومەت تاتار كرەستيەنى بلەن بيك ناچار مۇعامەلە قىلدى. ئانىڭ عەسكەرى قبرقەلەرى قونعور تيرەسندە ئيكى كون ئچندەگنە 800 تاتار يۈرتنى ياندردى. هەم خالقنى قلچدان كيچردى. حەتتا بر ئاولدا بۈتن كشى قاچب بر سوقر، بر تلسز گنە قالعان ئيدى. حۆكومەت عەسكەرى ئالارنى ئيحتيلالچلارنىڭ قايدا كيتكەنلەرن بەشرەلەر ئەيتمبلەر ديب ئاتدرب ئۆتررتدى. لاكين تاتار كرەستيەنلارندە تيز بيرلمەدلەر بر ناولعا حۆكومەت عەسكەرى هۇجوم ئيتكەچ تاتار كرەستيەنلارى ئاقتق حالگە قەدەر يۈرت قىرەزالەرندەن ئاتب بيك كوب عەسكەرنى قردلار وە جەراحەتلەدلەر.

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولليازمىلار ئامبىرى

نەتیجە.

مۇنە شوشى تاریخ ئازعىنا سافلاب قالعان واقیعەلەردەن، 18 نچى عەسردەسەودە كاپیتالى ئۆسب كیلگەن چاقدا، تاتار خالقىنىڭ ئىچىدە قانى رەوشدە سینفى كۆرەش بارعانىن بز كورەبز. بیلگىلى ئەلى بو واقیعەلەر ئول سینفى كۆرەشنىڭ بر كچكنە گنە كیسەكلەرى. تاعن تارخیفلەردە قازىنا تورعاج مۇندى واقیعەلەرنى بیك كوب ئوچراتاچاعبزعا ئەمین بز.

4. سەودە كاپیتالىنىڭ حاكیمییەتى وە سەناعەت چاتقىلارى.

تاتار میرزاسى روس دۆرەنى بلەن حۇقوقدا تیگزلەندى.

بوگاچاوچاوى بیك یاخشى كورسەتدى كى تاتار میرزاسى چنلاب دا حۆكومەتكە تایانچ بولعان بر عۇنسر ئیدى. شونىڭ ئۈچۈن ئول نارمى كوبمى قالعان جبر خوجاسى میرزالارنىڭ یۈز یلدان بیرلى تلەب تالاب قىلب كیلگەن تلەكلەرنە ئیرشدرگە كیرەك ئیدى. مۇ كارعا تاعى عۇموم روسییە كولەمندەگى بر سەبەب وە حۆكومەتنى تاتار میرزاسى بلەن روس دۆرەنى بر تیگز یاسارعا مەجبور ئیتدى؛ ئولدا بولسا یكاتیرینا ئیكنچى زاماننىدا حۆكوم سۆرگەن فیئادال رەیاكسییەسى ئیدى. بو زاماننىدا روسییەدە سەودە كاپیتالىزمى حۆكومەت سۆرگەنلىنە قاراميچا هەر بر نەرسە حاكیم ئالپاوت سینفى مەنفەعەتنە تارالب ئیشلەنە باشلى. مۇنە شول ئیرى ئالپاوتقا تایانعان 1773 یلدان بیرلى دیمەنە تیگزلاك ئیرنى ... یكاتیرینا حۆكومەتى بیلگىلى تاتاردان كم وە نیندى سینف تیگز بولرعا دیگەندە: تاتارنىڭ ئیرى

ئالپاوت وە ئاق سۆیەكلەرى دیب جەواب بیررگە تیبش ئیدى. ئانىڭ 1783 یلدا حۆكومەت ئەگەر مۇسلمانلاردان «چین ئیبەلەرى بولعان كشلەر» (Чиновные люди) عەسكەرى خزمەتكە كرسەلەر ئالارعا «ئۆبیر ئافیسر» چینى بیررگە (دیمەك دۆرەن یاسارعا) دیبلەدى؛ لاكین شوندادا ئەلى «پرمیرمایور» دەرەجەسندەن یوعارى چین بیررگە كیرەك بولسا ئیمپیراتریسانىڭ ئۆزندەن رۇخسەت سۆرارعا دیبلدى.

لاكین 1787 یلدا یاڭا ئوكاز چقعب حۆكومەتكە خزمەت ئیتكەن دانىقلى وە ئاق سۆیەك نەسلندەن كیلە تورعان یاكى شەخسى یاخشى خزمەتلەر كورسەتكەن مۇسلمان دینندەگى كشلەرنى روس دۆرەنستۋاسى بلەن بر تیگز یاسارعا وە ئالارعا بر ئالمى تورعان ئیمتیازلار بیررگە دیبلدى. لاكین نى قەدەر بو خالق یاڭا حۆقوقلار ئالماسلار ئیقتیسادى ترەكلەرى بتكەن، ئاخرعى چیككە كیلب جیتكەنلەر ئیدى. ئالدا بز قازان ئامیستنیكلگندە تاتار ئالپاوتى قولندا 1781 یلدا بارى 555 دوارلاوى تاتار قالعانلىعن كوردك. سۆڭندان ئانىڭ سانى بیك تیز كیمى باشلاب، 1838 یلدا میرزا ئۆیاسى بولعان پینزە گوبیرناسندا 945 میرزاعا بارى 4 دانە دواراوى قالعان، 1842 یلدا ریازان گوبیرناسندا (قاسیم شەهەرى شوڭا عاكرن) 4145 تاتارنىڭ بارى 66 كرەپاستنوى بولعانن كورەبز.

میرزا وە بۆمەشچیلارنىڭ كوپیسكە چۆمولارى.

سەودەنىڭ ئۆسۈوى هەر حەلدە فیئادال قالدقى بۆمەشچى تاتارلارنىڭ كوپیسكە كە چۆمولارن كوبەیە باشلادى. میرزا وە بۆمەشچیلارعا دۆمرەنىك حۆقوقى ئاچماسادا، خزمەت كورسەتكەن ئۈچۈن هەر چینلار ئالو مۆمكین بولسادا.

18 نچی عەسرنڭ ئاخرندا وە 19 نچی عەسرنڭ باشندا تاتارلارنڭ برنیچە عائیلە برلەشب یائیسە برەن، برەن کوپیسلککە چئولارن، کاپیتال ئیملان قئلب (چونکی کوپیسلك ئۆچ دەرەجەگە بولئنب، هەر بر کیلدیگە بر مەعلوم میقدار کاپیتال تەعەین قئلئنغان ئیدی) (1) سیناتقا پراشینییە بیرب ئشنی ئەیلەندرب جئعارغانلارن، شولای ئیتب کوپیس بولغانلئقلارن کورەبز. مەسەلەن، 1800 یلدا یۆمشلئلارزدان قازاندا 8 عائیلە ئیکنچی گیلدیگە، 27 عائیلە ئۆچنچی گیلدیگە 1799 یلدا سیناتقا بیرلگەن عەریزالاری بوینچا جئقدئلار. بولارنڭ بارئسی 140 جان بولب، ئیعلان قئلغان کاپیتاللاری 37'100 سوم ئیدی. بیلگئلی سودەگەرلەر ئازراق براتسینت تولەو ئۆچن کاپیتاللارن ئاز کورسەتکەنگە بو کاپیتال بیلگئلی حەقیقەتکە براق وە ئاز بولغان بولئر. چونکی هەر بر کوپیس بو زاماندا کاپیتالندان 4% بل سایین خەزینەگە تولەرگە تییش بولغان. بز مەنبەعلەردە برمەلەب کوپیسلککە چئوچئلارنی دا بیك کوب ئۆچراتابز. شوگارغا کورە شوشی بر میسال بلەن قەنەعەتلەنەبز:

کوپیسلارنڭ سانی وە ئالارنڭ رەسمی کاپیتاللاری 19 نچی عەسرنڭ باشندان ئالب شوشی یۆمشلی وە میرزالارنڭ کوپیسلککە چئولاری، یاساقلئلارنڭدا قایسئسئنڭ بایئب کیتولەری ئارقاسندا کوپیس سینفئنڭدا سانی شاقتیعا جیئلدی. قازان تاتار راتوشاسئنئڭ حیسابی بوینچا بیش یل ئچندە

---

(1) برنچی گیلدی بولو ئۆچن کاپیتال ئون مڭدەن کیم بولماسقا، ئیکنچی گیلدی ئۆچن کاپیتال مڭ سومدان کیم بولماسقا، ئۆچنچی گیلدی بولو ئۆچن 500 سومدان کیم بولماسقا تییش ئیدی.

کوپیسلارنڭ سانی وە ئالارنڭ ئوزلەرنڭ ئالوع ئۆچن کورسەتولەری بوینچا کاپیتاللارن شولای کورئنە:

1800 یلدان ئالب 1807 یلغا قەدەر برنچی گیلدی کوپیسلار یوق. لاکین: 1800 یلدا II گیلدی 8 عائیلە 30 جان ئالارنڭ کاپیتالی 20'056 سوم؛ 1800 یلدا III گیلدی 23 عائیلە 94 جان ئالارنڭ کاپیتالی 14503 سوم.

1800 یلدا بوتن قازان کوپیسلارنئنڭ سانی 31 عائیلە، 126 جان. ئالارنڭ کاپیتالی 31559 سوم. 1801 یلدا مەنئاپق دیگەن بر میرزا عائیلەسن کوپیسنڭ یازئلووی ئارقاسندا تاتار کوپیسلارئنئڭ سانی 191 جانغا جیتب ئالارنڭ کاپیتالیدا 37704 سومعا باسا. دیمەك قازان کوپیسلارئنڭ کاپیتالی بریل ئچندە 3145 سومعا ئارتا.

1802 یلدا II گیلدی کوپیس 8 عائیلە 32 جان ئالارنڭ کاپیتاللاری 20671 سوم؛ 1802 یلدا III گیلدی کوپیس 108 جان. ئالارنڭ کاپیتالی 21'654

1802 یلدا کوپیسلار 148 جان ئالارنڭ کاپیتالی 42'225 سوم. دیمەك، بر یل ئچندە قازان کوپیسلارنڭ کاپیتاللاری 4521 سوم ئارتا؛ مۇنڭ سەبەبی 4 عائیلە یۆمشلئنڭ کوپیسکە چئووی بولا.

1803 یلدا بوتن کوپیسلارنڭ سانی 129 جانغاعئنا قالا. ئەمما 1804 نچی یلدا ئیسە تاعی ئارتب 132 جانغا جیتە. 1805 نچی یلدا تاعی کوپیسلارنڭ سانی ئارتب کینەدە 176 جانغا جیتە هەم کاپیتاللاریدا 56841 سوم بولا.

1807 یلدا ئیسە بز 3 عائیلە 6 جان برنچی گیلدی کوپیس کورەبز. ئیکنچی ئیسە 58 جان، ئەمما III گیلدی 95 جان بولا.

بو ئالزعئنا ماتیریالدان کورئنەکی قازاندا کوپیسلارنڭ

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سانى ئارتقاندان ئارتا؛ لاكين بۇلارنىڭ كاپيتالى ئاز شيكىللى كورىنە، ئەمما بو رەسمى كەغەزداغى كاپيتالنىڭ بيك كوب كيم بولغانى مەعلوم بر مەسئەلە.

بر ئاز ياڭاراق زامانغا كيتيب بولسادا تاغى تاتار كوپيسلارىنىڭ سانلارى قاراب ئاليق. مەسەلەن، وەتكە گوبيرناسىندا 1842 يل مەعلومەتى بويىنچا بۇتىن كوپيس (ئەرميللەتدەن) 1575 جان بولىب شونىڭ مۇسلمانى 126 جان (ئير وە خاتىن)، ئەمما ريازان گوبيرناسىندا شول ئوق زاماندا 238 جان (ئير وە خاتىن) مۇسلمان تاتار كوپيسى بار؛ ئەمما 1770 يللاردا قارغالىداغىنا تاتارلاردان 1820 كوپيس بار. تابيغى، بو مۇتەفەررىق سانلار بزگە كوب نەرسە ئاچىب بيرميلەر، هەر حالدە ئالار بزگە تاتاردا 19 نچى عەسرنىڭ باشىندا سەودە كاپيتالىنىڭ چىلاب‌دا حاكيمىيەت سۇرگەنىن كورسەتەلەر.

لاكين تاتارنىڭ سەودەگەر سىنفى بر كوپيسلان گىنە تۇرمى؛ بز ساسلاويەدەن ئيكنچى سىنە كوچونىڭ نى قەدەر مەشەقەتلى وە چيتىن ئيكەنىن بز كوردك. شونىڭ ئۇچىن 19 نچى عەسرنىڭ باشىندا هاماندا تگى «يومۇشلى سەودەگەر تاتار» ديگەن بر ساسلاويە ئيسەن، لاكين بو فيئادالىزم قالدىغى سىنف ئاقرنلاب كيمب بارا. مۇنا تۆبەندەگى سيفرلاردان ئول بيك ياخشى كورنەچەك:

1800	يلدا	قازاندا	ئالار	86 جان
1801	«	«	«	88 «
1802	«	«	«	74 «
1803	«	«	«	71 «
1804	«	«	«	62 «
1807	«	«	«	65 «

ئالداغى سيفر بزگە بر ئاز عەجەبلەندىرسەدە، هەر حالدە بز ئالارنىڭ سانىنىڭ كيمىگەنىن ئورتاداغى بيش يولدان بيك ياخشى كورەبز. بر ئيكى كشىنىڭ ئارتوونى غائىلەدە بالا تووب كيتووى، ئاۋلدان قازانغا كيلو شيكىللى كشىلەردەن يومۇشلى تاتارلارنىڭ سانى قايسى يلدا ئارتىب كيتووى بيك مۇمكين.

تاتار راتوشاسىنىڭ باسالووى.

— ديمەك قازان ئەڭ قارغالى شيكىللى تاتار سەودەگەرلەرىنىڭ مەركەزى بولىب كيتەدى. حۆكومەت دە قازان بلەن قوشلغان ئيسكى وە ياڭا بيستەلەرنى ئايرم بر شەهەر ئيتب ساناب باشقا واق شەهەرلەرگە بيرلگەن «ساما ئوپراولىنيە» نى بيرگە قويلادى. شونىڭ ئۇچۇن قازان گوبيرناسى بترىلب، ئانىڭ ئورنىنا 13 ئۆيەزدەن عيبارەت بولغان «ناميستنيچيستوا» ياسالغانىڭ ئيكنچى يلندە، ديمەك 1782 يلدا تاتارلار «راتوشا» ئاتاب يۆرتكەن، ئەمما رەسمى كاغەزلەردە "Казанская татарская Ратуша обеих слобод" ئاتالغان بر مەحكەمە وە ئانىڭ ياننىدا شول ئوق بيستە تاتارلارىنا مەحسوس سيروتسكى سود ئاچلدى. بۇلارنىڭ وازيفەلەرى بيك كيڭ. زامانىسىنا كورە زور ئيدى: 1) بو راتوشا بيستەلەردەگى كوپيس وە ميشچەنلەرنى (يەعنى سوماۋنى بيش يۆز سومدان كيم بولسان واق بورژوا) ئيدارە قىلا، 2) ئالاردان ئالنىا تورغان سالملارنى جيبب كازونىنى پالاتاغا تاپشرا، 3) ئالارنىڭ عەسكەرىلەك ئيشلەرن قاراب تورا، 4) ئالار ئاراسىندا چىققان عراژداسكي-ميللى حوكوملەرنى قىلا (تۆبەنگى سود بلەن ئورتاق مەجلسدە)، 5) سوغش واقتلارىندا تۈشكەن ئالوكلار وە ميليتسييە چىغو ئيشلەرن ئارى (بيلگىلى كوپيس، ميشچەندەن)، 6) قازى سايلاو ئيشندە ئيشتيراك قىلب، شونىڭ مەجلسلەرن جيبا، 7) سيروتسكى سود بلەن برگە ئولگەن

كىشىنىڭ مالى بولسا، 8) باي بانكروت بولسا كونكورس تەقەبىن قىلا. ۋېكسىل بويىنچا ئاقچا ئالۇ مەسئەلەسى حۆكۈم ئېتىپ ھەل قىلغان ئىشنى پالىسىيەگە تاپشۇرا. 9) جىرلى حۆكۈمەتنىڭ تاپشۇرۇۋى بىلەن تاتارلارغا ئائىت بولغان باشقا ئىشلەرنى قارى، 10) سەۋدەگەرلەرگە پاسپورت بېرە.

1793 يىلغا قەدەر بۇ مەحكەمە سايلانغان ئىككى بۇرغىمىستىر (شەھەر باشلىقى دىگەن مەنىدە) ھەم ئىككى راتمان (كېڭەشچى) دەن ئىبارەت بىر كاللېگىيە (ھەيئەت) تاراپىدىن ئىدارە قىلىنىپ كېلگەن.

بۇتۇن مەسارىفنى شول مەحكەمەگە بويسۇنغان كىشىلەر بېرىپ بارغانلار. لاكىن 1793 يىلدا تاتاردا كۆپ ۋاقىتدا بولغالاب كېلگەنى تۇسلى؛ 201 كىشى ئارىزا بېرىپ، بىر مۆڭى تەئمىن ئېتمەيز، ئانى حۆكۈمەت مەحكەمەسىنە (ئۆبەزدنى سودقە) بويسۇنابىز دىگەچ، بۇ خەبەر سىناتقا ئېرىشكەچ، سىنات ئىركاز چىقارىپ، بارى تىلەگەن ۋەئانى تەئمىن ئېتىشۇدە ئىشتىراك قىلغان كىشىلەردىن راتوشاغا تابىع بولۇرلار دىگەچ، جەمىيەت ئىچىنە ئازمى كۆپمى ئېئتىبار ئېتكەن 61 بورژۇا تابىلىپ، شولارغا بويسۇنىپ تەئمىن ئېتىپ ئالىپ بارغانلار: سوڭرا بارا تۇرا باشقالارندا راتوشاغا كىرە باشلاغانلار. بۇ مەحكەمە كۆپ يىللار تۇزۇپ ئالدىكسانىدىر ئىككىنچى زامانىندا شەھەرلەرنىڭ ئىدارەسىن رەفورما چاقىندىغىنا بىتكەن. راتوشا ھەم سېرودسكى سودا ئىش يورتو روس تىلىندە بولۇپ بارى راتمان ھەم بورغىمىسترلەرگىنە تاتارچا قول قويغانلار. لاكىن روسچا بىلوچىلەرى روسچا قول قويىپ بارغانلار.

مەجلىسلەرندە ئىشلەنگەن ئىشلەرنى پىراتاقول ئېتىپ يازىپ بارىپ، ئانى ئادەتدەگىچە «ژورنال» دىپ ئاتاغانلار؛ ھەر بىر يىللق

پىراتاقول ۋە ئىشلەرنى تۇپلەتىپ قويا تۇرغان بولۇپ ئۇمۇمەن ئىشلەرنى بىك ياخشى يۇرتكەنلەر.

بۇ مەحكەمە شولاي كۆپ ئىشلى. مۇھىم بىر مۇئەسسەسە بولسادا، ئول ئايرىم كىشىلەر تاراپىدان ھۆسنى ئېئتىبار بىلەن تەئمىن ئېتىلگەنلىكگە زور تۆگۈل ئىدى: ئانىڭ بىر پىسرى سىكراتىرى، بىر يازۇ يورتۇچى سى، بىر ئىستوروژى بولۇپ 1810 يىللارغا قەدەر ھەدزرگان پىچەن بازارى چاتنداغى «جەمالى كەرچونلىگى» (كۆنىر بوچماقنىڭ قارشى سىنداغى) دىپ مەئلۇم بىنانىڭ بىر بولمەسىندە بولۇپ، بۇتۇن يىللق راسخوتىدا 1807 يىللاردا 1615 سوم چاماللارندا بولادر ئىدى.

تاتار ئاراسىندا سەۋدەنىڭ ئۆسۈۋى، كرەدىت مەسئەلەسى بۇ مۇئەسسەسەنى بىر كېرەكلى مەحكەمە ئېتىپ تانىلدى.

تاتارلاردا كرەدىت مەسئەلەسى.

18 نچى ئەسرنىڭ ئاخرىندان باشلاپ تاتار كرەدىت بىلەن فايدالانا. لاكىن بۇ زاماندا ئەلى بانكەلەر ياشاغىنى ياسالا باشلاپ. قازان، ئوفا، ئورنبورغ ۋە قارغالى شىكتاللى جىرلەردە ئايرىم كىشىلەرگە كرەدىت بېرۇچى بىرگىنەدە بانكە بولمىغدان تاتارلار سەۋدە ئۈچۈن پىراسىنت بىلەن ئاقچانى روسدان (كۆبرەك روس كوپىسى ۋە ئالپاۋتلارى) ھەم بىر بىرسىندەن ئالىپ تورالار ئىدى. شولاي ئوق تاتارلار سەۋدە قىلغاندا مالنى ھامان ئاقچاغىنىدا ئالمى- نەمما بىك كۆپ كىسەگىن گونەچەككە ئالالار ئىدى.

19 نچى ئەسرنىڭ بىرىنچى يىللارندا تورتا ئازىيادان مال ئالىپ قايتىپ كېلگەندە قىرغىزلار تاراپىدان تالانغان ۋە ئۆتۈرلگەن سەۋدەگەر خۇدايبەردى ئوغلا ئىشمۇراتنىڭ 12 كىشىگە ۋېكسىل بويىنچا 26793 سوم بېرۇچەگى قالدى. كرېدىتورلارنىڭ كۆپىسى قازان سەۋدەگەرلەرى، روسلار ھەم بۇخارالىلاردا بار. بىگرمى مىڭدەن

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمى ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ئارتۇق مالى ئالانقاچدا ئانىڭ تەسترخانغا كېلىپ جىنتىپ كرىدىغان-لارغا ئۆزلەشكەن مالى ئىدى، ئۇل زامان ئاقچاسى بىلەن 15925 سوملۇق بولغان.

1800 يىلدا بانكروت بولغان سەۋدەگەر يۇمۇشلى تاتار رەھمەتۇللىننىڭ 10 كىشىگە بېرىلگەن ۋېكسىللەرى بويىنچا 5386 سوم بېرەچەگى بار. شۇل ئوق يىلدا ئىبراھىم ئىسماعىلوف دېگەن قازان كوپىسىنىڭ بېرەچەگى ئىسكى ۋېكسىل بويىنچا 12497 سوملۇق. 1795 يىل ھۆكۈم ئىشىدەن مەعلۇم بولدۇغىنا كۆرە يۇسۇف ھەم عەبدۇسسەلام رەھمەتۇللىنلەرنىڭ 7900 سوملۇق ۋېكسىللى بېرەچەكلەرى قالغان. 1803 يىلدا ئىسماعىل غالىنسكى دېگەن كىشى بۇلە. مۇنىڭ 21000 سوملۇق بېرەچەگى قالا. شۇنىسى قىزىق كى 19 نچى عەسرنىڭ باشىدا بۇ سەۋدە ئىشى ھەم كرەدىت مەسئەلەسىندە مۇسلمان روھانىيلارى دا قاتنىشىپ كېتەلەر. مەسەلەن، 1803 يىل سىيروتىنسكى سودىنىڭ بازۇلارىنا قاراغاندا قازان ئاخونى تەۋوبەكەر ئىبراھىموف ئۆلگەچ 9422 سوم 16 تىيىن لىك مالى قالىپ. شۇنىڭ ئىچىندە 1750 سوملۇق ئاللىنورى شۆيىھەلى بولغان ۋېكسىللەر قالا.

تېرە سەۋدە ھەم چىت ئېللەر بىلەن سەۋدە.

18 نچى عەسرنىڭ باشىدا باشلانغان تېرە سەۋدە ئۇل عەسرنىڭ ئاخرىندا ھەم 19 نچى عەسرنىڭ باشىدا ئانىڭدا كۆچەيىپ كېتەدى. بۇلارنىڭ بۇ سەۋدەلەرى ھامانىدا شۇل تېرە بارى جەنلىك تېرىسى، جابالغا، جال، بال ۋە بالاۋز بولۇپ قالدى. تاتارلار بۇ مالنى تۇزلىپ، يارماركالارگە يارىپ جىبالار، مەكەرجەگە ئالىپ بارىپ ئاغىدا ئېرە ئولىلارغا ۋە ياۋروپالىلارغا ساتالار ئىدى. ھەزرگى كۈندە باشقۇردستان

ئىنچلاغانلىقدان ھۆكۈمەتدە باشقۇردستاندا تاتارلارنى ئۆتقارسىز بېرە باشلادى.

باشقۇرد قوزغالىشلارى زامانىدا. بىگرەكدە 1750 يىللاردا تاتار سەۋدەگەرنى باشقۇرستاندا بىلەك چىتنالىك ۋە ئايرىم تانتلقلار بىلەن گىتتە كرىندىلەر. ئالارنىڭ ھالقىنى قۇتقۇرتولارندان قورقالار ئىدى: ئەمما ھەزر بۇ چىتتىلكلەر ھەممەسى بىترىلدى. شۇلاي ئېتىپ باشقۇرستان ۋە تاتارستان تاتار سەۋدەگەرلەرنىڭ بازارىنا ئەيلەنىپ كېتتەدى. شۇل ئوق چاقدا سەۋدەگەرلەر ئورتا ئازىيا ۋە قىرغىزستان بىلەن سەۋدەنىدا كۆچەيىپ جىبەردىلەر. ھەتتا بۇ زاماندا تاتار سەۋدەگەرلەرنى بۇخارالىلار بىلەن كرىدىتكە ۋ ساتۇ ئېتە تورغان بولدىلار. مەسەلەن. ئالدا ئىسمى ئەيتىلگەن ئىشەۋراتى بر بۇخارا سەۋدەگەرى ھەسەنغە 4500 سوم بېرەچەگى بار ئىدى. تاتارلار بۇخارادان مېرلۇشقا (قارا كول) كېتىرەلەر. ئاندا ئىسە روس ۋە ياۋروپا ماللارن ئېلتەلەر ئىدى. شۇلاي ئوق تاتارلارنىڭ قوماچ فابرىكالارىندا 19 نچى عەسرنىڭ باشىدا مامق، مامق جنسى ھەم مىتقال بۇخارادان كېلەدر ئىدى.

مەسەلەن، 1803 يىلدا مەھمۇد ماماتوف دىگەن بر تاتار فابرىكانتىنا بر تاتار سەۋدەگەرى شوندى ماللارنى بۇخارادان ئالىپ قايتقانى مەعلۇم. بىلگەنلى مەنبەعلەردە مۇندى فاكتلار كوپ، بز ئانى بۇ ئورندا كېتىرىپ ئوقوچىنىڭ باشىن چوالترغا تلەمىبز.

بۇ زاماندا تاتارلارنىڭ قناى چېكمىشى كېلاغا شەھەرلەردە ئۇيەزلاردا ۋۇلاردا ئىشلەنە تورغان كابوللارن ئالىپ بارىپ قناى ماللارنا ئالماشىرالار ئىدى. عۇمۇمەن بۇ زاماندا 1840 يىللارغا قەدەر روس ۋە تاتارلاردا كېلاغاگە كابول، مۇگز ئالىپ بارو ۋە ئاندان چەي ۋە باشقا قناى ماللارنى ئالىپ قايتو تەرەققى ئېتكەن بر ئش ئىدى.

مۇنە تاتار زاۋودچىلارىدا ھشول ئش بىلەن شۇغۇللانەلەر.

ھبو حاقدا قازان تاتار راتوشاسى پراتاقوللارىندا 1807 يلغا دائىر بر مەعلومەت ساقلانب قالغان. پراتاكول بوينچا قازاننىڭ ئيكنچى گىلدى كوپيسى مۇحەممەد عابيلىسىف كياحتاگە كاجول ئالب بارب قناى ماللارينا ئالىشترغان (چەى مۇراد بولسا كيرەك) حاقدا تاموزناغا پوشلينا ئوچۇن بيش ملك بيرەسى قالب، ھشول ئاقچانى، ئول حۇكومەتدەن كيچكترب ئالونى. سۇرى ھەم ھبو ئشكە كەفيل ھبولب قازاننىڭ برنچى گيلدى كوپيسى يوسف بيكبوف، ئيكنچى گيلدى كوپيسى موسا يونوسف قول قويالار ھەم كەفالەت ئيتب 160، 40 سوم ئاقچا ئيعلان قىلالار. ھبو ئاقچانىڭ تەرمەىن قناى بىلەن بولغان ئشنىڭ نيندى ھزور بولغانىن كورسەتسە كيرەك.

سەناغەت چاتقىسى ئەلىگىنە بز تاتارلاردا سەناغەت زۇھۇر ئيتكەنىن وە ياللانغان ئشچىلەر، وب ئرزدق: مۇنداى ئالكدە بوگاچا باوى زاماننىدا حۇكومەت رەسمى ئيتب تانىغان كيشت ئاولندا ئابريكانت بوسوپف ديگەن كشنىڭ بارلىغىن دا كوردك. ھشولاى ئوق 1767 يلداغى يكاتيرينا جيغان زاكون چىغار و كاميسيەسنەگى قوزغالغان سۆزلەردەن ئوك بز تاتارلار قولندا تاتارستاندا وە باشقردستاندا شەم، سابن، پوتاش، ماى قاينانا تورغان. حەتتا تيكستيل نەرسەلەر ياسى، سوغا، بويى تورغان سەناغەت يورتلارنىڭ بارلغىن، كاميسيە دەرسن كوپيس وە زاۋود فابريكچىلەرنىڭ ھبو ئشكە ئچلەرى پۇشۇلارندان، ھبو ئشدە ھزور كانكورينسيە كورولەرندەن بز ھبو ئشلەرنىڭ بيك واق بولماغانلغىن دا بلەبز. بيلگىلى ھبولارنى حەزرگى زامان پراميشلنوستى بىلەن چاغشدررغا بارامى، حەزرگە نيسبەتەن بۇلار ئيرتەك كوستار

يورتلارى ماتوفاكتورالار ئيدى. لاكين شولايدا بۇلار روس ئالپاوتلارى قولندا ئيتلار تۆسلى ئيركسز كرەستييەن (پاسسيونى بائيسە پرينسيپيال) تارافندان ئشلەنەيلەر، بەلكى تاتار سەناغەت يورتلارندا ياللانغان تاتار ئشچىلەرى ئشلىلەر ئيدى. مۇنى ئيسبات قىلو ئوچۇن باشقا مەنبەلار بولسادا، بزگە مۇنى كورر ئوچۇن 1783 نچى يلدا گنە زمينچيرسكى نىڭ كنەز ۋيازمسكيگە يازغان حاتنىڭ شۇشى بر ئيكى سەترن ئالساق: قازان ويلەيەتى ئارچا موللا تيلى ئاولنىڭ يومۇشلى تاتارى حاليد سۇبحانقولى، قازان باگا بيستە سننڭ مۇرتازا راحمانقولى ديگەن تاتارنىڭ كون زاۋودندا ياللانب حزمەت ئيتدى. (В работе по найму) ديلەر. ديمەك ياللانغان يومۇشلى تاتار عادى بابى تاتارغا حزمەتكە كرگەن. تابيعى ھبو كشى جبر ئاستندان، سالم قىزلەرگە ئاقچا كيرەك بولغانغا حزمەتكە قازانغا كيلگەن كشى.

18 نچى عەسرنىڭ ھسوڭندا. 19 يۈزنىڭ باشندا ھبو سەناغەت چاتقىسى تاغن ئوسە باشلادى. قازان تاتار راتوشەسى پراتاقوللارندان كورلگەنچە قازاندا تاتارلار قولندا 1800 يلدا 9 سابن زاۋودى بار: شوننىڭ بارىسى كوپيسلار قولندا: برىسى گنە كنەز راتوف نىقى، شولارنىڭ ئيكيسى حاتن كشىلەرنىكى: يەنە 4 كازول زاۋودى بار؛ يەنە 10 دانە كون زاۋودى بار. شوننىڭ برىسى ميەر بانو مورتازينانىقى. حۆكۈمەت قازان گوبيرناسى يورتنىڭ سەناغەت يورتلارىنا قاراغاندا بۇتن روسييەدە 1814 يلدا ئالتنچى ئورندا تورا. مەسكەودە بۇلارنىڭ سانى 539 بولسا، قازان گوبيرناسندا 148 زاۋود وە فابريك بار. ئشچىلەرنىڭ سانى يلغندان قازان گوبيرناسى روسييەدە 13 نچى ئورندا تورا. (مەسكەو ويلايەتندە 42307 كشى) قازان گوبيرناسندا 3932 كشى.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولليازمىلار ئامبىرى

ئىڭ كۆپ سەنائەت يۇرتلارىنىڭ بىرىنى جىرى قازان ئۆزى (62,84٪). قازان گوبېرناسىدىكى ئىشچىلارنىڭ يالانچ ئىشلى تۇرمالارنى 2095 يانىسە بۈتۈن ئىشچىلارنىڭ ... قالغان ئىشچىلەر رۇس ئالپاۋت سەنائەتچىلەر قولىدىكى ئىرقسىز كرېستىيەنلەر سەنائەت قازان گوبېرناسىدا ئەساسى سابىن ۋە كۆن ئىشلەش.

قازان گوبېرناسىدا 89 كۆن زاۋۇتى بولۇپ، بۇ ياقتان گوبېرنا 5 نچى ئورۇندا تۇراتى. شۇ يىلى 910 خىزمەتچى، ھەر بىر زاۋۇتقا 10.2 ئىشچى توغرا كېلىدۇ. بۇ زاۋۇتلار 1814 يىلدا 333.719 دانە تۈرلۈك سورت كۆن ئىشلىدى. (شۇلاردان ئىڭ كۆپ ئىشلەنگەنى كاجول-234.030 دانە ئىشلەنە) مۇنە شۇ كۆن زاۋۇتلارنىڭ ئىڭ زورلارى ۋە ئىڭ كۆپ ئىشچى بولغانى (ياللانغان ئىشچى) تاتارلارنىڭقى (مۇسا ئاپانايېف، ياقۇپ ئەبباسوف، سالىخ ئايتوف، ئەبىبۇللا ياخىين، مۇستافا ئايتوف، ئەبباس بىلالىنلەر ئىدى: شۇلاردان قالا بارى ئىككى رۇس زاۋۇتى بار). مۇندان قالا 1814 يىلدا قازان گوبېرناسىدا ئىڭ مۇھىم سەنائەت سابىن زاۋۇتلارى. ئالارنىڭ سانى 24 بولۇپ، شۇ يىلدا بارىسىدا 133.260 پۇت سابىن ئىشلەنگەن. بۇ مىقدار بۈتۈن روسىيەدە ئىشلەنگەن تورعان سابىننىڭ 46٪ كەسب ئېتە. شۇ 24 زاۋۇتنىڭ 13 تاتارلارنىڭقى: ئەبىيە كىتابوۋانىڭ زاۋۇتى بۇ يىلدا 10.000 پۇت ... زامانىنىڭ 10.000 پۇت، كۆپەس ئەبدۇلكەرىم يۇنۇسوفنىڭ 9000 پۇت، مۇسا ئاپانايېفنىڭ 8000 پۇت، ياقۇپ ساتونوۋنىڭ 6000 پۇت ئىشلەگە-نى مەلۇم.

قازان گوبېرناسىدا 19 نچى ئەسىرنىڭ باشىدا تاغى بىر مۇھىم بىر سەنائەت بولسا، ئول دا مايى مانۇفاكتۇر يانى ... تورعان فابرىكلەردۇر. بۇلارنىڭ خوجالارى ھەم ئىشچىلەرنى بارىسىدا تاتارلار-

گوبېرنادا 9 فابرىك ئىشلىدى. 319 ستانوك، 592 ئىشچى. بۇنىڭ 4 سى قازان ئۆيەزىندەگى تاتارلار قولىدا؛ ئەمما بىر زاۋۇت چار ئۆيەزىندە بولار ئۆزىنى دېگەن تاتار قولىدا.

بۇ كۆرۈنگەن قولىدىكى تاتار فابرىكلارى ئەمماسىنى خوجا سە-يىدلەر ئابلىيەسىنىڭ مۇسا، مۇستافا، سۇلەيمان، مەھمۇد، مۇخەممەد ئىسىملەرىنىكى ئىدىلەر. قازاننىڭ ئۆزىندە بولغان 4 تەكستىل فابرىكلەرىندە ياغزىنوف، بورنايېف، بىرىتوف، ئابدۇلوف دېگەن تاتارلار قولىدا ئىدىلەر. بۇلار كۆبرەك قوماچ ئىشلىدى، 1814 يىلدا بۇ فابرىكلەردەن 609.800 ئارشىن مال چىقتى. ئەگەر بۇ يىلدا بۈتۈن روسىيەدە قوماچ 809.800 ئارشىن ئىشلەنگەنىن ھەتتەرگە ئالساق، تاتار تېكستىل سەنئەتىنى نى قەدەر ئەھمىيەتلى بولعانىن كۆرەمىز: دېمەك 1814 يىلدا بۈتۈن روسىيەدە 72.2٪ تاتار فابرىك-لەرى ئىشلىگەن ئىدى.

مۇندان باشقا تاغى تاتار قولىدا يۇڭ زاۋۇتلارىدا بار ئىدى. بۇ سەنائەت كۆبرەك ئالپاۋت ئىشى بولسادا، تاتارلار رۇس ئالپاۋتلارىدان جىرى ئارىندا ئالىپ ئىشلىدى ئىدى؛ مەسە-لەن ئورتا گوبېرناسىدا يەلەبەي ئۆيەزىندە عۇبەيدۇللا مەقسۇدوف ھەم قازان كۆپەس ... نىڭ بر يۇڭ زاۋۇتى بولعانى مەلۇم. 1814 يىلدا قازان گوبېرناسىدا بىرىسى بىر بازۇ كەغەزى فابرىكى بولۇپ، يىلدا تاتار فابرىكانى رەھىم خوجايېف (Xosanon) قولىدا ئىدى. بۇ فابرىك چار ئۆيەزىندە بولۇپ، يىل سايىن 6000 تۇپ چامالا شۇنىڭ 4000 ستوپاسى يازار كەغەزى، 2000 ستوپاسى ئەرسە ئورۇن تورعان ئىدى.

دېمەك 19 نچى ئەسىرنىڭ باشىدا ئېنىقى تاتارلاردا سەنائەت چاقلىشى توعان ئىدى. جىرنىڭ ئازلىغى، ناچارلىغى ۋە بىزدە

كرەپاستنويلىق ئاتىزنلاپ تىتە بلشلارى، ئىشچى دە تاۋپ بىرگەن:
ئەمما ھاماندا چىن پرالىتارى تۇماغان. تاتارلاردا ئەلى سەناغەت
كاپىتالىزمىنە ئېرىشمەگەن ئېدىلەر. لاكىن تاتارلار تېزلىك بلەن
تەرەققىگە بارالار، ئەمما بۆتۈن روسىيە كۆلەمىندەگى سەبەبلەر
بۇلارنىڭ ئالدىغا بارا تۇرغان تارىخ ئاربالارىغا كۆپچەكلەرىنە 60 نچى
يىللاردا تاياق تىقدى.

مەتبەئەچىلىك سۆز-ەتى ۋە كىتاب بازارى

بۇغارىنىدا بىز چۇگاچار ھەرەكەتىندەن بىر نىچە گىنە ئاي ئىلگىرى دىن تېركىن كۆلەك ئەرسە بېرىلگەنىن سۆيلەپ ئۆزغان ئېدىك. شول تۇق چاقلاردا مەدرەسەلەر ئاچارغاندا خىرەك بېرىلدى، بۇ سەياسەتنىڭ ئۆزگەرۈۋىندە بىردە شىكسىز روسىيەنىڭ شەرق بلەن سەۋدە مۇناسەبەتىنىڭ ئارتىۋى ۋە روسىيە-دەگى مۇسلمان خالقلارىندا دىن تېركىنى بىرىپ ۋە ئارقاسىندا قىرغىز ۋە تورتا ئازىيا خالقلارىنا ياخشى كۆرۈنۈ بولدى. شۇناڭ ئۈچۈن بۆتۈن روسىيە مۇسلمانلارى ئۈچۈن 1789 نچى يىلدا ئوفادا مەھكەمەيى شەرعىيە ئاچىلىپ (1)، ھۆكۈمەت مۇھەممەدجان ھۇسەينوف شىكىللى ئىسكىلەمەن بىرلى روسىيەنىڭ شەرقىكە تەجاۋزىنە خىزمەت ئېتىپ كىلگەن ئاگېنتىنى مۇفتى ئېتىپ قويدى: سايلانمان قازىلار-عادا زالونىيە قويىپ مولالارنى ئالارنىڭ باشلقلارى ئارقىلى چىناۋنىك ياساپ، بۆتۈن تاتارلارنى شول چىناۋنىك مولالارنىڭ كانترولىنە بېردى. ھەتتە 1797 نچى يىلدا ھۆكۈمەت 3600 قۇرئان باستىرىپ مۇسلمانلار ئىچىندە تاراتىدىرا باشلادى.

1782 نچى يىللاردان ئالىپ قىرغىزلارغا مەچت ۋە مەدرەسەلەر سالدىرتا باشلادى ۋە 1785 يىلدا بۇ خاقدا يازغان بىر تورەگە

1) بۇ خاقدا فەرمان 1788 نچى يىلدا چىقدى.

يازغان خاتىدا يكاتېرىنا بۇ ئىشلەرنىڭ ئاچىقدىن ئاچىق ئېيقىپسادى ۋە سەياسى مەقسەد بلەن ئىشلەگەنىن بلدىرىپ ئەيتەدى: Видев из донесения вашего, что построение для подданных наших магометанского закона мечети в Троицкой и в Оренбурге открыты, не сомневаемся, что такое сооружение мест публичной молитвы привлечет и прочих в области кочующих и обитающих к границам нашим ..... تابىعى بۇ خالقلار بلەن سەۋدە ئېتىك زور ئەھمىيەتچى بولغان تاتارنىڭ بورژوازىيەسىنىڭ دە كۆڭلىن تاپارغا كىرەك ئېدى، چۈنكى بۇ شەرق چىگىندەگى روسىيەنىڭ سەۋ-دەسى بىر ئويۇن تۇگل، بەلكى زور نەرسە بولغانى شۇشى سىفرلاردان كۆرۈپ بولا: ئوۋرينبۇرگ تاموژناسىندا 1768 يىلدان ئالىپ 1772 يىلغا قەدەر شەرق ئىللەرىندەن كرتلگەن مالنىڭ مىقدارى 1،114،883 سومليق بولىپ، روسىيەدەن چىققانى ئېسە 978،376 سومليق ئېدى. شوندان خەزىنەگە بۆتلەدى كىلۈر 283،315 سوم تەشكىل ئېتەدىر ئېدى. ئالىن شوندای ئوق زور سەۋدە ۋە داخود تروىتسكى تاموژناسىندا كىلەدىر ئېدى. شولاي ئېتىپ ھەر ياقدان شەرق خالقلار ۋە تاتارنىڭ سەۋدەگەر ھەم ئاڭ ئىدېئولوگىيە بولغان مولالاسىن ۋە شولار ئارقىلى خالقنى قولدا تۇتارغا ھەم بىر ئاز جواترغا كىرەك بولدى.

تاتار بورژوۋاسى ئوزناڭ ئالدىن-بېرىشنى كۆبرەك قىرغىز، ئۆزبەك ۋە تاجىك بلەن بولغاچ، بۇلار بلەن ئىش قلىلو ئۈچۈن ۋە ئالار ئوسالى ئوق دىيندار ۋە ئالارنىڭ بۇغارعى سىنفلارى بلگەن نەرسەنى بلىرگە كىرەك بولغاچ، مەدرەسەلەردە ئاچىلەر: شول مەدرەسەلەردە بۇ جىرلەرنىڭ ئەدەبى تلى بولغان چغتاي تلىندەگى كىتابلارنى ۋە شول جىرلەردە بيك مۇستەعمەل بولغان فارس تلىندە ئوقىتا باشلادىلار: ھەتتا 19 نچى ئەسرنىڭ باشىندا ئەفەندى حضرت دىگەن بىر كىشى ئېتىپ تاتارلارغا شول تورتا ئازىيا

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

كيىمەلەرنى كيىرتو بولندا بىك كوپ ئىشلەر قىلىندى. شونىڭ ئۈچۈن بىزدە چىن — چىندىن قىبادالىزم ئىدىيالوگىيەسى بولعان ئىسلاھاتىسىگە قىكرى سەۋدە كاپىتالى دەۋرىدە تۇرعان تاتارلارعا كىردى، چۈنكى بۇ سىستىما يوقىتو («ئۇسۇل قەدىمە»)نى، شۇل سەۋدە كاپىتالى ئۆزى تالاپ قىلدى ۋە ئۆزى چاقىرىپ كىرتدى؛ قازان ۋە ئەتراپى سۈگرا ئۇسۇل قەدىمە ئىسمى بىلەن مەئلۇم بولعان ئوقۇتۇش تەرىبىيە تەئلىم رەۋشى ۋە ئاتاق ئەساسى بولعان مەقكىرەسىن («ئىدىيالوگىيەسىن») ئۆزىرەتوچى مەدرەسەلەر بىلەن تولدى؛ (بۇ مەدرەسەلەر ئىسە سۈگرا تاتارنىڭ مەدەنىيەتى ياشاشىدا زور خىزمەت كۆرسەتتىلەر).

باشدا بۇ مەدرەسەلەر ئۈچۈن كىتابلارنىڭ سەۋدەگەرلەر ۋە توقۇعا كىيتكەن شاگىردلەر ئارقىلى تاتارلار قىبادال بۇخارادان كىلتىرىپ تۇردىلار. لاكىن تاتارنىڭ سەۋدە كاپىتالى تىبەلەرى بۇ كىتاب دېگەن «تاۋار» نىڭدا «كەسب» ئۈچۈن ئەھەمىيەتىن ئاڭلادىلار.

ئىنەكىكى بۇل ئويلاردا ئايرىم سەۋلەر ئارا ئىندان سوعلعان. بۇيالعان قولماعىنى كۆيلەپ سوعو ۋە بويارنىڭ قابداسىن سىزىپ «قابرىكا — ماناقا كنۇرالار» ياسى باشلاعان ئىدى؛ شونىڭ شيكىللى ئوك بۇل «مەتبەعە» دېگەن نەرسەدە بۇ كىتابنى ئىشلى بىلمەسلەك، بۇخارا ۋە سەمەرقەنىدنىڭ ئۆزىندە شۇل ئوق كىتابلارنى تالىپ يارىپ ساتىپ «كەسب» ئىدەرگە مۇمكىنلىكنى سىزىپ ئالدى. 1799 نچى يىللاردا قازان، ئورىنبورىع ۋە باشقا جيرلەرنىڭ تاتارلارى (تابىعى مۇندى ئىش بىلەن شۇعوللانىرگە قورسات تاپقان سىنىق خۆكومەتكەدىن كىتابلار نەشرىگە رۇخسەت ئىيتونى سوراپ مۇراجەعەت ئىتتىلەر. لىبىرالانىپ قارايلا تۇرعان ئالىكساندىر برىنچىنىڭ خۆكومەتىدە سىنزۇر قويو شارتى بىلەن رۇخسەت ئىتىدى ۋە پىتىر بورعدا باسالعان شەرقى مەتبەعەسى قازانعا برىنچى گىمنازىيە

خوزىرىنا كۆچۈرگەلسەر ئىدى، خۆكومەت تاتار تىلىنىڭ شەرقلەگى ئەھەمىيەتىن تاناپ، 1767 نچى يىلداڭى ئۆكازى بىلەن بۇ گىمنازىيەدە تاتار تىلى ئوقتىسا باشلاعان ئىدى.

دېمەك 1500 يىلنىڭ 15 نچى دىكابرىندەگى سىناتنىڭ ئۆكازى بىلەن قازان شەرق تىللەرندە كىتابلار باسا تۇرعان مەتبەعەلى بولدى. گىمنازىيەنىڭ تيپارسى ئاتىستاۋى برابرشىڭ عەبدۇلعە زىز بورنالىشا بۇ ئىشنى تاپشىرىپ، تاتارچا، فارسىچا ۋە عەرەبچە دىنى كىتابلارنى باسار ئۈچۈن شەرتنامادا ياسادى. سىنزۇردا تالىدى؛ بۇ ئىشكە عەبدۇررازاق دېگەن كىشى تەعەيين قىلىندى.

بورناشىق ئۈچ يىل ئىچندە شۇل قەدەر كىتاب باسدى:

1) 11.000 دانە ئىيمان شارتى، 2) 1200 بىرعەلى كىتابى، 3) 3000 قەۋزونەجات، 4) 3000 سۇياتولعاجىزىن، 5) 300 ئىستىوانى كىتابى، 6) 2000 دانە بۈتۈن قۇرئان، 7) 1000 دانە پارەلى قۇرئان. ئونرااقلامى بورناشىق ھەم عەبدۇررازاق باشقا تاۋار بىلەن ساتو ئىيتونى ئارقىرو، كىتابنى ھەم ئىيرانعا ۋە تورتا ئازىيادەگى شەيعى مەزھەبىندەگى كىشلەرگە ساتو ئىمكانىيەتى بىلەن «قەۋزونەجات» كىتابىن باسقان چاقدا، ئاخىرىنا شىعىيلەرنى ماقتاعانلىق بىر ئەسەر ئارتىپ يىلسە نلار. بۇ ھاقدا تابىعى بۈتۈن ئىشلەرى مەزھەب سوعۇشى بولعان، باشقا سەياسى ئىشلەرى بولماعاچ بۇخارالىلار شيكىللى خىلافەت دەۋرندەگى سەياسى ئىجتىماعى كۈرەش نەتىجەسى بولۇپ ئۇتقان مەزھەبلەر كۈرەش بىلەن قورچاق ئوينىعان مۇللالار تاۋىش قوپتاردىلار. ئىش مەھكەمەنى شەرعىيە خۆكومىندە 8 يىل يوردى. ناشىرىدە سىنزۇردا خۆكۈمگە بىرلىلدىلەر: لاكىن كىتاب باسو ئىشى تولادى؛ ئەلنىڭگى سەعىد ئوعلى ئىبراھىم جەلقىن (گىمنازىيەدە تاتار تىلى مۇعەللىمى

ھەم برنچى باي ۋە پادشاھى مەمەستى بلەن زيانى) سېلىزور بولدى.
مەشرىبات ئىشى قازان كورپىسى بىرىسى تاپاپانقا تاپشىرلدى.

1806 نچى يىلدا بۇ ناشىر شوينى كىتابلارنى باسدى.

1) 19،000 دانە ئىيمان شارتى، 2) 6000 ھەفتىيەك، 3) 1000 دانە بىر ئەدان كىتابى، 4) 1200 ئىبتوائى، 5) 1200 دانە سوبادولغانبىر بىن، 6) 1500 بىشىر قورئان. بۇ كىتابلار زاماندا تىپاق كويب باسلغان تەرسە قورئان بولدى، ئاول قىدىر قولدا باسلىب تىپاق كويب ساتىلمان جيرنى مەكەرجە بازارلار كىلسدە ئىم

... دا ... سوم بولماق.

سونە شولانى ... 10 ... خەسرىنىك باشقا ئالدى بىر ...
تارتىلدى.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى